

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 982, 990, 997, 1003, 1010, and 1027

ARSA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY

GOVINDĀNANDA KAVIKĀṆKANĀCĀRYYA

EDITED BY

PANDITA KAMALA KRṢṆA SMRTIBHŪṢANA

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1902.

वर्षक्रियाकौमुदी ।

कविकक्षाचार्य

श्रीगोविन्दामन्दिरचिता

एशियाटिक-सोसायिटी-नामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपक्षीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णसूतिभूषणेन

संस्कृता ।

986

कलिकाता-राजधान्यां

एशियाटिक-सोसायिटी-नामिकाया

सभाया प्रकाशिता च

वाप्टिह-मिह्व-वन्ने मुद्रिता ।

१८०३ मुद्राज्जे ।

B1 149

seni M.A., Principal Sanskrit College, Calcutta, who encouraged me throughout, and without whose kind advice and help, I could never have brought out this work.

KAMALA KRISHNA SMRITI BHUSHANA

BHATPARA ;

T. & 20th September 1902.

P R E F A C E

It is necessary to say a few words in presenting to the public the new edition of Pandit Gobindananda's "Barsa Krya Kaumudi," a treatise of the religious ceremonies and sacrifices, which are required to perform during the course of the year. His other works of the same series are "Krya Kaumudi," "Dana Kaumudi," "Sradha Kaumudi" and "Suddhi Kaumudi;" all these excepting "Krya Kaumudi" of which there is only one incomplete copy available in the library of the Asiatic Society of Bengal, are now being collected and edited by me under the patronage of the aforesaid Society.

Three manuscripts of the "Barsa Krya Kaumudi" mentioned in the foot notes as "A," "B" and "C" have been collected for the present publication.

The first belongs to the library of the Sanskrit College, Calcutta, and the other two, to that of the Asiatic Society of Bengal. I have principally adopted the reading of the first; it appears to have been very carefully copied and there are few "clerical errors" in it. But in some places the reading of the manuscript seemed obscure and in these cases, the other two had to be used.

The present work falls under the category of *Smṛiti* (ordinances), and embraces within the compass of a single volume all the religious sacrifices and rites prescribed in the *Oastras* for a house-holder during the course of the 12 months of the year.

The exact date on which the book was composed cannot be ascertained with accuracy. The author does not specify it anywhere in the book; but there are internal evidences to show that it was composed after the first quarter of the 16th Century. He speaks of his father Ganapati Bhatta* and describes him as a great scholar, learned in all the *Oastras*, a great astronomer, and an orthodox Vaishnava.

Ganapati Bhatta was a famous astronomer of the age and is the author of a treatise on astronomy called "*Yottimati*." It

देव श्रीविष्णुदेव विवर्तनार्थं विष्णुदेव
 श्रीविष्णुदेवद्वारा विष्णुदेव श्रीविष्णुदेव
 देवद्वारा विष्णुदेवद्वारा विष्णुदेव
 देवद्वारा विष्णुदेवद्वारा विष्णुदेव

was finished in the 4613th year of the "Kaliyuga" as appears from the following sloka which concludes the work :—

विद्यावृत्तिवर्धिते ३६१३ कलियुगस्याख्ये प्रविद्धाज्ञवो
महः स्यात्सुखोत्तरो ममपतिर्व्योतिर्विदामयवो ।

संयोजनविद्वत्पुत्रानुमदद्वन्द्वारविन्दार्पित-

ज्ञानः सन्ततमिन्दिरापरिगतो ज्योतिष्कलोमातनोत् ।

The sloka means that the celebrated astronomer Ganapati Bhatta who is reputed for his learning, compiled "Yotismati" in the 4613th year of the Kaliyuga, i.e., 390 years ago.

Both the adjectives **संयोजनविद्वत्** and **महः** show clearly that the author must have attained a mature age before he finished the compilation. It may also be remarked that the title **महः** in those times used to be generally awarded to scholars reputed for the profundity of their learning. Making an allowance of 25 years between the age of the father and the son, we may arrive at the conclusion that Gobindananda wrote his works nearly 360 years ago, or at about 1540 A.D.

Barsa Kritya has been quoted by Raghunandana Bhattācharyya in his "Malamasa Tatwa" in the "Chaturmasya Bratā Prakarana (चातुर्मासव्रतप्रकरण) and Kṛya Kaumudi in the "Ahnika Tatwa" Snana Prakarana (वाहिकव्रत स्नानप्रकरण).

The age of Raghunandana Bhattācharyya's works has been determined to be after 1560 A.D. Though the two Savants were contemporary scholars, the fact of one quoting the other clearly proves that there was a difference of 20 or 25 years between the time of their works; this also goes to establish the date of Gobindananda's works at about 1540 A.D.

He lived in the village of Bagri in the District of Midnapur. He was an **Ānandox Vaishṇava** as appears from invocations* in several places of his book. Some of the Pashchatya Vaidikas of the Gauṇ family assert themselves to be descended from Ganapati Bhatta. Pandit Haran Chandra Tarkabagis of Bagri

- * मत्तमस्य विदुषामधुराजमभूद्विद्याभिराश्रितः ।
- मधुरिपुत्रवारविन्दवशात्तमाधुरीरवाभिज्ञः ।
- वीरोविन्दवन्देन्द्रभाभिरनविरोक्तमध्यामाः ।
- इकादशोद्यवशां विदुषां गोपाय सन्मनुजः ।
- वीरोविन्दवन्देन्द्रवन्दानन्दिनाम् ।
- वीरोविन्दवन्दनिना दुर्गोपांकोद्वयो जना ।
- सर्वानाद्योभिने तस्मै वीरोविन्दाय नमो नमः ।
- वत्सरा विदुषामसाधनुराजप्रतिनी ।

who supplied me with the date of "Yotimasi" traces his descent from Ganapati Bhatta as follows :—

1. Ganapati Bhatta.	7. Chiranjeeba.
2. Gobindananda.	8. Prana Ballava.
3. Basudeva.	9. Basudeva.
4. Kabi Karnapura.	10. Ramahari.
5. Daibakinandana.	11. Rama Tanu.
6. Mahadeva.	12. Harana Chandra.

He also gives the name of *Allala* as the uncle of Gobindananda, while others say that the former was his brother. The well-known Pandit Panchanana Tarkaratna of Bhatpara, is eleventh in descent from *Allala*. I may also add that my father Pandit Nandalal Nyayaratna is descended on his mother's side from *Allala*.

So far about his date and genealogy ; now I shall try to give a brief survey of his work. The present work begins with the month of Baisakha, and goes on with the other months in order, giving a detailed description of the rites and sacrifices enjoined on the four castes for the propitiation of the gods and the manes, and also a detailed account of the various forms of vows (व्रत) all the year round. It gives rules for the observance of those rites and determines the particular dates and times assigned for the same.

The different opinions on those subjects, and the authoritative texts bearing upon each of them have been thoroughly discussed, and sound and reasonable conclusions arrived at. The divine services in connection with the worship of Basudeva, Kāli, Durga, and other gods and goddesses have been given there in detail.

The new method (बुद्धि) of determining the lunar month (चान्द्रमास) is perfect, and shows rare intelligence and insight on the part of the author.

All kinds of *यज्ञ* have been dealt with of course, while texts from Tantras (तन्त्र) to which they refer have been freely quoted. The author is a master of his subject, treats it minutely, and arrives at sound conclusions.

Now that the peculiarities which characterise the work have been placed before the reader, I shall turn to one of the important points of my task and try to show the salient points of difference between Gobindananda and his contemporary Raghunandana, who is looked upon at the present time as the sole authority in matters appertaining to the religious and social duties of every householder in Bengal.

I append a table below showing the instances in which the two savants differ :—

Raghunandana says :

Gobindananda says :

(1) On the Dasahara (दशहरा)

(1) On the Dasahara day

Raghunandana says :

Day, bathing is efficacious in the Ganges only.

(2) The *sayana* (sleep) of Sree Hari (श्रीहरिस्नानम्) may be observed under certain circumstances in any of the five Tithis beginning with Sukla Ekadasi (एकादशी) in the month of Asharha.

(3) If the auspicious time for performing the पिपीतकी द्वादशी व्रत occurs on two days, it should not be celebrated on the day in which शकादशी occurs.

(4) Kaliyuga began with the full moon (पूर्णिमा) in the month of Chandra magha (चान्द्र माघ).

(5) It is inauspicious to look at the moon on *chaturthi* (चतुर्थी) in Saura Bhadra (शौरभाद्र) even if she rises in Tritya (तृतीया).

(6) Religious injunctions as well as prohibitions on account of संक्रान्ति Sankranti should be strictly observed only during the auspicious moments due to the same.

(7) Rambha Tritya (रम्भातृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which may be observed in the day conjoined with the Diwitya tithi, when the auspicious time for performing the same falls on two days.

(8) Even if the Jayanti Joga* (जयन्तीयोग) does not occur in the (जन्माष्टमी) Janmasthan night, the divine services in connection with the birth of Sree Krishna

Gobindananda says :

bathing is efficacious in any stream whatever.

(2) The *sayana* (sleep of Sree Hari should not be observed in any other Tithi except Sukla Dwadas (द्वादशी) in the month of Asharha.

(3) In such a case the व्रत should be celebrated on the day in which (शकादशी) occurs.

(4) Kaliyuga began with the new moon (नयावकाश) of the same month.

(5) It is inauspicious to look at the moon on *Chaturthi* (चतुर्थी) or Panchami (पञ्चमी) in Saura Bhadra (शौरभाद्र) only when she rises in Chaturthi चतुर्थी.

(6) Religious injunctions should be observed during the auspicious moments only, but prohibitions apply to the whole of that day (सर्वदिवस).

(7) Aukshoya Tritya (अक्षय्या तृतीया) is the only one of the Tritya Brathas which can be so performed.

(8) In such a case the divine services are to be performed in the Asthami tithi (अष्टमी तिथि) morning.

* When the asterism of Rohini is visible in the midnight of the (चतुर्थी) of the dark fortnight of Shavana.

Raghunandana says :

should be performed in the midnight.

(9) There is *विषयविधि* (compulsory injunctions, the non-fulfilment of which is sinful) in the breaking of the fast on account of *अवकाशनी*.

(10) One suffering from defilement (*अशुचि*) should *only* bathe in the river during the period of an eclipse.

(11) A man incurs sin if he observes fast on account of *एकादशी* Ekadasi when it is preceded by *दशमी* Dasami on the very day.

(12) One should take his vows (*व्रत*) for the due performance of a religious rite always on the morning of the previous day.

(13) All the four castes have a right to perform the *Bhisma Tarpana* (*भीष्मतरपण*).

(14) Bathing once in the *Maghi Saptāmi* (*माघीसप्तमी*) morning would serve for both the *Magha Snana* (*माघशान*) and *Maghi Saptāmi Snana* (*माघीसप्तमीशान*).

Gobindananda says :

(9) There is no *विषयविधि* in the breaking of the fast. (In this case the nonfulfilment of the injunctions is not sinful, but its violation is prohibited.)

(10) During the period of eclipses, even if one is suffering from defilement *अशुचि* he should bathe in the river, make gifts, and perform the sacrificial rites to the manes.

(11) In some cases one may observe the fast on account of *एकादशी* Ekadasi on such a day.

(12) Taking vows (*व्रत*) to observe a fast on account of the *एकादशी* Ekadasi should be performed on the previous evening.

(13) "Sudras" have no right to the same.

(14) The two bathing ceremonies are to be performed separately.

The table speaks for itself. One cannot however help observing the great intelligence displayed by these expositors in arriving at conclusions of their own from similar and various authoritative texts. As to the soundness of the conclusions we must leave them to experienced authorities to judge.

Govindananda's commentaries on *प्रायश्चित्तविधि* (*Prayascittwa Bibeka*) and *जातकार्णव* (*Jatākarnava*) are first rate works.

It will not perhaps be out of place here to enquire why a religious teacher with so much to recommend him, did not

either in his own time or after his death was very far to seek. Baghunandana was a native of India which at that period was justly the seat of light and learning, and he himself was a member of influential sections of Brahmins in Bengal, much larger following than Govindananda, who lived in an obscure village and belonged to a very less influential section.

Govindananda has in nearly all places mentioned the sources of his authorities, the texts bearing upon his subject, but in many places he does not refer to them by name, but is simply content with such expressions as "some say", or "others say." Govindananda himself was perhaps not sure of their authorship, or he quoted them from memory, or perhaps they were too common at the time. However, after careful study and much labour succeeded in finding out the sources of some, and are noticed below.

पुस्तक—१३। ग्रहविचारे अनेतिबनेन भानूपाध्यायमतमुपन्यस्य

पुस्तक—१४। ग्रहविचारे अने तु इत्यनेन कावकौमुदीमतं

पुस्तक—१५। ग्रहप्रकारे केचिदित्थनेन कावकौमुदीसमयप्रका-
शितं।

पुस्तक—१६। ग्रहप्रकारे केचिदिति—नारायणापाध्यायमत-
मुपन्यस्य।

पुस्तक—१७। अथगुरुग्रहप्रकारे केचिदित्थनेन कस्यतद-
प्रकाशितं।

पुस्तक—१८। गुरुगुरुग्रहप्रकारे अने तु इत्यादिना गुरुगुरु-
प्रकाशितं।

In editing this book I have not only used the three manuscripts mentioned above but have consulted authorities like Sūtra, Madhacharya, Sulapani, Madanapala, Bachaspati, Baghunandana, Rayamukuta, Kamalakara Bhatta, and other works like, Agastha Saughita, Tantrasara, Saradati, Kramadipika.

In the index, an alphabetical list of the Slokas relating to general rules and laws have been added.

In conclusion, I must thank the Asiatic Society of Bengal for their permission accorded to me for editing this valuable work. I am specially grateful to Mahamahopadhyaya Haraprasad

शुद्धि पथम् ।

सं. ।	पङ्क्ति ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१६	वसुरम्भयोः	वसुरम्भयोः
१२	२०	विन्दुक्तः	विन्दुक्तः
१८	१५	बीजाभावात्	बीजाभावात्
१८	१६	बीजं	बीजं
४५	८	वाल्यात्	वाल्यात्
५५	१२	आसन्ता	आसन्ता
५६	१२	आमाध्याज्ञाः	आमाध्याज्ञाः
५८	३	एकमह्ममये	एकमह्ममये
६७	३	मैथुनैः	मैथुनैः
७८	८	चन्द्रेण	चन्द्रेण
८८	२१	चित्रितांशः	[] चित्रितांशः
१११	२	सर्वाणि	सर्वाणि
११७	११	गौरवाद्भु	गौरवाद्भु
१२१	१८	ऊर्ध्वार्धं	ऊर्ध्वार्धं
१२२, २-३-४-१८		बीज	बीज
१२३, ८-१४-१५-१६-१८		बीज०	बीज
१३२	२	वजिने	वजिने
१३२	४	वाचाव	वाचाव
१३२	१०	०बीज०	बीज०
१४०	११	०बीज०	बीज०
१४५	८	प्रत्यानि	प्रत्यानि
१६२	८	मन्त्रचन्दन	मन्त्रचन्दन

वक्र ।	वक्रम् ।	वक्रम् ।
११	जयेन	जयेन
२०	नेत्राङ्गादकरः	नेत्राङ्गादकरः
१४	ऊर्ध्वं	ऊर्ध्वं
•	तेजसां	तेजसां
१८	बन्धनै	बन्धनैः
१५	•पूराग्रगच्छं	•पूराग्रगच्छम्
१५	-इवं	-इवं
•	वाहौ	वाहौ
१२	ऊर्ध्वं	ऊर्ध्वं
४	निर्द्यापकन्वासं	निर्द्यापकन्वासं
१४	अस्त्रेवात्रा	अस्त्रेवात्रा
११	विष्णून्	विष्णून्
४	सर्वस्यविजयसत्	सर्वस्यविजयसत्
१४	रोदितत्वनन्त	रोदितत्वनन्त
१८	ब्रुहि	ब्रुहि
१६	भोगेन	भोगेन
११	विष्णुधर्मोत्तरे	विष्णुधर्मोत्तरे
१५	वैश्राखाद्याः	वैश्राखाद्याः
१	दुर्बलत्वाच्च	दुर्बलत्वाच्च
१५	मास्त्रदान	मास्त्रदान
११	बुद्धा	बुद्धा
१६	ववमासं	ववमासं
•	सुमत्सेनः	सुमत्सेनः
१२	जाग्रवी	जाग्रवी
१२	सर्पौवि	सर्पौवि

श्रुति ।	पद्धति ।	व्यवहार ।	ग्रन्थ ।
२८१	१७	× × ×	विष्णुसंहिता
२८२	१७	मधुरावां	मधुरावां
२८३	१६-१८	आर्द्रावाः	आर्द्रावाः
२८४	५	आर्द्रा	आर्द्रा
	१०	आर्द्राद्यो	आर्द्राद्यो
	१२	आर्द्रादि	आर्द्रादि
२८५	१६	केवलावां	केवलावां
२८८	५	शुक्रावां	शुक्रावां
२८७	२१	अक्षय	अक्षय
२९७	१७	ज्योत्स्नावा-	ज्योत्स्नावाः
२९९	२०	शुद्धि	शुद्धि
३०२	२	शरीररवान्	शरीररवान्
	१०	चर्च	चर्च
	१८	शुद्धि	शुद्धि
३३३	१७	शुद्धि	शुद्धि
३३४	१२	शुद्धि	शुद्धि
३३८	१६	शुद्धि	शुद्धि
३४८	३	नाक्षत्राणां	नाक्षत्राणां
३५०	२०	नाक्षत्राणां	नाक्षत्राणां
३५३	१५	नारिकेल	नारिकेल
३५५	५	प्रसन्नवदनां	प्रसन्नवदनां
५२३	१८	अक्षय	अक्षय
५३०	७	अक्षय	अक्षय

~~_____~~

11

[illegible]

आ ।

विषयः	उदा	पङ्क्तिः ।
आरोहकसमी ...	५०२ ...	४
आवाहनप्राक्प्रतिष्ठे ...	४१० ...	१
आश्विनकृतम् ...	३४३ ...	४
आवाहकृतम् ...	२८३ ...	१२

उ ।

उत्पादानविधिः ...	४०१ ...	१२
-------------------	---------	----

ए ।

एतुनिष्पन्नम् ...	२३० ...	१८
-------------------	---------	----

इ ।

इकारश्रीकृतम् ...	४२ ...	०
इकारश्रीविषयाः ...	६० ...	१०
इकारश्रीवयसा ...	४२ ...	१०
इकारश्रीवयसाः ...	५० ...	१०

क ।

कार्तिककृतम् ...	४५५ ...	१
कार्तिकी ...	४८१ ...	१
कार्तिकापुराबोक्तदुर्गापूजा ...	३८८ ...	१
कुम्भटी मर्कटोत्सवम् ...	३१८ ...	१
कीर्तनः ...	४५३ ...	११

ख ।

खण्डपर्वणम् ...	४४८ ...	२१
-----------------	---------	----

ग ।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
गङ्गापूजा ...	२७१	७
गङ्गामाहात्म्यम् ...	५३३	२
गन्धप्रसादम् ...	६८५	१७
गोविन्ददादशी ...	५१७	१६
गोष्ठादमी ...	३७८	२०
गन्धसङ्घर्षनापरिचयौ ...	१	२
गन्धसङ्घर्षवस्था ...	१०५	१६
गन्धसङ्घर्षसङ्कर्मादि ...	१०८	१५
गन्धसङ्घर्षः ...	६०	१५
गन्धसङ्घर्षसमये विविद्धानि ...	११७	१६
गन्धसङ्घर्षसङ्घर्षवस्था ...	६६	२
गन्धसङ्घर्ष भोजनकालनिर्णयः ...	१०२	६

घ ।

घटदानम् ...	२७३	१
-------------	-----	---

च ।

चतुर्थीसङ्घर्षम् ...	२०	७
चतुर्थीसङ्घर्षम् ...	७०	१५
चैत्रसङ्घर्षम् ...	५१०	१७
चैत्रादिवाच्यता ...	२२८	५
चैत्रावली ...	५२६	१६
चैत्रावलीसङ्घर्षाणि ...	२८६	१०

ज ।

जन्मदिनपूजा ...	५१८	१०
-----------------	-----	----

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१०६	१८
वैदिकतन्त्रम् ...	११६	२०
त ।		
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	११२	२१
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१२०	२२
विधिनिमित्तानि ...	८२	२३
विधिनिमित्तानि ...	२	२४
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	११०	२५
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	११०	२६
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१६	२७
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	८८	२८
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	८०	२९
द ।		
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	११८	३०
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	६०	३१
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	८२	३२
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१०६	३३
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	११२	३४
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१२४	३५
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	११६	३६
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१०२	३७
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१०६	३८
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१२२	३९
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१६	४०
वक्ताप्रीतिप्रयोगः ...	१६	४१

४।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः
धूपप्रमाणम् ...	२५६	...

न।

नक्षत्रदैवे धवल्या ...	८	...
नक्षत्रदैवे उपवासधवल्या ...	८	...
नक्षत्रभिन्नायुषा ...	४९५	...
नक्षत्रीकृतम् ...	४०	...
नक्षत्रमात्रम् ...	४७२	...
नामपद्धती ...	४१८	...
विभिन्नवस्त्रप्रमाणम् ...	४७५	...
नित्रिचप्रमाणम् ...	४८८	...

प।

पक्षनिरूपणम् ...	२२६	...
पक्षमीकृतम् ...	२४	...
पक्षमीप्रतम् ...	४६६	...
पक्षनिरूपणनिरूपणम् ...	८०	...
पक्षिप्रतापनी ...	२००	...
पाषाणचतुर्दशी ...	४८२	...
पक्षिचतुर्दशीप्रतम् ...	२५७	...
पक्षिचतुर्दशीप्रतविधि ...	२५२	...
पक्षिप्रमाणम् ...	२७५	...
पक्षिपापपरिमाणम् ...	२७५	...
पक्षिप्रमाणिकृतम् ...	४०	...
पक्षिप्रमाणम् ...	४००	...

नियमः

विवरणः
प्रकीर्णकम्	५३३
प्रकीर्णकमानि	५६७
प्रतिपक्षत्वम्	२८
प्रतिपक्षत्वम्	७९१

फ।

वाष्पानुपातम्	५०६
---------------	-----	-----	-----	-----	-----

ब।

वर्णितानुपातम्	३६७
वर्णितानुपातम्	७३०
वर्णितानुपातम्	५२२

भ।

वर्णितानुपातम्	२६८
वर्णितानुपातम्	५०३
वर्णितानुपातम्	५०७
वर्णितानुपातम्	७००

म।

वर्णितानुपातम्	३५५
वर्णितानुपातम्	५५२
वर्णितानुपातम्	२६६
वर्णितानुपातम्	१७
वर्णितानुपातम्	२३३
वर्णितानुपातम्	७८
वर्णितानुपातम्	५१८
वर्णितानुपातम्	५१८

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः
महाकथा ...	३५	१६
महाकथैकी ...	७८	१७
महाकथामौपूजा ...	३२८	७
मावस्यत्वम् ...	३६०	६
✓मावस्यत्वमी ...	३६६	७
मावस्यत्वविषयमाः ...	३६०	१५
मार्गशीर्षकृतम् ...	३८२	१
✓मित्रसत्त्वमी ...	३८३	७
मावस्यत्वम् ...	२२२	११
मत्ताहाशाने मावस्यत्वम् ...	१५	१६

ब ।

यवमात्रम् ...	२३३	१५
युगाद्या ...	२३६	१५

र ।

रटनीचतुर्दशी ...	३६०	१
रात्रिप्रते विशेषत्वम् ...	१२	७
रात्रौरात्रसंज्ञान्तिषु व्यवस्था ...	२०८	१६
रोहिण्युत्तमी ...	२६५	११

स ।

सोमपात्रपूजा ...	३२०	१
------------------	-----	---

व ।

वसवस्यत्वम् ...	३७६	१
वसवस्यत्वम् ...	३६८	१

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्ति
सामान्यप्रमाणिकाः ...	२५२	...
सामान्यप्रमाणिका ...	२५२	...
सामान्यप्रमाणिका ...	२५८	...
विशेषप्रमाणिका	२६	...
विशेषप्रमाणिकाः ...	२७६	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९०	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९२	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९०	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९२	...

अ

विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९०	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९२	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९६	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९२	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९८	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९०	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९२	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९०	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९२	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९६	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९८	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९२	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९६	...
विशेषप्रमाणिकापीठतम् ...	२९८	...

घ ।

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः ।
बन्दीकृतम् ...	२५	१
बीकानेरवापिखननाः ...	२६	१०

स ।

संक्रान्तिकृतम् ...	२६	१०
संक्रान्तिसिख्यकृतम् ...	२७	१५
✓ सप्तमीकृतम् ...	२५	५
✓ सप्तमीपूजा ...	३००	३३
साधारणदुर्गोत्सवप्रभावम् ...	२६५	६
सावित्रीचतुर्दशी ...	२६०	१६
सावित्रीव्रतविधिः ...	२६२	२०
सावित्रीपूजा ...	२६३	२२
सुन्दरानिः ...	३६०	१६
सुविद्यावतीपूजा ...	५३३	१
सौभाग्यवतीपूजा ...	५२०	२१
साम्बती ...	५२१	१०

ह ।

हरिवाचिका ...	५१६	१०
हरिप्रवचनम् ...	५२६	५

अथिनामानि ।

अथिना ५५, २० । ५०५, ५ ।

अथि १५५, १० ।

अथिना २५, १० । २५, ५ । ५५५, १ ।

अथिना २१, २१ ।

अथिना २५, १ । ५५५, ५ ।

अथिना २५, ५ ।

अथि ५५, १० । ५५, ११

अथिना २०, १५ । २५, ० । ५५५, ११ । ५०१, ५ ।

अथिना ११०, १२ ।

अथिना ५५, ५ ।

अथिना २५, १५ ।

अथिना २५, ११ । ५५, १५ । ५५, ० । २००, ० । २५५, १२ । २५५, १५ । ५५५, १ ।

अथिना ५, १२ ।

अथि १००, १२ । ५५५, ५ ।

अथिना १५, १ । ५५, १५ । ५५, ५ । ५०, १२ । ५५, १० । ५५, ५ ।

५५, १० । १०५, १० । १०५, १० । १०५, ५ । ५००, २० ।

५०५, १० ।

अथिना ५५५, ११ । ५०५, १५ ।

अथिना १५, १ । ५५, २० । ५५५, १ ।

अथिना २५, १५ । ५५, ११ ।

अथिना १५, ५ । ५५, ५ । १०५, ५ । ५०५, १५ ।

अथिना २५, ५ ।

महामाया ५६६, ५७०, ५७१ ।

मौक्तिक १५, ७१, १७, ७१, ७७, ११, ७७, ७१, ७७, ७१ ।

मनु ७६, ११, ६७, १५, १६५, ११, १७०, १०, १५६, ७१, १५६, १७ ।

१५६, १५, १५५, ११, १५६, ११, १५६, ११, १५६, ११ ।

५६६, ११, ५६६, ११, ५७०, ७, ५७१, १७, ५७१, ११, ५७१, ११ ।

६१, ५७६, १०, ५७७, ५, ५७८, ११ ।

मरीचिका ५६६, ११ ।

मरु ७१, ११, ६७, ६१, १०५, १०, १५६, ७१, १५६, ५१, ७७१, १७ ।

७६६, ११, ७६७, ११ ।

माधववर्णनः ५५५, ११, ५६५, ११, ५६६, १०, ५६६, ७, ५७७, ११, ५७७, ११ ।

५७७, ११ ।

मोक्षमाधववर्णनः ५०५, ११ ।

मशिका ७७, १७ ।

मिश्र ६६, ६१, ६७, ७१, ६७, १५, ६६६, १०, १७०, ११, १७१, ११ ।

१७६, १६१, १७७, ५१, १७७, १५, १७७, १५, १७७, १५ ।

१७७, ११, १७७, ११, १७७, १७, १७७, ६१ ।

मात्रा ७६, ११ ।

माका ७७, ११, ७७, ११, ६७, ११, १११, ५१, १११, ११, ५७७, १६१ ।

महामोक्ष १०६, १० ।

महामोक्ष ६७, ६१, १६६, ७१, १७७, १०, १७७, ७१ ।

मातावयः १०, १६१, १६१, १५, ६७, १०, ७७, १५, ६७, १६१, ६७, ७१ ।

१०६, १७, १७७, ७१, १७७, १६१ ।

महामोक्ष ६०, ११ ।

मारीका १६, १७, ११, ६१, ७७, १७, १६६, ११, १७७, १०, १७७, ११ ।

७७७, ११ ।

पुराण ग्रन्थनामानि ।

आभिषेकायम् ८, १८ । ५१, ५ । १८८, ११ । २०८, १५ । २०९, १० ।
३२०, ८ ।

आजिका ३२२, १५ ।

आदिपरायम् ८, १२ । ३५, ६ ।

आदिपरायम् ५०५, ८ ।

आदिपराय ८, ८ । ५१०, ० ।

अथोपपत्ति ६८, १८ ।

आदिपरायम् ११८, १२ । १२०, ० । १२८, १८ । १३१, १८ । १३२,
३ । १३३, १० । १५३, १६ । १५६, ५ । १५७, ८ । १५८, १६ ।
१६१, ८ । १६२, २-१० । १०१, ८-१०-१८ । १०२, २१ । १०३,
८ । १०८, ११ । १०९, ८ । ११०, ६ । १११, १८ । ११२, १५ ।
११३, १८ । ११४, १० । ११५, ८ । ११६, ८-१६ । ११७, ०-१८ ।
११८, १८ । ११९, २ । १२०, १ । १२१, १८ । १२२, ३ । १२३,
३ । १२४, २१ । १२५, १-१० । १२६, ५ । १२७, १८ । ५०२,
१५ । ५०३, ६ । ५०४, ५-१० । ५०५, १० ।

आदिपरायम् २८०, २० । ५०६, २ । ५०७, १५ ।

आदिपरायम् ३६, ० । ५५, ० । ६२, १६ । १८८, १० । ५१३, १० ।

आदिपरायम् ३२, १८ । ५८, १८ । ६२, १८ । ६८, २० । १०५, १२ ।

१६३, ० । ५०३, ० । ५०८, २ । ५१२, ११ ।

आदिपराय २८, २ । ६८, १२ । ८२, १० । १८५, १० । ३१२, १ । ३१५, १ ।

३१८, १२ । ३२१, ८ । ३२२, ८ । ३२३, २१ । ३२४, ६ । ३२५, २० ।

आदिपराय ३२२, ८ । ३२३, १२ ।

देवीपुराणम् ८, ७ । २०, २१ । ५७, १५ । ६१, १० । ६६, ११ । १००,
 ७ । २००, १६ । २०८, २० । २०८, २५ । २१०, १६ । २१५, २ ।
 २१७, १८ । २४५, १० । २५०, १ । २६०, ८ । २६६, १० । २७०,
 १-६ । ४२४, ११ । ५४२, १४ ।

मन्त्रिकपुराणम् २६७, १२, । २७५, २ ।

मन्त्रपुराणम् ४५८, १ ।

नरविंशपुराणम् १८८, ७ । २५१, ७ । ५०१, १२ । ५४२, १६ ।

नारदीयः ४८, २० । ४८, १० । २५१, १५ । २८८, ११ । ४५५, २ ।
 ४५८, ७-१३ । ४८२, १८ ।

नारदीयपुराणम् १०४, १ । १६५, ८ ।

नारविंशः १०१, ७ । ४८६, ७ ।

नृविंशपुराणम् १६८, १ । १०४, २ । १०८, १ । २००, ८ ।

पद्मपुराणम् २७, १८ । ५४, ८ । ६८, १८ । २८१, ५ । ४८१, १ । ४८२,
 १ । ५४०, १० ।

पाद्मम् ४८४, ८ । ४८४, १० । ५२४, १६ ।

उद्दिष्टनारदीयपुराणम् २०६, ८ । ५६७, १६ ।

ब्रह्मपुराणम् १८, ५ । २१, २ । ४६, ४ । ५८, ११ । ८१, १८ । १०२,
 ६ । ११२, ६ । २३०, १७ । २३६, २१ । २४६, ५ । २५१, ११ ।

२५४, २२ । २५८, १४ । २७८, १-१२ । २८०, १६ । २८८, ७ ।

३०८, १३ । ३१६, २१ । ३४४, ६ । ३५४, १८ । ३५६, ७ । ३५८, २ ।

३५२, ११ । ३६८, १२ । ४०८, ८ । ४०१, ५ । ४०४, १६ । ४८८,

१०१ । ५०६, १-१४ । ५१४, १२ । ५२१, ४ । ५४४, २ । ५६०, २ ।

ब्रह्मविंशपुराणम् २५, ११ । २६, ६-२१ । २७, १० । २८, ६ । ४८, १७ ।

४०४, २ । ४४, ११ । १०६, १४ । २०४, ८ ।

ब्रह्मपुराणम् ६८, २ । २८८, ११ । ३०४, ६ । ४५६, ६ । ५१५, २० ।

५१८, ७ । ५२४, ११-२१ । ५२४, २१ । ५२५, १८ । ५२७, ५ ।

मन्त्रम् १३३, १। २३८, ६। ३८२, १०।

मन्त्रम् १३४, १०। ८, १६। १०, ८-१०। ११, १६। १२, १६।

२३, १८। २८, ८-१६। ३०, ८। ३१, १५। ३२, ८। ३३, १३।

३५, ८-११। ३७, १५। ३८, १६। ३९, १०। ४०, ८। ४१, ८। ४२, ८।

४३, ८। ४४, १। ४५, २०। ४६, १३। ४७, ८। ४८, १०। ४९, ८।

५१, १६। ५६, ८-१८। ५८, १६। ६०, १२-१६। ६१, ८-१६।

६३, १३। ६६, ५। ६७, ०। ६८, ८-१६। ६९, १६। ७०, ८। ७१, ८।

७२, १२। ७३, ८। ७४, १२। ७५, १२। ७६, ८। ७७, ८। ७८, ८।

७९, १२-२०। ८०, ५। ८१, १२। ८२, १२। ८३, १२। ८४, १०।

८५, ८। ८६, १५। ८७, १। ८८, १२। ८९, १२। ९०, १२। ९१, १२।

९२, १२। ९३, १२। ९४, १२। ९५, ८। ९६, ८। ९७, ८। ९८, ८।

९९, ८। १००, ८। १०१, ८। १०२, ८। १०३, ८। १०४, ८। १०५, ८।

१०६, ८। १०७, ८। १०८, ८। १०९, ८। ११०, ८। १११, ८। ११२, ८।

११३, ८। ११४, ८। ११५, ८। ११६, ८। ११७, ८। ११८, ८। ११९, ८।

१२०, ८। १२१, ८। १२२, ८। १२३, ८। १२४, ८। १२५, ८। १२६, ८।

१२७, ८। १२८, ८। १२९, ८। १३०, ८। १३१, ८। १३२, ८। १३३, ८।

१३४, ८। १३५, ८। १३६, ८। १३७, ८। १३८, ८। १३९, ८। १४०, ८।

१४१, ८। १४२, ८। १४३, ८। १४४, ८। १४५, ८। १४६, ८। १४७, ८।

१४८, ८। १४९, ८। १५०, ८। १५१, ८। १५२, ८। १५३, ८। १५४, ८।

१५५, ८। १५६, ८। १५७, ८। १५८, ८। १५९, ८। १६०, ८। १६१, ८।

१६२, ८। १६३, ८। १६४, ८। १६५, ८। १६६, ८। १६७, ८। १६८, ८।

१६९, ८। १७०, ८। १७१, ८। १७२, ८। १७३, ८। १७४, ८। १७५, ८।

१७६, ८। १७७, ८। १७८, ८। १७९, ८। १८०, ८। १८१, ८। १८२, ८।

१८३, ८। १८४, ८। १८५, ८। १८६, ८। १८७, ८। १८८, ८। १८९, ८।

१९०, ८। १९१, ८। १९२, ८। १९३, ८। १९४, ८। १९५, ८। १९६, ८।

१९७, ८। १९८, ८। १९९, ८। २००, ८। २०१, ८। २०२, ८। २०३, ८।

पारवतम् २६, १३ । २०१, २१ । २६०, ३ । २८०, ११ ।

महापराशरम् २६, ३ । २२, ० । २३, १० । ३१, १३ । ३६, ३ । ३८-३ ।

१००, ३ । ११०, १० । २१३, २१ । २३१, १० । २३०, १६ । ३८१,

२० । ५१०, २२ । ५३३, १ ।

महापराशरम् ०८, ० ।

महापराशरम् ६१, ५ । ६६, २ । १०२, २० । २३३, ८ । २३८, ६ । २६०,

३ । ३५०, २० । ३८६, १३ ।

महापराशरम् २६, १६ । ३०, ३ । ३०, ०-११ । ३८, १८ । ५०, २० । ६६,

६ । ८१, २० । ११३, १-६ । १०६, १६ । २८८, १६ । २६१, २० ।

२६३, १३ । ३३२, ११ । ३६२, २२ । ३६३, ३ । ३६५, २ । ३६६,

१० । ५१६, १६ ।

महापराशरम् १०, २० । ३६, १३ । ५३३, १६ ।

विष्णुपुराणम् ०५, ५-८ । ६६, १३ । १००, ० । १०८, ६ । १३६, १३ ।

२६१, १६ । २६८, १ । ३५३, १२ । ५००, ० । ५२२, ३ । ५३१, ६ ।

विष्णुम् ३५३, ८ । ३५६, २-२१ । ३६०, १८ ।

वपयम् ५३५, ३ ।

वराहपुराणम् ३३, १८ । ३६, १६ । ५३, १३ । ५५, १५ । ५८, ८ । ६०,

२१ । २१३, ६ । २८८, ०-१३ ।

वामनपुराणम् ००, २० । १६६, १३ । १०३, ६ । १००, १६ । २६०, १ ।

२८६, १८ । २८८, २ । ५१०, १८ ।

वायुपुराणम् १३, ० । १६, ६ । ३६, १० । ५५, १८ । ५०, २१ । ७३, ८ ।

८१, १० । २३६, १५ । २३८, ३ । ३८८, १८ ।

वायुकाः ३१, १ । ३२, ११ । ५०, १० । २८२, ३ । २८६, ० । ३५०, ३ ।

३८१, २ । ५१५, १३ । ५२५, १ ।

विष्णुपुराणम् ८१, ११ । ८३, ३ । २१६, ० । २३०, ३ । २३८, १० । २३३,

३ । २३६, १८ । २६६, ११ । ५१३, ० । ५२१, ६ । ५६८, १६ ।

विष्णुसहस्रनाम् ४८, ५। ५२, ८। ५४, १६। ६१, १८। ६३, २०। ७३,
१। ८०, ११।

ब्रह्मसूत्रम् ४, २०। २४, १८। ७०, १०।

शिवपुराणम् १६८, २।

शिवसहस्रनाम् ५, १८। २५, ८। ६३, ८। ७३, १४। ८८, ८। ९८, ८। १०८, ८।

शिवपुराणम् २३, ७। २४, २१। ३८, ८। ५५, ६। ७५, १६। ८६, ८।

१८। २४१, ३। २६१, १६। ३०३, ३। ३४३, १६। ४२०, १६।

५१८, १०। ५७६, १।

शिवसहस्रनाम् २६, १२। २७, २। २८३, ७। २८५, १। २८८, ६। २८९, १२।

३८२, १०। ४५०, ४-१८। ४८०, ६। ४८३, १४। ४८४, १२।

५३३, १६। ५३६, १८। ५४०, १। ५४३, १८।

शिवसहस्रनाम् ६०-१८।

संग्रहकारनामानि ।

अक्षरावलीकारः ८७, २० । १०७, १६ ।

पाणिनिः २३०, १२ ।

अक्षरानुसृतः २२८, १३ । २३२, १८ ।

अक्षरपादः ८६, ४ ।

अक्षरदेवमङ्गलः १०६, ६ ।

अक्षरराजः २१८, १ ।

अक्षरानुसृतः ३४७, १६ ।

अक्षररत्नामाली ५६, १० ।

सूर्यसिद्धान्तः २, ४ । ११, ४ । २२५, ६ । २३७, १६ । २४५, १७ ।

३५०, १ ।

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि ।

अमरकोशः २३०, ० ।

कल्पतरुः ५०, ० । ५१, १० । १००, ६ ।

कामधेनुः १००, ३ । ३५२, १८ ।

काकविदेवः ५१, १६ । ६०, १२ । ७६, ११ । १०८, ६ ।

कालमहाकव्यः ५१, १६ ।

कामरूपिका १२१, १० । १२६, ११ । १३५, ० । १३६, ६ । १३०, ८ ।

१३७, ११ । १३८, १५ । १३९, १ । १४०, ५ ।

मारिजातः ६६, ३ ।

मुद्रारक्षकप्रिया ११८, २१ । १५२, १६ । १५८, ० । १७६, ५ । १७८, ५ ।

मयकलाटः १२०, १ । १२६, १७ । १५६, १० ।

महाविद्यालः २२३, १६ ।

विश्वरूपविद्ययाः ३०८, ५ । ३८०, ४ ।

महामारिजातः २६, ११ । ६१, २१ । ७३, ६-२० ।

महाकव्यः ३००, ६ । ३१०, १२ । ३६३, १ ।

विश्वरूपीः ८, १५ । २६, १५ । १०८, ६ । २७१, १० । २५०, ६ । २५६,

१५-२१ । ३०२, ० । ३०३, ३ । ३५१, १ । ३६३, १० । ३८२, ० ।

३८८, ० । ५०५, १० । ५१५, ६ । ५३०, ५ ।

विश्वरूपीतटः १०, १२ । १६, १२ । ३८, १ । ५३, ५ । ५६, १८ । ६१,

० । १०३, १० । २२३, ११ । २३८, ८ । २८६, ३ । ३०२, १५ ।

३३३, १८ । ३५१, १२ ।

महाकव्यः २२३, १ । २२८, ५ ।

राजमार्गः २३, १४ । २६, १६ । ०८, १७ । ०६, १६ । ८२, ६ । ८२,

१६। ११६, १-६। १११, ०। ११०, ५-१८। ११०, १८। १६०,

१७। २७६, ४। २८३, २०। २८५, १६। २९८, १। ३२०, ११।

३२३, ११ । ३०१, १ । ३६०, ० । ३८२, ११ । ३८६, ० । ३९५,

३५ । ५३०, ३३ । ५३०, ३० ।

शारदाविजयम् ११८, ५। ११९, २१। १२०, ११। १२१, २-१६।

१२६, ४ । १२७, ६ । १२८, ४ । १२९, ६ । १३०, ११ । १३१, ५ ।

१४५, १० | १४६, ४ | १४७, २१ | १४८, १ | १४९, ५ | १५०,

१३। १५६, १७-१८। १६२, ८-१०। १७०, २१। १७१, १३।

१०३, ५-१२ । १०४, ६ । १०६, १५ । १६०, ६ । ३४४, १०-११ ।

३८५, ३६ । ३८३, ०-३३ । ५६५, ३८ ।

आज्ञकौमुदी ३५२, २ । ४८७, १७ ।

आङ्गचिन्तामणिः ३४८, २० । ३८५, १४ । ३८७, २ ।

आशुविषेकः २३८, ६। ४८६, १।

शुद्धिबौमुदो ३५६, १० ।

मुद्रिदीपिका ४८६, १० ।

षट्त्रिंशत्तमम् ८७, ८ । ८७, ८ । ८७, १० । १००, १८ ।

समव्यवस्था १००, ई। २१०, २।

संवत्सरप्रदीपः ५०, ११ । ५७, १ । ६७, ७ । १०५, १८ । १८१, १ । २१६,

२४। २२५, ८। २२७, ८। २२८, २। २२९, ६। २३०, ८।

美, 251

सुविस्मयः ३७, १८ । ३९, २१ । ४२, ८ । ४५, १७ । ४६, २० ।

၂၀၊ ၂၁၊ ၂၂၊ ၂၃၊ ၂၄။

अन्यान्यग्रन्थनामानुक्रमसंज्ञिका ।

अमरसंज्ञिता १२२, १७ । १२३, ५-१० । १२५, १ । १२७, ३ । १२८,
१ । १३०, १६ । १३२, १८ । १३५, १७ । १३७, १७ । १३८, ३ ।
१३९, १८ । १४०, १ । १४०, ७ । १५०, ८ । १६०, २० । १६०,
१६ । १८१, १० । ५३०, २१ ।

आमसः १०८, १७ ।

आमस्यम् ६३, १० । ११८, १८ । १३१, २१ । १३७, ११ । १५२, १८ ।
१५७, १ । १६१, २२ । १६२, १० । १६३, ८ । १६५, १३ । १६६,
१ । १७३, १५ । १७८, १३ । १८५, ७ ।

इतिहाससमुच्चयः ७६१, ६ ।

मातृवत्त्वम् २८३, १३ ।

जीवनीवत्त्वम् १७६, ८ ।

महापरिशिष्टम् ३, १५ । १७, २१ । ३८, १८ । ५५८, १६ ।

सन्धीनपरिशिष्टम् २२, ६ । ६५, ८ । ८२, १७ । १०८, ५ । ११०, ७ ।
१११, १ । २८३, १ ।

आपमाणा १६३, ५ । १६७, ७ ।

आपार्थवा १७८, ७ ।

अपौरुषम् ३२, १ । ७८, १ । ७८, ६ । ८८, ८ । ८०, १७ । ८७, ६ ।

११७, १८ । ११५, ३-१० । २०८, ८ । २१२, १ । २३०, ६ । २३१,

२० । २३२, ७ । २३७, ११ । २३२, १२ । २७७, ७-११ । ३००,

८ । ३५०, ८ । ३६८, १० । ३७०, ११ । ३७०, १३ । ३८७, १३ ।

३८६, ६ । ५१६, २१ । ५१८, १ । ५५८, १८ । ५६१, ३ ।

अपौरुषाणम् ८२, ६ । ७६८, ७ ।

तन्मातरम् १२६, ८।

नारदतन्त्रम् १०८, १२। १५५, १। १०६, १।

नारदपञ्चरात्रम् १५०, ६।

निगमः ८३, ६। २६३, १५।

निगमपरिशिष्टम् १०, ३।

परिशिष्टम् २६३, ८। २६३, १। ३५३, ७।

सुबनेश्वरीतन्त्रम् १६०, १३।

योगिनीतन्त्रम् १२०, १६। १३२, २१। १३६, ६। १५७, २०। १७५, ६।

३०२, १८। ३३०, १६। ३३१, १०। ३३२, ३।

वज्रयामकम् १५०, १६। २८३, ११।

वराहसंहिता ६०, ८। २२३, १। ३८३, २०। ३८५, ३।

श्रीवागमः ७६, १।

श्रिष्टम् ३१०, १८।

श्रीवागमः ७६, १३। ५०६, २०। ५०७, १६। ५३१, १३।

श्रुतिः १२३, ३। २२८, १६। २३८, १५। ३५२, ३।

जयश्रीपञ्चरात्रम् १३३, ५।

हरिवंशम् ६०, २०।

वर्षक्रियाकौमुद्या व्यवस्थापकवचनानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रं ।

अ ।

अक्षताचक्रचर्चन	४८५, १५ ।	अक्षतामानुपादानं	१८०, ११ ।
अक्षता राजवचनी	५१४, १० ।	अक्षितः कक्षपाक्यजे	४८२, ४ ।
अक्षतासु अवाः प्रीक्षाः	१४८, १० ।	अक्षितचरितं पुत्रं	११५, १८ ।
अक्षतैःपि रपौ अन्ता	१४५, १४ ।	अक्षताद्याविशोकादि	११५, ११ ।
अक्षुर्दूषनावेद्य	१८१, ५ ।	अक्षोमुक्षीकता विव	१५२, १० ।
अक्षुर्दूषीरनुमुक्षु-	१००, ११ ।	अक्षेतव्यं न चान्येन	५१८, १० ।
अक्षिपूर्वादिनोमन्त्र	११, १० ।	अक्षप्रसक्तमन्त्राणि	१०, ४ ।
अक्षिदिक्षीकपाद्यान्त्रं	१८१, ८ ।	अक्षप्रसक्तमन्त्रमन्त्र	११४, ५ ।
अक्षुर्दूषाव्यं पुत्रं	११, १ ।	अक्षप्रदं द्विषिष्यः	११०, ११ ।
अक्षुर्दूषादिपुत्रीपु	१११, ११ ।	अक्षप्रं दूषने पक्षं	११८, १० ।
अक्षुर्दूषादिपुत्रीपुत्र	११८, ५ ।	अक्षप्रार्पितप्रतापि	११२, ८ ।
अक्षीनावाग्निं पुत्रे	१०४, ११ ।	अक्षप्रान्मुदिते कासे	४८०, १ ।
अक्षं आत्मा तु महात्मा	५१४, १८ ।	अक्षेन विधिना द्विषी	१०१, ११ ।
अक्षीपवाचं कृत्वा तु	५०४, ११ ।	अक्षेन विधिना वक्षु	१४१, ११ ।
अक्षवाग्निप्रकारेण	१०८, १५ ।	अक्षिष्य चरिषुञ्जम्	१८१, ४ ।
अक्षं वै शीघ्रवद्वचन-	११४, १ ।	अक्षिष्ये विधिषीत्यादि	११४, १० ।
अक्षवाग्निं महात्मा	५०१, ४ ।	अक्षुर्दूषां ब्राह्मणेभ्यः	१८१, ११ ।
अक्षवाग्निं दक्षप्रान्	११, ११ ।	अक्षवाग्निं दक्षप्रान्	१०४, १५ ।
	१८८, ४ ।	अक्षवाग्निं निशप्रान्	१००, ११ ।
अक्षवाग्निं आदित्ये	११, ११ ।	अक्षवाग्निं दक्षप्रान्	४८५, १५ ।
अक्षवाग्निं दक्षप्रान्	१५८, १८ ।	अक्षवाग्निं दक्षप्रान्	४८५, १ ।

वसिष्ठकण्डिकावाटो	५११, १८ ।	वसोरापोषितः शार्क	१५२, १६ ।
वसोपाज्ञा तथा वेटा	१४४, १४ ।	वसोरापस नाजीवात्	१५४, १४ ।
वसुधुक्कपथे तु	१११, ११ ।	व्या	१५४, १४ ।
	१४४, ७ ।	वाकारस तपोचार्ये	१५८, १४ ।
वसिन्वादि तु नैवेद्य	१८४, ११ ।	वाकाभावायुः	१५८, १४ ।
वसुधातु च कर्तव्यं	४८५, ८ ।	वाग्नेयन्तु यदा कर्तव्यं	१५८, १४ ।
वसुमी कल्पपथस्य	१८८, १५ ।		१५८, १४ ।
वसुमी नवमीविद्या	१०, ५ । १८, १ ।	वाग्नेयादिषु कीचेषु	१४८, १४ ।
वसुमी शिवरात्रिषु	७१, ४ ।	वापसायनाभितोतायां	४८८, ५ ।
वसुमीमथ कीमेय	१८, १४ ।	वाकादिगुणवायायां	१०, १४ ।
वसुमी कमुपदिने	१०८, १ ।	वाकादिचयमादि-	१४०, १४ ।
वसुम्ना नवमी विद्या	१०, ७ ।	वाकात्मनमराकात्मं	१४८, १४ ।
वसुम्ना पूजितो देवः	१८, १० ।		१४८, १० ।
वसुम्नाच नवम्नाच	१०४, ११ ।	वाकात्मं वागवसूनि	१४१, १५ ।
वसुम्ना वसिष्ठानेन	१०१, १० ।	वाकात्मं वृद्धयाभोजं	१११, ८ ।
वसुम्ना सततं ऐवी-	१०४, ५ ।	वाकाभेदेन विधिवन्	१४१, ७ ।
वसुम्ना वसिष्ठैर्नामैः	१०१, १० ।	वादित्वादिभिर्भोजेन	११४, १४ ।
वसुम्ना पञ्चवीरने	१११, १० ।	वादित्वादिषु वारेषु	८०, ११ ।
वसुम्नाकाद्री पटो	५, १० ।	वादिपादो निजभाजे	१००, ८ ।
वटो नाम्नमन्त्राणि	१८, १५ ।	वादी कर्कटके देवो	१८१, १८ ।
वसुक्तोवपानेन	१०, १ ।	वादी पुत्रं विजानीयात्	१०८, १४ ।
वसुक्तार्थे श्रीरक्ष	५८, ८ ।	वाग्नेयावाचवेदेन	१००, १५ ।
वसुक्तान्मासीधिमार्गः	१११, ११ ।	वाचातु पञ्चविंशं	१११, ११ ।
वसुक्तार्थे चंद्रका	१४१, १० ।	वाचारमन्त्रिपूर्वाभा	१४०, ८ ।
वसुक्तार्थे चंद्रका	१४८, १५ ।	वाचारमन्त्रिमारभ	१४८, ५ ।
वसिष्ठ नोदुभि-	१४१, १० ।	वाचारमन्त्रिं नभ्येन	१४८, ७ ।
वसुक्तार्थे चंद्रका	१८८, १४ ।	वानुदुभका चंद्रका	१८८, ५ ।
वसुक्तार्थे चंद्रका	५, ११ ।	वापसायनी तीर्थे च	१०८, ७ ।

काशीदेव कर्म कीर्ति	१८५, १०।	कायायायाकुमुदा वेत्	१८९, १०।
काशायायायवेदेव	१९९, ९।	कायमयायैयायव	१९८, १५।
काशीविवाकायययाय	२५९, ५।	कायव याययवेदेव	२५०, १०।
काययाय द्वितीयः कायै	५०९, १४।	कायमं यौतमयेव	१९९, ९।
कायं यययय ययाय	५०९, १९।	कायमं प्रयमं ययाय	१९९, ५।
कायिभं ययुययैव	२५५, १९।	कायमं कायमं कायै	१५९, १९।
कायिभं यययययय	५०९, ०।	कायमयाय कुलायय	१९५, १५।
कायय कुतये कायं	१०, १०।	कायमयायायुदेवेयमय	१८०, १०।
कायायिभे यययेव य	१९९, १९।	कायोतायययाय कायय	५००, १।
कायायाययययय	१८५, १८।	कायोयैयययं यया	१८८, ५।
कायोयययैयाययाय	५९९, १०।		
काशीयाः प्रयये यादे	१८९, १९।	रति मययेव यययये	१९०, १९।
काशीया यीययेदेवी	१०५, ९।	रनुययेयैयंयययाय	४९, ५।
कायैययेव ययै तु	५०५, १०।	रयोयैयययं योयं	१९९, ४।
कायाययायिका ययाः	१५९, ९।	रयययिं ययं यया	१०४, १९।
काययययय ययायाय	१९८, ०।	रयायी यय ययये	१९८, ९।
काययययययययाय	१९९, ९।	रये यायययेव यये	१००, १।
कायययय तु या यया	१९५, १९।	रडेयं यययैयं	००, १०।
काययि यययययय	१४४, १।		
काययि यययययय	१४९, १५।	रुईया यययैययं	१८९, १०।
काययि यीयैयाययय	२५९, १९।		
काययि ययायये तु	१९९, ०।		
कायायययि यी याय	१८५, ९।		
कायाययैयैयायया य	१८९, १९।		
कायायी कायियी यायी	००, १९।		
कायाये यायि ययाये	१८५, ९।		
कायायायययययय	२८९, १९।		
कायायायययय यय	१८९, १।		

कर्मः भर्तृपुत्राया	१०, १० ।	कर्मिणाप्रत्यये भावे	१४१, ४ ।
कर्मः कार्यं कुरां चोर्	११, ११ ।	कमा दर्मस्यै र्व	१११, १८ ।
कर्मः कार्यं मकरच	११, १८ ११, १ ।	कमा वै मन कर्माणि	१८१, ८ ।
कर्मः कार्यं कुरां चोर्	११, १० ।	कर्मैव परमात्मायुः	१०१, ११ ।
कर्मिणामकपचक	४०८, ४ ।	कर्मोपवाचं विधिवत्	१११, ११ ।
कर्मिणि कल्पपचे तु	४४८, ४ ।	कल्पपचक सप्तम्या	११, १० ।
कर्मिणि तु द्वितीयायां	४००, १४ ।	कल्पपचे द्वितीयायां	१८४, ११ ।
कर्मिणि तु विद्येवेव	४४८, ११ ।	कल्पपचे भृगुदिने	४८१, १० ।
कर्मिणि नार्थि तो वैद्य	४४४, ११ ।	कल्पपचेऽहो वैद्य	१०, १४ ।
कर्मिणि योर्वैमाकायु	४८१, १ ।	कल्पकोक्तमिच्छकं	१००, १४ ।
कर्मिणि भोजनारे तु	४१०, ४ ।	कल्पं दद्या मन्वायैद्या	४१, ४४ ।
कर्मिणि कृष्णपचक	४००, १८ ।	कल्पायां चाक्षुणे चाधि	४०१, १४ ।
कर्मिणां पुनरे कालः	४८१, १८ ।	कल्पाहो कल्पको	११, १४ ।
कर्मिणां यो हवोर्हर्षे	४८१, ११ ।	कल्पाहोर् तु मन्त्रेण	१८, १ ।
कल्पां विद्यापि सप्तम्या	१०, ८ ।	कल्पाह्मण्यु रोषिणां	१०१, १४ ।
कल्पीन वाचना कोचः	१११, १४ ।	केतकी चातिमुत्तम	११८, ११ ।
कल्पादायात् भोजनदिने	४४१, १४ ।	केतकीपचपुष्पच	११८, १४ ।
कल्पविजयता भूता	४१०, ११ ।	केतरेषु च पूर्वादि	१४८, १८ ।
कल्पार्थमिवाश्नु	१११, १४ ।	केतवादिषु मपदकर्मिणिः	११४, ४ ।
कल्पायां पञ्चजानां	१८८, १ ।	कोटिजकाक्षयं पाचं	११४, ४ ।
कल्पायां पूजयेत्तानु	१४१, १ ।	कोटिजकाक्षयकेषु	१४१, ११, १० ।
कल्पायेव वपवांशो	४१, १ । ४००, १० ।	कोटुदक तु माचक	४४०, १४ ।
कल्पो वरने चकरी	१११, ४ ।	कोटुयां पूजयेत्तकीं	४४१, १४ ।
कल्पपचं चकपच	१११, १० ।	कोमेव दुष्टिर् प्रोक्तं	११८, १४ ।
कल्पपचमविद्यायां	११०, १८ ।	कर्मविद्यापि तुकापि	१४१, ४४ ।
कल्पाहोऽहो भूता	१११, ४ ।	कमा चर्म दया दानं	४११, ४४ ।
कल्पाहोऽहोऽहो	४४८, १ ।	कर्मोक्तमिवापराधः	४४१, ४४ ।
कर्मिणा च विद्याया च	१०८, १४ ।	कुरुकुरुमन्त्रे	४४१, ४४ ।

41

कपूरच सन्धवारच	१८४, १० ।
सज्जन विधि दिनीति	४४४, ८ ।
सत्यमं गवधेश्वरी	५११, १ ।
सर्वो दयैकता विंश	११, १ ।
खेडकं परैसायच	१८१, ११ ।

ग ।

महाकनकसि पुत्रे	११४, १ ।
महायां देशापनापनि	४८९, १८ ।
महायां ज्ञानतो यत्ना	५९०, १ ।
महायां मरवायुक्तिः	५९७, १ ।
महायाः यतिना भक्त्या	९४१, ११ ।
महायाचं करोमीति	५९१, १० ।
मयपत्न्यादयः सर्वे	१०४, १० ।
मयेवं विद्वनाशाय	१४४, ८ ।
मयेष्टः पूजितः कृष्यात्	१०, ८ ।
ममपुत्र्याचलवच-	१४१, ११ ।
ममपुत्र्यादिदानम्	१४१, १० ।
ममचन्दमकर्तुर-	१११, ८ ।
ममहीनमपि बाधं	११४, १० ।
ममं पुत्रस्य भूपस्य	१४०, ७ ।
ममःपुत्रं तथा भूपः	१४४, १० ।
ममादयो विवेचान्ताः	१११, ११ ।
ममपत्नी मुकुपुत्रं	१११, ७ ।
ममसर्विन्मयोपुतं	४९३, ११ ।
ममः कीटिकमद्वेज	४९३, ११ ।
ममः कीटिकमद्वेज	१११, ७ ।

ब्रह्मसर्वप्रकृतानां	१४०, १६२
ब्राह्मण्येव विवाहेव	५०५, १११
जीतव्यदिग्निर्वाणं	१०४, १०१
नुकूपवाद्य दानवाः	१११, १५१
मन्त्रेणैवो जीविष्यवाग्मां	४५१, ५११
मन्त्रोन्नीकुम्भं पात्रं	११, १११
जीमोधिकानां रक्षितैः	१८५, १५१
जीमूतसारवधु	१५, १११
जीमूतसर्पद्वैः क्षात्रं	१११, ४११
जीरककान् वाणिजिकान्	५१०, १४१
जीडाड्यां जनां पूजां	४०५, १११
जीरसर्वपक्षजनेन	४५८, १०१
पक्षे वाक्यद्वये निम्नो	१०५, १८१
पक्षे ज्ञेयं तथा चक्षेत्रे	८१, १११
पक्षस्य रविचन्द्रमणोः	११५, १५१
पक्षपक्षपरिपौष्टित-	१११, १११
पक्षे श्रावणाशौचं	८८, ४११
पक्षीद्वयश्रावणा	११५, १४१
पादावागव्य मन्त्रानां	१८५, ०११

४१

चटिकाईं पिभाजं वा	११, १८।
हमकुभीपरि निदिनम्	११९, ११।
हमतेकादिबोलेन	१८०, ११।
हमनामान् उकावणम्	१८०, ११।
हमप्रदीया प्रकलः	१८१, १८।
हमभिनेयं वा कुम्भीम्	१८१, ११।
हमेन अभीवीकः काम्	१८१, ११।
हमा निपात वेनाभि	१८०, १८।

[illegible][illegible]

[illegible]

कलीबाधे न कर्मेवा	१५, १	विजिता विविभिर्मांसः	११९, ४
कलीबाधानु विनेष्टं	१८, १४	विपिविभिर्मांसेषु	१८९, १९
कलीबाधानु वीमाये	१५०, १	विमपुरपरिपूर्णे	११९, १८
कलिं मात्राणि वर्षाणां	१८९, ५	विषम्यवापिनो वा तु	१९, १
वे तु विमर्दोरायः	१२०, ८	विद्युता दग्धोवुक्ता	५०, १४
वेन देवात् विदुर्वैव	४५९, ११	विः प्रदक्षिणादयः	१००, १०
वेनेव नमुना दद्यात्	१९०, ८	मनस्कृतांमनेहोऽपि	१२०, ११
वेनेव विविनात्रनु	२०८, ५		
वेना दियतसुबायं	१५८, १८		
वेनचं दारवं कोचं	१०१, ८	दद्यात्कोभिः संवीच	१५९, २
वेनं काचं भनं चोदं	८९, १५	दक्षिणाकुलसंघा	१५५, १०
वेनका वल्लीमात् पावं	१८०, ११	दक्षिणे श्रीचोपावं	१४९, १९
तोषपावप्रदायैव	१४१, १८	दक्षिणं रजनीवीनः	४९८, ११
तोषं कुतं चेत् पावान्	१५८, २	दद्यात्कुलसंघं मध्ये	१५४, १४
तोषैः सनन्तपुण्यायैः	१४९, ९	दद्या वेनासनं मल्ली	१९०, १०
वयोदशी प्रकर्मणा	१८, ०	दद्यातः कुलधारणु	२८०, १८
वयोदशीं दक्षिणे च	१८८, १८	दद्याति कार्तिके वद्य	४५०, १५
वयोदशसमे सूर्ये	०४, ८	दद्यात् उपपद्यतेन	१००, १२
वयोदशा कलीबाधा	८, १ १०	दद्यात् यज्ञोपवीतस्य	१९०, १०
	५१०, ९	दद्यात् कांक्षपात्रे च	१९१, ११
वयोदशां वयस्यां चः	१४ १५	दक्षिणपुत्रपूर्ये	११०, १
वयोदशां मात्रपदे	११९, १०	दक्षिणाउममापकां	८५, ११
वयोदशां वेदा न क्षान्	५४, १०	दक्षिणस्यकुतं पावं	१८०, १९
वयोदशां शिवं पूज्य	५०८, १	दक्षप्रक्षालिकाम् दद्यात्	१८१, ११
वयोदशाक्षुणां च	५९५, ४	दक्षिणे वयसी चैव	८९, १९
चवं च कीर्तयेद्भक्त	५९५, १०	दक्षिणीनिधिता वीज	५०, ८
विद्युत्पुच्छपराद	१०८, १	दक्षिणीयेपसुतं	५०, १९
विद्युत्पुच्छे कथितं	१२०, ५	दक्षिणीं दीपये वय	१००, ९

[illegible]

म ।

[illegible]

न चाम्बोनि दुग्धमीनि	१६१, १६२
न तथा मुञ्चति शिवा	४४७, १८१
न तथा नरेकलोभः	१६७, १६८
न दद्याति तयां जना	४२६, १११
न दद्यात् भास्करायायै	१६१, १६२
न दायं न तयो दौतः	४०४, १८१
न दूर्ध्वपार्श्ववेदेवी	१७०, १६१
नद्यां चतुर्ग्रामिण्यां	१०८, १०९
नद्यायां वायुः प्रीति	४२, ११
नद्यायां भार्गवदिने	४४६, १४७
न निर्वचति यः चार्ध	४२, १६१
न प्रीत्यपहोः कार्य	१४४, ८१
न भूमी वितरेवृषं	१७१, १६१
नलक्षारोप येनेन	१०१, १०२
नलः खाने कथा नूनात्	१४४, ४१
न निवीकृत्य दद्यात्	१७१, १६१
नमी भनयते नूनात्	१४४, १४५
न नक्षत्रं कुपायि	१७१, १६१
नयमाननयार्थं चि	१६६, १६७
न नीचे वास्तवे नापि	१८७, १८८
नयनुमांशवा पूजाः	१८६, १८७
नयने दिवसे दहः	१११, ११२
नयेन प्रत्यक्षदं	४६७, १११
नरो दोषान्नं दह	४१७, ४१८
नयनी चादधीविदा	४२६, १८१
नयनी उपनादाय	४२, १६१
नयनी नयनीचि	४२, १६१
नयनी तुः कदा पूजा	४२, १६१

नय्याः वसु-पिडाजी	४१, ४ ।	वाणि जीवाः प्रकृतः	४०८, ४०९ ।
नय्याः वसिष्ठानस	४०४, १८ ।	नित्यं इवोरवमयोः	४०९, ४१० ।
नय्याः नैवभक्त	४१, १९ ।	नित्यं नैमित्तिकं कार्यं	४०८, ४०९ ।
नय्याः पूजयेद्यत्	४०८, १९ ।	नित्यं कर्मयोः वाणिः	४०८, ४०९ ।
नय्याः नैव नय्याः	४४९, १९ ।	निदायकाः पावीयं	४०९, ४१० ।
	४८९, ० ।	निमित्तं काष्ठमाश्रित्य	४०९, ४१० ।
नवीदये नवाये च	४८४, ० ।	नित्यं भक्तं नैव	४०, ८ ।
	४८०, ० ।	निरंशं दिवसं विधिं	४१०, ४११ ।
नवाष्टाभने देवी	४८०, १९ ।	निर्मलं मलिनं	४१०, ४११ ।
न प्रज्ञाय मतिं दद्यात्	४०९, ८ ।	निर्मलं मलिनं जीवं	४११, ४१२ ।
न काश्चानं वपट्कारं	४८४, १ ।	निर्माणाः तुलसीमाता	४८९, ४९० ।
नामविद्या च या वडो	४१, ९ ।	निर्माणाः पारो विष्णोश्च	४०८, ४०९ ।
नामविद्या न कर्मणा	४९, १९ ।	निर्माणाः पारिषो वासा	४४९, ४५० ।
नामविद्या पञ्चमा	४४, १५ ।	निर्माणाः जीवयोक्तव्यं	४८९, ४९० ।
नाडीनचपदिवसे	४१९, ९ ।	निवेदयेत् पुरोभागे	४८९, ४९० ।
नाडीपट्टा तु नाचयं	४१५, ० ।	निवेदयेत्प्रादेवे	४८८, ४८९ ।
नामि देवी वसिं तनु	४८८, १० ।	निशि जापो दिवोत्तमं	४०८, ४०९ ।
नादने निधियन् किञ्चिन्	४८८, ८ ।	निजीवे वरदा अक्षीः	४४९, ४५० ।
नाडीधितो विद्येयात्	४१८, ० ।	निवेदादिः श्रद्धावानः	४०८, ४०९ ।
नाद्यान् कार्यपदान् पूज्यं	४०४, ५ ।	निडीविने तत्तामने	४१८, ४१९ ।
नाडीवित्तं करो नित्यं	४९५, ९ ।	निद्यावान् राजमायां	४४९, ४५० ।
नामाविधीपदार्थैः	४८०, ० ।	नीचैरासनासाध	४१०, ४११ ।
नामधर्मो न च भूमिपुत्रे	४८, ४ ।	नीराजनं दृष्टवान्	४०८, ४०९ ।
नादं नये द्विरोक्तं	४८८, ९ ।	नीचयो रत्नधिराः	४८९, ४९० ।
नारिकेलं कथितम्	४८८, १९ ।	नीचोत्तमैर्निकैश्च	४१९, ४२० ।
नारिकेलजलं प्राये	४८०, १० ।	नेचोत्तममादित्यं	४८०, ४८१ ।
नारिकेलीविधिकैः	४४९, १९ ।	नेचोत्तमं तत्तनु	४०८, ४०९ ।
नाडीवादः नय्याः	४०९, ४ ।	नेचमये दिवासाः	४०८, ४०९ ।

[illegible]

[illegible]

फ ।

पञ्चमी प्रादिकि वर्षे	११८, १७३
प्राप्तुपञ्च प्राप्तुपञ्च	१२१, १२१
प्राप्तुपञ्च प्राप्तुपञ्च	१२३, १४-१७
प्राप्तुपञ्च प्राप्तुपञ्च	१२६, १८३
प्राप्तुपञ्च प्राप्तुपञ्च	१२७, १२१
प्राप्तुपञ्च प्राप्तुपञ्च	१२८, १२३

[illegible]

2

मन्त्रा मन्त्राचार्य	१९३३/३४
मन्त्राचार्य	१९३४/३५
मन्त्राचार्य	१९३५/३६
मन्त्राचार्य	१९३६/३७

[illegible]

म ।

मकरचंद्र रत्नी नाचे	४८१, ४ ।	महापद्मिणी मरी वडा	४९, १ ।
मकरावस्थिने भागो	४८०, ११ ।	महापद्मिका सुंदर	४०, ११ ।
महापुष्पा व महापि	१११, ११ ।	महापद्मिका वः पद्मे	४०, १० ।
महापद्मे पद्मे वडा	४४०, ८ ।	महापद्मिका प्रथम	४१, १ ।
महापद्मे प्रतिभावा वा	१०१, ४ ।	महापद्मिका प्रथम तु	४०, ४ ।
महापद्मिका महापद्मिका	१८४, ११ ।	महापद्मेवमुदिता	१४१, १० ।
महापद्मिका महापद्मिका	१११, १ ।	महापद्मेवमुदिता	१४१, १० ।
महापद्मिका महापद्मिका	१८४, ११ ।	महापद्मेवमुदिता	१४१, १० ।
महापद्मिका महापद्मिका	१८४, ११ ।	महापद्मेवमुदिता	१४१, १० ।

महिषासुरपुत्रेण	४११, ११	मार्गनीयेणु की मार्ग	४०१, ११
महीदरी तु वीराणां	११०, १८	मार्गनीये विषे पचे	४०१, १८
माघप्राप्तमनसोर्ध्वे	०१, १, १०	माघनी मधिका दूर्वा	११८, ११
१००, ८	१११, १८	माघपचमिनीमाघ	११५, ११
माघमाघे तु वतम्ना	५०१, १०	माघपंचे वरा पचे	४०, १५
माघमाघे शुक्लपचे	५०४, ८	माघि भाद्रपदेऽम्ना	११८, ०
माघादिपञ्चमासिषु	११८, ११	माघि भाद्रपदे शुक्ला	१११, ५
माघान्तकारद्वादश्यां	४८१, १८	माघे मभक्षमावक्षा	१११, ११
माघादिष्वे भूतदिने	०५, १४	माघी रवेः क्षात्	११४, १८
माघे माघि तथा शुक्ला	४८८, १	मिथुनेऽष्टादशे भागे	११०, ५
माघे माघि तिष्ठान् वक्षु	४८१, १५	मीनकर्मन्मोर्ध्वे	१४१, ११
माघे माघि तु वा शुक्ला	५०४, १	मुक्ते मग्निनि भुञ्जीत	१०४, ०
माघे माघि तृतीयायां	४८०, १८	मुकुक्षेनां च वेङ्गायु	११८, ११
माघे माघि रत्नम्यावः	४८०, ११	मुकुक्षेः पतितेऽथैव	१११, ११
माघे माघि शिवाऽम्ना	५०१, ५	मुक्तां माघं माघि माघि	१११, १४
माघे माघि सिधे पचे	४८८, १४	मङ्गरीभिः कुम्भमाघ	१००, ११
माघे माघादिष्वे पचे	४८०, १०	मुक्तां विना तु वज्रम	१५१, १
माघे माघपचि क्षात्रं	४८१, ११	मुनिभिर्हिंरमवमुक्तं	१०४, ११
माघे शुक्लपञ्चमासिषु	४८८, ०	मुरा माघी वचा कुम्भं	४०५, १०
माघे शुक्लतृतीयायां	४८०, ११	मुडिवाक्षविमिश्रित	१५४, १
माघां कुम्भा तिष्ठेः क्षात्रं	५०१, १	मुष्मिं हादमी न क्षात्	५५, ८
माघरं पितरस्यापि	४८४, ११	मुष्मिं भावे वीरायो	१८०, ११
माघपञ्चमं वक्षुषं	१८८, ११	मुष्मन्तं वक्षुषार्थे	१५१, १
माघमाघावचोमस	११५, ४	मुष्मानावेऽपि वतम्ना	११०, १५
माघार्थे भाकरे पुत्रं	१०८, १	११८, ११	
माघाता चक्षुष्यां चोत्	४१, १०	मुष्मेन मुष्मिं चक्षुष्या	१४८, ११
माघाचक्षुष्याद्येन	१८१, ११	मुष्मकर्मन्मोर्ध्वे	१०४, १८
माघाचक्षुष्याद्येन	११८, ४	मुष्मादिरात्रिद्वयमात्राभावात्	११८, १

समस्तस्य समस्तस्य	५०५, १८ ।	यथाशक्ति च संजय	१०५, १९ ।
समस्तस्य प्रीतिर्देवी	१८५, १९ ।	यदा याम्बलु भवति	१९०, १० ।
सर्वे जन्मन्ति संज्ञान्या	११४, १० ।	यदा याम्बं हि भवति	७८, १० ।
मेवमाकादिदीनेव	१००, १५ ।		७८५, १९ ।
शिवं पूषति संज्ञाने	५१५, १० ।	यदा चतुर्दशीयामं	१९, ७ ।
मेवमानी च मन्त्राणां	१४०, १८ ।	यदा भवेदतीवास्या	५५, ३ ।
मेवमरविशंज्ञानिः	११८, १४ ।	यदा शुक्लचतुर्थ्यान्	८, ८ ।
मेवदी मन्त्रो देवा	१४४, १० ।	यदेवाकाशतचन्द्रः	१००, ७ ।
मैवाद्यपादे कपित्थीव	१८५, १० ।	यदीभयवापि दिने	७९, ८ ।
मीदकानुदकुर्माच	१५८, १९ ।	यददाति नवाकाच	१५८, १ ।
मीदकं काकुर्मुत्तं	४१४, ५ ।	यद्यत् करोति तत्तत्त्वं	१९०, १० ।
मीदकमन्त्रात्मः खीति	१००, १९ ।	यद्यद्विद्वत्तमं खीति	५०९, १९ ।
मांवाग्ने योर्वमादी	८९, १ ।	यद्वर्धमभ्येधिकमाकुर्वन्	१९९, ५ ।
मांवेरपि नवा प्रीतिं	१८९, १ ।	यद्याकाशमन्त्रादी तु	५००, ४ ।
य ।		यत्तं मन्त्रमयं प्राक्तः	१४०, ५ ।
य इत्येहिपुत्रान् भोगान्	४८५, १८ ।	यथाकं चयिता याति	१९, १८ ।
यज्ञोपवीतमन्त्रा	१००, १८ ।	यत्तद्वयं वायवादि	१०८, १ ।
यत्ताहारः क्षितः	१४०, ११ ।	यत्तिरायत्तुषीय	८९, ७ ।
यत्तिच निचवा विव	४५५, ७ ।	यत्तिहत्वेकपादेन	१८९, ९ ।
यत्तिचिह्निहत्वेयमं	५९४, ११ ।	यत्तु मातृपवाक्येव	१००, १९ ।
यत्तुर्न यदुपि चार्त्तं	४८४, १ ।	यत्तु भाद्रपदे मादि	१८८, ७ ।
यत्तिहत्तु मातृमा मिचं	१५९, ११ ।	यत्ता जन्मार्त्तमासाद्य	११९, १९ ।
यत्तिहत्तुदीनेव दानं	१५०, १८ ।	यत्तादित्यदिने भक्ता	५४१, १८ ।
यत्ति भाक्ता च विवाहदेति	१०५, १८ ।	यत्ती दद्यात् विना वैवां	५०८, १९ ।
यत्ता विवाहः यथा	११९, १८ ।	या काचित् प्रतिपदिता	४८९, १९ ।
यत्ता यदी यथा देवे	१८८, १० ।	यादि यत्ताप्रतिपदिता	५५९, १९ ।
यत्तायत्तु प्रीतिमाका	७७, ११ ।	यावत् यत्तातुल्योः	५४७, १९ ।
		यावत्तकं निचवाका	१९०, ७ ।

वापनीमिषु वापाभिः	११७, १ ।
वापनयोः सर्वे द्वौ	१०४, १० ।
वापनिमकका धृताः	१०५, १० ।
कुम्पकुम्पनाभि	५०४, १५ ।
कुम्पाया नर्पविविध	१४८, १ ।
कुम्पायेषु कुम्पानेषु	१४९, १० ।
कुम्पाग्रिकुम्पनाभि	१, १९ ।
वे कारयन्ति कुम्पन्ति	५०, ११ ।
वे आदित्यदिने प्राप्ते	५४१, १० ।
वे पिपन्ति मरा मितं	५४१, ० ।
वे पिपन्ति पुनरोषा	१९०, ११ ।
वेयं मार्जेश्वरे भाषि	४८१, १० ।
वेयं दीपाव्यता राजन्	१५४, ११ ।
वेयं भाद्रपदे शुक्ला	११८, १८ ।
वेः कर्षाभिः कर्षरितैः	५००, ० ।
वेः कृता दम्भोविवा	४८, ११ ।
वीमाभाषी भवेद्यद्य	१८०, ११ ।
वीमो मन्वायवोदम्भा	१५८, ४ ।
वी मरा कार्त्तिके भाषि	४५८, १ ।
वी मावनाकुपधि	४८१, १० ।
वीप्ति चाकपुत्रं माघं	१४१, १० ।
वीश्वदेवं प्रकुर्वीत	५४१, ४ ।
वीश्वदेवं न भुञ्जीत	४१, ८ ।
वी वोषादयवाक्यान्	४०, १ ।
वीश्वदेविषयपुरी	१०८, ११ ।
वी वा वन्यवेदेवं	१५८, १५ ।
वीषिभिः पूजितं चित्रं	५९५, १ ।
वा करोति मरी मितं	४५८, ४ ।

वा कुम्पाय कार्त्तिके भाषि	४५०, १० ।
वा विषेदेकभक्तो	५१०, १० ।
वाः शुभेय समानताः	५१०, १० ।
वाः शुभेयार्चितं चित्रं	५१०, १८ ।
वाः सर्वं मन्वायवाभा	१००, ८ ।
वा कार्त्तिके चरितं माघ	४५८, ११ ।

२ ।

रत्नोच्च पुराणाभि	४५, ५ ।
रविचन्द्रार्चनाया च	४८, ११ ।
रविषा चक्रिती भाषाः	११४, ५ ।
रविसंज्ञमये पुषे	११४, १ ।
रवौ मकररात्रिये	५०१, १९ ।
रवौ रौद्राश्वपादये	१५४, १ ।
रत्ना कवी चरित्रा च	१०१, ० ।
रत्नाका नर्पविविधाः	१५, ५ ।
रत्नकुम्पनापाभि	५१४, ११ ।
राजकुमारनेपाभा	१४८, १९ ।
राजापुदङ्गका कुम्पाय	५१०, ५ ।
राजावेव महादेवी	१९०, ० ।
राषी च जानराय	१०१, १० ।
राषी यवोदमी प्राय	५१०, ११ ।
राषी दिवा च कम्पाया	४१८, ४ ।
राषी कर्षेयः	८४, ० ।
राजनाया च संज्ञाः	१५१, १८ ।
राजदम्भेयसंज्ञाभि-	८१, १५ ।
	११०, ८ ।
राजदम्भेयसंज्ञा वि	८१, १५ ।

पोषिकाव्यवस्थितताप्रवृत्त्याः	११५, ४ ।
पोषिकी प्रवृत्तियुक्ता	४८९, ७ ।
पोषिकीवृत्तिता कव्या	१८४, १९ ।
पोषिकीवृत्तिता चेत	१००, १ ।
पोषिकाव्यवस्थिताने च	१०१, ४ ।

11

सखीमधर्षः पद्म्या	२४, १८
सम्प्राप्तिना सती कविः	८८, ५
सम्पत्तये यत्न तापस्य	१०९, ९
सम्पत्तयगुणोपेतं	५४२, १२
सम्पत्तं मार्गशीर्षे तु	४८९, ५
सम्पत्तुसम्पत्तयः	१८४, ९
सम्पत्तिसम्पत्तयः	५००, ९१
सिद्धिना पूजयेद्देवी	२०९, ९
सिद्धेपु य समलोपु	५००, १९
सिद्धिनासम्पत्तयः	५५२, ८

व ।

पद्मरागसंगः वापः	१३२, ४ ।
पदपत्र तु गीतम्	१५४, ११ ।
पदपत्रम् अनुवा	५१४, १४ ।
पद्मम् अभिमुख्यतादी	१३२, १ ।
पद्मस्तम्भम् कार्यपद्मम्	१२८, १२ ।
पद्मस्तम्भसङ्गीतम्	५२४, ११ ।
पद्मस्तम्भम् अनुवा	१०५, ११ ।
पद्मम् अभिमुख्यतादी	१०१, १४ ।
पद्मस्तम्भम् कार्यपद्मम्	११, १४ ।
पद्मस्तम्भसङ्गीतम्	१६१, १५ ।

वध्वारकलावाच-	५१०, ११ ।
वाचकः सर्वदा वक्ति	४५, ७ ।
वागतसु तथा धूर्त	१८५, ११ ।
वागमुद्धिताकृता	१५४, ४ ।
वाता ज्वेडा ततो रोगी	१४१, ९ ।
वाते निवेदयेत् पार्श्वे	१८८, ५ ।
वाचवाचादीश्रयार्थमनमार्था	१४५, ९ ।
वाचुमुतावेत्यपि च	१२५, १९ ।
वादिषा तुल्यते देवी	१५०, १९ ।
वादिदानं प्रत्यक्षं व्याप्तं	१५०, १४ ।
वाचयेन समानुक्ता	११२, १० ।
	५१८, ११ ।
वाचप्रियैश्च निवेद्यैः	१८८, ५ ।
वाचवाचैकवाद्यै	५१४, ८ ।
वाचदेवीभिश्चतस्र	११९, ११ ।
विद्यारोपापराचको	४४९, ४ ।
विषयाकवरीयसः	५०९, २ ।
विषया नास्तेन कृत्यात्	१८८, ९ ।
विषयः सुखमनेष	११४, १९ ।
विषिदनेन चाग्नीनि	१८९, ७ ।
विषा निवेद्यं न्यायैः	१४५, १२ ।
विमैव जगत्पूजा वा	१४९, ११ ।
विषय्यको ततो ज्ञाना	१५४, ८ ।
विषायां वेदविदुषां	५१८, १८ ।
विप्रो वचावाचमुपाकुमार्यः	१४९, ७ ।
विमलोन्मिषिणी प्राणा	१४०, १० ।
विष्णुवाचि चरे	११८, १० ।
विष्णुवाचने मन्त्री	११८, ११ ।

अरवर्षमयीः वैशित्	४५९, ८	अक्षपत्रे चतुर्थांशु	११९, १८
अदीर्घ शीघ्रवेदादी	१९५, ९	अक्षपत्रे चतुर्दशा	११९, ७
अभिपुत्रसमायुक्ता	१८, १०	अक्षपत्रे त्रिभिर्पाद्या	१९, १०
अक्षारक्षयनामाक्ष	४०१, १९	अक्षपत्रे तु चतुर्व्या	१५, १९
आर्षं वादरर्षं वाक्	१०९, १३	अक्षपत्रे नवं चार्षं	४५९, १०
	१८०, ९	अक्षा अक्षयैः कर्तव्या	४०, ८
आक्षयामत्रिकामोर्षं	५३८, ९	अक्षाहारकचंयुक्ता	१९, ५
आक्षयामत्रिका चप	५४०, १०	अक्षायां माचमाचक्ष	५०९, ९
आक्षयामत्रिकायाच	५१०, ७	अक्षाद्व्यां पुनर्देवी	५०९ १८
आक्षयामत्रिकायानु	५४०, ११	अक्षाद्व्यांशु माचक्ष	५०९, ९
	५४१, ५	अधिः सधुतसचारः	११८, ९
आक्षयामत्रिकायाच	५३८, १९	अधिः सधुत पादोनः	११८, १०
आक्षयामत्रिकीषे तु	५४१, १५	अधिरात्रुदधुपुत्रः	५९८, ११
आक्षयामे कर्षी चक्षे	१४९, ८	अक्षः अक्षेच अक्षेच	१९५, ९
आक्षयामे क्षावरे च	१५९, १०	अक्षमे दद्याद्यः कर्ष्या	५०५, १९
अिनीचाडी कुक्ष्याधि	१०, १	अक्षमे वे प्रयच्छन्ति	५०४, ११
अिरीयसार्धं दृष्टं	१८२, १४	अक्षय द्विजगुणा	५००, ११
अिरदाधितमं चक्षे	५१९, १९	अक्षयां माधिकं चार्ष्यं	५०९, १९
अिरा चोरा तथा प्रेता	७५, ८	अक्षयं अक्षय्यर्षं	५९०, १९
	१९१, १०	अक्षे चैवं भवेदुतं	५०९, १८
अिरा अान्ता दृष्टा राजन्	१०, १४	अक्षी चानुपनीतो वा	५९८, ९
अिरीयद्वनचतुष्टय	१९९, १९	अक्षं पक्षं तत्र चक्ष्ये	१४८, १५
अिक्षाधिष्ठं मरुत	९४, १	अिक्षाचमनीनक्ष	१९५, ८
अिक्षाक्षेय्यं दद्यात्	४८९, ५	अिक्षं आक्षयगुणा	५९८, ९
अिक्षाक्षे मद्याधिक्षं	४८९, ८	माधयिमे सधुतमे	१५, १९
अिक्षीयदि अक्षरीयं	४४१, ११	माधं मेमाधि कर्ष्यं	१५९, ८
अिक्षयचक्ष पूज्येति	१९९, १९	मयवादिचक्षं क्षाती	१०८, ११
अिक्षयचक्षं चतुर्व्या	१५, १९	मययेन चमायुक्ता	१९०, १९

वापसी होईलवनी	२८२, १५ ।
कोमुदच अवेवावि	१४८, ५ ।
वीरामतोवनी श्रीळा	५९५, ० ।
नीचं लवचुनी चिळा	१२२, ० ।

ख ।

वकुमीमिमुळेजीवे	१०९, १५ ।
वकुमिळीचंलववावि	४८४, ४ ।
वटकाडके वाप्यच सत्ते वा	८०, १८ ।
वळासातु विदिमात्रोति	१०१, ९ ।
वटोमुपोच वाः सम्यक्	२९, ११ ।
वटोसमेता कर्तेवा	९, ११ ।
वट्टाहम्यमावळा	४, ११ ।
वट्टाहमी पचदमी	८४, १९ ।
वट्टा तु दिवसेमांशः	१२०, १८ ।
वट्टा तेखमनायुचं	८४, १८ ।
वट्टा वो मियतो भूला	२०, १ ।
वट्टा विप्लवरो चोचं	२९०, १ ।
वट्टा चाचं प्रकुर्जीत	२०१, १ ।
वट्टेकादममावाळा	१०, १ ।
वोट्टोहाचनं कुर्मातु	२०१, १ ।

स ।

सकळीकरचं पचातु	१५१, ९ ।
सकळीकुल तनुवाचान्	१५१, ११ ।
सचे कातोअवि मळां लं	१४०, १२ ।
सह्यापूर्वी पुनः कुर्मातु	१०९, ८ ।
सत्यं दमवचा दानं	१०९, १० ।
सथी प्रवविधिः पापेः	१८२, १ ।

सन्धाकावे वटा राळा	१०९, १२० ।
सन्ध्यामर्जितमिर्वात	५९९, ११३ ।
सन्ध्याराजीवं कर्तेचं	८२, १२१ ।
सपिळीकरचे वेव	१२४, ५ ।
सपुनच सभायेंव	४९, १० ।
सप्तपावसेमं कुळा	५५८, ० ।
सप्तावरान् सप्तपरान्	५२४, १४ ।
सप्तमी माहमीपुळा	१०, १११ ।
सप्तम्या वेव चा ख्याता	४८२, ९ ।
सप्तम्या मत्तमुक् दयातु	२०, ८ ।
सप्तम्या पवित्रापूर्णा	२९८, १४ ।
सप्तम्या विप्लवाचानां	२९५, १८ ।
सप्तम्या शुभतरीचं	८०, १० ।
सप्तम्यापुनं सम्यक्	१८२, १४ ।
सप्तमेन भवेदक्षं	१८०, ८ ।
सम्यक् सुपूजितः पुण्यैः	१४२, ८ ।
सम्यक् कर्मादिता पूजा	१५०, ५ ।
	२८४, १० ।
समां वाचकवेचव	८२, ११ ।
समुद्रे विलवत्पार्थे	५१८, १९ ।
समूह्य विविचित्रानं	१९०, १० ।
समूह्य कार्त्तिकेयनु	२४, २१ ।
समूह्ये दुमयोर्वेचं	११०, ११ ।
समूह्येकादमी वच	५२, १० । ५४, १० ।
समिधा वा सप्तरीळा	११, १२१ ।
सम्ये पय्युपितं मर्त्या	१९५, १०९ ।
सम्येयुतपचं व्याधिः	१८, १०९ ।
सम्ये महापचं तीर्थ	१९१, १०९ ।

कर्म्मविहीनो जायतर्था	११८, १ ।	सुवर्चस्वर्णो कपिका	११९, १८ ।
कर्म्मलोभादि कर्म्मवै	८९, ५ ।	सुरभीवि तन्वाभ्यानि	११९, १७ ।
कर्म्मोक्तसंयोगपदान्	१४०, ११ ।	सुवर्चस्वित्तुर्गैश्च	१५८, १२ ।
कर्म्मोपि परकीयापि	११८, १५ ।	सुमित्रः शब्दरहितः	१०१, ११ ।
कर्म्मोक्तमात्रा सामान्यं	४५, १ ।	सुपुत्रावर्त्मनात्मानं	१११, ११ ।
कर्म्मोपासक वचानां	१००, १० ।	सुपुत्रावर्त्मनं सम्यक्	१८२, १९ ।
कर्म्मोपासक मन्त्राणां	१४०, ७ ।	सुतके सुतके वैष	८८, १२ ।
कर्म्मोपु नमजातेषु	१९१, १८ ।	सुतकेऽपि नरः शाला	५८, १८ ।
कर्म्मोपा कारकाराणां	११०, ११ ।	सुतिकावाचनिकश्च	५४४, ९ ।
कर्म्मोपु जगद्विषये	५९०, ४ ।	सूर्यपथः सूर्यवारे	१११, १५ ।
सुवर्चस्वो जलं देवं	५०२, ११ ।	सूर्यपथवतुष्ठा वि १०, १८ । ४८८, १० ।	
सुवच सुवचश्च	११८, १८ ।	सूर्यपथे तु नाञ्जीवान्	१०९, १८ ।
सुवचयोगनयोऽपि	५२४, ८ ।	सूर्योऽप्युज्जीव	१४०, ८ ।
सुचितो यच इत्येते	७८, १ ।	सूर्योऽप्ये नवनाडीषु	७४, ११ ।
सा तिविषयद्वयोराधं	१९, ९-८ ।	सूर्योऽप्ये विपुलतः	१११, १८ ।
सामसुरज्वाय जितेन्द्रियाय	११, ५ ।	सेवेत भर्तुर्विष्टं	५००, ११ ।
सामान्येनार्थोपायेन	१४८, १९ ।	सोपवाचो निगार्हं तु	२०८, १२ ।
सावित्रीमर्च विना तु	१९१, १ ।	सोवर्चै राजतं तापं	२८०, ४ ।
सा वैशाखस्नातपक्षा	११८, १० ।	सोवीरं मायनं तथं	२८०, १५ ।
साधमाधमाचोरकोः	९५, १२ ।	सौरसंवत्सरस्थाने	११०, ११ । २४०, ७ ।
साक्षात्कल्पितुर्गोः ज्ञान्	१८, १ ।	सौरिवाब्दसु मानेन	११०, ११ ।
साकंभालर्मेनुवाणां	९५, ८ ।	संकटे विपने प्राप्ते	९१, १२ ।
सार्वजन्या पराजय	८०, १ ।	संक्रान्ते पूर्वकाकसु	१००, ८ ।
सार्वजन्यतं यावत्	५२१, ११ ।	संक्रान्तो द्वाविदि च	५८, ९, १०१, १ ।
सिंहवाज्यवरान् दत्ता	२९९, ११ ।	संक्रान्तां सुवचसे च	४९, ८ ।
सिंहका परमज्ञाय	२८५, ११ ।	संक्रान्तां पञ्चयोरनो	११४, १२ ।
सुवचसुवचोपु-	१५९, १२ ।	संक्रान्तां यावि द्वापि	१११, १८ ।
सुतः संक्रान्तं भागुः	१११, ८ ।		१४५, ११ ।

संज्ञान्वास्तुपवाच	४६, १७ ।	सवापदेन दद्यात्	२८४, १८ ।
संज्ञान्वास्तुपवाचिन	४६, १९ ।	सवेत्याचमनीयम्	१६८, १० ।
संज्ञान्वा यज्ञदद्यात्	८७, ५ ।	सर्वभारस्यवेद्य	४८४, १० ।
संज्ञान्वा पुच्छकाद्य	८५, १ ।	सधामन्त्रे वदन्	२८४, १० ।
संज्ञान्वा य च यज्ञाद्य	५२६, १५ ।	समुन्मथाऽसमाधि क्तुः	८९, १५ ।
संज्ञान्वा तुलसीकाष्ठं	१६९, १५ ।	सर्मानुना चोपहृते	११०, ८ ।
संज्ञान्वा दद्यात्	२६८, १६ ।	सर्वं वा भाद्रपुष्या	२०९, १८ ।
संज्ञान्वा प्रक्षारणेद्य	१५१, ४ ।	सर्वं विशीर्षकुसुमं	१६४, १२ ।
संज्ञान्वा प्रीतिं	५२६, १० ।	सखिकादिक्लेषेद्य	११८, १० ।
संज्ञान्वा यदा वरे	७८, १० ।	सख्ये नरे तुलसीनि	१०५, ८ ।
संज्ञान्वा प्रथमः	८०, ४ ।	साधूपदर्शनं विमलं	१०४, ९ ।
सौतेल्यमाससंभोगौ	११६, १० ।		हृ ।
साला जम्बूदिने	५६१, ४ ।	सवेद्यवेद्ये दद्यात्	२८०, ८ ।
साला मुक्ता य चर्चिष्टं	५०९, १२ ।	सरिषा दीपवे ताक्षी	२१०, १८ ।
सालीयं वसनं पुष्यं	१५८, २ ।	सविषा संकृता वे तु	१०२, १० ।
साले ज्येष्ठे तथा दाने	१०८, १० ।	सविष्णोर्जनं दानं	५०, १६ ।
साले वस्त्रे च नैवेद्ये	१०४, ४ ।	सकर्मतेऽनुष्ठायन्	४५०, ४ ।
सालीयवासनियमे	१२, १० ।	सकर्मं शुक्लपत्राणां	२६, ५ ।
सालं कुर्मन्ति वा नार्यः	५२०, ४ ।	सखायुक्ते वीरदिने	५४९, १० ।
सालं कृत्वा तु वे वेचित्	१६६, ४ ।	सालादि-मन्त्रतोयेन	४४४, ४ ।
सालं दानं जपो वीरः	८, १४ । २५, ८ ।	सुदये नतिः शिरसि	१२८, १ ।
सालं दानं जपः पारं	८२, १० । १०८, ११ ।	सुदयाव नमः पूर्व	१२६, १६ ।
सालं दानं तथा जपं	५२२, २ ।	सुदि शुद्धिं शिवायाव	१२८, ० ।
सुद्धा कर्ममवाप्नोति	५२५, १० ।	सौमह सतिशैराद्यैः	४४४, ११ ।
सप्तमीपुत्रं पूर्व	१०६, ११ ।	सर्वे वपाह कन्याद्ये	२४६, ८ ।
सप्तमे शुक्लभागे तु	११८, १८ ।	शान्तिमुक्ता ततो शौक	५४९, १० ।

वर्षक्रियाकौमुदी ।

श्रीश्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

चिन्ताश्लोचति धातरि ऋजवधूचिन्तेषु पात्रोचति
श्रीरात्रि स्तुवति प्रसादविहितश्यामान्जुज्जोचति ।
वधेषास्त्वत्प्रातुरौ जलधिजावस्त्रान्जुजेऽश्लोचति
शौचोभारहराय चादवकुक्षोत्तंसाद्य तस्मै नमः ॥ १ ॥
धुनोतु ध्वान्तमस्त्राकमन्तस्त्रिनाभिसम्भृतम् ।
गोविन्दवदगोदक्षत्पाञ्चजन्यजयध्वनिः ॥ २ ॥
येन ज्योतिषपङ्क्त्येषु निगरां मार्त्तण्डग्न्याधितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले श्रीरामरात्र्याधितम् ।
वेदान्तस्यतिसन्नातचिपचगोम्बे हिमाद्रौधितं
केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः यतां दृग्बिधः ॥ ३ ॥
तत्तत्तुज्ज्या विदुषामसुरागमधूषिकाभिराश्रितः ।
मधुरिपुपदारविन्दमङ्गान्तमाधुरोरवाभिन्नः ॥ ४ ॥
शाश्वतोष्णाश्लिष्यंश्रानविकसं दृष्ट्वा पुराणान्धपि
श्रोत्राः कन्धगर्भो त्रिभिश्च सुनिर्भिन्नादिभिः संहिताः ।
श्रीमत्तमपदारविन्दविश्वदूषिभरोद्देवतः
श्रीगोविन्दकविः करोति संहितां कर्मक्रियाकौमुदीम् ॥ ५ ॥

अथ संवत्सरकाले निरूपणीये प्रायशः कर्माधिकरतया विहितानां तिथीनां प्राधान्यात् प्रथमं तावन्तिथिरूपनिरूपण-पूर्वकं कर्षोपयुक्तभागा निरूप्यन्ते ।

तिथिरूपसुत्रं सूर्यसिद्धान्ते,—

चर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।

१[भागेर्दादशभिस्तस्यान्तिथिस्तान्त्रमसं दिगम् ॥]

तच्चन्द्रयानमंग्रेषु श्रेया द्वादशभिस्तिथिः ।

अमावस्यान्तर्द्वये सूर्याचन्द्रमयोः सहावस्थाननियमः, प्रतिपदा-रम्भे चर्कादिनिर्गतः सन् शशी प्रत्यक्षमर्कात् प्राचीं दिशं प्रयाति तत्प्रत्यक्षं चन्द्रस्य प्रयाणं द्वादशभिरंग्रे परिमितं तिथिरेका श्रेया । सहावता काखेनार्कमवधिं कृत्वा द्वादशांशपर्यन्तं चन्द्रस्य प्रयाणं स्यात् य कासः तिथिः स्यादित्यर्थः ।

तच्च चन्द्रस्य द्वादशांशप्रयाणं कदाचित् समगत्या षष्टिभिर्दृष्टैः कदाचिन्मन्दगत्या किञ्चिदधिकैः कदाचिच्च शीघ्रगत्या किञ्चि-ज्जुनैर्भवति । एवं चिंशद्वादशांशप्रयाणे चिंशन्तिपथः स्युः पुनरपि द्वांशान्ते सहावस्थानमिति । तासाञ्च चिंशन्तिथीनां यथाक्रमं प्रति-पदादयः संज्ञाः ।

प्रथमपञ्चदशद्वादशांग्रेः सूर्याचन्द्रमयोः सङ्काशान्तरं भवति, य च प्रतिपदादिपौर्णमास्यनः शुक्लः पक्षः, शेषेषु प्रतिपदादि-द्वांशान्तः कृन्धः पक्षः । शुक्लपक्षे प्रत्यक्षं चन्द्रस्य कक्षादृष्टिः कृन्धे च चक्षः । एवं पक्षद्वयेन चान्यो मासो मुख्यो ज्ञातव्यः ।

१ य च शुक्लके,— []—चिञ्चितपादद्वयं नास्ति ।

२ य च कृन्धके,— सहावस्थावधि ।

तेनाकां कृमिर्नक्तानामारभ्य चन्द्रस्य प्रतिपदादष्टात्रिंशत्का-
काक्षिधिरिति सप्तमं सम्यगम् ॥

अन्वे तु चन्द्रस्य प्रत्येककक्षानां दृष्टिपथकाक्षिधिरिति
वदन्ति । तस्मान्दं, अथदृष्टोर्दयोरननुगमकत्वे^१ कानार्थतापत्तेः,
अवेन्दुराद्ये प्रचरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकक्षावशिष्ट इति कक्षोत्त-
परिशिष्टवचने तिचिदये एककक्षावयवप्रतिपादनाच्च ।

तच्च यक्षां तिथौ यत्कर्त्तव्यं विहितं वा तिथिर्यस्मिन् दिने,—

“पूर्वाञ्चो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां पराहः पितृणा-
मित्यादिमुत्तिभिः, तथा पूर्वाञ्च एव कुर्मोत देवतानाञ्च पूजन-
मित्यादिस्मृतिभिः” यथायथं विहितेषु दिवाः[पूर्वाञ्चमध्याह्न-
पराहाराचिकालेषु सम्भते, तच्च काले तस्मिन् दिने तस्मिन्तिथौ
कस्यानुष्ठानमसंग्रथमेव ।

यदा त्वेका तिचिर्दिनद्वये कर्त्तव्योऽपि विहितकाले सम्भते न
सम्भते वा तदा कदा] कस्यानुष्ठानमिति संग्रथे युग्यवचसादेव
अवस्थानमाह गृह्यपरिशिष्टम्,—

युग्याधिकृतभूतानि यष्टुन्योर्वसुर्ग्रथयोः ।

उद्रेष द्वादशी युक्ता चतुर्दशाश्च पूर्विमा ॥

प्रतिपदाप्यमावस्या तिथ्योर्युगं महाफलम् ।

एतद्वाक्यं महाचोरं वन्ति पुष्टं पुरातनम् ॥

युग्याशीति द्वितीयाद्वतीये कृतभूतानि चतुर्थीपञ्चमौ यष्टुन्योः

१ “अ” अशुभमकत्वे ।

२ “अ” युक्तके [] चिह्नितसन्दर्भो वाच्यः ।

1

1

•

नागविद्धा च वा यदौ यत्तथा च तथाहमी ।

द्वयैकादशौ विद्धा 'चयोदशा चतुर्दशौ ।

भूतविद्धाप्यमावद्या न याज्ञा सुनिपुणवेः ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठको मुनिः ।

चतुर्दश एका पूर्ववचनात्, नागतिथिः पञ्चमी, चयोदशा चतुर्दशीति शुक्लपक्षविषयं कृष्णपक्षे तथोः पूर्ववचने शुक्लताभिधानात् । भूततिथिश्चतुर्दशौ । तत्र प्रतिपदिद्धा द्वितीया 'तृतीया-
विद्धा चतुर्थ्यपि बोद्धव्या । न याज्ञेति दैवकर्माणीति श्रेयः, उपोष्याः क्षुरित्यभिधानात् पूर्वोक्तवचनानामपि दैवकृत्यमधिकृत्याभिधानाच्च । अतएव गोपवासमात्रविषयमिदं वचनं, एतदर्थमेव "उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः" इति पुनरुक्तम् । ताः वक्ष्यादयः ।

तथा व्यक्तमाह आवाधिः,—

चहःसु तिथयः पुण्याः कर्मास्तुष्टानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विप्रियते ।

दिवा दैवकर्मास्तुष्टानेऽहःसु मध्ये शुक्लतिथिसंयोगात्तिथयः पुण्याः प्रशस्ताः स्युः, अन्यथाहर्विहिते कर्मास्तुष्टानमनर्थात् । नक्तादिः प्रदोषः निग्रामाचोपलब्धं रात्रिप्रते तु रात्रौ शुक्लतिथिसंयोगो विप्रियते इत्यर्थः ।

शिवरक्षे,—

चतुर्थैकादशौ यदौ द्वितीया च चतुर्दशौ ।

१ "ह" पुस्तके [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ [] चिह्नितांशो "न" पुस्तके नास्ति ।

कर्त्तव्याः परसंग्रहाः पराः पूर्वैक मिश्रिताः ॥

एतानि तु वचनानि प्रतादावुभयदिने विहितकालकाले संग्रह
एव । असंग्रहे तु यदिने विहितकाले तिथिसामान्यमिति प्राशस्तं ।
अथ तु वदपञ्चमीप्रतादौ सप्त्यादिपूजनं प्रधानं तदङ्गत्वेनोपवास-
विधिरपि यस्मिन् दिने पूजनं तथैवोपवासो निर्विवाद एव ।

अथ तु रामनवम्यादावुपवासो देवपूजनस्य प्राधान्येन इदं
विहितं तथोपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् ^१[यदिने रात्रावपि युग्म-
तिथियोगस्तथैवोपवासस्तत्तिथिविहितं पूजादिकन्तु व्यस्ततिथावपि
तत्परदिने पूर्वाह्ण एव संग्रहाभावेन युग्मवचनस्याविषयमा]दिति
व्यक्तमुक्तम् भविष्ये,—

वह्नीयतेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

यतः सोपासनायैव वक्ष्यामाञ्जरोपवणम् ॥

एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।

उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यददियं तथा ॥

सप्तम्यावुपवासः सूर्यपूजनस्य विहितं तत्र पूर्वदिने युग्मतानु-
रोधात् रात्रिमात्रयोगेऽपि वह्नीयुक्तैव सप्तम्युपवासो न तु परदिने
सप्तम्यदिनस्यापि नाष्टमीयुक्ता सप्तमी, यतः नाष्टमीयुक्ता सप्तमी
सूर्यसोपासनायार्चनाय भवति तथैव पूर्वाह्णे सप्तमीकालात्,^१
पूर्वाह्ण एव देवस्त्यविधानात् संग्रहाभावात्, संग्रहे हि युग्म-

१ क., ख., चिञ्चितपुस्तकद्वये [] चिञ्चिताशो नास्ति ।

२ न., पुस्तके । सप्तमीकालाविति पाठो नास्ति ।

वर्गविर्वाचौबुद्धौ ।

वचनप्रवृत्तिः । सप्तमसप्तहोरापराध्यायानुभयदिनसंग्रहे वृद्धां वृष्टी-
युक्तायां सप्तम्यां पूर्वदिनेषु शुक्लादराभ्युपगच्छाः ।

अथ यद्यपि सप्तम्यासुपवासः कुर्यते तथापि सप्तमीपक्ष
सप्तम्यन्धहोरापोपवासकता वचनात्, अन्यथा, अहोरात्राभोजन
एवोपवासपक्षे शक्तत्वाद्दार्ष्टिकसप्तम्याद्विगतसोपापत्तिः, न च
विच्छेदेन द्वादशसप्तमीनहोरापस्यापिता सम्भवति ।

एकादश्यामिति यथा द्वादशीव्रते द्वादश्यासुपवासो विष्णुपूजा
च विहिता तथैकादशीयुक्तायां द्वादश्यां शुक्लादरात्^१ पूर्वदिने
सुपवासं कुर्यन्ति, परदिनम् द्वादश्यां विष्णुपासनाय तथैव
पूर्वाह्णभावात्, तथेयमपि सप्तमीत्यर्थः ।

अदोभयदिने पूर्वाह्णभावाद् द्वादश्यापि तथैव शुक्लादरेणेवेति
ध्येयम् ॥

एवञ्च यथैकस्मिन् दिने विहितकाले तिथिः साङ्गकर्मानर्हा
अन्यदिने विहितकाले किञ्चिदवस्थानात् साङ्गकर्मानर्हा, तत्र
साङ्गकर्मानर्हस्यतिथेरपि यद्यप्यसंग्रहभावेन शुक्लवचनाविषयत्वात् ।
विधिना तु साङ्गप्रधानकर्मगोचरतयैव तिथिर्विधीयते तदनर्हा-
यास्तु विधेरेकप्रवृत्तिः कुतः संग्रहः ।

न चानेनैव शुक्लवचनेनान्यतिथिसहायभावेन विहिततिथौ
कर्म विधीयते, अतएव काले चतुः समारब्धमकालेऽपि समापये-
दिति वचनमिति वाच्यं । विहिततिथौ साङ्गकर्माणि कृते कर्म-
वेगुत्पन्नप्रवृत्तान् अन्यतिथिसहायभावेनैव विधानम् ।

अन्ते तु, इत्यमरः विधीयते एकोऽन्यतिथिरपेक्षतया द्वि-
ष्यतानिमित्तेन विहिततिथेर्निश्चयेन विधिः अन्यस्य तिथ्यन्तर-
संज्ञकिततया विहिततिथिरिति वदन्ति । तदुक्तं, प्रमाणाभावात्
विधिद्वयगौरवाच्च, एकस्मिन् वाक्ये विधिनियमयोरनङ्ग्यत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु मेदं विधायकं युग्मवचनं किन्तु विधिप्राप्ताद्याक्षिपे-
र्द्विष्यतानिमित्तेन नियमविधायकं विधिसु साङ्गप्रधानकर्मा-
न्वाचमेवेति ।

काले खण्डितिवचनस्य अथमर्थः विहिततिथौ कर्मानुष्ठाने
पूर्वाद्यादिप्रसक्तकाले कर्मारम्भे तदधिरप्रसक्तकालेऽपि कर्म
समापयेत् न त्वन्यतिथेः कर्मान्यन्यतिथौ^१ तद्विधिविरोधादिति ।

एवं नक्षत्रसाथेकदिनसमन्धे तद्दिन एव दिनद्वयसमन्धे तु
अन्तेऽपि खानादौ युग्मविधिः । उपवासे तु,—

उपोषितस्य नक्षत्रं घेनासं याति भास्करः ।

तत्र वा ध्रुव्यते राम निग्रीधे शशिना सह ॥

इति विष्णुधर्मवचनात्, रात्रिसमन्धेन खवक्षा रात्रौ नक्षत्रस्य
वीर्ष्यवत्त्वात् ।

अथ तु विग्रेषोऽस्ति तत्र अस्मापि तिथिर्यास्या विग्रेषानुरोधा-
दिव संशयाभावात् ।

अग्निपुराणे,—

मानविद्वा तु वा षडौ शिवविद्वा तु वसन्ते ।

इत्येकादशौ विद्वा सुप्तं जज्ञात् पुराणकम् ॥

“सु” इत्यन्ते कर्मान्यतिथौ ।

वर्तमानादीपुरी ।

दशमेकादशी च नोपोषा वा भवेत्तिथिः ।

अवधेन तु संयुक्ता वा शुभा सर्वकामदा ॥

शिवतिथिरष्टमी । अथ 'अवधायोमो विशेषः तदसुरोपाश्रय-
तिथेरपि ग्रहणम् । यदा त्वभयदिने अवधायोमस्तदा युष्मा-
दरेणैव अवधायः ।

तथा वारचक्रतिथौ संग्रहाभावात् कस्येऽपि कर्माशुष्ठानम् ।

यथा देवीपुराणे,—

यदा शुक्लपक्षान्तु वारो भौमस्त वै भवेत् ।

तदा वा सुखदा श्रेया सुखा नामेति कीर्णिता ॥

ज्ञानदानादिकं कर्म सर्वमव्ययमुच्यते ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दानं महाफलम् ॥

ज्ञानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥

अमावस्यां यदा वारो भवेद्भूमिसुतस्त च ।

गोचरस्तपसं दद्यात् ज्ञानमाप्तेषु जायते ॥

१ न., एकादशे, अवधायोमविशेषः ।

२ "स न" एकादशये, इति ।

श्रिनीवासी शुद्धवापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोवहसपक्षं दद्यात् स्नानं यमौनिना कृतम् ॥

श्रिनीवासी चतुर्दशीयुक्ता अमावस्या यस्यापि प्रशस्तं इत्यर्थः ।
श्रद्धात उत्थागमारभ्य मौनिना सतेत्यर्थः । अन्यथा वैद्यप्यात्
यन्मदेव स्नाने मौनविधानादिति ।

एवं बुधाष्टमीप्रतापपि श्रेयम् ।

वचनात् कश्चिद्व्यसतिथेरपि ग्रहणम् ॥

अथा भविष्ये,—

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीरक्षिताष्टमी ।

तथा, अस्माभे रोहिणीभक्त्य कार्याष्टम्यसूनामिनीत्यादि
विज्ञेयो वक्ष्यते ।

देवीपुराणे,—

युगाद्या वर्षद्वित्रय सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरदधमौचने न तत्र तिथियुग्मता ॥

एवं माघसप्तमीविहितं स्नानपूजादिकं अस्मिन् दिने अक्षौ-
दधवेक्षायां सप्तमी तथैव कार्यं माघ युग्मवचनावकाशः ।

अथा भविष्ये,—

सूर्यपक्षतुष्ट्या हि शुक्ला माघसप्तम्यौ ।

अक्षौदधवेक्षायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

अथ यदा एकस्मिन् दिने रात्रिमेवे सप्तमी तथैव परदिन-
मभिधीय तत्परदिनेऽपि किञ्चिद्द्वन्द्वे, तदा अक्षौदधवेक्षायां

दिनद्वये प्राप्नौ युग्मादरेष व्यवस्येति चेपित्, तच्च, तिथिद्वयस्यैव-
दिनसमन्वेनेव प्रयुग्मत्वं व्यस्यत्वं चावश्यं वाच्यं चान्यथा तिथियुग्मा-
वस्था च भवति । दिनव्यवहारस्तु सूर्योदयात् परम् । तदुक्तं
सूर्यसिद्धान्ते ।

उदयादुदयं यावत् यावन्नाहः प्रकीर्तितमिति ।

ततश्चादयोदयवेक्षा पूर्वदिनस्यैव तच्च च वर्तमाना वृत्तमौ सन्पूर्वैव
परदिने किञ्चिदिनिर्गताया एव वृत्तस्या व्यस्यत्वं । एवञ्च सन्पूर्वाणां
तिथौ निःसंग्रथानुष्ठानात् युग्मवचनाप्रवृत्तेः परदिनादयोदयवेक्षा-
यामपि ज्ञानादिकं ज्ञात् ।

न च पूर्णतिथेरपि युग्मं प्रग्रहं तिथ्योर्युग्मं महाप्रज्ञमिति
वचनादिति वाच्यं, व्यस्यतिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राग्रहकथनात्
तदेकवाक्यत्वात्, व्यस्यतिथिनिन्दा हि युग्मतिथिप्रग्रहार्था ।

अतएव भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या वृत्तमौत्युक्ता, 'गाढमौचतेत्युक्तं । न चात्र
व्यस्यतिथिनिषेधो विधीयते व्यस्यतिथेः शास्त्रतोऽप्राप्तेः वाक्यभेदा-
पत्तेर' नापि पर्युदासः युग्मतिथेर्विग्रहेणैव पर्युदासावभावात् ।

सामान्यप्राप्तौ हि पर्युदासः, तस्मात् युग्मतिथिविधेरर्थप्राप्तं
निषेधमनूय व्यस्यतिथिनिन्दा तदपेक्षया युग्मतिथिप्रग्रहार्था,
चान्यथा षष्टिदृष्ट्यात्मिका पूर्वा तिथिं विहाय परदिने किञ्चि-
द्विर्गताया युग्मवचनात् प्रतादिकं प्रवर्ज्येत ।

१ क., युक्ते, गाढमौचते ।

२ न., युक्ते • वेदावति ।

वस्तुतस्तु एवमुभयदिने विज्ञेयाभावादयोदयवेक्षायां यद्यपि
ज्ञानदानादिकमायाति तथापि कपाक्षाधिकरणव्याख्येन प्रथमोप-
क्षितत्वेन ग्रहणात् परदिनादयोदयवेक्षायां ज्ञानादिकमग्राक्षीयं
किन्तु पूर्वदिन एव प्रतीतः ।

एवमपराहविहितत्रतेऽपि दिनद्वयापराहे तिथिप्राप्तौ युग्म-
व्यवसायवशात् ।

रात्रित्रतेनसप्तम्यन्धात् विशेषमाह बौधायनः ।

उदयेद्वपवाद्यस्य नक्षत्राक्षमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा एकभक्तत्रते तिथिः ॥

दिनद्वयेनसप्तम्यन्धे युग्मादरेष व्यवसायः ।

एकभक्तत्रते मध्याह्नविहितैकभक्तनिधन इत्यर्थः । उदये
द्वपवाद्यस्येति पूर्वदिने किञ्चिन्मात्रव्यसतिथियोगः ततः पूर्ण-
तिथिस्थाभः परदिने तु किञ्चिन्मात्रतिथिस्थाभस्यापि पर-
दिन एवोदयगामिन्मात्रपवासो युग्मादराजतु व्यसतिथिबुक्तायां
पूर्वायां ।

तथा भविष्ये,—

ज्ञानोपवासनिधने षट्कैकापि चेद्भवेत् ।

या तिथिः सप्तमा ज्ञेया पितृर्षे चापराक्षिकी ॥

षट्कैकाद्वै चिभागं वा प्रज्ञो ब्रूयते तिथिं ।

पञ्चमव्ययटं पूर्वं सुराया विन्दुको यथा ॥

अथः तु षट्दिदष्टात्मिका पूर्वा तिथिः परदिने च किञ्चि-
र्जिहता च तच्च युग्मादरः किन्तु पूर्वायासेवोपवासः ।

‘वर्तमानं वराचरः ।

चिसन्ध्यव्यापिनी चा तु सैव पूज्या वरा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरसमन्वय हरिवाचरात् ॥

दिवाराधोः सन्धिः सन्ध्या, तासु तिसृषु सन्ध्यासु उदये
ऽस्यकाखे परदिनोदयकाखे च वर्तमाना वष्टिदृष्टात्मिका चा
तिथिः सैवोपोध्या, न तत्र परदिननिर्गमे युग्मादरः कार्यः,
व्यसतिव्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राग्वत्त्वात् । हरिवाचरे एकादश्यान्तु
न पूर्वाग्रहस्य किन्तु तत्र वर्द्धितायामेव उपवासः परदिने वचनात्,
तथा प्रचेताः,—

पूर्वाग्रहेकादशौ त्याज्या दितयं^१ वर्द्धते यदि ।

द्वादश्यां पारणाश्रमां पूर्वैव परिगृह्यते ॥

दितयमिति द्वादशेकादशौ न तु द्वादशेकादशौ, पूर्वा
त्याज्येति वचनात् पारणाश्रमां पारणायोग्यद्वादशश्राभ इत्यर्थः ॥

आधुनिकास्तु युग्मपरतिथिषु सप्तम्यादिषु व्यसतिथियोगेऽपि
यस्युदयास्त्याग्निस्रदा तत्रैवोपवासः चिसन्ध्यव्यापिनीतिवचनादि-
त्याहुः, तन्मन्त्रं, चिसन्ध्यपदान्त्वयात् ।

न च मन्थाह्नकाखोऽपि सन्ध्या अग्रमार्द्यत्वात्, चिसन्ध्यं चः
पठेन्नित्यमित्यत्र तु नित्यपदात् सन्ध्योपासनकाकचस्रदा, नचात्र
तथा प्रमाणाभावात् किञ्च अन्यत्र हरिवाचरादिति प्रतिप्रसवो
न वर्द्धते ।

१ च चित्रितपुस्तके वर्धाह पारस्करः ।

२ अ, म, पुस्तकद्वये द्वितीयं ।

यथा हरिवाचरो द्वादशीतिथ्याख्यातं तदप्यख्यं । अथमाभित्य
तिष्ठति सर्वं पापा हरेर्दिने इत्यादिभ्यनेकमुनिवचनेभ्योद्वादशी-
परतथोक्तेः ।

यद्भूतं दिवा कियद्वाचौ कियत् कियते तद्भूतं दिवाराचि-
योमिन्यामेव तिथौ कार्यं नत्वेकयोगिन्यां विहितकात्यायनाभात्
अतएव न तत्र युग्मादरः संग्रहाभावात् ।

यथा वायुपुराणे,—

दिवाराचौ व्रतं यच्च एकैव तिथौ व्यतम्^१ ।

तस्मात्सुभययोगिन्यामाचरेत्तद्भूतं व्रतौ ॥

यथा मनोरथद्वितीयाद्यां दिवा वासुदेवार्चनं सन्ध्यायां चन्द्रो-
दयेऽर्घ्यदानं गतं भोजनञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

देवमभर्क्ष्य पुष्यैश्च धूपदीपातुल्येनैः ।

उद्यतश्च च वाखेन्दोर्दद्यादर्थं समाहितः ॥

गतं सुखीत च नरो यावन्निष्ठति चन्द्रमाः ।

असंगते न सुखीत व्रतभङ्गभयाच्चरः ॥

अथव्रते चन्द्रे, अथवा युग्मादरो विधावेव न तु तिथिरूप-
माचोद्देशविहितैकमावादिनिषेधेऽपि

त्रिमितं कात्यायनित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूर्व्ये विधेर्द्विनिषेधः कात्यायनके ॥

इति ग्रन्थपरिशिष्टवचनात् ।

ननु वक्ष्येवं संग्रहे युग्मवचनादेव व्यवस्था तदा देवस्यवचन-
विरोधः कथं विहरणीयः,

यथा,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानव्रतादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।

या तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानव्रतादिषु ॥

सकला सम्पूर्णा यथा निःसंग्रहं यास्या तथेष्टमकलापि सकला
ज्ञेयेत्यर्थः । एताभ्यां देवस्यवचनाभ्यां ज्ञानदानव्रतादिषु उदयास्त-
समन्धेन तिथिर्विधीयते ॥

अतः सामान्यविशेषन्यायाद्देवस्यवचनस्य युग्मवचनविषयेतरपरत्वं ।

यथा,—

देवे पितृणां आहुते तु अग्नौ च जायते यदि ।

तदग्नौ च व्यतीते तु तेषां आहुं विधीयते ॥

इति विशेषवचनदर्शनात् ।

आहुविभे समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्यपक्षे विशेषतः ॥

इति सामान्यवचनस्य अग्नौ चेतरे विभिविषयत्वमिति ।

ततश्चोभयपक्षद्वयमोऽप्युक्तपक्षोदयोऽप्यप्रतिपत्तयस्त्यतिथिषु
देवस्यसंग्रहे सर्वास्तेव तिथिषु सकलपितृस्यसंग्रहे च देवस्य-
वचनाभ्यामेवोदयास्तसमन्धेन व्यवस्था अत्रापिपदेन वैदिककर्तृ-

मात्रवचनात् पितृकृत्यस्यापि यद्वचं प्रकरणाद्यभावेन ब्रह्मोचे
प्रमाणाभावात् । न च तथाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नचचं देवदेवेश तिथिस्मार्त्तविनिर्गताम् ।

बृहोपवासः कर्त्तव्यः कथं ब्रह्मर जानता ॥

ब्रह्मर उवाच ।

या तिथिस्तद्द्वोराचं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ब्राह्मणद्वौ न कारणम् ॥

या तिथिस्तद्द्वोराचं यस्यामस्तमितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ब्राह्मणद्वौ न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्मासा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्मासा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे सत्ययुगवासप्रश्ने तथा कर्माणीत्युप-
संहारे नञ्प्रवचनात् सकलदेवकृत्ये शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्थादर्श-
नात् । तत्तुल्यत्वेन देवत्ववचनद्वयेऽपि संग्रहे शुक्लकृष्णपक्षभेदा-
दुदयास्तव्यन्त्रेण व्यवस्थानियमात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरवचनेकवाक्यतया देवत्ववचनस्यापि देव-
कृत्यपरत्वमस्ति इति वाच्यं, विष्णुधर्मवचनस्य देवकृत्यमादायैकदेश-
कीर्त्तनपरत्वेनोपपत्तौ देवत्ववचने आदिपदब्रह्मोचे प्रमाणाभावात् ।

यथासं भविता याति पितरस्तासुपायते ।

तिथिर्लोभोऽपराद्धो हि कथं दत्तः क्षयमुवा ॥

इति मन्त्रपरिशिष्टेनाथैकदेशकीर्त्तनपरतया देवत्ववचनस्य
कृष्णपक्षोपपितृकृत्ये कथयितव्यत्वाच्च कृष्णपक्ष एवापराधे पितृकृत्य-

विधानात्, तिथिद्वये पितृकृत्यसंग्रहे विज्ञेयमवशात्^१ देवकृत्यसंग्रहे
व्यवस्थाया न्याय्यत्वात् एकत्र दृष्टव्यात् ।

तथाच निगमपरिशिष्टम् ।

द्वितीयादिकथ्यमानां पूज्यता निघमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिदृष्ट्यादौ दृष्टिद्वारेण बोदना ॥

चन्द्रस्य दृष्टिद्वारेण शुक्लपक्षकृत्तपक्षभेदेन बोदनाविधि-
रित्यर्थः ।

तथा काशविवेके पितृकृत्यं प्रकृत्य बौधायनः ।

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात् पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः चयं याति तदा स्वादक्षकाशिकी ॥

एतेन पितृकृत्यसंग्रहे कपासाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यस्यात् शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव आहूतिमिति मैथिलोक्तं
निरस्तम् ।

एवं देवे कर्मण्युदयगामिनी पौषे कर्मण्यस्तगामिनी तिथि-
रिति संवत्सरप्रदोपन्यवस्थापि निरस्ता । पूर्वोक्तानेकसुनिवचन-
विरोधात् ।

यत्तु,—

देवे^१ कर्मणि सन्नाप्ते वक्षामभुदितो रविः ।

सा तिथिः सफला ज्ञेया पित्र्यं चापराधिकी ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

तस्यायमर्थः,—

अभुदितो रविरित्यनेन पूर्वार्धो लक्ष्यते रव्युदयस्य पूर्वार्धेन-
विनाभावात् । यस्यां तिथौ पूर्वार्धलक्ष्यः सेत्यर्थः । लक्षणावीजस्य
पूर्वोक्तानेकमुनिवचनविरोध एव । अतएव यिषर्धे चापराद्धिकीत्य-
पराद्धमात्रमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पूर्वार्धे मातृकं आहुमपराद्धे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टानु मथ्याक्ते प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

यद्यपि मातृप्रधानं आहुं मातृकमिति कुत्पत्त्याऽप्यष्टकाआहुं
द्विआहुश्चोच्यते, तथापि प्रातर्द्विनिमित्तकमिति वृथक्वचनात्
मातृकमप्यष्टकाआहुम् ।

पूर्वार्धे, अत्युक्ते दिगस्य द्वितीयभागे ।

यथा पूर्वार्धो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराद्धः
पितृषामिति ।

न च सङ्गवपरतया पूर्वार्धपदव्याख्यानं केषाञ्चिदुक्तं^१ तत्र
ब्रह्मभावात् लक्षणावीजभावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य वृथगुपादानमेव लक्षणावीजमिति वाच्यं
प्रातःपूर्वार्धपदयोर्भाष्यकभावेनार्थभेदादिवचनभेदाच्च विरोधाभावात् ।

अपराद्धे च पैतृकमिति अत्रापराद्धपदद्वयं ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चधा-
विभक्तपारिभाषिकापराद्धमथ्याक्तेविवक्षितं प्रातःपदस्यमभिव्याहारात्
पदिभाषावकाशः ।

यथा प्रातःकालो मुहूर्त्तार्धौ च सङ्गवसावदेव तु ।

१ अ., उक्तं केषाञ्चिदुक्तं ।

मन्त्राद्विष्णुर्धर्मः साद्वरासनाः परम् ॥

साध्याद्विष्णुर्धर्मः सात्तप आहुं न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा वेदा गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

सर्वकर्मसु सागदानादिव्यपीत्यर्थः । पैदकं कृत्वापचपार्थक्य-
आहुम् ।

यथा वायुपुराणे,—

शुक्लपक्षे पूर्वाह्ने आहुं कुर्याद्विषयः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिण्यनु^१ न कर्तयेत् ॥

यच्च धुगाष्टकादौ विग्रिय प्रग्रसकासो नोक्तः तद्विषयमिदं
[वचनं]^२ एकोद्दिष्टकृष्णष्टकासु तु पूर्वोक्त एव विग्रयः ।

तथा नित्यआहुः ।

पक्षमे च ततो भागे संविभागो यथाहृतः ।

इति दक्षेण दिवापक्षभागो विग्रियोक्तः ।

चारीतेनापि तीर्थे द्रव्योत्पत्तौ च सत्यं आहुं विधीयत इति
तीर्थप्राप्त्यादिआहुषु प्राप्यनन्तरकास एवोक्तः । संक्रान्तौ च
पुष्यकास एव विग्रयः । एवञ्च शुक्लपक्षे क्रियमाणं पार्थक्यआहुं
पूर्वाह्ने मृत्युक्लृप्ततीर्थभागे कृष्णपक्षे च ।

अपराह्णे तु पैदकमिति पूर्वोक्तवचनैकवाक्यतया ब्रह्मपुराणो-
क्तपक्षधाविभक्तेऽपराह्णकासे कर्मव्यम् ।

यत्तु शुक्लकृष्णपक्षपुरस्कारेण विहितं आहुमिति कैचिदुक्तं,

१ ख, ग, पुस्तकद्वये रौहिण्यनु ।

२ न, पुस्तके [] चिह्नितपदं नास्ति ।

तस्मात्, आग्निकर्तव्यपार्यवधिधिकावावसरिकमाह्ये पार्यवर्षौर्द-
मायादौ^१ च द्वाकृत्पञ्चपुरस्कारेण विधानाभावात् का-
व्यवसा न^२ स्यात् ।

असंभवे तु पञ्चमेदादक्षि पूर्वोपराज्यवसितिः । अग्नौ
तु पूर्वोत्थोत्तरावधिमपराज्य पूर्वोवधिश्चाह रौहिणमिति
रौहिणो न च पञ्चमन्धिनं नवमसुहर्षं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं पूर्वो-
त्थाङ्ककर्ता न स्यायेत् तत्परतो न कुर्यादप्रग्रस्तात् । एवमप-
राज्यमाङ्ककर्ता रौहिणं न स्यायेत् रौहिणात् प्रभृत्येव कुर्यात्
अपूर्वकाज्याप्रग्रस्तात्, तेन द्वाकृत्पञ्च प्रथमसुहर्षादूर्ध्वं नवमसुहर्षं
यावत् प्रग्रस्तः काशः तन्मध्ये पञ्चमसुहर्षं यावदतिप्रग्रस्तः कृष्ण-
पञ्चेष्टमसुहर्षादूर्ध्वं सुहर्षचतुष्टयं प्रग्रस्तं नवमसुहर्षादूर्ध्वं सुहर्ष-
पञ्चमतिप्रग्रस्तमिति । विस्तारस्तु आङ्ककौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

अध्याह्नपितृकृत्ये त्वयं विशेषः ।

दिवसकाष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।

च काशः कुतपो श्रेयः पितृणां दत्तमवचम् ।

इति शातातपवचनात् ।

आरभ्य कुतपे आहुं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमाप्ताय रौहिण्यु न स्यायेत् ।

इति गौतमवचनाच्च ।

१ क., ग., द्वाकृत्पञ्चे पौर्बमासस्यादौ ।

२ क., द्वाकृते वस्त्रादित्यत्र नकारो नास्ति ।

३ ग., द्वाकृते रौहिणमिति ।

४ ग., सुहर्षात्परं ।

यच्च दिने कुतपरौहिण्योर्विभेदतो लाभकदिने एकोद्दिष्टम् ।

तथा मन्त्रपुराणे,—

तथाष्टमो सुहृत्तो यः स काशः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्वदा यस्मात्कान्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादग्न्यपक्षदक्षपारम्भो विप्रिष्यते ।

अतएव शरीतः,—

मध्याह्न्यापिनौ या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्मां कर्म प्रकुर्वीत द्वाष्टद्वौ न कारणम् ॥

नचैतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यं ।

चिसुहृत्ता च कर्मन्वा पूर्वादिर्गा च वदृषेरित्यनेन पितृकृत्य-
मुपक्रम्य शरीतेनोक्तत्वात्, संग्रहे युग्मवचनेन शुक्लपक्षे तिथिर्षाष्टा
इत्यादिना च देवकृत्यस्य यथायथं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वाह्नमध्याह्नानुष्ठेयदेवकृत्यपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदं अयुग्मदेवकृत्ये पितृकृत्ये त्वेकोद्दिष्टे शुक्लपक्षपार्वण्ये उभय-
दिने पूर्वाह्नादिस्नाभे मध्याह्नयोगिन्यामेव तिथौ कार्यं उभय-
दिने तु मध्याह्नयोगितिथिस्नाभे शुक्लपक्षपक्षभेदादुदयास्तसमन्वेन
व्यवक्षेत्याहुः ।

उभयदिने तु कुतपरौहिण्योर्लाभेऽस्नाभे वा शुक्लपक्षपक्षभेदा-
दुदयास्तसमन्वेनेकोद्दिष्टमित्युक्तमेवेति ।

काशविवेकस्तु एकोद्दिष्टे पूर्वाह्नविहितमाह्वे च उन्नमोवचना-
श्रवणमात्रम् । ययोगनाः ।

सर्वो दर्पक्षया हिंसा त्रिविधं त्रिषिद्धयश्च ॥

सर्वदर्पो परौ कार्या हिंसा ह्यात् पूर्वकाशिकी ॥

सर्वः समता दर्पो वृद्धिः हिंसा पुटिः । तदप्यष्टद्वं पूर्वोक्तदेव-
साधनेकमुनिवचनविरोधाच्चन्दोगपरिशिष्टवचनैकवाक्यतया दर्श-
नाद्भूविषयमुग्रनोवचनमिदम् ।

यथा चन्दोगपरिशिष्टम् ।

यदा चतुर्दशैशामन्तुरीयमतुपूरयेत् ।

अमावस्या चौथमाणा तदैव आहुमिष्यते ॥

वर्द्धमानाममावस्यां सप्तयेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

सन्ध्याया या चतुर्दश्याममावस्या भवेत् कश्चित् ।

सर्व्वितां तां विदुः केचिदुपेध्वमिति चापरे ॥

सन्ध्याश्रितेतिवचनं सन्धिताविषयं उभयदिने तुल्यपरिमाणा
सन्धिता चतुर्दशैमिमा पूर्णा पूर्वदिनसम्बन्धिनी या अमावस्या तां
सर्व्वितां निम्दितां किन्तु परमेव प्रशस्तां केचिदाहुः ।

अन्ये तु उपेध्वं पूर्व्वामेव भजध्वमिति मन्यन्ते इत्यर्थः ।

द्रुग्भ्रातृव्यवसाविशेषस्तु आहुकौस्तुभां द्रष्टव्यो विस्तरभवाद-
नोपेक्षितः ।

तदर्थं वाक्यार्थः ।

पुण्यवचनाविषये दैवतत्वे पितृव्ये च शक्तकृत्तृपक्षभेदाद्भवत्या ।
तथापि यत्र विशेषोऽस्ति न तत्र पक्षभेदविधायकवचनावकाशः
संग्रह एव वचनग्रहणेः । तेन दशहरादग्रन्माहौ यदा हस्ताभौन-

वारादिद्योतकदेव आनादिकं तथा पूर्वार्धेऽपि मन्त्राद्योदगीर्णो
दर्शनाद्वाहुष्ठानं राश्यादिनिषिद्धेतरस्यैव आहूतकालात् ॥

इदानीं चाम्बुजावधानि शुभविषये वचनानि तानि यथायथं
व्याख्यायन्ते ।

शुभानौतिवचनमुभयपक्षसाधारणमविशेषात् । अतएव तदैव
परवचने कृष्णपक्षे चथोदगीत्यनेन तन्मात्रविशेष उक्तः ।

स्कन्दपुराणम्,—

प्रतिपत्सम्बुखी याज्ञा या भवेदपराश्रिकी ।

यत् सुख आदिभागो यस्याः सा सम्बुखी अमावस्यायुक्तेत्यर्थः,
तदेव स्पष्टयति चेति अपराश्रिकी अस्तगामिनीत्यर्थः ।

यत्,—

प्रतिपत्सद्वितीया या द्वितीया^१ प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च द्वितीया सा फलप्रदा ॥

इत्यापस्तम्बनामकं वचनं यदि साकरं स्यात् तदा नृक्षपरि-
ग्रिहवचनविरोधात् साऽफलप्रदा इत्यकारप्रक्षेपेण व्याख्येयम् ।

पैठौनसिः,—

पञ्चमी चतुर्थी चैव दशमी च चतुर्दशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्बुखी तिथिः ॥

सम्बुखी पूर्वविद्धा दशम्यश्च कृष्णा कृष्णपक्षे तिथिर्वाप्नोति
वचनेकवाक्यत्वात् । चतुर्दश्यश्च कृष्णा कृष्णपक्षे चथोदगीति
प्राशस्त्यपरिग्रिहवचनात् प्रतिपद्युक्ता च शुभवचनात् ।

अथ ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च चतुर्दशी ।

चतुर्दशी उपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ ।

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्दशम्युत्तरां तिथिम् ।

इति वृहदग्निष्ठनामकं वचनम् ।

तस्याधमर्थः,—

द्वितीयादशस्थितयः खवेधात् खसंयोगात् पूर्वोत्तरे तिथौ
उपवाययं हन्युः यथा द्वितीया खवेधात् पूर्वा प्रतिपदं कश्चिदुत्तरां
रक्षादतीर्णा युगाद्यादतीथाच्च वक्ष्यमाणविशेषवचनात्तथा पञ्चमी
उत्तरां षष्ठी कश्चित् पूर्वा चतुर्थी विनायकव्रतविषयां वक्ष्यमाण-
वचनात्, दशमी पूर्वोत्तरे नवम्येकादशौ चतुर्दशी शुक्ला पूर्वोत्तरे
द्वादशीचतुर्दशौ यथा चतुर्दशी कृष्णा उत्तराममावस्यां कश्चित्तु
पूर्वा चतुर्दशी ।

यथा राजमार्तंष्टे,—

चतुर्दश्यां नवम्यां यो देवानिष्टान् प्रपूजयेत् ।

निघतात्माप्युपवसेत् स लभेदीक्षितं फलम् ॥

भूतविषयैव चतुर्दशीवेधनिन्दा, उपवासेहन्युरित्यभिधानात्
तथा सप्तमीदशरामष्टमीमेवेत्यर्थः ।

अतएव ब्रह्मरगोतायाम्,—

मानविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा चतुर्दश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्याप्यमायाया न यास्या मुनिपुङ्गवैः ।

चतुः—

तृतीया च च कर्तव्या द्वितीयावस्थिता विभी ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं तत् रभातृतीयाव्रतविषयम् ।

तदुक्तं तथैव ।

रभाख्यां वर्णविद्यां तु तृतीयां दिव्यव्रतम् ।

अन्येषु वर्णकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

गणयुक्तां तेन युक्ता इत्यर्थः ।

अतएव प्रिवरचछे,—

अष्टम्येकादशी चठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

कर्तव्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु भिद्यताः ॥

ब्रह्मवैवर्त,—

द्वितीयाव्रतसंयुक्ता रभाख्यां ददते तु चः ।

च जाति नरकं चोरं कायसूचं भयानकम् ॥

तथा,—

चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।

तृतीयाया युता चैव पञ्चम्या नैव कारयेत् ॥

चतुर्थीसंयुता तृतीयेति रभाव्रतविषयं तृतीयायुता चतुर्थीति

विनायकव्रतविषयम् ।

अतएव,—

चतुर्थीं गणनायकमाहविद्धा प्रशस्यते ।

माहतिचिह्नतृतीया । स्कन्दपुराणे,—

१ क., प्रथमे चतुर्थीवच इति ।

कर्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदक्षिणी ।

पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीवहिता विनी ॥

अतः—

पञ्चमी च प्रकर्तव्या वज्रा युक्ता तु नारद ।

न हि वही नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनम् ।

तत् भिन्नभुतिकल्पनामथात् पुनर्वचनविरौधाच्च तदेकवाक्यतया
अव्युत्पत्त्यकारप्रसङ्गेन व्याख्येयम् । अतएवोत्तरार्द्धे सङ्गच्छते, अन्यथा
इषोर्द्वयोः परस्परव्यञ्जनात्, महार्णवे तु वज्रयुक्तेति साहचर्येण
निश्चितं व्याख्यातयेति ।

मदनपारिजाते नागपञ्चमीविवक्षतया व्याख्यातं जवसात् ।

इत्यन्ते,—

नागविद्धा न कर्तव्या वही चैव कदाचन ।

पञ्चमीवधृता सा तु कार्या धर्मावर्दायिनी ॥

विष्णुधर्म,—

एकादशहमी वही पौर्णमासीचतुर्दशी ।

अमावस्या द्वितीया च तृतीयाः क्षुः पराशिताः ॥

पौर्णमास्याः पूर्वचतुर्दशी पौर्णमासीचतुर्दशीति समस्तं च
इत्येवम् इति व्याख्यातं काशविवेके । अत्रिचतुर्दशीचतुर्दशीति
वाक्यः । इत्यन्ते वही तु पञ्चमीयुतेव कार्या ।

ब्रह्मवैवर्त—

अष्टाहमी अष्टवही त्रिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वविद्धाः कर्त्तव्याः परितः भवेत् ।

एतान्,—

वज्रैकादशमावासा पूर्वविद्धा तथाहमी ।
 पञ्चमी परविद्धा च गोप्योक्तं तिथिपञ्चकम् ॥
 षष्ठमी नवमीविद्धा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 सप्तमीरक्षिता चेत् न कर्त्तव्या त्रिदिव्यज ॥
 अष्टम्या नवमी भिन्ना नवम्या चाहमी तथा ।
 अर्द्धनारीश्वरप्राया उत्तमांशेश्वरी तिथिः ॥
 पूर्वमेवा परविद्धा चेति कश्चित् पाठः ।

अष्टम्येवर्त्त,—

सप्तमी नाहमीयुक्ता सप्तम्यापि न चाहमी ।
 सर्वेषु व्रतकल्पेषु अहमी परतः शुभा ॥

परतो नवमीयुक्तोत्तरार्धः ।

अतः,—

अष्टम्यपचेऽहमी चैव अष्टम्यपचे चतुर्दशी ।
 पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुचक्षि ॥

इति वचनं, तदनुसन्धेयं शास्त्ररत्नाभिमाने रोहिण्यहमीविवर्ध
 मन्तव्यम् ।

पञ्चपुराणे,—

वज्रैकादशी चैव द्वादशी तदा भवेत् ।
 तदा वज्र्या विज्ञेयेषु गङ्गायाः पुरवा वया ॥

अतः,—

चष्टमी नवमीविद्वा कर्त्तव्या पञ्चम्यादिभिः ।

दशमी च प्रकर्त्तव्या सदौर्गी चैव सर्वदा ॥

इत्यापस्तम्बवचनं तत्कृत्वा दशमीविवचनं कृत्वा पञ्चे तिथिर्पाद्येति
वचनात् ।

दुर्गातिथिर्नवमी । एकादशीवचना तु वक्ष्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

चषोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीवहिता शुभे ।

भूतविद्वा प्रकर्त्तव्या दर्शपूर्णा सदाशुभा ॥

कृत्वा पञ्चे चषोदशीति प्राशुक्तपरिशिष्टवचनञ्च । शुक्लचतुर्दशी-
चमावस्या च परशुमेघ पाद्या पुष्पवचनात् ।

आवाकः,—

नागविद्वा च या षष्ठी भातुविद्वा महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्वाभिग्रहा मणिनाः स्रुताः ॥

नागः पञ्चमी, भातुः सप्तमी, महेश्वरोऽष्टमी, कामश्चषोदशी-
त्यर्थः । चतुर्दशी चच शुक्ला ।

अथ सामान्यतिथिमाचोद्देशविहितानि कर्माण्युच्यन्ते । वैशा-
खादिमासविशेषाद्विहितानि तु पञ्चादभिधान्यन्ते ।

अथ प्रतिपत्कृत्यम् ।

अथर्ववे,—

तिथीर्वा भवरा यस्माद् ब्रह्मणा लोककर्त्तृषा ।

प्रतिपादिता पदे पूर्वे प्रतिपत्तेन सोच्यते ॥

अग्निमिहा च ऊत्ता च प्रतिपद्यमितं इतम् ।

रविषा वर्णसाध्यानि प्राप्नुवाद्भिन्नां धनम् ॥
मादये,—

वैश्वानरः प्रतिपदि कुवेरः पूजितोऽर्पदः ।
मास्यपुराणे,—

प्रतिपद्येकमन्त्राग्नी समानो कपिष्ठाप्रदः ।
वैश्वानरपदं याति शिखिन्नतमिदं क्षतम् ॥
अविश्रेषादुभयपक्षप्रतिपदि प्रतिमासं कार्यं, समानो वत्सरान्ते ।
अथ द्वितीयाकृत्यम् ।

भविष्ये,—

ब्रह्मचर्यं द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् ।
भोजयित्वा च विद्यानां सर्वाणां पारगो भवेत् ॥
अथ तृतीयाकृत्यम् ।

भविष्ये,—

तृतीयायास्तु विज्ञेयं विज्ञात्वा गायतोऽर्चयेत् ।
कथादिव्यवहारे च लाभो वज्रशुभो भवेत् ॥

मास्ये,—

फाल्गुनादितृतीयायां ग्रथनं च सप्त वर्षायेत् ।
समानो ग्रथनं दद्यात् मृदुक्षीपस्तराणितम् ॥
सम्पूज्य विप्रमियुनं भवानो प्रियतामसि ।
गौरीशोभे वसेत् कल्पं सौभाग्यप्रदमुच्यते ॥

शुद्धतीर्थाणां प्रत्येकं कार्त्तिके चारण्यं प्रतिमासं वत्सर
पर्यन्तं कार्त्तिके गौरी चान् देवता पूज्या ग्रन्थं ग्रन्था ।

मास्ये,—

अनभिषक्तमन्नाति तृतीयाद्यान्तु यः समाम् ।

गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

समां वर्षं यावत् ।

अथ चतुर्थीस्तयम् ।

भविष्ये,—

गणेशः पूजितः शुद्ध्याचतुर्थी सर्वकर्मासु ।

अविघ्नं विदिषो विघ्नो भवेत् कार्त्तिके न कश्चित् ॥

देवीपुराणे,—

चतुर्थीभरणीयोगे शनिश्चरदिनं भवेत् ।

तस्मां पूज्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिम्बिधैः ॥

शिवो ग्रान्ता सुखा राजन् चतुर्थी चिविधा कृता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवो लोकेषु विमुक्ता ॥

तस्मां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ।

भवेत् सद्यश्चक्षितं प्रसादाद्विनिर्गो नृप ॥

पावसां कुदग्राह्यं पूजयन्ति सदा स्निग्धः ।

शुद्धाजपयथापुनैः ससुं सशरमेव च ॥

ताः सन्नाः सुभगाः कुर्वे विघ्नप्रक्षालनोदनात् ।

१. अथ चतुर्थीस्तयम् ।

माघे प्राप्ति तदा शुक्ल वा चतुर्थी वसोपते ।

वा प्राप्ता प्राप्तिदा मितं प्राप्तिं पुण्यात् वदेत् हि ॥

स्नानदानादिकं कर्म तदा सर्वं कृतं विभो ।

भवेत् स्रष्टव्यचितं प्रसादाद्विनिर्गो नृप ॥

कृतोपवासो वक्ष्यतां पूजयेद्विज्ञात्रकम् ।

तदा होमादिकं कर्म भवेत् साहसिकं नृप ॥

विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्तो गुरु नृप ।

गुरुवपुश्चतैर्वीर सुभगाः कुः कुरुदह ॥

यदा शुक्लचतुर्थ्यां नु वारो भौमश्च वै भवेत् ।

तदा वा सुखदा श्रेया सुखानामेति कीर्तिता ॥

स्नानदानादिकं कर्म सर्वमवश्यमुच्यते ।

गच्छेत् कारयेत् पूर्णां कुरुकादि प्रदापयेत् ॥

चतुर्थीं विज्ञात्राय सर्वकामप्रसिद्धये ॥

दन्तिनो गच्छेन्नृप, गुरु समुपश्रुतौ ।

विनायकचतुर्थीप्रतमाह भविष्ये ।

चतुर्थ्यां नरो राजन् निराहारो प्रतापितः ।

दत्ता तिष्ठात् विप्राय स्वयं शुक्ले तिष्ठौदनम् ॥

वर्षदशे समाप्तिर्हि प्रतप्ताश्च यदा भवेत् ।

विनायकस्तु तद्वदति वरमौषितम् ॥

प्रतमिदं विशेषानभिधानादुभयचतुर्थीं प्रतिमासं वर्षदशं कार्त्तिकं

विनायकनामा गच्छेन्नृप पूज्यः, तिष्ठौदनं ब्राह्मणाय दत्ता तेनैव
पारया कार्या ।

ज्योतिषे,—

चतुर्थी भौमवारेण रविवारेण वृत्तनी ।

अमा वै सोमवारेण विषुवत्सङ्गं पञ्चमम् ॥

भविष्ये,—

शुक्लाङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।

अङ्गुष्ठा आङ्गुलिप्रो न च प्रेतोऽभिजायते ॥

अङ्गारकचतुर्थीव्रतमाह मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थ्याङ्गारकदिनं यदा भवति मानव ॥

मृदा खानं तदा कुर्यात् पद्मरागविभूषितः ।

अग्निर्मूर्धा दिवो मन्त्रं अपवासे वदङ्गुष्ठः ॥

शुक्लसुवर्णौ सुवन् भौममासे भोगविवर्जितः ।

अचाक्षमित आदिह्ये गोमयेनोपलेपयेत् ॥

प्राङ्मुखं पुष्पमास्ताभिरक्षताङ्गिः समन्ततः ।

अभ्यर्च्यभिषिञ्चेत् पद्मं कुङ्कुमेनाष्टपत्रकम् ॥

कुङ्कुमस्त्रायभावे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥

चत्वारः करकाः काव्या भक्ष्यभोग्यसमन्विताः ।

तद्युक्ते रक्तप्राख्येयैः पद्मरागैश्च संयुताः ॥

गन्धमाद्यादिकं धर्मं मङ्गलाय निवेदयेत् ।

सुवर्णशङ्खौ कपिशामवाह्यौ

रौप्यैः खरैः काञ्चदुष्टा यवक्षाम् ।

धुरन्धरं रक्तमतीवधौमं

धाव्यानि वृत्ताम्बरसंयुतानि ॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
 शीवर्षमत्याचतवाङ्मदक्षम् ।
 चतुर्भुजं हेममयेऽय तावे
 स्थितं गुडच्छोपरि संनिधुक्तम् ॥
 शामसुरशाप जितेन्द्रियाय
 कुटुम्बिने दम्भविवर्जिताय ।
 सैमर्पयेद्विप्रवराय भक्त्या

कृताञ्जलिः पूर्वमुदीर्य मन्त्रम् ॥

भूमिपुत्र महातेजः स्नेहोद्भव पिनाकिनः ।
 रूपार्थी त्वां प्रपन्नोऽस्मि गृहाणार्थं नमोऽस्तु ते ॥
 मन्त्रेणानेन दत्तार्थं रक्तचन्दनवारिणा ।
 ततो विप्रवरं पूज्य रक्तमाख्याम्बरादिभिः ॥
 दद्यात्तेनैव मन्त्रेण क्षौमं गोमिथुनान्वितम् ।
 ग्रन्थाच्च शक्तितो दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा विसर्ज्य द्विजपुङ्गवम् ।
 नक्तमक्षारखणमम्रीयाद् दृतसंयुतम् ॥
 भक्त्या यस्य पुमान् कुर्यादेवमङ्गारकाष्टकम् ।
 चतुरो वा महाराज यत्पुण्यं तद्ददामि ते ॥
 रूपसौभाग्यसम्पन्नः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
 विष्णौ वाच शिवे भक्तः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 सप्तकल्पसहस्राणि दद्रुल्लोके महीयते ॥

अङ्गारकदिनं मङ्गलवारः करकाः पापविशेषाः । कुटुम्बि-

विताष्टदक्षपद्ममध्ये वक्ष्यमाणसुवर्षप्रतिमां हेमपात्रे ताक्षपात्रे वा
 संज्ञाय गुणोपरि सूर्योऽक्षप्रते रक्तप्राक्षितप्लुक्तानाविधमण्यभो-
 ष्यसमन्विताभिस्तत्सुभिः करणिकाभिः रक्तगन्धमाक्षादिभिश्च
 मङ्गलं पूजयेत् । ततः कपिकां रक्तवर्णं धुरम्बरं वृषश्च सप्तधान्यानि
 च वक्ष्यंयुतानि मङ्गलप्रोतये पूर्वमग्नमग्निर्मूर्द्धेति मग्नसुदीर्यं
 सामगन्धमाक्षपाय दत्वा रक्तचन्दनमिन्नजलेन भूमिपुष्पेत्यादिमन्त्रेण
 मङ्गलार्थं दत्वा मङ्गलं विसृज्य काक्ष्यप्रतिमादिकं ग्रथ्याच्च
 सामगन्धमाक्षपाय तेनैवाग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रेण दत्वा ब्राह्मणं विसृज्य
 राक्षी चविद्याजं भुञ्जीत एवं वाराष्टकं वारचतुष्टयं वा व्रतं
 कुर्यात् ।

वारचतुष्टये सप्तक्षीपाधिपो भवेदित्यन्तं फलं, वाराष्टके तु
 सर्वमेवोक्तं फलमिति ॥

अथ पञ्चमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

नागानिह्राथ पञ्चम्यां न विवैरभिभूयते ।

स्त्रियश्च सभते पुत्रं म्रियश्च परमां सभेत् ॥

भक्तपुराणे,—

सप्तमीमभ्यर्च्य पञ्चम्यासुपवासी भवेन्नरः ।

समाप्ते हेमकक्षसं दद्याद्वेनुसमन्वितम् ॥

य वैष्णवं पदं याति सप्तमीर्जन्मनि जकानि ।

इतस्तप्तोव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम् ॥

समानो । वस्यरानो ।

अथ सप्तमीकृत्यम् ।

अविद्ये,—

समूह्य कार्त्तिकेयन्तु दिवः पञ्चा मजायते ।

मेधावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥

अथ सप्तमीकृत्यम् ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षे सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥

स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वे विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

अविद्ये,—

शुक्लपक्षे सप्तम्यां यदा सङ्क्रमते रविः ।

तदा महाजया वा स्यात् सप्तमी भास्करप्रिया ॥

स्नानं^१ दानं जपो होमः पित्रदेवाभिपूजनम् ।

सर्वं कोटिगुणं पुण्यं भास्करस्य मतो यथा ॥

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदर्चन्तु करो भवेत् ।

तदा वा स्नानाहापुण्या सप्तमी पापनाशिनी^२ ॥

तस्यां समूह्य देवेशं चित्रभानुं दिवाकरम् ।

सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥

१ स्न, न, हुक्लपक्षे स्नानदानं ।

२ स्न, चित्रितपुष्पके पापनाशिनी ।

यद्योपवासं कुरुते तथा नियतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥
 करो ह्यस्या चित्रभानुनामानं दिवाकरमित्यर्थः ।

तथा,—

हस्तार्चं शुक्लपत्रम्यां संक्रमः स्याद्यदा रवेः ।
 महामहेति वा प्रोक्ता विजया नाम सप्तमी ॥
 महापातककोटिघ्नी सूर्यग्रहणतैः समा ।
 स्नानं दानं जपः श्राद्धं देवताविप्रपूजनम् ॥
 भवेदनन्तगुणितं तत्सर्वं नात्र संग्रहः ।
 अष्टाभ्यर्च्य देवेशमादित्यं जगतां पतिम् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति सूर्यसायुज्यमाप्नुयात् ।
 तद्योपवासं कृत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अर्घ्यं दत्त्वा यथावच्च सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तथा,—

शुक्लपत्रस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वशुक्लोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 कृष्णपत्रस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः ।
 सर्वरक्तोपचारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ।

तथा,—

‘वह्नीसुपोऽथ यः सन्धक् सप्तम्यामर्चयेद्भविम् ।

१ वह्नीमित्यत्र स शुक्ललोके यस्याम् ।

तत्तुल्यतामर्कभक्तः सर्वं प्राप्नोति चेष्टितम् ॥

वष्ट्या^१ चो निवतो भूत्वा सप्तम्या विधिवद्भवित् ।

सन्मूष्योपवसेत् सोऽपि सुसुषुषेष्टितं फलम् ॥

वष्टीयुक्तसप्तम्यामुपोष्य सप्तम्यां रविमभ्यर्च्य वाञ्छितं प्राप्नोति,
सुसुषुषात् वष्ट्यां नियताहारो भूत्वा सप्तम्यामभ्यर्च्योपवासकुला
रूष्टितं मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः ।

मास्थे,—

सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात् समान्ते गां पयस्विनीम् ।

सूर्यलोकात्मवाप्नोति भानुव्रतमिदं सप्तमम् ॥

अथ सुहृत्सैनं दिनं नक्तं सौरव्रतत्वात् ।

मास्थे,—

आत्मद्विगुणच्छायायां यदा सन्निवृत्ते रविः ।

सौरं नक्तं विजानीयादन्यत्र मिथि भोजनम् ॥

आत्मनो द्विगुणा छाया सुहृत्सैने दिने भवति ।

अतएव भविष्ये,—

नक्षत्रद्वयं नक्तं केचिदिच्छन्ति सप्तमाः ।

सुहृत्सैनदिनं केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्यतिसमुच्चये,—

अर्कायं शुचि गोमयं सुमरिचं तोयं फलसामुत्तुते

मूत्रं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् हनैकभक्तं तथा ।

चौरं वाध्वग्नं दृताग्रमिति प्रोक्तान्यमूनि क्रमात्
कृत्वा वत्सरसप्तमीरभिमतं वारे रवेराभुजात् ॥

दृताग्रमपि कर्तव्यमिति शेषः ।

एतच्च माघसप्तम्यामारभ्य शुक्लसप्तम्यां सूर्यमभ्यर्च्य क्रमादर्का-
दिकं शुक्ला वत्सरपर्यन्तं कार्यम् । रविग्रते तु माघप्रथममारभ्य
प्रतिरविवारमर्कमभ्यर्च्य क्रमादुक्तद्रव्याणि शुक्ला वर्षपर्यन्तं कार्यम् ।
तथापि सुहर्षोत्तमदिनं नक्तं एकभक्त्यु मध्याह्ने कार्यमिति प्राशस्त्य-
मेव । अथमेव पाठः सूर्यसमुच्चयकाणविवेकादिषु सिद्धितः ।
अन्ये तु पाठान्तरं पठन्ति तदप्रमाणम् ।

तथा,—

गोधूममाघमधुमेयुनमद्यमांघ्र्यं
प्राषाणपाचयवषट्क^१कांक्षपाचम् ।
अभ्यञ्जन -- तिर्थांश्च विवर्जयेत्
सोऽभ्युक्षितं लभति सप्तसु सप्तमीषु ॥

एतदपि माघसप्तम्यामारभ्य सप्तसु^२ शुक्लसप्तमीषु सूर्यमभ्यर्च्य
निचिताहारो गोधूमादीनि वर्णाणि विवर्जयेत् ॥

अथाष्टमीकृतम् ।

मास्ते,—

नक्तात्री षष्ठमीं चः स्यात् वत्सरान्ते च धेनुदः ।
चौरद्वारं पदं याति सुगतिव्रतसुच्यते ॥

१ छ. म., शुक्लसप्तम्यां वषट्क ।

२ म., विहितशुक्ले सप्तसुशुक्लसप्तमीषु ।

भविष्ये,—

अष्टमीं तु नक्त्रेण तथा अष्टमस्तुर्दशमीम् ।
इह भोगानवाप्नोति परं शिवमृच्छति ॥
चतुर्दशीं तथाष्टमीं पचथोः शृङ्गकण्ठयोः ।
योऽम्बमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरः श्रुतिः ॥
तत्पुच्छमचयं प्रोक्तं सततं सचचाभिनाम् ।
तत्पुच्छं सकलं तच्च शिवलोकश्च गच्छति ॥

स्कन्दपुराणे,—

चतुर्दशीमष्टमीञ्च पचथोदभयोरपि ।
अक्षोराक्षं क्षिपेद्यस्तु संवत्सरमशेषतः ॥
स पुच्छकर्षणा युक्तः सर्वपापविवर्जितः ।
न याति नरकं देवि यमश्च न स पश्यति ॥

भारते,—

अष्टमीमथ कौन्तेय शृङ्गपञ्चे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानभिजायते ॥

भविष्ये,—

अष्टम्यां पूजितो देवो गोभृतावरणो हरः ।
ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् स यच्छतेऽखिलान् ॥

राजमार्तण्डे,—

अग्निपुत्रसमायुक्ता शृङ्गपञ्चाष्टमी च वा ।
तस्यां नियमकर्तारो न ह्युः खलितसम्पदः ॥
तत्रैव मकरे याते देवे जायति माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैवकम् ॥

प्रसुप्ते तु जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृतं हन्ति पुरातनम् ॥

अग्निपुत्रो बुधः । शक्रपक्षेऽतिप्राशस्त्यपरम् अष्टमीं बुधवारेण पञ्चयोदमयोर्यदेति गरुडपुराणवचनात् ।

पतञ्जे सूर्ये मकरे धाते उत्तरायणस्ये माधवे जायतीति आषाढेऽपि हरिशयनसम्भवाद्गुनरक्तं सन्ध्याकाल इति निषिद्धसाया-
श्चाशुपञ्चणम् ।

यन् महादेव उवाच,—

पौषे मासि यदा देवि शक्राष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभद्रेति कौर्त्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मन्त्रीतथे कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं तस्य व्रतविषयम् किन्तु स्नानदानादि-
विषयं 'व्रतस्योत्तरायणविधानात् ॥

अथ नवमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

नवम्यां नववर्षाणि राजन् पिष्टाग्रनो भवेत् ।

तस्य तुष्टा भवेद्देवी सर्वकामप्रदा शुभा ॥

व्रतमिदं पञ्चदशे कार्यं विशेषानभिधानात् पिष्टकस्य नैवेद्यं
द्वयं स्नानस्य पिष्टकं भोज्यं व्रतारम्भस्य महानवम्याम् ॥

यथा वाराहे,—

नवम्यां तु सदा पूज्या दुर्गा देवी समाधिना ।
वरदा सर्वलोकस्य सर्वकामप्रदा शुभा ॥
नवम्यां यस्तु पिष्टाग्नी भविष्यति च मानवः ।
नारी वा तस्य सम्पत्ताः सर्वे कामा न संग्रहः ॥
महानवम्यां प्रथमं कृतस्नानविधिर्नरः ।
गृह्णीयात् परमं चैतत् सर्वकामप्रदं व्रतम् ॥

भविष्ये,—

योऽद्भुतमेकं न भुञ्जीत चण्डिकायतने नरः ।
स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता ॥
चण्डिकायतने नवम्याम् ।

तथा,—

दुर्गां सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतौष्ण्या ।
संग्रामे व्यवहारे च^१ सदा विजयमादिशेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नवम्यानेकभक्त्यस्तु कृत्वा कन्यास्तु शक्तिः ।
भोजयित्वा समां दद्यात् हेमकस्तुकवासयी ॥
हेमं सिंहश्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ।
जन्मार्मुदं स्वरूपः स्नात्स्त्रुभिश्चापराजितः ॥
एतद्दीरव्रतं नाम नारीणाञ्च सुखप्रदम् ।

१ ख., पुस्तके विजये चैव ।

यमां वर्षे तदन्ते हेमकाष्ठकं वाचस्य कन्याभ्यो देवं हेमविं-
माचं विप्राय ।

अथ दशमीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

दशम्यां धर्मराजस्तु सर्वस्याभिहरोऽर्चितः ।

नरकादुपमृज्यैव^१ समुद्धरति मानवम् ॥

अथैकादशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

एकादश्यां प्रयत्नेन विष्टेदेवाः^२ प्रपूजिताः ।

प्रजाः पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति मतिमत्तया ॥

वारारहे,—

मार्गशीर्षे शुक्लपक्षादारभ्याष्टं विचक्षणः ।

एकादश्यान्तु नक्षत्रेण नरः कुर्व्याद्यपाविधि ॥

तस्मान्नमग्निपक्षाग्नी यो भवेन्नियतः शुचिः ।

तस्माद्यौ धनदो देवस्तुष्टो वित्तं प्रयच्छन्ति ॥

नक्षत्रमग्निपक्षाग्रं वर्षे यावत् कार्यं धनदश्च पूज्यः ।

जीमोविन्दनखेन्दुप्रभाभिरन्तर्गिराकृतध्याताः ।

एकादशीयवक्षां विदुषां तोषाच्च सन्तनुमः ॥

नक्षत्रपुराणे पितामह उवाच,—

मान्धाता चक्रवर्त्ताद्यौदुपोऽथैकादशीं नृपः ।

एकादश्यां च सुखीत पञ्चोदमभोरपि ॥
 दशम्येकादशी मित्रा मान्धात्यां वसुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रघ्नं नष्टं तस्यान्तां परिवर्जयेत् ॥
 दशम्येकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
 दशम्येकादशी यत्र तत्र सन्निहितोऽसुरः ॥
 ब्रह्मवाक्यविरोधेन बन्देशो जायते यदा ।
 द्वादशी तु तदा पाप्मा यथोदयान्तु पारणम् ॥
 एकादशीसुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।
 त्रिमित्रा वाच कुर्वीत न दशम्या घृतां कथित् ॥
 एकादशीकक्षापि स्यादुपोष्या द्वादशी तथा ।
 एकादशी द्वादशी च श्रेष्ठे चापि यथोदशी ॥
 त्रिमित्रा सा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा शुभा ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्वन् पुराणश्रवणं नृप ।
 गदाधरं पूजयन्स उपोष्येकादशीदयम् ।
 दश्याद्भद्रो यथौ मोक्षमन्ये चैकादशीकृतः ॥
 इति गारुडे महापुराणे एकादशीमाहात्म्यम् ।

एवामर्थः कलकचने प्रवृत्त्यनुसृतानामपादयन्नाह मान्धातेति ।

तथाच वरार्चपुराणे,—

एतत्कृत्वा व्रतं हन्ति चोरपापानि मानवः ।
 पापचवादिभ्युभक्तो मोदते विष्णुना सह ॥
 व्रतमिदं नित्यं कलकत्वारुषत्रिकं बन्धादिवत् ।

भविष्ये,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सर्वे पापा^१ हरेर्दिने ।

स केवलमर्घं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥

एकादश्यां न भुञ्जीतेति नाथं रागप्राप्तभोजनमात्रनिषेधविधिः
अपरश्च व्रतविधिः काम्यः किन्तु उपवासवृत्तं कुर्यादिति नित्य-
व्रतविधिरेक एव विधिद्वयकल्पनागौरवात् फलान् आनुवृत्तिकम् ।
वक्ष्यति च । एकादशीमुपवसेदित्यादि उपवासपदन्तु अहोरात्रा-
भक्षणे शक्तं अन्यथा निषेधः काशमात्रक इति वचनादेकादशी-
क्षणमतिक्रम्य भोजनं प्रसज्येत पर्यसु मांसादिनिषेधवत् । अतएव
एतत् कृत्वा व्रतं हन्तीति प्रागुक्तम् ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

पुभिष्ठिर उवाच,—

एकादशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा ।

कथं वा क्रियते तन्तु नियमो वाच कौटुम्भः ॥

कृत्वा वा किं फलं जन्तुः प्राप्नोति पुरुषोत्तम ।

अह्नापि किमाप्नोति पापं वा^२ मधुसूदन ॥

एतत्सर्वं समासेन वक्तुमर्हसि मे विभो ॥

जीह्वश्च उवाच,—

अह्नो कथयिष्यामि शृणु पार्थ कुलोद्भव ।

नित्यमेतद्व्रतं नाम^३ कर्त्तव्यं सार्ववर्षिकम् ॥

१ न पुस्तके सर्वपापाः ।

२ क., पापं वै ।

३ न पुस्तके “नाम,, इति पदं नास्ति ।

सर्वाग्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मैर्व्यनुत्तमम् ।
 एकादशीव्रतादन्यन्नास्ति पुण्यतमं भुवि ॥
 अपि पापसहस्राणि कुर्वन्नापि सदा नरः ।
 एकादशीं तिथिं सम्यगुपोष्य स सुखी भवेत् ॥
 रटनीह पुराणानि श्रुतयः स्मृतिभिः सह ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्याग्ने हरिवासरे ॥
 वाङ्मङ्गिः सर्वदा मङ्गिः पुद्गलार्थचतुष्टयम् ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्याग्ने हरिवासरे ॥
 वाङ्मात्रमृति यत्पापं दग्धुमुद्यतचेतसा ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्याग्ने हरिवासरे ॥
 एकादशीं न भोक्तव्यं पक्षयोद्भवयोरपि ।
 भुञ्जन् सुरापानसमं पापमाप्नोति मानवः ॥
 नृक्षन्नस्य सुरापस्य स्तेयिनो गुरुतत्पिनः ।
 निष्कृतिर्धर्मशास्त्रोक्ता नैकादश्यन्नभोजिनः ॥

एवञ्च व्रताङ्गतया द्वादशीचणपारणानिचमविष्णुपूजादिकमवश्यं
 कर्त्तव्यम् । एतत् सर्वं गदाधरं पूजयंसेति वक्ष्यमाणवचनव्याख्या-
 नावसरे^१ विवेचयिष्यते ।

पक्षयोद्भवयोरपीति गृह्यस्यतिरिक्तविवधम् । ज्ञानपक्षे गृह-
 स्यस्य निषेधश्रवणात् ।

भविष्ये,—

एकादशीं न भोक्तव्यं पक्षयोद्भवयोरपि ।

वगच्छतिधर्मीऽथं शुकानेव सदा गृही ॥

वगच्छतीत्युपलक्षणं ब्रह्मचारिणोऽप्यथं धर्मः द्युहिमात्रस्य विशेष-
विधानात् । शुकानेवेति न कृष्णमित्यर्थः सदेति नित्यार्थम् ।

नक्षत्रपुराणे,—

इन्दुचयेऽर्कसंक्रान्त्यां एकादश्यां वितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत पुनर्पौषधनाम्नितः ॥

सूर्यपुराणे,—

‘[संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च एकादश्यां पक्षे तथा ।

उपवासं न कुर्वीत पुनर्पौषधनक्षयात् ॥

वायुपुराणे,—

संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन शुद्धिष्ठिर ।

एकादश्यान्तु कृष्णायां ज्येष्ठपुनो विनश्यति ॥

भविष्ये,—

संक्रान्त्यामुपवासश्च कृष्णैकादश्रिवाचरे ।

चन्द्रसूर्यपक्षे चैव न कुर्यात् पुनवान् गृही ॥

‘वानि च उभयपक्षविधायकानि वचनानि सूचन्ते ।

सपुनश्च सभार्यश्च खजनेर्भक्तिसंयुतः ।

एकादशौपवसेत् पक्षयोर्द्वयोरपि ॥

नित्यं भक्तियमायुर्नैर्नैर्भक्तिपरायणैः ।

१ म., एकादशे संक्रान्त्यां इत्यारभ्य भविष्ये इत्यन्तः [] पश्चिमांशो
वास्ति ।

२ म., एकादशे यदि च ।

वर्धमानाष्टौरी ।

पक्षे पक्षे प्रकृतैश्चैकादश्यामुपोषणम् ॥

इत्यादीनि समुपशमाम्यैवानुपशमविषयाणि । ननु विवेचयति ।

यो मोक्ष — ईकादश्यां विताडिते ।

मृहस्यो मृहस्यारी वा चादिताम्रिर्घतिस्तथा ॥

य मृहस्य सुरुपस्य कृतग्री गृहस्यमः ।

इति वचनं तदमूखं समूखले मरेर्विष्णुपराणखेरित्वादिवचन-
खरसात् परमवैष्णवेर्मुमुक्षुभिरेव मृहस्यैवभयं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

शुक्ला मृहस्यैः कर्तव्या भोगसन्तानवर्द्धनी ।

सुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता ॥

केचित्तु,—

प्रयत्नीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या मृहस्येन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

इति वचनाभिर्विवादं व्यवस्थापयन्ति ।

अथैवान्ये शुक्लामेव सदा मृहस्येन मृहस्यमात्रनिषेधस्याहं
प्रतिप्रसवः, मृहस्येनेत्यभिधानात् । तेन पुत्रीतरेष्वेव मृहस्येन
प्रयत्नीबोधनीमध्ये यास्तस्य एव कृष्णैकादश्याः कार्या न तु
पुत्रिणेति पूर्ववचनेषु पुत्रिणां निषेधादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु एतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूखत्वात् व्यवहारो नेतादृशः
इति । उभयदिने एकादशीप्राप्तौ दशमीविह्वला निषेधमाह
दशम्यैकादशी मित्रेति ।

ननु दशमीविह्वलामपि विधिः श्रूयते ।

अथ विष्णुधर्मोत्तरे,—

दिग्भी च्छे समाधुक्ते चयेऽहनि तथापरे ।

उपवाससु पूर्व्यधुनीपवासः परेऽहनि ॥

परेऽहनि द्वादशा एकादशाः चये निःसरणे इत्यर्थः ।

विष्णुरहणे,—

पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कस्यचापि च ।

तदानीं दशमीविद्वाप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

पारणाहे द्वादशीदिने यदि द्वादशी एकादशीकस्यचापि युक्ता न लभ्येत तदा दशमीविद्वावोपोष्या इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

एकादशी दशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते^१ ।

मृष्टिभिर्धतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इत्याकाङ्क्षायामाह दशम्यैकादशी यजेति हरिसंज्ञिधानात् विद्वायाः कर्त्तव्यत्वमसुरसंज्ञिधानाच्च कर्त्तव्यतानिषेध इति, वज्र-
सुनीनां वाक्यविरोधेन सन्देहो यदा आप्तदा शुद्धैव द्वादशी
उपोष्या न तु विद्धेत्यर्थः ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते व्यासः ।

दशम्यैकादशी युक्ता सप्त ग्राह्ये प्रतिष्ठिता ।

न तच्छ्राव्यमहं मन्ये यदि ब्रह्मा स्तुतं वदेत् ॥

भारदीये,—

सैः कृता दशमीविद्वा जडवाक्याच्च मानवैः ।

१ अ., एकस्य परतो न च वर्द्धते ।

ते जाता नरके चोरे युगावेकोनविंशतिर्नृणां ॥

विष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि तु यथाविषयं पश्चात् व्याख्यातव्यानि ।

नन्वेतद्वचनं यच्च किञ्चिदेकादशी द्वादशी च वन्मूलां ग्रेवे
चथोदशी तच्च पूर्वदिने विह्वां कर्त्तव्यता द्वादशपुनराविवर्धनं
भवतु । विष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि एकादशीष्वे विह्वापराख्येव
चुरित्याह एकादशीमुपवसेदित्यादि द्वादशीं नेवसद्वादशीमित्यर्थः ।
अथैकादशीकार्थं द्वादशीं विधत्ते चिमिमां१ एकादशी द्वादशी च
ग्रेवे चापि चथोदशीत्यादिना वक्ष्यमाणां कश्चित् कदाचिदपि न
दशमीयुक्तां कुर्वीतित्यर्थः ।

तथा नारदीये,—

रविचक्रार्द्धमात्रा च दशमी श्रूयते यदि ।

शुद्धैव द्वादशी याज्ञा चथोदश्यान्तु पारणम् ॥

रविचक्रार्द्धमात्रा रवेरर्द्धोदयव्यापिनीत्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे,—

अथोदयवेलायां दशमी तिष्ठते यदि ।

तदा श्लोकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अथारण्यः सूर्यः तदुदयवेलायामर्द्धोदयव्यापिनी दशमीत्यर्थः ।

नलदण्डः शरपिः, तदुदयवेलायां पूर्वदिवसीयत्वात् ।

वराहपुराणे,—

कलार्द्धेनापि या विह्वा दशम्यैकादशी यदा ।

१ न पुस्तके, यथावत् परं नास्ति ।

२ न पुस्तके, चिमिमां ।

तदा श्रैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

द्वादशानुपवासान् ये वे तुर्जन्ति जागताः ।

कस्य नामैव पश्यन्ति मम त्रतपराधयाः ॥

अथारोच्यते,—

एकादश्यां यदा ब्रह्मन् दिनचर्यतिथिर्भवेत् ।

तदा श्रैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा भविष्ये वैश्वभिषुबंवादे,—

दशमीभिजिता वैश्व या द्वादश्यां तिथिः ।

आसुरो तु भवेदेवा धनपुत्रविनाशिनो ॥

शुद्धेव द्वादशीं याच्या षोडश्यान् पारयन् ॥

तथा ब्रह्मरूपप्रदोपे,—

ये कारयन्ति तुर्जन्ति दशमैकादशीं युताम् ।

विशोक्य तन्मुक्तं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत् ॥

चित्तश्रद्धा दशमीयुक्ता काव्यां नैकादशीं बुधैः ।

हन्ति पुत्रांश्च पौत्रांश्च पुत्रं जन्मशतोल्लभम् ॥

दशमीश्रेयसंयुक्तं यः करोति हरेर्दिनम् ।

एकादशीफलं तस्य लभेत् द्वादश्याधिपम् ॥

दशमैकादशीं विहा शुद्धः च द्वादशीं परा ।

द्वादश्यां तदोपोष्या षोडश्यान् पारयन् ॥

अथारोच्यते,—

एकादशीं विजिता चेद् द्वादशीं तु परेऽहनि ।

स्योक्त्या दादग्री तत्र चही-लोपरमां जतिम् ।

केचित्तु प्रकरणापरिचये दादग्रीप्रपराधीमाधि वचनानो-
त्थायते ।

कचित्तु नक्षत्रविशेषयोगवशेन विद्वाद्यामप्युपवासमाह ।
अग्निपुराणे,—

नागविद्वा च^१ वा चही शिवविद्वा^२ तु ज्ञानी ।

दशमैकादशी विद्वा कुर्वन् जज्ञात् पुराणज्ञम् ॥

दशमैकादशी यत्र गोपोक्त्या वा भवेत्तिथिः ।

अवशेन तु संयुक्ता वा शुभा सर्वकामदा ॥

नचात्र सन्दिग्धमूखताग्रहा कल्पतदशुभपाप्मप्रभृतिभि^३र्लिखि-
तत्वात् । तत्र हि अवश्याया विष्णुदेवतत्वेन तद्योगस्य वज्रफलत्वेन
वक्ष्येयत्वात् विद्वादोषोऽपि वाच्यते । अतएव एतद्वचनमूखान्वेव
दिग्मी वद्रे समायुक्ते इत्यादीनि दशमीविद्वाविधायकानि
पूर्वोक्तविष्णुधर्मोत्तरादिवचनानि, अन्यथा वाक्यभेदापत्तिः विष्णु-
नारकस्यापत्तिश्च ज्ञात् । अन्ये तु शृङ्गाक्षपञ्चभेदाङ्गवक्ष्यामाहुः ।

काशविवेके कृत्यमचार्येण च, भविष्यपुराणनाम्ना वचनं लिखितम् ।
यथा,—

एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्द्धयेत् ।

पञ्चशतौ क्षिते शोभे ज्ञानयेद्दशमीयुताम् ॥

वर्द्धमाने शोभे शृङ्गापञ्चे, पञ्चशतौ क्षिते शोभे ज्ञानपञ्चे,

१ ख पुस्तके,, नागविद्वा तु ।

२ न पुस्तके,, शिवविद्वा ।

३ न पुस्तके,, प्रभृतिभिः, यदं वाक्छि ।

काष्ठेष्वप्येदित्यर्थः । अथेतद्वचनं साकरं स्यात् तथापि गृहस्थस्य
दशमीविद्वावर्जनं सर्वदेवायातं गृहस्थस्य कृष्णानिवेधात् ।

अथा कृष्णपक्षेऽपि दशमीयुतां काष्ठयेत् त्यजेदिति काष्ठविवेक-
वचनार्थः सर्वदेव विद्वां परिहरेदिति तात्पर्यम् ।

अथा तु किञ्चिदेकादशी ततश्च द्वादशीचयः तत्परदिने द्वा-
दशसाभेऽपि दशमीविद्वां विहाय कस्मान्मात्रेणोपोष्येत्याह एका-
दशीकसापि स्यादिति । एतदेव विदुषोति एकादशी द्वादशी
चेति, चिमिन्ना चिमिन्नावज्जिनेत्यर्थः ।

तथा विष्णुरच्ये,—

एकादशीकसाध्यान्तु द्वादश्यां समुपोषितः ।

अथ क्रतुशतं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणे ॥

एकादशी द्वादशी च निशान्ते च चयोदशी ।

अथःसूक् तदहोरात्रमुपोष्या वा सदा तिथिः ॥

धराचपुराणे,—

एकादशी द्वादशी च परतो द्वादशी न चेत् ।

तथ क्रतुशतं पुण्यं चयोदश्यान्तु [पारणे ॥

एकादशीकसाधुक्तासुपोष्य द्वादशीं नरः ।

चयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते विष्णुं सायुज्यमश्नुते ॥

अनु,—

कसां काठां भुङ्क्ते वा यदि सादपरेऽहनि ।

द्वादशद्वादशीं हनि चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इति कूर्मपुराणवचनं तत् द्वादशीमुत्तङ्गं चोदय्या पारण-
विषयम् । यदि द्वादशे परेऽहनीति पाठे तु यच्च सम्पूर्णेकादशी
परदिनेऽपि किञ्चिन्निर्गता तद्धिने च द्वादशीचयस्य गृह्यविषये
वक्ष्यमाणपद्मपुराणवचनसमानार्थकं वचनम् । तथा पूर्णापि कथितं
त्याज्या ।

यथा प्रचेताः,—

पूर्णार्थिकादशी त्याज्या दितयं वर्द्धते यदि ।

द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

एकादशी विटङ्गा चेत् शुक्ले कृष्णे विभेद्यतः ।

तचोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही ॥

दितयमिति द्वादशेकादशौ न द्वादशेकादशौ पूर्णापि त्याज्येति
वचनात् ।

पारणालाभे पारणयोग्यद्वादश्यालाभे पूर्णार्थिकादशीमुपोष्य
परदिने एकादशीं त्यक्त्वा द्वादश्यां पारणा कार्यैःत्यर्थः तत्परदिने
द्वादशीमुत्तङ्गं पारणे दोषवाञ्छयात् ।

तथा च संवत्सरप्रदीपे,—

सम्पूर्णेकादशी यच्च प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

यदा तु पूर्णेकादशी दृष्टा परदिने किञ्चिन्निर्गता तत्परदिने
द्वादशी किञ्चिदपि नास्ति तथाच एकादशी विटङ्गा चेदिति
एकादशी विभेद्यतो दृष्टा एकादशेव दृष्टा^१ न तु द्वादशीत्यर्थः ।

१ ख भिन्नित पुस्तके, एकादशेव दृष्टा, द्वादशी नास्ति ।

तथा चंदासरप्रदीपे,—

अष्टमूर्धिकादग्री च परतोऽपि विवर्तते ।

ततोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही ।

अथ यतिपदं गृहीतरपरम् ।

अस्मिन्नेव विषये विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेवे चथोदशी ।

चिःसृग्ना वा तिथिः प्रोक्ता यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा चात्रैव गृह्यस्यविषये पद्मपुराणम्,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेवे चथोदशी ।

अथःसूत्रमहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥ इति ।

चिमिन्नां वाच कुर्वीतेत्यादिवचनम् पूर्वदिने दशमीवेधे
यतीति बोद्धव्यं न दशम्या यतां कचिदित्युपसंहारात् ।

अदि चेकस्मिन् दिने दशमीविज्ञा परदिने किञ्चिदेकादशी
पारणादिने पारणायोग्यद्वादशी न लभ्यते किञ्चिन्मात्रमस्ति तदा
द्वादशीकङ्कणस्यात्यन्तगर्हितमाद्दशमीविज्ञापि कार्या ।

अथा विष्णुरच्ये,—

चथोदस्यां यदा न छाद् द्वादशी षटिकादयम् ।

दशमेकादशी विज्ञा सेवोपोष्या यदा तिथिः ॥

षटो दशः षटोपच्यया दिवानिग्रमिति ब्रह्मविज्ञानवचनात् ।

षटिकादयमिति पारणायोग्यकाक्षोपकचयम् । षटिकादवाङ्मना
अदि छादित्वर्थः । एतेन दशद्वयं पारणायोग्यकाक्ष इत्याचानम् ।

एवकारो दशमीविज्ञा कथं कर्तव्येति वितर्कव्यवच्छेदार्थः एवञ्च

अथ दशमीविद्वेकादशोऽथः परदिने द्वादशी दृष्ट्वा कर्त्तव्यं तत्पर-
दिने किञ्चिन्निर्गता पारणायोग्या न जायते सोऽप्यविवक्षितः ।

अतः,—

यदा भवेदतीवास्या द्वादशी पारणादिने ।

प्रातरेव तदा कुर्यात् कर्त्तव्यं माध्यन्दिनं सुते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनं तत्पारणायोग्यद्वादशीज्ञाभविषयम् ।

तथा कूर्मपुराणे,—

सुहर्षते द्वादशी न स्यात् अथोदयां यदा सुते ।

उपोऽथ दशमीविद्वेका सर्वैरेकादशी तिथिः ॥

अथापि सुहर्षमिष्यनेन दृष्टव्यं पारणायोग्यकाण्ड इत्युक्तम् ।

अथ केचित्,—

द्वादशीसङ्गनस्यायननिषिद्धत्वादिद्वयामपि निषेधदर्शनाजि-
वेधेऽपि किञ्चिद्वक्ष्यकस्यकवचनदर्शनाच्च विष्णुरहस्यवचनानुरोधेन
विद्वेषां किञ्चिद्भक्षणीयम् ।

यथा वराहपुराणे,—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकाशयेत् ।

उपवासो न विध्येत उपवासफलं जमेत् ॥

वायुपुराणे,—

एकभक्तेन गन्तेन तथैवावाचितेन च ।

यथा चापि भेषेण नैवाद्वादशीको भवेत् ॥

एवञ्च कृष्णपक्षेऽप्युपवासनिषेधे भक्ष्यं किञ्चिदाचरेदित्याहुः ।

वस्तुतस्तु रामप्राप्त एव निवेधविधिः शास्त्रप्राप्ते तर्धे पर्युदास
एवेति सिद्धान्तः । ततश्च दशमीविद्धेतरां कृष्णपक्षाविवक्षां एका-
दशीं गृह्यन् उपवसेदिति विधिः सम्पन्नः, तदा च कृष्णपक्षादेर्वि-
ध्यगोचरतया कथं तच्च किञ्चिद्गृह्यादिकल्पनं उपवासनिवेधे मिति
वचनम् द्वादशीकाष्ठनभिया विष्णुरहस्यवचनेन यच्च विद्धायां प्रति-
प्रसूयते तदिवचनेव । अतो दयोर्वचनयोरेकवाक्यतया जलादि-
माषकिञ्चिद्गृह्यणरूप एवोपवासः प्रतिप्रसवार्थः । एकभक्तेनेत्यादि-
वचनम् असामर्थ्यरोगादिना ज्ञेयं अत्यन्तासामर्थ्यं तु पत्न्यादिद्वारा
कारणेदिति वक्ष्यते ।

यत्तु श्रीभागवतटीकाज्ञता श्रीधरस्वामिना ।

कक्षाद्वीं द्वादशीं दृष्ट्वा निग्रीयादूर्ध्वमेव हि ।

आमाध्याह्नाः^१ क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शशुशासनात् ॥

इति नामशून्यं वचनं लिखितम् । तत् चोदय्यां यदा न
स्यादित्यादि साकरविष्णुरहस्यादिवचनदर्शनात् पूर्णाप्येकादशी
त्याज्येति प्रचेतोवचनदर्शनाद्यामूकमिति प्रतिभाति । एकादशुप-
वासपक्षमाह राशौ आगरणं कुर्वन्मिति ।

एतेन आगरणगदाधरपूजादिकं वक्ष्यमाणद्वादशीपारणनियम-
मैषुनमसूरादिवर्जनपूर्वोत्तरदिनभोजनद्वयनिवृत्त्यादिकं चोपवास-
प्रतक्षाङ्गमित्युक्तं, तदा च नित्यस्यास्य प्रतस्त कदाचित् किञ्चि-
दङ्गशान्वापि कर्त्तव्या नित्ये किञ्चिदङ्गशानिः शक्या न तु कान्धे
इति दर्शितत्वात् । अथवा मोक्षफलकथनाज्जागरणपुराणप्रवचनो-

गुरुत्वविधिर्न किन्तु द्वादशां विष्णुपूजापारम्पर्योक्त्यापरायेव्या
प्राधान्यात् तत्र प्रयत्नो विधेयः ।

अतएव नैवादादग्निको भवेदिति वराहपुराणं । अथा सूतर्षे
उपवासं पारषाद्य सत्मा सूतकान्तेऽपि विष्णुपूजा कार्त्तव्येति नरु-
पुराणवचने वक्ष्यते । देवात् कदाचित्तथापि अग्नौ उपवासमत-
मवश्यमेव प्राधान्यादिति ।

अथ च गृह्यसूत्रे द्वादशभूपतेरेकादशोदयकरणेन मोक्ष-
अवणात् सप्त्येकादश्युपवासो सुसुषुपर एवेत्युक्तम् । एकादशोक्तः
एकादशोकारिण इत्यर्थः ।

अग्नौ वातुकस्थिकमाह वाराहे,—

नक्तं हविष्यभोजनमोदनं वा कसं तिस्राः शीरमयान् पाण्यम् ।

यत् पक्ष्मग्न्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमभोत्तरसुत्तरस्य ॥

नक्तं हविष्यभोजनमित्येकं न तु पृथक् पृथक् हि सप्तभोजनेनो-
त्तरोत्तरप्राशस्त्यकथनं नोपपद्यते ।

देवौपुराणे,—

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारसाधवम् ।

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तंभोजी वृद्धाचरेत् ॥

इति नक्तं भोजने सप्तहविष्यभोजनस्य परिभाषितत्वात् ।

अतो न नक्तं भोजनविधिः किन्तु रात्रौव हविष्यभोजनविधिः ।

नक्तं भोजनादिकमप्यपरमातुकस्थिकमाह ।

वायुपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवाद्याचितेन च ।

यथा वापि भेषे नैवादादशिको भवेत् ।

यथाभक्ष्य मध्याह्ने कार्यम् । मध्याह्नव्यापिनी प्राज्ञा एक-
मममम तिथिरिति देवसेन संग्रहे मध्याह्नव्यापितिषेर्विधानात् ।

नक्तं भोजनविधिस्तु भविष्यपुराणोक्त एव । नैवादादशिको
भवेदिति वर्णाशुक्तस्थिते दादश्यां विष्णुपूजापारणादिनिघमविरहे-
षादादशिकः कदापि न स्यादित्यर्थः । अत्यन्ताग्रन्थौ पुत्रादिना
कारयितव्यं ।

नराचपुराणे,—

असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च वस्तुपक्षिते ।

कारयेद्ब्रह्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

पितृमातृपतिभ्रातृश्वशुरव्यादिभ्यश्च ज्ञानम् ।

अष्टुष्टार्चसुपोऽपि क्षयश्च फलभागभवेत् ॥

मनुष्यपुराणे,—

भर्तुर्भाष्यां व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्यं तद्योस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

तथा,—

सूतकेऽपि नरः क्षाला प्रथम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमस्य न क्षुण्यते ॥

दादश्यान्तु ततो भुक्त्वा सूतकान्ते जनार्दनम् ।

पूजयित्वा विधानेन भोजयेत् दिव्योत्तमम् ॥

व्रतभङ्गात्तद्वद् दुःखं प्राप्नोति नरकं तथा ।

तस्मात् प्रमादि दुःखे वा सुखे सुखेऽपि वा ।
स्वात्मा काचिन्नतं कुर्व्यादानार्थनविवर्जितम् । इति ।

बहुतस्य एतानि वचनानि मृदोतमपराम्भेव प्रतीतः । रवि-
वारादौ केचिन्निवेधं वदन्ति ।

महापुराणे,—

संक्रान्तौ रविवारे च पक्षे चन्द्रसूर्ययोः ।
उपवासं न कुर्वीत पुनपौचधनाम्बितः ॥

तथा,—

रविशुक्लदिने चैव संक्रान्त्याश्च दिनपक्षे ।
पारषद्योपवासश्च न कुर्व्यात् पुनवान् मृदो ॥

महापुराणे,—

रन्मुख्येऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां धिते तरे ।
उपवासं न कुर्वीत पुनपौचधनाम्बितः ॥

इति तत्र एतेषां वचनानां काम्योपवासनिवेधकतयैवोपपत्तौ
मित्यस्यैकादश्युपवासमतस्य अकरणकतप्रत्यवाचानामनुत्पत्तिबोधना-
शमनात् । किञ्चित्तानि सामान्योपवासनिवेधकवचनानि विशेषवचन-
दर्शनादेकादशीत्यतिरिक्तविषयाणि यथा ।

विशुद्धीकरणे,—

एकादश्यां यदा राम^१ आदित्यश्च दिनं भवेत् ।
उपोवा वा महापुण्या पुनपौचप्रवर्जनी^२ ॥
अष्टमाशुदिनोपेता तथा संक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी ब्रह्मोपाख्या सुचपाचप्रवर्द्धनी ॥

समलक्षणाः,—

आशुवारेण संयुक्ता तथा संक्रान्तिसंयुक्ता ।

एकादशो सदोपोष्या सर्वसम्पत्करौ तिष्ठिः ।

पञ्च, -

मधुमासे सुषे चैव कन्यायां पार्व्वतीमहे ।

उपवासं च कुर्वीत पुत्रपौत्रधनाशितः ॥

इति पठन्ति ।

पक्ष:-

मधुसूतरे वृषे चैव कन्यायां राजसूतके ।

उपवासं न कुर्वीत यदौष्णेष्ट्रियमात्मनः ॥

इति नामधेयं वचनं कारविवेके लिखितं तदप्यमूलमेव
 समूहत्वाभिमाने तु वचनद्वयं क्रोधादिभिरिच्छोपवासविषयम्
 काष्णोपवासविषयं वा न नित्योपवासविषयं अकरणे प्रत्यवायात्
 वचनस्यान्यथोपपत्तौ तदज्ञात् प्रत्यवायाभावकस्यनाया अन्याव्यत्वात् ।
 एवञ्च दृशीतमनस्याभूतोपवासोऽपि कर्तव्य एवेति ।

अष्टौकादशीविषयः ।

अयोगे क्षेत्रहरमयङ्गल्ये व्रतक्रिया ।

अत्राप्यर्थं यस्यां च ययं स्यात् कुशलचित्तम् ।

इति हरिवंशवत्तमात् वेदादिन् ब्रह्मस्यमहत्तोषावत्तरवमल-
माचमेवेति । अतएव ब्रह्मस्याव्ययत्वं वराहपुराणे,—

एकादश्यां निराधारो भूत्वा पैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽर्धं पुष्करीकाच ग्ररक्षं मे भवाच्युत ॥

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमुपशिपेत् ।

अतएव वचनाभित्येऽप्यस्मिन् व्रते सङ्कल्पविधिः । सङ्कल्पवाक्य-

मपौदमेव मुनिभिर्विभिन्नैतादृशवाक्यवचनाभिधानात् ।

तत्परिपाटीमाह महाभारते,—

मृद्धीलौकुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदम्बुजः ।

उपवासन्तु मृद्धीपात्रदा सङ्कल्पयेद् व्रतम् ॥

यदा अन्यव्रतं सङ्कल्पयेत् मनसा नियमयेत् तदप्येवंविधिना

मृद्धीवादित्यर्थः ।

तच्च द्रव्याणां सावर्धमये कार्यं देवीपुराणे,—

अथापात्रे द्रव्यान्तु शुक्लायां कपुमुद्गरः ।

कृत्वा सायनर्तौ सगंधां मृद्धीवाजियमं पुनः ॥

इति ग्रथनैकादश्यां द्रव्यनादन्यथापि तथैव न्याय्यमात् ।

यत्तु,—

प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इति वचनं, तद्वृत्त्यानुपवासविवर्धनं नैकादश्यानुपवासविवर्धनं विशेष-
द्रव्यनात् ।

विष्णुरहणे,—

सायमाद्यनयोरङ्गोः साधं प्रातश्च मध्याह्ने ।

धर्मोपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

नचास्य सन्दिग्धमूषमाश्रया मदनपारिजातकाचविवेकस्यति-
समुच्चयादिभिर्धिशितमात् । इतेन वक्तव्यम्,—

तोरपारौ समाप्तौ, अतं पारयति समापयतीति पारयत् अतएव
पारयान्तं अतमिति प्रचिद्विरिति पुनर्भोजनमविच्छेदं ।

तथा वचनम् ।

पूर्वोक्तेन विधानेन पारयं वृषदायकम् ।

अथेष्टस्य तथा रात्रौ पुनर्येव च वर्ज्यं ॥

इति वदन्ति तजिरसं कर्त्तव्यमाप्तावपि आहुतिने ब्रह्मचर्यव-
दुत्तराश्रयावस्थागुह्यमानतात् । पुनरभोजनस्योत्तराश्रयतामाह
शिवरक्षणे,—

दिवाग्निद्रां पराजस्य पुनर्भोजनमैयुगम् ।

चौद्रं कात्यायनं तेषां द्वादश्यां वर्ज्येदुबुधः ॥

इति पूर्वोक्तेन विधानेनेति वचनममूषणेन ।

अथ,—

चक्रे विषमे प्राप्ते पारण्यन्तु कथं भवेत् ।

अद्विष्ट पारयं कुर्यात् पुनर्गतं न दोषकत् ॥

इति देवजनाया वचनं तद्यदि समूहं ज्ञात् तदा चक्रे
द्वादश्यां पारणाश्रयतौ अद्विष्टः पारयं कृत्वाऽद्यामर्ष्यं पुनर्भोजनं
कुर्यादिति व्याख्येयम् ।

उपवासमात्रे वर्ज्यानाह गङ्गपुराण,—

काशं मांसं मक्षरस्य चक्रे कौरवकम् ।

प्राकं मधु पराजस्य वर्ज्येदुपवसन् क्षिपम् ॥

उपवसन्नित्यनेन संवत्सपारवादिनस्योर्वर्ज्येदित्यर्थः ।

विष्णुधर्मः—

कांक्षं माघं नक्षत्रं पुनर्भीषयमेधुनम् ।

पूतमद्यान्पानं दग्ध्वां वर्ज्येदेधुधः ॥

असत्यभाषणं द्यूतं दिवास्त्रप्रणमैधुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासपरो नरः ॥

असक्ततोषपानेन ताम्बूलभक्षणेन च ।

उपवासो विनश्येत् दिवास्त्रप्राणमैधुनेः ॥

असक्तदिति सक्ततोषपाने दोषाभावः । तथा च अम्बुध-
मभक्ष्यमिति ।

आगच्छे,—

उपोष्यैकादशीमेकं द्विजं यो भोजयेद्विजः ।

गन्धपुष्पाद्यतैर्भक्त्या विष्णुमाराध्य भक्तिः ॥

कामानिष्टानवाप्याप्नो विष्णुसोकमवाप्नुयात् ।

नैव तत्कुलजातानां दुःखं दारिद्र्यमेव च ॥

उपोष्यैकादशीमिति शेषः ।

वृक्षपुराणे,—

कांक्षं माघं चुरं चौद्रं चिंदां तैलमसत्यताम् ।

पूतक्रीडां दिवागिद्रां व्याघ्रमं क्रोधमैधुनम् ॥

दादश्यां दादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।

विष्णुरहणे,—

कांक्षं माघं चुरां चौद्रं चोमं वितथभाषणम् ।

व्याघ्रमस्य व्याघ्रस्य दिवास्त्रप्रणमयाधनम् ॥

शिक्षापिष्टं मसूरश्च द्वादशैतानि वेद्यवः ।

द्वादश्यां वर्ज्ययेत् सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

निषिद्धाचरणन्यपापैरित्यर्थः ।

संवत्सरप्रदीपे,—

अभ्यङ्गश्च पराङ्गश्च तुलसीचयनं तथा ।

वस्त्रपीडां तथा चौरं द्वादश्यां वर्ज्ययेद् बुधः ॥

अथ तुलसीचयनादिनिषेधस्तिथिमात्रविषयः । अतस्तथोद्गी-
-पारणे कर्तव्यमेव ।

यथा तथैव,—

द्वादश्यां तुलसी यस्माद्विष्णुना याति सङ्गतिम् ।

तस्मात्तां न विचिन्वीत तुलसीं द्वादशीदिने ॥

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहूवासरः ।

वस्त्रं न पीडयेत् स्नानं नापि चारेण योजयेत् ॥

स्नायते येन तत् स्नानं वस्त्रं एकोद्दिष्टआहूवासर इति प्राज्ञः ।

अथ सर्वत्र द्वादश्यां विष्णुपूजोक्ता तत्र भूतशुद्धिप्राप्त्यायाम
नद्यादिन्यासमातृकान्यासकेशवादिन्यासमूर्त्तिपञ्चकन्यासमन्त्रादिन्या-
सपीठन्यासान् कृत्वा विष्णुं ध्यात्वा अर्घ्यपाद्याचमनपात्राणि संस्थाप्य
प्राक्तपामथन्ते मण्डले वा पीठपूजां विधाय तत्र विष्णुमावाह्य
चोदग्रोपचारैः संपूज्य चावरणदेवतासु संपूज्य विष्णुमन्त्रं यथाशक्ति
जपित्वा कृत्वा प्रणमेदिति विधिः । एतत् सर्वं पञ्चादिनेचयिष्यते ।

इत्येकादशीव्यवस्था ॥

१ 'म' इत्यने,, मन्त्रादिन्यास इति परं नास्ति ।

इदानीं प्रसङ्गात् वर्चस्वतयाधारणौ परिभाषोच्यते ।

तत्र देवस्य,—

अभुक्त्वा प्रातराहारं चात्माश्व्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

प्रातराहारमहर्भोजनमित्यर्थः ।

सुनिभिर्द्विरग्रमं प्रोक्तं^१ विप्राणां मर्त्यवाणिनां मित्यं ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामासः ॥

इत्यनेन छन्दोगपरिशिष्टकृता,—

सायं प्रातर्मनुष्याणामग्रमं देवनिर्मितम् ।

मान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोचसमो विधिः ॥

इति वृहत्समुवचने सायंप्रातःपदयोः रात्रिदिवापरतया विवृ-
तत्वात् । अतएव,—

सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्मोपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

इत्यपि सङ्गच्छते । ततश्च अभुक्त्वा प्रातराहारमिति 'अपराह-
रात्रिप्रतविषयं दिवाप्रतस्य पूर्वार्द्धविधानात् । अहर्भोजनस्य दशोक्त
दिवापञ्चमभागे विधानादिति । सूर्याय देवताभ्य इति सूर्यः
सोमो यमः काश इत्यनेन सूर्यादिदेवताभ्यो निवेद्य विज्ञाप्य व्रत-
माचरेत् सङ्कल्पयेदित्यर्थः । सङ्कल्पस्तु उदङ्मुखेनैव कार्यः ।

१ क ल पुस्तकद्वये द्विरग्रममुक्तम् ।

२ ल, अपराह्तरात्रिप्रतस्य पूर्वार्द्धविधानात् ।

मृहीलीङ्गमरं पात्रं पारिपूर्णमुदङ्गमुद्यः ।

इति पूर्वोक्तमहाभारतवचनात् । शौङ्गमरं ताजमयमभावेत्यने-
नापि पारिजातः ।

राशिप्रतन्तु निशामुद्ये सङ्गच्छयेत् ।

अतं निशामुद्ये पात्रं वृद्धिसारकदर्शनात् ।

इति विष्णुवचनात् ।

भविष्ये,—

यमा सत्यं दद्या दानं ग्रीचमिन्द्रियनिग्रहः ।

देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्नेहवर्ज्जनम् ॥

सर्व्वप्रतेज्यथं धर्म्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

नक्तं भोजनप्रते विशेषमाह, देवीपुराणे,—

सविष्यभोजनं खानं सत्यमाहारसाधवम् ।

अग्निकार्य्यमधःप्रथ्यां नक्तंभोजी षडाचरेत् ॥

सौरनक्षत्रते तु सुहृत्तोऽङ्गदिने भोजनमन्यथ निष्क्रेवेति प्रागुक्तम् ।

ग्रातातपः,—

पुण्यालङ्कारवस्त्राणि धूपगन्धानुलेपनम् ।

उपवासे प्रकूष्येत दन्तधावनमञ्जनम् ॥

वस्त्रालङ्कारादीनां विद्यावानुधारणे एव दोषः ।

भविष्ये,—

उपवासे तथा आह्ने न कुर्व्याद्दन्तधावनम् ।

अपां दादन्नसूक्ष्मेतुं सङ्गृह्णन्निर्विधीयते ॥

दन्ताणां काष्ठसंयोगाद्दन्तधावनं कुत्तम् ।

विष्णुधर्मः,—

अवस्यन्तोद्यपानेन ताम्बूलभक्षणम् च ।

उपवासः प्रशस्येत दिवास्तत्राचमैयूनेः ॥

स्त्रीषाम्नु सभर्तृकाणामुपवासनिषेधमाह विष्णुः,—

पत्यौ जीवति या नारी ह्रुपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

भर्तृसाहित्ये तु न दोषः । भर्तुः समानचारित्वं स्त्रीधर्मं
इत्यापस्तम्बवचनात् । तदनुमत्या तु पृथगपि न दोषः ।

यथा शङ्खः,—

कामं भर्तुरनुग्रहा व्रतोपवासनियमेभ्यादीनां अभ्यासः स्त्रीधर्मं
इति ।

वैश्वशूद्रयोस्तु चिरात्तपश्चराचाद्युपवासनिषेधमाह देवस्तः,—

वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वन्ते ।

चिरात्तपश्चरात्तपः वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥

पुष्टिः फलम् । एतेन काम्यस्यैव निषेधः । प्रायश्चित्तान्तु
कर्त्तव्यमेव ।

प्राज्ञातपः,—

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कारयेत् सगृहस्थेन उपवासोऽभिजायते ॥

द्विज इति उपवासकर्तृमात्रोपसङ्गं अपवर्गोऽभिरूपभोजन-

मिति विष्णुना सामान्यतोऽभिधानात् । क्रियासमाप्तिरपवर्गः चक्रि-
रूपो ब्राह्मणः । अभ्यङ्गनिषेधमाह मत्स्यपुराणे,—

तस्मात् कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपं हि परं नृप ॥

सङ्क्षिप्तव्रतमवश्यं कर्तव्यमित्याह ब्राह्मणः,—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति चाष्टाशो मृतः सा चैव जायते ॥

अथ काममोहित इत्यभिधानादिच्छात्याग एव दोषो न तु
प्रमादादिनापि ।

तथा च देवसः,—

सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशसनम् ।

न व्रतघ्नानि कथ्यन्ते सक्तदेतानि शास्त्रतः ॥

सर्वभूतभयं राजस्याघादिभयं प्रमादो विस्मरणम् ।

उद्योगपर्यपि,—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ग्राह्यणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

अग्नौ तु गृहीतव्रतं न त्याज्यं 'न व्रतिनां व्रते न सचिन्तां सचे'
इति विष्णुना तत्राग्नौचपर्युदासात् । तत्राप्यन्यद्वारा पूजादिकं
कारयितव्यं कथ्यन्तु काव्यव्रतमुपवासादिकं कार्यम् ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रारब्धतपसां स्त्रीणां रजो हन्याद्ब्रतं न हि ।

अन्यैः पूजादिकं कुर्यात् कायिकं क्षयमेव हि ॥

क्रोधात् प्रमादाज्ञोभादा व्रतभङ्गो भवेद्यदि ।

दिनचयं न सुप्नोत शिरसो सुख्यं भवेत् ॥

तस्मात् प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा ।

ज्ञात्वा कायव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

कायव्रतन्तु स्त्रीपुंससाधारणं, स्वयमतुष्टेयं दानार्चनन्तु स्वयं
विवर्जयेदित्यर्थः । तत्र मात्से नारद उवाच,—

उपवासेष्वग्रजानां तदैव फलमिच्छताम् ।

अनभ्यासेन रोगादा किमिष्टं व्रतमुच्यताम् ॥

ईश्वर उवाच,—

उपवासेष्वग्रजानां नक्तं भोजनमिच्छते ।

असामर्थ्यं शरीरस्य पुत्रादीन् कारयेद्व्रतम् ॥

गारुडे,—

भर्तुर्भार्या व्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

अथ द्वादशीकृतम् ।

भविष्ये,—

द्वादक्षां विष्णुमिहा च सर्वदा विजयी भवेत् ।

पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा गोपतिगो हरः ॥

पद्मपुराणे,—

एकादक्षां द्वादक्षां वा प्रतिपद्यन्तु यो नरः ।

दीपं ददाति कृष्णाय शृङ्गु तस्मापि यत् फलम् ॥

सुवर्चमपि सुहाय्यं मनोव्रमतिशोभनम् ।

रजमासादसं रत्नं विमानमधिरोहति ॥

भाष्ये,—

‘[द्वादश द्वादशीर्षसु समाप्योपोषणे पुनः ।

गोवत्सकाक्षनेर्विप्रान् पूजयेद्भक्तितो नरः ॥

परमं पदमाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्युतम् ।

द्वादशीः श्रुताः, एकादशीयुक्तेव द्वादशुपोष्या युष्मवचनात्] ।

एकादक्षां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनौषिणः ।

उपासनाय द्वादक्षां विष्णोर्धददित्यं तथा ॥

इति प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनात् । प्रागेव वचनमिदं व्याख्या-
तम् ॥

अथ त्रयोदशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

कामदेवं त्रयोदक्षां स्वरूपो जायतेऽर्चयन् ।

इष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् ॥

अथ चतुर्दशीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

इष्टेश्वरं चतुर्दक्षां सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।

वज्रपुत्रो वज्रधनस्तथा स्यान्नाच संग्रहः ॥

भाष्ये,—

चतुर्दक्षान्तु गङ्गायां समान्ते गोयुगप्रदः ।

श्रेवं पदमवाप्नोति एतत् नैवम्वक्तं व्रतम् ॥

वमः,—

चनर्काभुदिते काष्ठे कृष्णपत्रे चतुर्ह्रस्वीम् ।

ज्ञातः वनार्थं तु वमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यमाश्चतुर्ह्रस्वा । भविष्ये,—

षां काश्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपत्रे चतुर्ह्रस्वीम् ।

यमुनायां विशेषेण विद्यतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काश्याय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रीकुम्भराय दध्राय नौलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिस्रैर्मिश्रान् दद्यात् श्रींस्त्रीन् जज्ञाञ्जनीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

भविष्ये,—

चतुर्ह्रस्वामयाष्टन्यां पश्योः शुक्लकण्ठयोः ।

योऽब्जमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनरतः सदा ॥

तत्पुष्पमक्षयं प्रोक्तं व्रतं तच्च याजिनाम् ।

तत्पुष्पं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति ॥

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वनखेन्दुषाक्षितान्तरा ।

मधेदानीं चतुर्ह्रस्वा व्यवक्षेपं निरूप्यते ॥

तच्च चतुर्दशाय पूर्वमेति युग्यवचनात् शङ्का चतुर्दशौ पर-
युतेव पाद्या कृष्णा तु चयोदशौयुक्तैव ।

षष्ठ्यष्टम्यथमावस्था कृष्णपक्षे चयोदशौ ।

एताः परधुताः पूज्याः पराः पूर्वेषु संयुताः ॥

इति पूर्वोक्तयुग्यवचनात् ।

अथ रात्रियुग्यापि पाद्या उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् रात्रौ
शिवार्चनविधानाच्च ।

अतएव स्मृतिसमुच्चये शिवपुराणे,—

उपोषणं - - - - चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतेः सुकृतस्यैस्तु प्राप्यते वा न वाऽप्यवा ।

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु धानि तीर्थानि सन्ति वै ॥

पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ।

चतुर्दशौदिने रात्रौ कुङ्कुमो भवेद्यदि ।

तच्च जागरणं नृणां ब्रह्महत्याश्रयाधिकम् ॥

धनुःकर्कटपक्षाखकुम्भमीनवृषाखिषु ।

कामविद्धो हरः पूज्यः सर्वाभौष्टकसप्रदः ॥

पक्षाखः सिंहः अक्षिर्दक्षिकः कामस्तयोदशौ । एतेन चतुर्दश्यां
पारणस्य प्राशस्त्यं दर्शितम् । न तु अमावस्यायां पारणं निषिध्यते
इदमपि तिथिद्वये एव, पूर्णतिथौ तु निःसंशयममावस्यायां
पारणमिति ।

शिवरात्रिप्रते तु चतुर्दशौमुक्तायैव पारणं कार्यम् ।

जन्माष्टमी स्कन्दवधौ शिवरात्रिचतुर्दशौ ।

शताः परचुताः कार्याक्षिप्यन्ते पारचं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

तथा विष्णुरहस्ये,—

चष्टमी शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रव्याप्तये ।

कृतोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारचम् ॥

मदनपारिजातोऽप्येवम् ।

यत्,—

प्रदोभयत्रापि दिने चक्षकाले चतुर्दशी ।

तत्रोपवासः कर्तव्यः परेऽहनि विधानतः ॥

इति पठन्ति तदमूलमेव सर्वप्रामाणिकसंप्रदायदृष्ट्यात्, सम-
कलाभिमाने तु शुक्लपञ्चविषयम् ।

इयञ्च युग्मादरेण श्ववस्त्रा रात्रेः सार्द्धमहरदद्यान्मन्त्रे यदि
चतुर्दशी सम्भते तदैव तत्परतस्तुर्दशीकाले परदिन एव ।

तथा शिवरहस्ये,—

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा चिथामार्द्धे वरानने ।

चयोदशी यदा तत्र उपवासं समाचरेत् ॥

तृतीयचामसार्द्धाभ्यन्तरे चयोदशी ततः प्रवृत्ति चतुर्दशीत्यर्थः ।
अथ विशेषविधानात् रात्रेस्तृतीयमहरार्द्धात् परं चतुर्दशीकाले कस्य-
वाचो युदस्यते ।

अतएव मदनपारिजाते शिवरात्रिचतुर्दश्यां शिवपुराणवचनं
चिहितम् ।

भवेद्यत्र चयोदश्यां भूतविद्धा महापिता ।

शिवरात्रिगतं तत्र कुर्व्यान्नागरणं तथा ॥
मद्यानिना तु विद्येया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

अतः—

प्रदोषव्यापिनी शक्ता शिवरात्रिचतुर्दशी ।
रात्रौ आगरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥
इति चेन्नाद्रिचिहितं वचनं तत् प्रदोषावधि चतुर्दशीयोगे-
ऽतिप्राशस्त्यार्थं रात्रौ आगरणमिति हेतुमभिगदात् ।
तथा वायुपुराणे,—

चयोदश्यामे सूर्ये चतस्र्येव नाडिषु ।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिगतं चरेत् ॥
तथा ब्रह्मवैवर्ते,—

सूर्येऽसौ नवनाड्योषु भूतयुक्ता चयोदशी ।
शिवरात्रिगतं तत्र कुर्व्यान्नागरणं तथा ॥
भविष्ये,—

चतुर्दशीयात् परे किञ्चिज्जयायोगो भवेद्यदि ।
पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवरात्रैः ॥
अथा चयोदशी । अत्र किञ्चिदित्यनेन इतीयप्रहराद्वाभ्यन्तरे
चतुर्दशीयोग एव उपवासो गान्धेति । एषु वचनेषु पूर्व्यं पूर्व्यं
प्रशस्तम् ।

अतः—

पूर्णा चयोदशी रात्रौ नाममेकं चतुर्दशी ।
उपोष्या वा महापुण्या प्रचुरं चतस्र्योत्तमम् ॥

इति नामश्रुत्वं वचनं तदमूर्तं वक्ष्यतेऽपि किञ्चिदधिकं जान-
मेकं चतुर्दशीति तत्कार्यः यथा हतीचमहराह्णं चतुर्दशीयोगः
क्षदिति । अतएव वक्ष्यमाणवचनामीमानि रात्रेः हतीचमहरा-
ह्णदूर्ध्वं चतुर्दशीयोगविषयाणि ।

यथा चिन्मपुराणे,—

शिवरात्रिजते भूतां कामविह्वलं विवर्जयेत् ।

एतेनैवोपवासेन ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥

तथा,—

श्रिवा चोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।

कुङ्कुमैव कर्त्तव्या कुङ्कामपि च पारणम् ॥

शिवरात्रिः फाल्गुने, अघोरचतुर्दशी भाद्रे, प्रेतचतुर्दशी
कार्तिके, सावित्री श्यैष्ठे, एतत्सर्वं प्राधान्यतो निदर्शनमात्रम् ।

स्कन्दपुराणे,—

माघाशिते भूतदिनं हि राज-

मुपैति योगं यदि पश्यदम्बा ।

अथाप्रयुक्ता न तु तत्र सुप्या

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

अथवा प्रकर्षेण युक्तां प्रकर्षेण हतीचमहराह्णाधिकयोगः ।

माघाशित इति मुख्यचान्द्राभिप्रायेण गौडचान्द्रे तु वा
फाल्गुनश्वेति ।

तथा त्रिवागने ।

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

ततोपवासः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिजमात् ॥

माघे चौर इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

माघपक्षगुणयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वकामफलप्रदा ॥

तथा,—

पौर्णमास्यं च कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।

अथ यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ मातङ्गनामिनि ॥

शिवेषु च समस्तेषु स्थावरेषु चरेषु च ।

संक्रमिष्याम्यसंदिग्धं सर्वपापविशुद्धये ॥

अथ रात्रावित्यनेन रात्रिप्रतमित्युक्तम् ।

तथा त्रैवागने,—

कुम्भसंख्ये सहस्रांशौ कृष्णा शिवचतुर्दशी ।

रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिसमन्विता ॥

प्रहरे प्रहरे खानं पूजाद्यैव विशेषतः ।

शिवशिवस्तु कुर्वीत अर्घ्यदानञ्च भक्तितः ॥

तुल्यः स्कन्दपुराणवचनम्,—

माघपक्षगुणयोर्मध्ये या स्थात् शिवचतुर्दशी ।

अतप्तेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा यदा तिथिः ॥

कृष्णाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्णविज्ञैव कर्त्तव्या तिथिभाक्ते च पारम्भम् ॥ इति ।

तत् रात्रिप्रहरचर्याभ्यन्तरे चतुर्दशीयोगे मन्त्रार्थं ह्यमन्यान्वयि
 वेषणानि श्लेषानि । अग्निसिद्धिस्तथोद्ग्री तिथिभागे पारस
 मिति रोहिण्यष्टमीविषयं गद्योपदेशेन तथोपवासविधानात् ।

इति चतुर्होत्र्यवशां ॥

अथ पौर्णमासीकृत्यम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यान्तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमाकरः ।

प्रजावृद्धिं धनं धान्यं कामानिष्टान् लभेत सः ॥

अङ्कगोतायाम्,—

यथावत् पौर्णमास्यान् स्रोतस्येवोत्तरामुखे ।

स्नात्वा प्रेतपुरीं दत्त्वा विष्णुलोकं च गच्छति ॥

आषाढीकार्त्तिकीमाघीवैशाखीषु कृतम् यत् ।

तदगन्तफलं प्रोक्तं खानदानजपादिकम् ॥

माससंज्ञे यदा सप्तमे चन्द्रः सन्पूर्णमष्टमः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती सदा ॥

माचस्य संज्ञा यस्मात् तन्माचसंज्ञं । कार्त्तिके क्षत्तिका, मार्ग-
श्रीर्षे ऋगशिरा, पौषे पुष्या, माघे मघेत्यादयः । तस्मिन्क्षत्रे सन्मूर्ध-
मण्डलः पौषमासीगतसन्धौ यदा गुरुणा संयोगं याति गुरुरपि
तस्मिन्क्षत्रे तिष्ठतीत्यर्थः तदा या तिथिः पौषमासी महती स्यातां
महाकार्त्तिकी महामार्गश्रीर्षी महापौषीत्यादयः क्लृः ।

तथा चोतिवे,—

वसिष्ठो यत्र दृश्यते दिवि चन्द्रदृश्यते ।

पौर्णमासी तु महती सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,—

चन्द्रमा मासश्च च देवाचार्यस्तथैव च ।

मिश्रित्वा द्वादशाब्दान्ते तन्मासत्वं तिथेः स्मृतम् ॥

रोहिणीमन्त्रयोगेऽपि महाकार्तिकी महाब्रह्मपुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा च्चन्द्रं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता ज्ञानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा चान्यं हि भवति च्चन्द्रं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या सुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा च्चन्द्रं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्जना ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । महाज्येष्ठो विशेषमाह राजमार्गण्डे,—

ऐन्द्रे ग्रन्थी गुरुस्यैव प्राजापत्ये रविस्यथा ।

पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥

[ऐन्द्रे ज्येष्ठा, प्राजापत्यं रोहिणी, गुरुवारे] रोहिणीस्वरवौ
चेति महाज्येष्ठोक्तसम्प्रत्ययप्रदर्शनपरं महत्तन्तु सकलमाससाधारण-
कथादेवेति ।

अतएव जानासुनिवचनेषु गुरुवाराव्यतिरेकेषापि ध्येयं उक्तम् ।

यथा व्याजः,—

ऐन्द्रं चक्षेऽथवा नैचे गुह्यचन्द्रौ यदा क्षितौ ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

ऐन्द्रं ज्येष्ठा नैचमनुराधा, अथ गुह्यवारादिषोणो ज्योतिः । चक्षु-
राधाक्षितयोरपि गुह्यचन्द्रयोर्महाज्येष्ठौति शोणान्तरमनुष्ठानम् ।

तथा ज्योतिषे,—

ऐन्द्रे नैचे यदा जीवसात्पञ्चदशके रविः ।

पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

ऐन्द्रस्य पञ्चदशपक्षं मृगशिरा, नैचस्य पञ्चदशं रोहिणी ।

अतः शौराषादेऽपि कदाचित् स्यात् ।

अतएव काशविवेके,—

१[ऐन्द्रे चन्द्रसुराचाय्यौ वृषे युग्मेऽथवा रवौ ।

पूर्णिमा गुह्यवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

युग्मे मिथुने इत्यर्थः । राशिद्वयेऽपि रोहिणीमृगशिरयोर-
न्त्यतमस्ये रवावेव पूर्ववचनात् ।

तथा],—

ऐन्द्रे चन्द्रसुराचाय्यौ शौम्ये धातरि वा रविः ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥

शोणान्तरमाह राजमार्तण्डे,—

शंखसुरे यदा वर्षे ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठाभेन समावृत्ता महाज्येष्ठौ भवेत्तदा ॥

संवत्सरमंशने वर्षे च च वार्हस्पत्यवत्सया वत्सरपञ्चक
अथमवर्षो ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः ।

तथा विष्णुधर्म,—

संवत्सरस्य प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदाव्यस्य तृतीयोऽथ चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥

अनुवत्सरस्य ऋषितत्तया चैवाथ पञ्चमः ।

तीर्थविशेषेषु महामाघ्यादीनां फलमाह भविष्ये,—

महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

शाकपामने महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः ॥

गङ्गास्थाने तु वैशाखी ज्येष्ठी तु पुरुषोत्तमे ।

आषाढी वै कनकखले केदारे आवणी तथा ॥

महाभाद्री वदर्याश्च कुजाघे च महाश्विनी ।

पुष्करे कार्तिकी कान्यकुब्जे मार्गश्रिरौ तथा ॥

अथोषायां महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः ।

शाकपामतीर्थे मण्डकां फाल्गुनादिष्वपि महच्छब्दोऽनुवर्ज्यते ।

भविष्ये,—

महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गानुमज्जनात् ॥

महाज्येष्ठी सुरभेष्ट कृतानन्तफलप्रदा ।

तस्मान्तु जाह्नवीस्थानं सूर्यपश्यताधिकम् ॥

तथा,—

महाज्येष्ठान्तु चंद्रमा पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

सरावरान् बहुदुःखं न भूयः सुखो भवेत् ॥
महावैद्यां नरो बृहद्वा प्रथतः सुखोत्तमम् ॥
अहंभवांशकं सर्वान् पितृन्सारयतेऽक्षिरात् ॥

आदिमार्गे,—

कृष्णं बृहद्वा महावैद्यां रामं भद्रां च भो दिवाः ।
नरो दादग्रथाचायाः फलं प्राप्नोति चाधिकम् ॥
पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु सर्वेभ्यायतनेषु च ।
यत् फलं ज्ञानदानेन राजपक्षे निग्राकरे ॥
तत् फलं कृष्णमाप्नोत्य महावैद्यां अभेक्षरः ।
अथामावशाकृत्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

न निर्वपति यः आहं प्रमोतपितृको दिवः ।
दग्दुचये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि यः ॥

भविष्ये,—

दर्शं ज्ञात्वा पितृभ्यस्तु दद्यात् कृष्णतिस्रोदकम् ।
आहूय विधिवद्द्यात् यन्मत्तिलेन बद्धंते ॥

वायुपुराणे,—

अमावस्यां प्रथमेन आहं कुर्मन् इष्टिः बह्व ।
सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वज्ञानमनम्रुते ॥

मातृके,—

सर्वां चाकृष्वेक्षस्तु पञ्चदशां पञ्चोन्नतः ।
यमाग्रे आहूय दद्यात् वक्ष्यपचक्षिणीः ॥

वाचांसि वधिराख्येव जलकुम्भयुतानि च ।
 यथाति वैष्णवं लोकं पितृषाम्भारयेच्छतम् ॥
 कल्पान्ते राजराजः स्यात् पितृव्रतमिदं श्रुतम् ।
 पञ्चदश्यामावास्या पितृव्रतत्वात् ॥

अथ तिथिनिविष्टानि ।

राजमार्तण्डे,—

प्रतिपद्यनपत्यः स्नातृतीयायामपत्नीकः ।
 दशम्यामधनः स्नाने सर्व्वं हन्ति चयोदशी ॥
 भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
 तन्निविष्टं दशम्यादौ नित्यनेमिस्तिकादधिः ॥

आश्वः,—

दशमी नवमी चैव प्रतिपच्च चयोदशी ।
 तृतीया तु विशेषेण स्नाने चैता विवर्ज्ययेत् ॥

श्रियाः स्नाननिषेधमाह गार्ग्यः,—

नवमी पुष्याश्राय स्नानाश्राय चयोदशी ।
 तृतीया भर्तृनाश्राय स्नाने ता वर्ज्ययेदतः ॥
 द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कदाचन ।
 सुतपन्नागमिच्छद्विरपवर्गपरेरपि ॥

जाबालः,—

चयोदस्यां तृतीयायां दशम्यास्तु विशेषतः ।
 यद्रविद्वचिषाः स्नानं नाचरेयुः कदाचन ॥

आहः,—

मन्दायां वासरेऽतीति निर्वर्त्य चापि मङ्गलम् ।
 अतुमव्य सुखदन्धून् पूजयित्वा देवताः ॥
 धर्मविज्ञाचरेत् खानमात्रिकश्च पुनः पुनः ।
 तर्पणं वेद्यदेवश्च ब्रह्मयज्ञश्च गाचरेत् ॥

निगमः,—

मावर्त्तयेत् पुण्यकर्म्म तर्पणादिकमन्त्रम् ।
 काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं श्लोकं वाचरे ॥

एकं केवलं । षट्चिन्मन्त्रम्,—

दर्शं खानं न कुर्वीत मातापितृभ्यो जीवतोः ।
 नवम्याश्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरधन्वः ॥

सर्वं एवायं निषेधो भोगार्थखान एव न वैधखाने, चन्दा-
 चरितार्थश्च वैधवाधाचमत्वात् ।

अतएव वशिष्ठः,—

पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां आहुते जन्मदिने तथा ।
 नित्यखाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

वचनमिदं वैधखानोपलक्षकं उक्तयुक्तेः । अतएव राजमार्त्तच्छे-
 नित्यनैमित्तिकादहिरित्युक्तम् ।

राजमार्त्तच्छे,—

प्रतिपद्य द्वितीया च दशमी च चतुर्दशी ।
 कर्त्तव्यं न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥
 कर्त्तव्यं रोगाशुक्रिखानम् ।

वीथानः,—

अमावास्यां नवम्यां चतुर्थ्यां विधेयः ।
धात्रीफलानि चत्वेन दूरतः परिवर्जयेत् ॥

चतुर्विंशत्यतः,—

दर्शं नवम्यां चतुर्थ्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।
चतुर्विंशत्यपरान्तं च खानमामसकैश्चयेत् ॥

भविष्ये,—

तिथेः खानं महापुच्छं कुर्यादामसकैः प्रिये ।
चतुर्थी नवमी दर्शं रविसंक्रमणादुते ॥
तुल्यत्थामसकैर्विष्णुरेकादश्यां विधेयतः ।
सर्वकाशं तिथेः खानमिति व्यासोऽत्रवीशुनिः ॥

तथा,—

नवम्यां न सृष्टेनेहं नीलवस्त्रं न धारयेत् ।
न चाप्यामसकैः खानात् न कुर्यात् कलहं नरः ॥

ज्वालातपः,—

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ षष्ठी चतुर्दशी ।
अथ सञ्चितं पापं तैले मांसे भजे चुरे ॥
षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्ट्यां पिशितं तथा ।
पुरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्जन्यं नैषुगम् ॥

षष्ठ्यादिषु संपासंभवेन तैलादिनिषेधो न तु चतुर्दश्यामेति
विदुषोति षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमित्यादि, अन्यथा एतद्वचनस्य वैधर्म्य-

१. च दृक्ते, शिवे ।

तद्वत्तुः । तद्वत्तुत्वादिषु तैलवत्तादीनां कथं वर्जनमिति चेदप्या-
नरादिति श्रुतः ।

यथा विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यामी चैव चमावस्था पूर्विमा ।

पर्व्यांस्तेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससंयोगी पर्व्यांस्तेषु वै पुमान् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

तर्हि किमर्थं ज्ञातातपवचने यथासंख्यविधानं, सत्यां, वज्यां
तैलमांसनिषेधार्थं अष्टम्यादिषु मांसादीनां विन्द्यातिप्रधारणं ।
अतएवानेकवचनेषु वज्यां तैलमांसनिषेधः श्रूयते ।

यथा भविष्ये,—

प्रतिपत्तु नवम्याश्च वज्यां पक्षसु पर्वसु ।

अभ्यङ्गनस्य पादाद्यैस्तैलं नैव त्यजेन्नरः ॥

स्मृतिसमुच्चये,—

पक्षादौ च रवौ वज्यां रिक्तायाश्च तथा तिथौ ।

तैलेनाभ्यक्षमाणस्तु चतुर्भिरपि शीयते ॥

उपोचितस्य प्रतिगः कृत्तकैश्च नापितैः ।

अवग्रीहीति प्रीता चावनेन च संस्पृशेत् ॥

रवौ रविवारे चतुर्भिराप्तुःप्रश्नापशोवसैः ।

अङ्गिराः,—

दक्षकाष्ठममावस्थां चतुर्दश्यान्तु नैद्युषम् ।

वज्यां तैलं तथाष्टम्यां पिशितं वर्जयेत् यदा ॥

मनुः,—

मांसाग्ने पौर्णमासी तैलान्ध्रं चतुर्दशी ।

चतुर्दशी घास्यधर्मं च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

घास्यधर्मो मैथुनं ज्वलन्तमपि पातयेदित्यनेन निन्दातिशय उक्तः ।

देवसः,—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्याश्च विशेषतः ।

तैलं मांसं त्र्यवायश्च चुरकर्षं च वर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

पर्वसु नाधीयोत न स्त्रियमुपेयात् न मांसमग्नीयात् न तैलं
सृष्टेत् न चुरकर्षाचरेत् ।

पैठोगसिः,—

पर्वसु न तैलं न मैथुनं न चुरं न मांसमुपेयात् नामाव-
खायां हरितमपि क्षिप्यात् ।

हारीतः,—

तैलं मांसं भगं क्षौरं सर्वपर्वसु वर्जयेत् ।

पर्वसु लक्ष्मीर्वसति तैले मांसे भगे चुरे ॥

एतेषु वचनेषु पर्वसु स्त्रीतैलमांसचुरकर्षाणां सर्वेषां निषेधः,
वक्ष्यान्तु तैलमांसस्येवेति । एतेन केषाञ्चित् वक्ष्यामपि स्त्रीमांस-
वर्जनमधमो ज्ञेय एवेति ।

श्रुतियसुबधे,—

सायंसन्ध्यां पराजस्रं शिखापिष्टं तथैव च ।

चमावाकां न सेवेत रात्रिभोजनमैथुने ॥

भविष्ये,—

सायं सन्ध्यां पराशस्य पुनर्भोजनमैव नम् ।
तैलं मांसं शिखापिष्टममावासां विवर्जयेत् ॥

षट्पिण्डातम्,—

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहूवाचरे ।
वस्त्रं न पीडयेन्नेव चारेणापि च योजयेत् ॥

भविष्ये,—

निम्नस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमश्ननम् ।
सप्तम्यां नैव कुर्वीत कांक्षपात्रे च भोजनम् ॥
सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यति ।
शिरःकपासमन्त्राणि नखचर्म्मतिक्षांस्तथा ।
एतानि कमग्रो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥

शिरो नारिकेलमष्टम्यां कपासमस्तावुं नवम्यां चर्म्मं कक्षान्निकां
दशम्यां नखं शिम्बिकामेकादश्यां [चर्म्मं पूतिकां द्वादश्यां] तिलान्
वार्त्ताकुं त्रयोदश्यां वर्जयेत् । नारिकेलादीनां शिरःकपासादि-
साहस्यान्तद्व्यपदेशः वार्त्ताकुबीजानां तिलसाहस्यम् । अस्यादेव
तिथिविशेषनिषेधादन्यथ कक्षान्नीभक्षणं प्रतीचते सामान्यनिषेधस्तु
दीर्घकृताप्रतानरक्तकक्षान्नीपर इति प्राज्ञः । दोषविशेषार्थं तिथिवि-
शेषनिषेध इत्यन्ये ।

वामनपुराणे,—

शिखासु हस्तोऽश्वत्थे च तैलं

१. न हस्तके, [] चित्रिताग्रो नास्ति ।

सर्वविद्यामयी ।

चौरस्य वज्रा प्रतिपद्य कर्णम् ।

मूले मूले आद्रपदाद्य मांसं

योषिषाकात्मिकमूलाभेषु ॥

नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे

चौरान् शुक्ले च कुले च मांसम् ।

बुधे च योषां न समाचरेत्

श्रेष्ठेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

ज्योतिषे,—

पुत्रमाग्रे यग्रे मृत्युर्विस्तं सप्तद्वन्द्वयः ।

आयुरकादिवारेषु तैसाभ्यङ्गाद्यप्राक्रमं ॥

मार्गः,—

पञ्चमी दशमी चैव तृतीया च चतुर्दशी ।

एकादशी द्वितीया च पञ्चयोदशयोरपि ॥

अभ्यङ्गसर्गनाद्यैर्योऽपि तैसां निषेवते ।

चतुर्थी तस्य वृद्धिः साद्रुणापत्यवसायुषाम् ॥

अथ कस्यैतद्व्यर्थः । तत्र केचित् खेदमात्रे तैसापदं कृतं
सर्वपैरस्यकरत्तैसादिप्रयोगात् । अत्रिष्टुमारतैसादिप्रयोगाच्च, तत्र,
इतेऽपि तैसापदप्रयोगप्रसङ्गात् ।

अन्ते तु बीजभवच्छेदे कृतं प्राणिभवच्छेदे तु तैसापदं भास्वमिति
वदन्ति, तदपि मन्दं वैपरीत्यस्य सुवचलात् ।

वस्तुतस्तु तिस्रभवच्छेदे औगिकं तैसापदं, न च तिस्रमोदकादि-
व्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं पञ्चम्यन्ते पञ्चवत् खेदमत्र प्रयोगोपाधि-

रिति । नपावयवग्रन्थेर्विज्ञमितप्रतीतिज्ञानेन साधवात् बीजप्रभव-
खेहे वर्षासु रथकार आदधीतेतिवदिति वाच्यं कृत्तयोनवस्थे
हृदिकल्पनाया अन्वय्यत्वात्^१ कल्पनागौरवात् ।

तदुक्तं भट्टपादेः,—

सत्तात्मिका सती हृदिर्भवेद्योगापहारिणी ।

कल्पनीया तु सभते नात्मानं योगवाधतः ॥ इति ।

अतएव प्रोक्षणावसादधेदित्यत्र प्रोक्षणीपदं न संकृतास्त्रपदं
किन्तु प्रोक्षणकरणयोगाद्यौगिकमेवेत्युक्तं वर्षासु रथकार आद-
धीतेत्यत्र तु सङ्करजातिविशेषे रथकारशब्दस्य हृदिः कृतेति न
यौगिकरथकर्तृत्वैवर्णिकपरता अवयवग्रन्थिविमर्षात् विज्ञमितप्रती-
तेरतः कृत्तखेदेरेव योगापहारित्वम् ।

तथाचोक्तं हृदिर्योगं व्याहन्तीति ।

कल्पनीया तु हृदिर्न कृत्तं योगं बाधितुमीष्टे सयमसिद्धत्वा-
दिति सार्वपादिखेहे तैत्तपदं साक्षणिकं अतएव तत्र सार्वपं तैत्त-
मित्यादिषोपपदप्रयोग एव, निरुपपदतैत्तपदन्तु तिस्रभवेद्येव
प्रतीतिहृदित्यतस्तत्रैव विधिनिषेधाविति ।

यत्तु दृढप्रदीपः प्रथमस्तिक्ततैत्तोल्लवस्तत इत्यादौ तिस्रतैत्तपदं
खेहे तिस्रजिति पाणिनिसूत्रात् खेहानुविहितेन तैत्तप् प्रत्ययेन
सिद्धं अतएव तु यस्त यवा भ्रातुः प्रजावतीत्यादिवत् तिस्रस्त
तैत्तमिति प्रयोगोऽगृह्य एव । एतानि तैत्तानि हेमन्ते सुखानी-

आहोऽतः कश्चिन्मन्त्रो न गच्छेत्तत्पदस्यार्थवत्त्वत्वात् । अर्थपादित्वेनो-
पि कथ्यते, वक्तुमर्थेव तात्पर्यात् । विधिमिषेधयोस्तु कथयाममाणा-
माहोदिति । अतएव अतैसं चार्थं तैकमिति वचनम् । पक्षतै-
स्तु न मिषेधविषयम् ।

अथ कृत्स्निसुचये आहः,—

अमावास्यां न गच्छेत् प्रातःकालामपि स्निग्धम् ।

तैकञ्च न सृष्टेदामं वृषादीन्वेदयेत् च ॥

अचाममिति अवस्थात् पक्षतैस्ते दोषाभावः प्रतीयते ।

एवञ्च पूर्वोक्तविष्णुपुराणादिवचनेषु तैकपदमपकपरं मन्यन्ते ।

तथाच षट्चिंशत्तनाया वचनं पठन्ति ।

आदित्यादिषु वारेषु निषिद्धास्तु तिथिष्वपि ।

ज्ञाते वा यदि वाऽज्ञाते पक्षतैसं न दूष्यति ॥

चार्थे तामे एव न दोषः मिषेधविरहादिति श्रिष्टाचारो-
ऽप्येवम् ॥

औगोविन्दपदद्वयमाधाय वदयान्तरे ।

सूर्येन्दोरधुना सम्यगुपरागो विविच्यते ॥

अथचोक्तोक्तो ज्योतिषे,—

वदकाहणे वाप्यत्र वक्तुं वा

विर्वाद्ये वा तमसो युतौ वा ।

राकावग्रेषु पक्षं सुधाग्रो-

र्दग्धावग्रेषु कमलैकवन्धोः ॥

तमसो राहोः । राका पौर्वमासी । अत्रापि राहोः केतुना

वा सः चन्द्रस्य मन्त्रपादपतुष्ट्याभ्यन्तरे चक्षुर्वक्ष्यते । तदेव
चन्द्रस्यैव नाम्नेति ।

एवं राज्ञा वा केतुना वा सः मन्त्रपादपतुष्ट्याभ्यन्तरे सूर्य-
स्वावस्थानं यदि ज्ञात्तदेव सूर्यस्यैव नाम्नेति तथापि कदा-
चिद्विभिचारो मन्त्रस्य निर्णयः वा च मन्त्रस्य ज्ञातकार्यवशमे-
व विदुतेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे राज्ञं प्रति ब्रह्मवाक्यम्,—

पर्यंकाखे च सन्नाप्ते चन्द्रार्कौ द्वादधिव्यति ।

भूमिहावासुनसन्त्रसन्त्रगोऽर्कौ कदाचन ॥

संज्ञादधिव्यति यदा तदा भावमवाप्त्यति ।

ज्ञाने ज्ञेये तथा दाने दाने शोभे आद्रे सुरार्चने ॥

पुष्टः स कालो भविता नित्यमेवासुरेश्वर ।

भावं प्रीतिं पर्यंकाख इत्यभिधानात् अपर्यंक्षुत्पातपदस्य न
पुष्टंकाखत्वमित्यभिहितम् । अथ चन्द्रसूर्योपरागस्य निमित्तत्वं
प्रतीयते ।

तथा ज्ञातातपः,—

अथने विद्युवे^१ चैव चन्द्रसूर्यपदे तथा ।

अक्षोराचोषितः स्वात्मा सूर्यपापैः प्रदुष्यते ॥

ब्रह्मपुराणे,—

नित्यं दक्षोरचनचोषका विद्युवतोर्दयोः ।

चन्द्रार्कचोर्ध्वदक्षचोर्ध्वतीपातिषु पर्यंक्षु ॥

अहोरात्रोचितः स्नानं आहुं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥

नित्यं सर्वदा सायाह्नादिनिषिद्धकाशेषपीत्यर्थः । अहोरात्रो-
चितः पूर्वं दिने हतोपवास^१ इत्यर्थः । अतीतार्थकप्रत्ययनिर्देशात्
इदम् नावश्यकं किन्तु फलभूमार्थं फलविशेषोक्तेः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रे,—

यस्मिन्नाचमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च भक्तिः ।

कक्षुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोषतः ॥

व्यासः,—

पक्षे सूर्ये तथा चन्द्रे यस्तु आहुं प्रकल्पते ।

तेनेयं सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

ब्रह्मयोगपरिशिष्टम्,—

सर्धुन्यन्मःसमानि स्युः सर्वाण्यन्मांसि भूतसे ।

कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कग्रहणे नात्र संग्रहः ॥

गार्ग्ये,—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।

स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

इत्यादिनामासु निवचनेषु ग्रहणमात्रनिमित्तता प्रतिपाद्यते
वेदिके तु कर्षाणि ज्ञातस्यैव निमित्तत्वं कृतं अन्यथाऽयत्कल्पतया

पुनश्चप्रवृत्तेरभावात्, चक्षवा नैमित्तिके निमित्तनिश्चयानधि-
कारी भवतीति^१ निमित्तज्ञानमवश्यमपेक्षणीयं तच्च ज्ञानं चाक्षुष-
मेव दर्शनप्रतिपादकं वज्रतरवचनात् ।

अथा ज्ञातातपः,—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहुं वे राज्ञदर्शने ।

अकुर्व्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पक्षे गौरिव सीदति ॥

यस्याप्यधनस्य आहुकरणेन सर्वस्वव्यथो भवति तेनापि कर्त्तव्यं
एतेन पक्षे गौरिव सीदतीत्यनेन च आहुस्य निमित्तत्वं दर्शितम् ।

यमः,—

स्नानं दानं जपः आहुमनन्तं राज्ञदर्शने ।

आसुरी राक्षिरन्यथ तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

विष्णुः,—

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं आहुं खलु विचक्षणैः ।

तथोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्वाहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि आहुमाचक्षतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीषं पिहृणस्तुपतिष्ठते ॥

देवकः,—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवादात्यचट्टिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निग्रि काम्यव्रतेषु च ॥

पराशरः,—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निम्नि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

इत्यादिषु दर्शनपदमवयवात् दृष्टेः चाक्षुषज्ञान एव मुख्यमात्
ज्ञानमात्रपरमे लक्षणाप्रसङ्गात् रात्रौ सूर्यपक्षे दिवा चन्द्रपक्षे च
नेत्रद्वयतया राज्ञदर्शनाभावे खानादिकं न कर्तव्यमेवेति
निमित्तस्य चाक्षुषज्ञानस्याभावात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

रात्रौ सूर्यपक्षश्चन्द्रपक्षो यदि भवेद्दिवा ।

अनादिशतमं रात्रौ यच्च सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

न च,—

नेत्रेतोद्यनमादित्यं नासं धानं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिखं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मतुवचनात् दर्शननिषेधाद्दर्शनपदमत्र ज्ञानमात्रपरमिति
वाच्यं, प्रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात्
वेधस्यानाद्यप्रभृतप्रथमराज्यदर्शनस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् अन्यथाचिदुक्त्य वेधाङ्गवाधायकत्वात् अतएव मा
चिंक्षात् सर्वभातानीति प्रागप्राप्तहिंसैव निविध्यते न तु पशु-
खानाङ्गहिंसैति । तच्च चाक्षुषं खानादिकर्तुरेव प्रकृतत्वात्
जायवाह, एवञ्च स्पष्टेऽपि याचेऽप्यशतो नाधिकारः । कस्यतश्च-
क्रादस्यापि मतमेतत् ।

ननु खानादिक्रियाकाशे सर्वदा दर्शनसाधकत्वाद्दतीतमेव
यद्यप्यदर्शनमधिकारसम्पादकं तदा च यद्यप्यकाशात् परमपि कथं
खानादिकं न प्रसज्येत दृष्टवन्तोऽधिकारात् ।

सत्यम्,—

संज्ञानोः पुष्पकाशस्य^१ योऽग्रोभयतः कक्षा ।

चन्द्रसूर्य्यपदौ चैव यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति आवासेन^२ दर्शनयोग्यकाशस्य पुष्पकाशप्रतिपादनात् योग्यता च पुनर्दर्शने शब्दोपजौष्यतिरिक्तबाधकमानाभावः । न च मेघवृष्टादिव्यवधानेऽप्यस्ति मेघाद्यपसरणेन पुनर्पाददर्शनस्य सत्त्वात् मेघाद्यावृत्तत्वेन दर्शनाभावस्तानुमानाद्योगात् दिवाचन्द्रपहराचिसूर्य्यपदयोस्तु दिवातन्मादिना दर्शनाभावोऽनुमातुं प्रभवत एव एवं यासं दृष्टवतोऽपि यक्षास्तयोश्चन्द्रसूर्य्ययोः सत्यपि यासे न कर्त्तानुष्ठानं पुनर्दर्शनबाधे प्रमाणसम्भवात्^३ । एतेन वर्त्तमानपदस्यैव कर्त्ताप्रमित्युक्ता यक्षास्तानन्तरमपि ज्ञानादिकं कर्त्तव्यमिति चत्तु कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् । आवासेन यावद्दृष्टमित्यनभिभाव यावद्दर्शनगोचर इत्युक्ता दर्शनयोग्यकाशस्यैव प्रतिपादनात् दर्शनयोग्यता च दिवाचन्द्रपहराचिसूर्य्यपदयोर्गांसीति सर्व्वसम्मतमेवेति ।

अन्ते तु, प्रयत्नानपेयप्रतिबन्धकविरहो योग्यतेत्याहुः, तदुक्तं दर्शनोत्तरं मेघवृष्टेः यासेऽनधिकारः स्यात् मेघस्यापि प्रयत्नानपेयत्वात् ।

चत्तु जीमूतवाहनेनोक्तं दर्शनपदं चतुर्मुखकज्ञानपरं चतुर्मुखता च ज्ञानस्य साक्षात् परस्परया वा तत्तद्व्याख्यान्येन दृष्टाभिहिते

१ क पुस्तके, मुख्यकाशस्य ।

२ क पुस्तके, - कक्षावात् ।

अप्रग्रसं निमिषं खानं राक्षोरम्यच दर्शनात् ॥

इत्यादिव दर्शनपदमवस्थात् दृष्टेः चाक्षुषज्ञान एव मुख्यमात्
ज्ञानमात्रपरमे सव्याप्राप्तत्वात् राक्षौ सूर्यपक्षे दिवा सङ्ग्रहे च
नेत्रसङ्गतया राजदर्शनाभावे खानादिकं न कर्तव्यमेवेति
निमित्तस्य चाक्षुषज्ञानस्याभावात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

राक्षौ सूर्यपक्षसङ्ग्रहो यदि भवेद्दिवा ।

अनादेष्टतमं राक्षो यस्य सूक्ष्मतमं भवेत् ॥

न च,—

नेत्रेतोऽन्तर्मादित्यं नास्ति खानं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिष्णं न मध्यं नभसो गतम् ॥

इति मनुवचनात् दर्शननिषेधाद्दर्शनपदमत्र ज्ञानमात्रपरमिति
वाच्यं, रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात्
वेधस्यानासङ्गभूतप्रथमराजदर्शनस्य निषेधुमशक्यत्वात् अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् अन्वयाविद्वत्स्य वेधाङ्गवाधाकमत्वात् अतएव मा
हिंसात् वर्णाभूतानीति प्रागप्राप्तहिंसेव निषिध्यते न तु यश-
चानाङ्गहिंसेति । तच्च चाक्षुषं खानादिकर्तुरेव प्रकृतत्वात्
सात्वत्वाच्च, एवञ्च सृष्टेऽपि शास्त्रेऽप्युक्तो नाधिकारः । कस्यतद-
कारस्यापि मतमेतत् ।

ननु खानादिक्रियाकाशे सर्वदा दर्शनसाधकत्वादतीतमेव
सर्वदादर्शनमधिकारसम्पादकं तदा च यद्व्यवस्थायात् परमपि कथं
खानादिकं न प्रचक्षेत दृष्टव्यतोऽधिकारान् ।

सत्यम्,—

संज्ञानोः पुष्पकासस्तु^१ योऽग्रोभयतः कक्षा ।

चन्द्रसूर्यपदेषु यैव यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावाक्षेण^२ दर्शनयोग्यकासस्य पुष्पकासप्रतिपादनात् योग्यता च पुनर्दर्शने शब्दोपजौष्यतिरिक्तबाधकमानाभावः च मेघवृष्टादिव्यवधानेऽप्यस्ति मेघाद्यपसरणेन पुनर्यावद्दर्शनस्य सम्भवात् मेघाद्यावृत्तत्वेन दर्शनाभावस्तानुमानाद्योगात् दिवाचन्द्रपराचिन्द्रसूर्यपदयोस्तु दिवातन्त्रादिना दर्शनाभावोऽनुमातुं शक्यत एव एवं यावत् दृष्टवतोऽपि यस्तास्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः वाद्यपि यावे न कर्षानुष्ठानं पुनर्दर्शनवाधे प्रमाणसम्भवात्^३ । एतेन वर्तमानपदस्यैव कर्षाङ्गमित्युक्ता यस्तास्तानन्तरमपि खानादिकं कर्तव्यमिति चत्तु कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् । जावाक्षेण यावद्दृष्टमित्यनभिधाय यावद्दर्शनगोचर इत्युक्ता दर्शनयोग्यकासस्यैव प्रतिपादनात् दर्शनयोग्यता च दिवाचन्द्रपराचिन्द्रसूर्यपदयोर्नास्तीति सर्वव्यक्तमेवेति ।

अन्ते तु, प्रवक्ष्यानपेयप्रतिबन्धकविरहो योग्यतेत्याहुः, तदुक्तं दर्शनोत्तरं मेघवृष्टेः यावेऽनधिकारः स्यात् मेघस्यापि प्रवक्ष्यानपेयमात् ।

चत्तु जीमूतवाहनेनोक्तं दर्शनपदं चतुर्मुखकज्ञानपरं चतुर्मुखता च ज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा तत्तत्त्वान्वयान्वयेन दृष्टाभिहिते

१ क पुष्पके, मुख्यज्ञानस्य ।

२ क पुष्पके, •च्छावात् ।

यद्वैद्यानासधिकारः चाक्षुषज्ञानमूलाप्रवाच्यानन्वज्ञानयोनिता-
 दिति । तन्मन्दम् । न हि दर्शनपदं चक्षुर्मूलकज्ञानवाचकं चक्षु-
 मित्यादेरपि दर्शनपदार्थत्वापत्तेः किन्तु चक्षुर्विषयसन्निकर्षज-
 ज्ञानाभिधायकं तदा च चक्षुर्मूलकज्ञानपरत्वे लक्षणापत्तिरिति
 ततो नान्वक्षाधिकारः ।

अन्ये तु, पूर्वोक्तप्रथमविष्णुज्ञातातपदेवद्यादिवचनेषु राज्ञदर्शनमेव
 निमित्तत्वमवगम्यते ततश्च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति
 निमित्तस्य राज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानस्य ज्ञानान्तरमपेक्षणीयं तदा
 च आप्रवाच्यादिप्रमाणेन राज्ञदर्शनरूपनिमित्तस्य निश्चयज्ञाना-
 न्तरसङ्गाव एव ज्ञानदानादिकर्षणमधिकारः । यच्च चाक्षुषज्ञान-
 मात्रं तस्य तत्पार्यव्यवसायरूपज्ञानान्तरसम्भवः अयं व्यवसायाभावेन
 हि तस्य प्रमाणाभावात् । दिवाचन्द्रोपरागादिस्थले तु दीपान्तर-
 वाशिनां चाक्षुषज्ञानस्य शब्दादिप्रमाणावेद्यतया निश्चयाभावाभि-
 मित्तत्वाभावः । ततो राज्ञमदृष्टाप्यन्यदीयराज्ञविषयकचाक्षुषज्ञानं
 प्रमाणेनावधार्य ज्ञानादिकं कार्यं अतएव श्रीभागवते सूर्यग्रहणे-
 ऽन्वक्ष्य धृतराष्ट्रस्य समागमनवर्णनं सङ्गच्छते । इति नारायणो-
 पाध्यायेनापि समसप्रकाशे ग्रहणज्ञानादावन्वक्षाधिकारोऽस्तीत्युक्त-
 मित्याहुः ।

तदपि मन्दम् । यद्यपि पूर्वोक्तवचनेषु कश्चित् ग्रहणस्य कश्चित्
 राज्ञदर्शनस्य च निमित्तत्वमवगम्यते तथापि साधवात् ग्रहणमेव
 निमित्तं न तु राज्ञदर्शनं तस्य ज्ञानान्तरापेक्षणेन गौरवयक्तत्वात्
 तदा च नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानधिकारीति न्यायसम्भ

विभिन्नानां कुर्यात् प्रायः समवेष्टादिमन्त्रैश्चाप्युक्तानां विभिन्नानां
तत्त्वानामुद्दे प्राये मान्यसाधिकारः किञ्च भवतु न राउद्वे
विभिन्नं तथापि प्रकृतसाक्षात्प्राप्तं विधिवाक्योपस्थापितत्वात्
कर्तुंः खोपदर्शनमेव विभिन्नतमं न मन्यतेति । यत्तु खोभागतो
सूर्यपक्षे कुर्यात्ते इतराभ्यामगमनात् न भूयते तत्त्वगतत्वात्
वज्रणां सुनीनां मिषाणां मीनोविन्दस्य च नमस्कारप्रियाद्याप्राप्तये
यत्न्यते इत्यर्थं वज्रणा ।

राजदर्शनशास्त्रमसूचकत्वमाह वराहसंहितायाम्,—

जन्मसप्ताहरिष्णाह्दशमस्ये निशाकरे ।

दृष्टो रिष्टप्रदो राज्ञर्जगत्त्रे निधनेऽपि च ॥

रिपुं द्वादशं बद्धो गवमखानं जकार्षं पित्रमनघं निभ्रमं
पयोविंशजघनम् । तप्राच तपैव,—

वैनायिके चचे इष्टं यद्यपि सुधांशुभास्करयोः ।

जनयति रोगं बद्धा क्षेत्रं विनायकदाय ॥

इष्ट इत्यनेनादर्शने रिष्टाभाव इत्यर्थः रिष्टमैहिकदुःख-
रोगादियौघा ।

पक्ष-—

जन्मसप्ताष्टरिण्येषु चतुर्ये द्वाभ्यो तथा ।

नवमे च निशानाये न कुर्वाद्राजदर्शनम् ॥

इति राजमार्गच्छेदनाया मृदायाव्यावसीकारेण राजद्वयं-
निषेधविधातकं वचनं लिखितं तत् राजमार्गच्छेदनाया

१. यह पुस्तक, नवव्यापार ।

निर्मुक्तमिति प्रतिभाति समुक्तत्वेऽपि निषेधोऽयं न सर्वसाधारण-
विषयः किन्तु विन्यस्तसमुक्तवचनैकवाक्यतया रिष्टपरिहारेण
जन्मादिषट्के भिन्नतातारासु वैनाशिकनक्षत्रे च राज्ञर्नेचित्य इति
रिष्टपरिहारेण विषय एव । तथापि ऐहिकात्परिहृदोषसहिष्णुता
पश्चात् प्रतीकारेण तद्दोषप्रशमनेण वा ज्ञानदानआज्ञादौर्णा
पारलौकिकाद्यप्यस्माभिस्त्राप्त्युक्तेण राज्ञर्नेचित्य एव ।

न चानिष्टसाधने कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं वस्तवदनिष्टानु-
वन्धीष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । दृश्यते हि लोके वस्तव-
दिष्टमिष्टाद्यादिवाञ्छन्त्यां स्वल्पक्षेत्रसाधने पाकादौ प्रवृत्तिः तथा
ज्ञास्त्रीये स्त्रेनद्यागचिराचोपवासप्रतादावपि । अतएव रिष्टस्यैव
दर्शने प्रतीकारोऽपि वक्ष्यते ।

अथवा वैधक्यानाधिकारिगोचरं रागप्राप्तदर्शनमादाय निषेध-
विधेस्वरितार्थत्वात् वैधक्यानाद्यङ्गभूतदर्शनं निषेद्धुं न शक्यते अङ्गस्यापि
विधिप्रयुक्तत्वात् न च वैधस्य निषेधः किन्तु रागप्राप्तस्यैव अन्यथा
विद्वत्स्य वैधवाधाद्यमत्वात् अतएव न पश्यागाङ्गहिंसाबाधः ।
तथा गोपसृष्टमिति मनुवचनात् रागप्राप्तद्वितीयादिदर्शनस्यैव
निषेधो न वैधस्येति प्रागुक्तम् ।

न च जप्तराद्यादिगतचन्द्रादित्यतिरिक्तकाले राज्ञर्नेचित्य इति
पर्युदासः, भवेदेवं यदि वीक्षणविधिर्मुक्त्यसिद्धेत् न च तथा वीक्षण-
साधुपादेयत्वात् किन्तु वीक्षणानन्तरं ज्ञानदानादीनामुपादेयता-
न्येव विधिप्रवृत्तेः, दृश्यते च सर्वत्र ज्ञानदानादिष्वेव विधिः । किञ्च
उक्तप्रकारेण निषेधविधिरन्यत्र पर्युदासस्यैव चान्वाच्यत्वमेवेति ।

यद्वे च ग्रावाग्नौचतुष्पदमग्नौचं विमुक्तौ जगन्नाग्नौचतुष्प-
दमग्नौचम् ।

यथा ब्रह्माष्टपुराणे,—

यद्वे ग्रावमाग्नौचं विमुक्तौ सौतिकं स्रुतम् ।

तथोः सन्ध्यामात्रेण उपसृष्ट क्रियाक्रमः ॥

तथोरग्नौचथोऽपसृष्ट आत्मेत्यर्थः सन्ध्यामात्रेणेत्यभिधानादन-
न्तरस्य एव खानं न तु विसृष्टः कार्यः ।

अतएव यस्मात्ते सूर्ये रात्रौ मुक्तिं निर्णीयं ज्ञातव्यम् ।
भोजनान्तु परदिगखानानन्तरमेवेति वक्ष्यते यद्वे यद्वदग्ने
इत्यर्थो वक्ष्यते तेन यद्वदग्ने यच्चावाग्नौचं तस्य ज्ञानाभिपत्तिः
अन्यथा विमुक्तावग्नौचान्तरविधानमनर्थकं ज्ञात् ।

यत्तु,—

सूतके मृतके चैव सूतकं राजदग्ने ।

इति सिद्धपुराणवचनं तद्वदपि रागादिना खानाकर्तुरग्नौचं
बोधयति ।

वस्तुतस्तु,—

तावदेव भवेच्छ्रुत्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ।

इत्युत्तरार्द्धपर्यालोचनया सूतके मृतके नैव सूतकमित्येव पाठो
जननमरणाग्नौचापवादक इति वक्ष्यते ।

तेनादौ मज्जनरूपं श्रद्धाखानं कृत्वा पञ्चदश्या कान्तवैधखान-

दानादि] क्रिया^१ कार्यां पुनरपि विमुक्तौ जन्माग्रौचं तस्यापि
 ज्ञानाभिप्रायौ क्रिया कर्मव्या वक्ष्यादेव मुक्तिज्ञानानन्तरक्रिया-
 कर्मव्यतोपदेशात् यस्यास्य चन्द्रे गणितान्तमुक्तिकाशं निर्णीय
 इन्द्रिज्ञानं कृत्वा तर्पणदेवार्चानित्यग्राह्यादिकं कार्यमेव वक्ष्याम-
 यन्मातु भोजनस्यैव तत्र चन्द्रोदयपर्यन्तं निषेधः ।

उदाहृतं पठन्ति,—

यदेवास्तङ्गतचन्द्रो राक्षोराननगोचरः ।

आलोच्य मुक्तिकाशन्तु खाला कार्या क्रिया बुधेः ॥

एवञ्च मेवास्तङ्गतया मुक्तदर्शनेऽपि मुक्तिकाशं निर्णीय
 इन्द्रिज्ञानं कृत्वा देवार्चादिकं भोजनञ्च कार्यं नचाप दर्शनापेक्षा
 वचनाभावात् ।

अतएव देवस्तवचने यस्यास्तएव विशेषो वक्ष्यते एवञ्च चिर-
 दिनमेवावरण्येऽतिप्रसङ्गदोषोऽपि परिहृतः ।

अतएव पठन्ति,—

मेचमास्तादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य तु तं काशं मुञ्चोत ज्ञानपूर्वकम् ॥

अथ ग्रावाग्रौचजन्माग्रौच^२ तुल्यताभिधानात् तदन्तरविमुक्तौ
 पाकसाक्षीपकाशयोक्त्यागः ।

अतएव षट्चिन्मन्त्रम्,—

सर्व्वेवानेव वर्णानां सूतकं राजदर्शने ।

१ ग तर्पणक्रिया ।

२ अ इन्द्रो, जन्माग्रौचमदं नास्ति ।

ज्ञानं कर्माणि सुधीतं सुतमजं विवर्जयेत् ॥

एवञ्च यद्व्यादर्शनापि ज्ञात्रीपक्षाजपोक्षानः ज्ञानञ्च काव्यं
सुक्तिमात्रस्यैव ज्ञानाग्नौचातिदेशनिमित्तप्रतिपादनात्, ज्ञावाग्नौ-
चातिदेशनिमित्तता तु यद्व्यादर्शनस्यैव वद्विंशन्मतवचनात् ।

यद्व्यामात्रञ्च निमित्तत्वे ज्ञेयाच्छब्दे दर्शनात् प्रागज्यग्नौचं
प्रसज्येत । ज्ञावाग्नौचातिदेशप्रसङ्गं तत्काव्यस्य दृष्टकामभाष्यपरित्याग-
वचेष्टाणां । अतएव यद्व्यादर्शनज्ञानं सुक्तिज्ञानज्ञावाग्नौचानन्तर-
माद्यमर्पणपूर्वकवचेष्टामव्यनिरूपणेनैव, यद्व्या ज्ञानं मध्याह्नज्ञान-
विधिकं यतर्पणमेव । तेन,—

अहोरात्रञ्च नाग्नौचाच्छ्रुत्सर्वपक्षो यदा ।

सुप्तिं दृष्ट्वा तु सुधीतं ज्ञानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमखोलोकानक्षत्राण्युचाति मानवः ।

धौतपात्रा विशुद्धात्मा मोदते दिवि देववत् ॥

इति ज्ञातातपेन ज्ञानं कृत्वा विधानत इति यदुक्तं तद्व्याग्नौचान-
विधानतो मन्त्रार्थं ।

अथ तद्दिने भोजनविधानात् अहोरात्रञ्च नाग्नौचादिति
पूर्वदिनोपवासविधासकं काम्यं ।

अहोरात्रोचितः ज्ञानं आहुं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य व्यादव्यस्य तत् ॥

इति पूर्वोक्तमहापुराणवचनसमानार्थं सूर्याचन्द्रमखोलोका-
नित्यादिना प्रसक्तवचनात् ।

अतएव सुप्तिं दृष्ट्वा तु सुधीतेति सुप्तिदर्शनमपि काम्याधि-

कारिविवर्धं तेन कामिना दर्शनाभावे न भोक्तव्यं । अथ च काम्योप-
वासः पुत्रवता गृहिणा न कार्यः ।

संक्रान्तौ रविवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति ब्रह्मपुराणे पारणोपवासयोर्निषेधात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

नाग्रीयादथ तत्काले यसायोज्ञसूर्ययोः ।

सुक्तयोस्तु क्षतस्त्रातः पश्चात् कुर्यात् सवेम्नानि ॥

तत्काले ग्रहणके, कुर्यादित्यत्राग्नमिति सम्बध्यते अग्रीया-
दिति प्रत्ययविपरिणामेनाश्रयात् । सवेम्नानीति पराश्रभोजन-
निषेधपरं । अथ सुक्तयोरित्यभिधानात् कदाचिन्मेषादिसुक्त-
दर्शनेऽपि सुक्तिमनुमाय ज्ञात्वा भोजनादिकं कार्यमिति प्रागुक्तं,
यसास्ते तु वचनादेव भोजननिषेधः ।

यथा देवताः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् ज्ञात्वा विमुक्तयोः ।

असुक्तयोरस्तगर्थो ईदृश ज्ञात्वा परेऽहनि ॥

अद्यात् ज्ञात्वा विमुक्तयोरिति नायं भोजनविधिः रागप्राप्त-
त्वात् नचावश्यं भुञ्जीतैवेति नियमविधिः पुत्रवद्गृहिणोश्चरत्वेनोपवास-
निषेधवैयर्थ्यात् सर्वेषामेव भोजनस्यावश्यम्भावनियमात् ततश्च
परिवर्ज्येयं सुक्तयोः यतोः ज्ञात्वेवाद्यात् न तु ज्ञानात् पूर्वमिति ।

अथ विमुक्तयोरित्यभिधानात् सुक्तिनिर्णयमात्रं निमित्तं
न तु दर्शनापेक्षेति प्रागुक्तं । एवञ्च यसास्तेऽपि सुक्तिनिर्णयात् परं

भोजनप्राप्तावपवादमाह असुप्तयोरक्षगयोरिति अचोदयनिर्णयात् परमेव भोजनं न तु सुप्तिनिर्णयात् परमित्यर्थः । दृष्टेस्तस्य उदयं निर्णीयेत्यर्थो वक्ष्यते ।

एवञ्च चन्द्रग्रहे वक्ष्यमाणवचनात्तद्दिने प्रातर्भोजनं परदिने तु रात्रावुदयं निर्णीय स्वात्मा भोजनं सूर्यग्रहे तु तन्नागपि भोजन-निषेधात्तद्दिने उपवास एव परदिने तदुदयनिर्णयात् परं स्वात्मा भोजनमिति । अयस्योपवासः पुत्रवद्गृहिणामपि, काम्यरागप्राप्तोप-वासमादाय निषेधविधेस्वरितार्थत्वात् अतिक्रमे यस्य प्रत्यवायस्य-स्योपवासस्य बाधाचमत्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

चन्द्रस्य यदि वा भागोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

ग्रहणन्तु भवेत्तच्च तत्पूर्व्यां भोजनक्रियाम् ॥

नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।

यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाग्नीषात्तावदेव तु ॥

सुप्तिं कृत्वा तु भुञ्जीत खानं कृत्वा परेऽहनि ।

दिवैकं रात्रौ चापरमिति भोजनद्वयं विहितम् ।

तच्च सूर्यग्रहात् पूर्व्यं दिवाभोजनं न कुर्यात् रात्रेः पूर्व्यार्द्धे चन्द्रग्रहे तत्पूर्व्यं दिवाभोजनं न कुर्यात् । रात्रिभोजनस्य तु वाच्यं ग्रन्थिग्रहादिति वक्ष्यमाणनिषेधादिति । रात्रेः परार्द्धे तु चन्द्रग्रहे तत्पूर्व्यं रात्रिभोजनं न कुर्यात् दिवाभोजने तु न विरोधः ।

तस्याश्च नारदीयपुराणम्,—

चार्द्धरात्रे यतीति तद् यदा चन्द्रपक्षो भवेत् ।

वायं तत्र न भुञ्जीत नतु प्रातरभोजनम् ॥

तथा कामधेनुविहितं कूर्कपुराणवचनम् ।

माघात् सूर्यपक्षात् पूर्वमग्निं वायं ग्रश्मिपक्षात् ।

पक्षकाष्ठे च नाग्नीयात्स्नात्माग्नीयादिसुक्तयोः ॥

सुक्ते ग्रश्मिनि भुञ्जीत यदि न स्नानमहानिशा ।

बुद्ध्या स्नात्वा परेऽग्न्यथाह्मसाक्षमितथोक्तयोः ॥

ग्रश्मिपक्षात् पूर्वं वायं रात्रिभोजनं न कुर्यादित्यर्थः ।

महानिशा देवकीक्ता ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तत्र,—

सुनिभिर्द्विरग्नसुक्तं विप्राणां मर्त्यवाणिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां चार्द्धप्रहरयामातः ॥

इति परिशिष्टवचनपर्यालोचनया चार्द्धप्रहरोपरि यामद्वयं महानिशा । नाचरेत् सज्ज इति सपक्षे पक्षे चन्द्रे सूर्ये इत्यर्थः । अथ दर्शनयोग्यपक्षपक्षौव भोजननिषेधे निमित्तत्वं तेन सूक्त-पक्षे दीपान्तरपात्रे च तत्पूर्वं तत्काष्ठे च भोजनस्यैव, योग्यता च बाधविरहः । तथैवेति तथैव यावदग्न्यायामसुप्तपान्ते यतीत्यर्थः । तद्भोजनं क्वचं कर्तव्यमित्यपेक्षाचामाह सुक्तिं बुद्धेति यावत्परदिने उदयं शिरीषं जालैव भुञ्जीतेत्यर्थः ।

अथ केचित्,—

यावत् खाद्योदयस्तक नाम्नीषात्तावदेव तु ।

इत्यनेनैवोदयानन्तरं भोजनप्राप्तौ, सुप्तिं कृत्वा तु सुप्तीतेत्यनर्थं कृत्वा परेऽहनि । इति पुनर्विधानं परदिनेऽप्युदयानन्तरं मेघादिना दर्शनाभावे भोजननिषेधार्थम् । किन्तु तथापि दर्शनपूर्वकमेव भोजनं अन्यथा सुप्तिं कृत्वा तु सुप्तीतेत्यनर्थकं खात् इत्याहुः ॥

तदयुक्तम् । सुप्तिं कृत्वा तु सुप्तीतेत्यनेनैव सिद्धौ यावत्खाद्योदय इति वचनादुक्तं वैफल्यं दुर्निवारमेव । उत्तरादुक्तवैफल्यग्रहा तु सुगन्धवधूविसृजितमिव उदयानन्तरितभोजनस्य सुप्तिनिषेधानन्तरितखानोत्तरकर्तव्यत्वविधानेन शापस्यात् ततश्च सुप्तिं कृत्वेत्यस्य उदयं ज्ञात्वा इत्यर्थः । अन्यथा निषेधसप्ताहादिषु मेघावरणैः निवारः । एवञ्च कृत्वा खात्वा परेऽहनीति देवस्य वचनेऽपि कृत्वेत्यस्य उदयं ज्ञात्वेत्यर्थः अन्यथा ततश्च यस्यासौ चन्द्रे सुप्तिकासं निर्णीय इन्द्रियानं कृत्वा उदयात् प्राक् देवार्थादिकं पाकञ्च कृत्वा कदाचिन्मेषाद्यावरणे उदयमनुमाय पुनः खात्वा भोक्तव्यम् ।

सूर्ये तु यस्यासौ सुप्तिकासं निर्णीय रात्रौ इन्द्रियानं कृत्वा परदिने सूर्योदयमनुमाय खात्वा भोक्तव्यम् ।

तथाच संवत्सरप्रदीपे,—

यस्यो वासपूते लिन्दौ कृत्वा सुप्तवधारणम् ।

खात्वा पाकादिकं कार्यं सुप्तीतेन्दूदये ततः ॥

अथ सुप्तिस्थानं कृत्वा चन्द्रसूर्याभ्यामर्थं ददातीत्याचारः ।
वक्ष्यामि पठन्ति ।

उत्तिष्ठ गम्यतां राहो त्यज्यतां चन्द्रचङ्क्रमः ।

कर्मा 'चापडासथोगोत्यं मम पापं व्यपोहर ॥

अथान्तु पक्षकाले, पक्षणात् पूर्वञ्च भोजननिषेधो च उक्तः
च खानाद्यकर्तृणामपि ज्ञातव्यः ।

चन्द्रसूर्यपक्षे शुक्ला प्राजापत्येन श्रूयते ।

तस्मिन्नेव दिने शुक्ला चिराचाष्पुष्टिरिष्यते ॥

इति भवदेवभट्टशिखितवचने सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

अन्यथा पक्षकालेऽपि कर्माकर्तृभोजनप्रसङ्गः ।

किञ्च,—

सन्ध्याकाले यदा राज्ञ्यंसेते ग्रग्निभास्करौ ।

तदा दिवा न भोजय्यमातुरस्त्रीग्निशृणुं विना ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचने आतुरस्त्रीग्निश्रूयतिरेकेणान्येषां सर्वेषां
भोजननिषेधात् । कर्माकर्तृमाचणोचरनिषेधे तु आतुरादिप्रति-
प्रसवो नोपपद्यते ।

तथा दृढगोतमः,—

सूर्यपक्षे तु नास्मीयात् पूर्वधामचतुष्टयम् ।

चन्द्रपक्षे तु यामांस्त्रीन् दृढवासातुरैर्विना ॥

धामचतुष्टयमिति दिवोपचक्षणं यामांस्त्रीमिति चर्द्धरापादध-

सम्प्रपदे बोद्धव्यम् । यस्यासौ भोजननिषेधस्तु दृष्टोपरानविषय एवेति चेन्नित्, तन्न, सर्वत्र सामान्योपक्रमात् सामान्यत एव निषेधात् ।

यद्यप्यज्ञानमाह्लादिकमग्नौचेऽपि कार्यम् ।

नित्यस्य कर्मासौ क्षान्तिः केवलां मृत्युजन्मनोः ।

न तु नैमित्तिकोऽप्येदः कर्मासौ हि कथञ्चन ॥

इति वामनपुराणवचनादिति कथ्यतइत्यमरप्रकाशादयः ।

अतएव सिद्धपुराणे,—

सूतके मृतके नैव सूतकं राज्ञदर्शने ।

तावदेव भवेच्छ्रद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके मृतके इति कर्मानधिकारोपलक्षकं न तु नैमित्तिको-
ऽप्येदः कर्मासौ हि कथञ्चनेत्यत्र कथञ्चनेत्यभिधानात् ।

अतएव दृष्टः,—

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कासस्तु विधीयते ॥

तेन मन्त्रमात्रे रक्षादिपातेऽपि यद्यप्ये ज्ञानादिकं कार्यम् ।

गङ्गावाक्यावलीकारस्तु,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राज्ञदर्शने ।

ज्ञानमात्रं प्रकुर्वीत दानमाहं विवर्जयेत् ॥

इति नामशून्यवचनान् ज्ञानमेव कर्मासौ गान्धित्याह तन्तु
राजादिभिरस्त्रिखितत्वाभिर्भूतमेव । समुल्लेख्यवमर्चः सूतके मृतके
राज्ञदर्शने ज्ञानादिकर्मास्तु दोषो नास्तीति पूर्वाहं नित्यस्य
कर्मासौ क्षान्तिरिति प्रागुक्तवचनसमानार्थमेव न दोष इत्युपादानात्

अतएव मत्स्यपुराणे,—
ततः प्रवृत्ति संक्रान्तानुपरागादिपुर्व्वक्षित्यनेन कपिष्ठनात्
प्रातुपरानमाहं नास्तीत्युक्तम् ।

यत्,—

चन्द्रसूर्यपदे स्थायात् सूतके नृतकेऽपि च ।

अस्वाधी नृत्यमाप्नोति स्वाधी पापं न विन्दति ॥

इति सिद्धपुराणवचनमिति क्त्वा काकविवेके सिद्धितं तत्
सूतकनृतकधोरपि राज्ञदर्शनजनितप्रावाग्नौचापनोदनार्थं शुद्धि-
ज्ञानविधायकं, अतएव अस्वाधी नृत्यमाप्नोतीत्यकरणे दोष उक्तः
स्वाधीत्यादिना च अग्नौचरूपपापापनोदनफलं स्पष्टमुक्तं कान्यज्ञान-
ज्ञानादिकानु कामिनामैच्छिकं नैमिषिकत्वात् सूतकेयपर्थ्यदक्ष-
मेवेति ॥

अथ पञ्चषकर्त्तव्यकर्माणि ।

विष्णुधर्मः,—

ज्ञाने जपे तथा दाने होमे आह्वे चुरार्चने ।

पुणः च काको भविता नित्यमेवासुरेश्वर ॥

नित्यं रात्रिचाण्डालादिकाद्येभ्यपीत्यर्थः ।

तथा धर्मः,—

ज्ञानं दानं जपः आहुमनसां राज्ञदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिकर्षयेत् ॥

ज्ञानमय वतर्पणं वैधम् । यद्यप्यहमे च नदीरजोदोषो नास्ति ।

यद्यदयं आवसादि सर्वा मयो रजस्तथाः ।

आसु ज्ञानं न कुर्वीत सर्वंयिला वसुद्रनाः ॥

चन्द्रसूर्यपदे चैव रजोदोषो न विद्यते ।

इति ह्यन्धोगपरिशिष्टवचनात् । यद्यो मायः साक्षात् वसुद्रना
न तु परम्परया, सर्वासां तथात्वात् । आह्वयामागेनैव ।

आपद्यमग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यपदे तथा ।

आमआहं द्विजैः कार्यं शूद्रेषु तु यदैव हि ॥

इति प्रचेतोवचनात् । एतच्च आहं गित्यभिन्ति प्रागुक्तं सर्व-
मन्यद्गृह्ये कार्यं ।

भविष्ये,—

योऽर्चयेद्विधिवद्गुणं यद्यपे चन्द्रसूर्ययोः ।

कृतोपवासो विधिवत् स भवेत् पुत्रवाञ्छरः ॥

आगमे,—

अथवान्यप्रकारेषु पुरस्सरणमिच्छते ।

यद्यपेऽर्कस्य चैवेन्दोः शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

१[यथा वसुद्रनामिन्वा नाभिमाचोदके स्तितः ।

यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः २ पूर्वमुपोषितः ॥]

स्नानादिसुक्षिप्यर्पणं जपेयान्नमन्यधीः ।

१ ख पुस्तके, आह्वयामागेनैव ।

२ न पुस्तके, [] चिह्निताशो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, ज्ञानमुद्रः ।

अमन्तरं दग्नाग्निं क्रमाद्गोमादिकक्षरेत् ॥
 तदन्ते मन्त्रं पूजां सुव्याघ्राद्यन्तर्पणम् ।
 ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुह्यं संपूज्य तोषयेत् ।
 एवञ्च मन्त्रसिद्धिः साद्देवता च प्रसीदति ॥

अथ मन्त्रमन्त्रमात्रं ज्ञानम् । यतोदये तु नात्र जपः । सग्नादि-
 मुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् ।

सन्धोगपरिशिष्टम्,—

सर्वाङ्गानां चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।
 सप्तावरौ च सप्त पूर्वान्तुत्सृष्टक्षारयेद्वयः ॥

अथ च सगणेशमादिकापूजा-वसुधारा-दान-दृष्टिआङ्गानि प्राक्
 कर्तव्यानि ।

सर्वाङ्गेष्वाम्बाहार्यवन्तीति गोभिलेन गृह्योक्तकर्मासु आङ्ग-
 विधानात् दृष्टोत्सर्गस्य पारस्करगोभिलयोरुक्तत्वात् ।

अथ दृष्टोत्सर्गे गोपज्ञेन व्याख्यात इति पारस्करेण गोप-
 ज्ञातिदेशाच्च ।

तीर्थयात्रादृष्टोत्सर्गं दृष्टिआङ्गं विधीयते ।

इति मत्स्यपुराणवचनाच्च ।

तच्च यद्वयकाश एव न तु तत्पूर्वं अङ्गानां प्रधानदेशकाश-
 कर्तव्यतानिषमात् भविष्यद्वाचप्रत्यक्षस्य सन्देशेन प्रधानकर्तव्यता-
 निषेधाभावाच्च, अतएव क्षुण्णेष्वभक्त्यागे पूर्वदिने अधिवासवाच-
 क्तः । एवं यानि कर्माणि गृह्यपात्रिकया सूच्यन्ते तान्येव कार्याणि
 न तु पुष्करिणीप्रतिष्ठादीनि ।

साधारणस्थाने चक्षमाह हन्द्गोपपरिशिष्टम्,—

सूर्य्यस्यः समानि स्युः सन्मान्यभावि भूतस्ये ।

रूपस्थान्यपि चन्द्रार्कपक्षे नात्र संग्रहः ॥

भूतस्य इत्यनेन भूमिष्ठान्येव न तद्भूतानि ।

व्यासः,—

सूर्य्यं गङ्गासमं तोयं सूर्य्यं व्याससमा दिजाः ।

सूर्य्यं भूमिसमं दानं पक्षे चन्द्रसूर्य्ययोः ॥

अथ केचित् असुके मासि असुकराग्रिखे भास्करे पौर्णमासी-
प्रतिपत्सन्धौ राजपक्षे निशाकरे इति वाक्यं वर्षयन्ति । तन्मन्त्रं
तिथिपक्षोत्प्रेषविधिवाधापत्तेः न वा सन्धौ राजपक्षः किन्तु पौर्ण-
मास्यां सूर्य्यः प्रतिपदि च मोक्षः तथापि पौर्णमास्यां यावद्दृष्टाव-
स्थाने सूर्य्यः प्रतिपदोऽपि तावद्दृष्टान्ते मोक्ष इति चन्द्रपक्षे
नियमः, सूर्य्यपक्षे तु नात्र नियमः कदाचिदमावस्थायां सूर्य्यो
मोक्षस्य कदाचित् प्रतिपद्यपि सूर्य्यो मोक्षस्य कदाचिदुभयोः सम-
काक्षव्याप्तिः कदाचिदिषमकाक्षव्याप्तिरिति च च काक्षनिर्णयः
सूर्य्यचिह्नान्तानुसारेणास्माभिर्जातकार्यवपन्ने विवृतोऽस्ति ।

ततश्च यदा या तिथिर्यौ वा पक्षस्तदुत्प्रेषः कार्यः । तदिदं वाक्यम् ।

ॐ अथ असुके मासि असुकराग्रिखे भास्करे राजपक्षे पौर्ण-
मास्यां तिथौ यदा तु प्रतिपत्समयस्तदा राजपक्षे, राजपक्षे
निशाकरे भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे असुकगोचोऽसुकग्रन्थां^१ गङ्गा-
क्षानजन्मकक्षसमकक्षप्राप्तिकामोऽस्मिन् जप्ते क्षानं करिष्य इति ।

गङ्गा-ज्ञानफलमात्रं गच्छेत्,—

चन्द्रसूर्यपदे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ।

स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु किमर्यमटते महीम् ॥

अथेत्यादि चन्द्रपदे सूर्यपदे वा पृथिव्यधिकरणकसर्वतीर्थ-
ज्ञानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो जाह्नवीज्ञानमहं करिष्ये इति ॥

ब्रह्मापुराणे,—

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यक्दत्तस्य यत् फलम् ।

तत् फलं जाह्नवीज्ञाने राजपक्षे निग्राहरे ॥

दिवाकरे पुनस्तस्य दशसंख्यसुदाहृतम् ।

अथेत्यादि राजपक्षे निग्राहरे गौकोटिसहस्रसम्यग्दानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां ज्ञानमहं करिष्ये इति । राजपक्षे
दिवाकरे चन्द्रपदकाशीनगङ्गाज्ञानजन्यफलदशगुणफलप्राप्तिकामो
गङ्गायां ज्ञानमहं करिष्ये ।

गच्छेत्,—

सूर्यपदः सूर्यवारे सोमे^१ सोमपदस्तथा ।

चूडामधिरिति ज्ञातस्तदा योगः प्रकीर्तितः ॥

अन्यस्याङ्गद्वयात् कोटिशुण्मस्य फलं लभेत् ।

राजपक्षे चूडामधियोगेऽस्मिन् गङ्गाधिकरणकान्धकाशीन-
सूर्यपदज्ञानजन्यफलकोटिशुण्मस्यफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले ज्ञानमहं
करिष्ये । चन्द्रपदपदे च चन्द्रपदज्ञानजन्वेति विशेषः ।

अन्य तु ब्रह्मविद्योऽस्मिन् अन्यकाशीनक्षत्रसूर्यग्रह-
ज्ञानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले स्नानं करिष्ये ।
पुष्पगन्धौ फलमाह^१ आचः,—

इन्द्रोर्ध्वगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं तत् ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्द्रोर्ध्वोऽटौ रवेर्दश ॥

अन्यकाले यत्तौर्यज्ञाने यत्फलं चन्द्रग्रहे तच्च ज्ञाने तत्फलं
लक्षगुणं रविग्रहे तु दशलक्षगुणं गङ्गायान् अन्यकाशीनक्षत्र-
ज्ञाने यत्फलं तदिन्द्रग्रहे कोटिगुणं सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणं
भवतीत्यर्थः ॥

अथेत्यादि राजग्रहे निशाकरे अन्यदेतत्तौर्यज्ञानजन्यफललक्ष-
गुणफलप्राप्तिकामोऽस्मिन्तीर्थे स्नानं करिष्ये । सूर्यग्रहे तु दश-
लक्षगुणेति विशेषः । गङ्गायान् राजग्रहे निशाकरे अन्यकाशीन-
क्षत्रज्ञानजन्यफलकोटिगुणफलप्राप्तिकामो गङ्गास्नानं करिष्ये इति ॥

सूर्यग्रहे तु दशकोटिगुणेति विशेषः ।

समूर्णग्रहे फलमाह मार्कण्डेयपुराणे,—

चन्द्रे वा यदि सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं तथाप्यर्कं विशेषतः ॥

अक्षय्यग्रहे पुण्ये विशेषो नास्ति तथापि तत्तत्तत्फलं क्षर्गफल-
लोत्कर्षादिशेषः । समूर्णग्रहे चन्द्रे अक्षयपुण्यप्राप्तिकाम इति
वाक्यम् ।

मास्त्रे,—

गङ्गाकनखले पुष्पे प्रयागं पुष्करं गया ।

कुरुक्षेत्रं मत्स्यपुष्पं राजगृहे दिवाकरे ॥

अथ गङ्गासागरचर्यात् कुरुक्षेत्रादिव्यपि सूर्यग्रहे प्रागुक्तगङ्गा-
खानपक्षेव ।

तथा तत्रेव,—

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।

कृत्वा सूर्यग्रहे खानं विमुञ्चति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं^१ पापं खानाक्षयति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥

जन्मान्तु सहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।

तत्सर्वं सन्निहत्यायां राजगृहे दिवाकरे ॥

तत्सर्वं पापं सन्निहत्यानामनदीविशेषे खानाक्षयतीति पूर्वेण
सहस्रवयः । अत्रोपक्रमोपसंहारयोः सूर्यग्रह इत्यभिधानात् सूर्यग्रह
एवेतत् फलं न सङ्गृह्ये ।

अथ ग्रहणे वृत्ते निषिद्धानि ।

मनुः,—

व्यहं न कीर्तयेद्गङ्गां राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।

ज्योतिषे,—

अग्निष्टे चिबिधोत्पाते सिद्धिकास्तुदर्शने ।

सप्तरात्रं न कुर्वीत चापौर्वाशादिमङ्गलम् ॥

१ न पुष्करे, शतजन्मकृतम् ।

त्रिविधत्वं दिव्यभौमान्तरोक्षभेदेन, अत्रापि राहोर्दृग्गनादेव दोषो न तु मेघादिनाऽदृग्ग इति ।

वर्षाङ्गीनक्षत्रेषु पश्ये दोषमाह ज्योतिषे,—

रोगाद्यागमवित्तनाशकलहाः संपौडिते जन्मभे
सिद्धिं कर्म न याति कर्मणि हते भेदस्य सांघातिके ।
द्रव्यस्योपचितस्य^१ समुदयिके संपौडिते संचयो
वैनाशे तु भवन्ति कार्त्तविपदक्षिप्तासुखं मानसे ॥

जन्मादिसंज्ञामाह अत्रैव,—

जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दृग्गं सांघातिकञ्च षोडशभम् ।
समुदयमष्टादृग्गं विनाशसंज्ञं चयोविंशम् ॥
आद्यान्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडृचः स्यात् ।
नवनक्षत्रा नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्त्तः^२ ॥

यस्मिन् पुंसो जन्म तदाद्यं नक्षत्रं ।

अत्रिः,—

यस्य जन्मर्चमासाद्य पश्येते शशिशक्ररौ ।
व्याधिं प्रवासं क्लेशञ्च दिग्नेतस्य महद्भयम् ॥
दोषकालमाह ज्योतिषे,—

पश्येत् रविचन्द्रमशोर्नाङ्गीनक्षत्रवासरे यस्य ।
अव्हाट्वाभ्यन्तरतो दोषो नाङ्गीसमं तस्य ॥
पूर्वोक्तं जन्मादिनक्षत्रवदकं नाङ्गीसंज्ञम् ।

१ ख पुस्तके, द्रव्यस्यापचितस्य ।

२ क ० भिषेकर्त्तः ।

तत्प्रतीकारमाह राजमार्तण्डे,—

यक्षयक्षपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषग्रमनाथ ।

यह ग्रतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोग्रीरेः ॥

ग्रतपुष्पा ग्रन्थुपा इति यद्य स्नातिः फलिनी प्रियङ्गु उग्रीरं
वीरबभ्रुवः ।

तथा राजमार्तण्डे,—

गव्यपथो गुडपूयं दूतदधिमधुपाथयं क्रमेणैव ।

तद्वर्षदिजाय दद्यादनिष्टनाडीविशुद्ध्यर्थम् ॥

षट्कनाडीषु यथाक्रमं गव्यदुग्धादिषट्द्रव्याणि ।

तथा,—

दूतकुम्भोपरिनिक्षितं ग्रह्यं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नाद्यादिदोषग्रान्धै दिजाय दोषाकरघर्षणे ॥

आदिग्रन्थाज्जन्मसप्तारिण्याद्देत्यादिनोक्तानां जन्मराश्यादीनां
घर्षणम् ।

तथा,—

ताम्रपाचं तिलैः पूर्यै पूर्यै वा गव्यवर्षिषा ।

भास्करघर्षणे दद्यान्नाडीराश्रुपपीडितः ॥

राश्रुयो जन्मसप्तत्याः । तथा तत्रैव,—

विमधुरपरिपूर्यै चन्द्रमानानुरूपं

रजतरचितचन्द्रं कांक्षयाचान्तरक्षम् ।

चितकुसुमवर्षणैः पूजयेद्देववितं

चरति कुरितमस्मात् सर्वकाले शशाङ्कः ॥

दधिमधुस्तपूर्वं तावपाचान्तरस्य
 कनकरचितसूर्यं सूर्यविमानुरूपम् ।
 चक्षुस्तुमुनवस्यैः पूजयेद्देववेत्ता
 हरति कुरितमस्माद्राज्यं यस्तमानुः ॥

चिमधुरं हतमधुशर्कराः । तथा,—

जम्बाहृजायान्वयधर्मसंख्ये'
 मिश्राकरे जम्बासु तारकासु ।
 दृष्ट्वा तमस्यन्त्रमसं प्रयत्ना-
 दभ्यर्च्य दद्यात् कनकं दिवाय ॥

एते च प्रतीकाराः शक्त्यनुरूपं यथासम्भवं कार्याः वित्तश्राव्यं
 न कार्यं । मत्स्यपुराणोक्तप्रतीकारस्तु प्रक्रियागौरवाद्वाङ्मयसाध्य-
 त्वाच्च नोक्तः ॥

इति ग्रहणनिर्णयः ।

अथेदानीं सामान्यतस्मिन्निष्ठतममभिधाय तत्प्रोक्तानां वक्ष्यमा-
 णानां औगोविन्दादिदेवतापूजानां विधिर्विविच्यते ।

तत्र श्रीभागवते एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसम्वादे,—
 वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मयः ।
 यथाशामोक्षितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥

मयः पूजा वैदिकः पुष्टवस्त्रादिदेदमन्त्रैर्नरसिंहपुराणादायुक्तः,
 तान्त्रिक आगमोक्तः मिश्रो वैदिकतान्त्रिकाभ्यां सम्यक्षितः । तत्र
 प्रथमं तान्त्रिकपूजाभिधीयते इतरत्रोक्तस्यापेक्षयात् ।

तथैव,—

शुचिः सम्भृतसम्भारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ।

आसीनः प्रागुदम्बार्धेदक्षाध्यान्वय सङ्मुखः ॥

शुचिः, स्नानकरप्रक्षालनाचमनैः शौचसम्पन्नः ।

तथाच प्रारदातिलके,—

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पौष्पांशिकीः क्रियाः ।

थायादलङ्कृतो मौनौ यागार्थं^१ यागमण्डपम् ॥

पौष्पांशिकीः प्रातःसन्ध्याद्याः, अलङ्कृतः शुचिवस्त्रतिलका-
दिनेत्यर्थः । पादप्रक्षालनमाह देवसः,—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

चदङ्मुखो वा दैवत्ये पैदके दक्षिणामुखः ॥

आचमनस्य द्विः कार्यम् ।

निष्ठौचिते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

इत्यादिवायुपुराणवचनात् ।

सम्भृतसम्भार इति । प्राक् प्रथमं निर्वर्त्तितपूजासाधनः न तु
तदर्थं पुनरुक्तिश्चेत्यर्थः । दर्भैः कल्पितं समृद्धं आसनं यस्य तथा,
प्रागप्यैर्दर्भैः कल्पितासन इति वा ।

आगच्छे,—

स्रग्दृष्टे शुद्धभागे तु विलिप्ते गोमयाम्बुना ।

शुद्धासने समासीनः पूजयेच्च स्रग्भक्तिः ॥

आसनमुक्तं पुरस्सरणचन्द्रिकायाम् ।

१ ख पुस्तके, यामार्थं, यदं नास्ति ।

स्वर्गविद्यो व्याघ्रचर्म ज्ञानविद्यौ मृगाजिनम् ।
 वस्त्रासनं रोगहरं वेषजं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं कामलं स्वर्गसिद्धिदम् ।
 वंशासने च दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दाहजासने ॥
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ।
 दृष्यासने यशोहातिः पक्षवे वित्तविध्वनः ॥
 न दौर्चितो विघ्नेज्जातु कृष्णसाराजिने मृदौ ।
 कुशाक्षरणवस्त्राद्यं चतुरस्रं समन्ततः ।
 एकदशं दिदृक्षं वा चतुरङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥
 खस्तिकादिक्रमेणैव विघ्नेस्तत्र निराकुलः ।
 खस्तिकं पद्मकं वीरं भद्रञ्चेति चतुष्टयम् ॥

काशिकापुराणे,—

आसनश्चार्धपाचश्च भग्नमासादयेज्ज तु ।

तथा,—

सर्वाणि परकीयाणि यानि तानि च वर्जयेत् ।

आसीन इति प्राक् प्राप्नुय उदक् उदङ्मुखः । अर्चा प्रतिमा
 तथा स्त्रियाद्यान्तु सयुखः प्रतिमाभिमुखोपविष्टः सञ्चित्यर्थः ।

तथा तत्रैव,—

शुचिः सयुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः ।

देहं विप्रोच्य विन्यासकृतरचोऽर्चयेद्भुरिम् ॥

भारदातिशब्दे,—

विघ्नेन्मृदासने मन्त्री प्राप्नुयो वायुदङ्मुखः ।

इतेन प्राचीदित्यदन इति क्रमदीपिकादर्शनादिषु पूजायां
प्राप्नुयन्निषम १[इति यत् कौशिकं तज्जिरसं तद्वचनस्यैकदेश-
प्रतीर्जनपरतथैवोपपत्तेः ।

राशौ तदद्भुतलनियममाह गोतमः,—

राशानुदद्भुतः कुर्याद्दिव्यकार्यं सदैव हि ।

शिवार्चनं सदैवेवं शुचिः कुर्यादुदद्भुतः ॥

देवीपूजायामुत्तरदिद्भुतलसुक्तं] काशिकापुराणे,—

दिग्बिभागेषु कौबेरी दिक् शिवाम्रीतिदायिनी ।

तस्मान्मन्त्रं आसीनः पूजयेच्छण्डिकां सदा ॥

नीचैरासनमासाद्य सर्वान् देवान् प्रपूजयेत् ।

भारदातिक्रमे,—

अनन्तरं देशिकेन्द्रो दिव्यदृष्ट्यावलोकनात् ।

१ दिव्यानुत्सारयेद्विघ्नान्स्त्राह्निशान्तरीचगान् ।

शिर्भोमामिति विघ्नान् निवारयेत् । मृग्यपूता दृष्टिः दिव्य-
दृष्टिः, अस्त्राह्निः अस्त्राय फडित्यस्त्रमन्त्रजप्ताभिरह्निरित्यर्थः ।

योगिनीतन्त्रे,—

नीचैरासनमासाद्य शलिकादिक्रमेण तु ।

विशेषिराकुलस्तत्र पादौ संज्ञाय वाससा ॥

सुसमापतयिद्वाधान् नारायणधिया बुधः ।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संक्षिताः ॥

ये भूता विघ्नकर्तारस्तो नश्यन्तु शिवाश्रया ।

इत्यनेऽप्यं बहुवार्यं मण्डपान्तः परिक्षिपेत् ॥

चक्षुः षट्कारम् । शारदातिथौ,—

सापथेदृशिणे भागे पूजाद्रव्याणि साधकः ।

सुवासिताम्बुसन्धुषं सद्ये कुशं सुप्रोभनम् ॥

हताश्वत्थिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः ।

नत्वा गुरुं गणेशानं भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥

अनेष्टदेवतागमस्कारोऽपि बोद्धव्यः ।

नत्वा शुभं गणेशानं पुरतः स्नेष्टदेवताम् ।

इति पुरस्सरणचन्द्रिकावचनात् ।

कमदौपिकायाम्,—

ततोऽयमन्तेण विशोध्य पाणी

चितासदिग्यन्धुताग्रशालान् ।

विधाय भूतात्मकमेतदङ्गं

विशेषयेद्बुद्धमतिः क्रमेण ॥

उत्ताग्रशालोऽग्निमाकारः ।

भारद्वाजिनियमे,—

करशुद्धिं समासाद्य कुर्यात्तावन्नयं ततः ।

ऊर्द्धोर्द्धमक्षमन्त्रेण दिग्बन्धमपि बाधकः ॥

अस्वमन्त्रेण अस्वायकृदित्यनेन ।

भूतशुद्धिमाह तथैव,—

सुषुप्तावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ।

योगयुक्तेन विधिना चिन्मन्त्रेण समाहितः ।

कारये पञ्चभूतानि तत्त्वान्यपि विनिर्णयेत् ॥
 बीजभावेन बीजानि व्युत्पन्नात् परमात्मनि ।
 ततः संश्लेषयेद्देहं वायुबीजेन वायुना ॥
 वज्रिवीजेन तेनैव निर्दधेत् सकलां तनुम् ।
 विज्ञेययेत्ततो दोषांश्च तेनाभ्युत्पन्नाभ्यां ॥
 आह्लाद्यापादयेद्देहमापादतस्तमस्तनम् ।
 आत्माबीजानि भूतानि स्रष्ट्वानं प्रापयेत्ततः ॥
 आत्मानं हृदयाभ्योजयामासेत् परमात्मनः ।
 मनुना हंसदेवस्य कुर्वाद्याद्यादिकं ततः ॥

आत्मानं हृदयाभ्योजयामासेदित्युपसंहारात् अथ आत्मा कितो
 कोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुरिति याज्ञवल्क्याच, हृदयस्थितमात्मानं
 बीजं दीपप्रज्ञाकारं ध्यात्वा गिरधि वृक्षसदृशकमलस्य परमात्मनि
 सुषुप्तानाङ्गीवर्त्तना चिकन्मेष हंस इति मन्मेष धोजयेत् ।
 तथाचागच्छसंहितायाम्,—

नयनानयनार्थं हि हंसः कोऽहमितोरयेत् ।

ततश्च सर्वकाष्ठेन^१ परमात्मनि हृदिद्यादीनि पञ्चभूतानि
 तत्त्वान्यहङ्कारादीनि च व्युत्पन्नेष बीजरूपेष सूक्ष्मभूतकारवरूपेष
 बीजानि विनयेत् ।

अथमर्थः, प्रादे हृदिद्याः, चिद्रूपे, जलस्य, हृदये तेजसः,
 सुखे वायोः, भावे आकाशस्य स्थितिः ।

तत्र कुलमेव प्रविष्टौ^१ सुखाख्येन जने जनस्य तेजसि
तेजस्य वाचो वायुश्चाकाशे आकाशस्य परमात्मनि जनेत् ।

वचनमस्यैव तदुक्तिः,—

आकाशादायुर्वाचोरग्निरग्रेरापः अग्निः प्रविष्टौति ।

अतएवानस्यसंवितायाम्,—

भूतानि नाम प्रविष्टौ जने तेजो मरुदियत् ।

वचतो जायते तस्मिन् प्रसयोत्पादनं पुनः ॥

प्रसयो लीनता तस्मात् पुनरुत्पादनस्य वन्धिरार्थः । ततः
संगोचयेद्देवमिति वायुबीजेन समित्यनेन वायुना वामनावा—
पूरितवायुनेत्यर्थः । वज्रबीजेन समित्यनेन दक्षिणवायुपूरित-
वायुना तत्तुं दहेत् दग्धमिति चिन्तयेत् । ततो दोषान् पापानि
भक्षतया तानि वामनावया वायुना विक्षेपयेत् वधिः क्षुब्धान्
ततः वद्वदक्षकमक्षसं परमात्मानं चन्द्ररूपं चिन्तयित्वा तस्मादमृता-
न्मया सुधारूपजलेन चन्द्रतेन^२ जलबीजेन समित्यनेनाग्राद्य संविध्य
देहं [समित्यनेन चन्द्रबीजेनापादयेत् जनयेत् शुद्धं वक्त्रं]^३ देहं
विभावयेत्, एतच्च गोवशादिकं पञ्चाग्न्यावाभिस्तमबीजेन कार्यम् ।
वचनमस्यसंवितायाम्,—

मरुदन्वन्मूवीजैस्तु पञ्चाग्न्यात्मनाचकम् ।

प्राचाग्निरप्यात्मदेहे गोवशादीन् प्रकल्पयेत् ॥

१ अ प्रसये, प्रविष्टौ ।

२ न प्रसये, जलेन चन्द्रतेन इति परवचनं नास्ति ।

३ न प्रसये, [] चिह्नितं नास्ति ।

प्रपञ्चसारेऽपि,—

अथ वै श्रोत्रणदहनश्चावनभेदेन श्रोत्रिते देहे ।

पञ्चाशद्विर्मात्राभेदैर्विधिवत् समापयेत् प्राणान् ॥

आत्मसौमन्येति आत्मनि परमात्मनि सौमन्यं भूतानि
सृष्टिक्रमेण सुसुप्तां प्रापयेत् । तथाहङ्कारादीनि च आत्मानश्च
ईशदेवस्य जीवस्य^१ मन्त्रेण सोऽहमित्यनेन परमात्मनः सकाशात्
चत्पञ्चमानयेदिति भूतशुद्धिः । अथ श्रोत्रणादौ यो विशेष उक्तः
स क्रमदीपिकारुपारेण मन्त्रव्यः । कुर्यान्न्यासादिकं तत इति ।
अनन्तरं न्यासादिकं विवृणोति स एव ।

अविच्छन्दो देवतानि न्यसेन्मन्त्रस्य मन्त्रवित् ।

आत्मनो मूर्द्ध्नि वदने हृदये च यथाक्रमम् ॥

विधाय मूकमन्त्रेण प्राणायामान् यथाविधि ।

विदध्यान्मातृकान्यासं मन्त्रन्यासमतः परम् ॥

केचित्, अद्यादिभिस्तत्त्वैर्गौर्गमोऽनौर्न्यासं कुर्वन्ति तदयुक्तं
प्रमाणाभावात् गङ्गाकाशिकापुराणादिषु प्रथमान्तानां केवलाणां
अद्यादीनां न्यासदर्शनाच्च ।

मन्त्रन्यासो द्विविधः अङ्गन्यासस्तन्मन्त्रन्यासश्च स्वयमेवानन्तरं
तथैव विवेचितत्वात् । प्राणायामानिति वज्रवचनात् तथः प्राणा-
यामाः कार्याः कपिशलाधिकरणन्यासात्, एतेन भूतशुद्धि
अद्यादिन्यासप्राणायाममातृकान्यासमन्त्रन्यासाः पञ्चावश्यकः, अन्ये
तु कान्धा इति दर्शितम् । क्रमोऽप्यस्मादचनामन्त्रव्यः ।

१ स पुत्रके, जीवस्य पदं नास्ति ।

तथाचागच्छसंवितायाम्,—

ग्ररीरं ग्रीधयेदादावधिकारार्थमन्वहम् ।
 तीर्थाविगाहनं वाञ्छेयन्तर्भूतविग्रीधनम् ॥
 मातृकान्यासयोगश्च ग्रीधयेद्विध्यनुष्ठितः ।
 पूजाद्रव्याद्यपि ततः ग्रीधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥
 शङ्खः शङ्खैश्च द्रव्यैश्च पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 न चेन्निरर्थकं सर्वं सिन्धुसैकतदृष्टिवत् ॥
 ग्रीचाचमनहीनस्य स्नानसन्ध्यादिकाः क्रियाः ।
 यथा स्युर्निष्कलाश्चेतदन्तरेण भवेत्तथा ॥

अन्तःग्ररीरं ग्रीधयेदित्यनेन एकस्मिन् दिने सकृदनुष्ठितेन
 स्नानभूतशङ्खादिना ग्ररीरशङ्खैर्जातत्वात् प्रतिकर्षणि स्नानभूत-
 शङ्खादिकं वृथक् नानुष्ठेयमित्युक्तम् । मातृकान्यासश्च देवं ग्रीधये-
 दित्यर्थः । आदिग्रहणादीन्पणताडनार्चनानां ग्रहणम् ।

तदुक्तं तथैव,—

अवेक्षणं प्रोक्षणञ्च वीक्षणं ताडनं कुग्रैः ।
 अर्चनञ्चैव सर्वेषां पावनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

अवेक्षणं रक्षणं अस्त्रमन्त्रेण चितासदिन्मन्त्ररूपं, प्रोक्षणं
 वीक्षणञ्च मूलमन्त्रेण अर्चनं पुज्येतेत्यर्थः ।

ग्रीचेति, ग्रीचाचमनहीनस्य पुंसो यथा सर्वाः क्रिया निष्क-
 लास्तथा एतत् पूर्वाङ्गचतुष्टयस्नान भूतशङ्खि मातृकान्यास द्रव्य-
 ग्रीधनमन्तरेण देवार्चनं निष्कलं भवेदित्यर्थः ।

तथा तथैव,—

प्रासाद्यामैर्विना चदत् कृतं कर्षं निरर्षकम् ।

अतो यत्नेन कर्तव्याः प्रासाद्यामाः शुभार्चिभिः ॥

प्रासाद्याममाह प्रारदातिस्तथे,—

इष्ट्या कर्षयेदायुं वाङ्मं षोडशमाचया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु माचया ॥

सुषुप्तामध्यगं सम्यक् दार्चिश्चमाचया ग्रनेः ।

नाद्या पिङ्गलाद्या चैवं रेचयेद्योगविन्तमः ॥

प्रासाद्याममिमं प्राङ्मुख्यग्राह्यविप्रारदाः ।

भूषोभूषः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इष्टा नाम नाडी वामनासागता, पिङ्गला दक्षिणासागता
सुषुप्ता तथोर्मध्यगता । व्यत्यासेनेति यथा नासया रेचनं कृतं
तथैव पुनस्तोकवेदित्यर्थः ।

माधोक्ता प्रपञ्चसारे,—

कासेन यावता स्त्रीषो दशः स्रं जातुमच्छतम् ।

पर्येति माया वा तुल्या स्रवेकसायमाचया ॥

अथवा विष्णुपूजायां प्रथमं कामवीजं षोडशादिस्रं जपन्
प्रासाद्यामं कुर्यात् । देवीपूजायाम् भुवनेश्वरीवीजं, गणेशपूजायां
गणेशवीजं, [शिवपूजायां शिववीजं]^१ प्रासादाद्व्यमिति । इष्टमन्त्रेण

१ छ इत्यने, प्रपञ्चसारकारेण ।

२ न इत्यने, [] चित्रितास्तौ नास्ति ।

प्रासाधाने तु यथाप्रतिवारं जपन् वायोः पूरकधाररक्षणादि
कुर्व्यात् ।

तदुक्तमनस्यसंहितायाम्,—

यावच्छक्तं नियन्त्रासुन् मनसैव जपेकातुम् ।

चापादमस्तकं यावत् प्रविशत्यगिच्छो यथा ॥

यावतोभिरु मायाभिरिन्द्रियाण्यपि धारतः ।

प्रभुभान्तः शरीरस्य तावन्मापोऽसुखं वनः ॥

धारतो वायुं धारयतः पुंश्च इत्यर्थः ।

अतएव चारुदात्मिके,—

विधास्य मूलमन्त्रेण प्रासाधामं यथाविधीत्यत्र मूलमन्त्रेण
प्रासाधाने यज्ञा मोक्षा ।

यज्ञाचार्येण प्रपञ्चसारे योगिप्रासाधाममधिकृत्य सुखेद्विष-
यानिष्ठमयानवेदामया च मध्यमया संज्ञापयेत् नाद्येत्वेवं मोक्षादि-
रक्षकादीनीत्यनेन रक्षणादिक्रम उक्तः, च यद्यपि प्रागुक्तपूरकादि-
क्रमेण^१ वैकल्पिकस्यापि न प्राचा व्यवहारविषयः वसिष्ठसंहितादिषु
वज्रपु तन्त्रेषु पूरकादिक्रमदर्शनात् ।

अत एव श्रीभागवते प्राधान्येन पूरकादिक्रममुक्त्वा रक्षकादि-
क्रमोऽप्युक्तः । यथा

प्रासक्त्य गोधनेभ्यार्गे पूरस्तुभकरेवकैः ।

विपर्ययेषापि शनैरभवेदितिन्द्रियः ॥

१ न पुस्तके, क्रमेण सप्त इत्यधिको पाठः ।

२ न पुस्तके, रक्षकादिक्रमोऽपीत्यंशो नास्ति ।

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेणापीत्यर्थः । एतेन वैच्ये
रेचनादिक्रमोऽन्यत्र पूरणादिक्रम इति कस्यचिन्नातं निरस्तम् ।
माहकान्यासमाह शारदातिशयो,—

स्रक्काटसुखटुत्ताच्चिन्नुतिग्राणेषु गण्डयोः ।

ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गाद्ये दोःपदमध्यपक्षेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽंसके ।

ककुब्धग्रे च हृत्पूर्य्यं पाणिपादयुगे ततः ॥

जठराननयोर्न्यस्थेन्माहकार्यान् यथाक्रमम् ।

माहकामन्मन्त्राकारादिशान्तस्थैकपञ्चाशद्वर्णात्मकस्य वर्णान् यथा-
क्रमं स्रक्काटाद्येकपञ्चाशत्स्थानेषु न्यसेत् ।

चकारपूर्य्यं पुनर्लकारपाठादेकपञ्चाशदक्षरता माहकामन्मन्त्रेति ।

स्रक्काटे केग्रान्तभाग एव । केग्रान्ते वदने तथा नयनयोरिति
तन्मान्तरदर्शनात् । सुखटुत्ते सुखावरणे प्रदक्षिणक्रमेण भ्रूमध्यादि
तदन्त इत्यर्थः, अक्ष्यादिदन्तानां हृदये हृदये, उत्तमाङ्गे शिरशि,
दोःपदामंसोस्रक्काटं सन्धिचतुष्कं अग्रचतुष्टयस्य एषु कादिनाम्ना
विंशतिवर्णाः ।

अंग्रके दक्षिणांग्रके, हृत्पूर्य्यं हृदयादि षष्ठा स्यात् तथा
व्यापकभावे पाणिपादचतुष्टये न्यसेदित्यर्थः ।

अथैव न्यासस्थान्ये बहवो भेदाः कामाधिकारिविषयास्तेषु
तेषु फलजुतेः । किन्तु तेषामेकस्मिन्नपि कृते देहशुद्ध्या कर्माधि-
कारो जायत एव फलमप्यधिकं भवतीति श्रेयम् ।

चमत्स्वर्गहितायाम्,—

पञ्चाग्रदधरन्वासः क्रमेणैव विधीयते ।

श्रीमासगतो नमोऽगतो वा खिन्दुर्विन्दुर्वर्जितः ॥

मासासप्तश्रीकामबीजपूर्वो वा न्वास इत्यते ।

मूर्तिभिः केनवासेषु कीर्त्यादिशक्तिभिः च ॥

मासाबीजपूर्वो सप्तश्रीबीजपूर्वः कामबीजपूर्वश्चेति न्वासपञ्चम् ।

प्रकारान्तरमात्रं मूर्तिभिरिति ।

तथाच तन्मान्तरे,—

वसन्त्याः प्रणवादिका नतिपरा बिन्दुनिका मातृकाः

श्रीकण्ठादिशिवैश्च शक्तिभिरथो पूर्वोक्तरीत्यादिभिः ।

प्रणवादिक्रम उक्तः क्रमदीपिकायाम्,—

वर्षानुक्ता सार्द्धचक्रान् पुरस्तात्

मूर्तीः शक्तोर्द्धवसानानतिष्ठ ।

उक्ताः^१ न्यसेद्यादिभिः सप्तधातुम्

प्राचं शक्तिं क्रोधमप्यात्मनेऽन्तान् ॥

ध्यात्वा तं परमपुमांसमचरैर्वा

विन्यसेद्दिनमनु केनवादियुक्तेः ।

नेधासुःस्यतिष्ठतिकीर्त्तिकान्ति-

सप्तश्रीसौभाग्यैश्चिरसुपहंसितो भवेत्सः ॥

चक्षुर्नेव रमापुरःसरं

प्रमयेद्यो मनुजो विधिं बुधः ।

१ अ पृथक्, उक्तान्वासैः नतिभिः ।

समुपेत्य रमां प्रयीष्यीं

पुनरन्ते चरितां व्रजत्यसौ ॥

मूर्त्तीः केशववाद्याः, शक्तीः कौर्त्याद्याः, ऊऽवसाना इत्यनेन
केशवाद्य कौर्त्यै नम इत्यादि प्रयोग उक्तः, एतेन केशवकौर्त्तिभ्यो
नम इति केषाञ्चिन्मतं निरस्तं, एतच्चागस्त्यसंज्ञितावचने व्यक्ती-
भविष्यति । आदिभिरिति यच्च आद्यो द्वावर्णां व्यसने तच्च
सप्तधातून् प्राणशक्तिकोर्धाश्च द्वय आत्मनेपदानाम् कृत्वा न्यसेत् ।

तच्च 'सधातुप्राणशक्तात्मयुक्त्यादिषु विष्णव इति सारदा-
वचनात् विष्णुविशेषणतया प्रयोक्तव्यम् ।

धातवसोक्ताद्यापैव,—

त्वगस्तृष्णांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रादिधातवः ।

एतेन, यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नम इत्यादयः
प्रयोगाः सम्पन्नाः ।

एवं औत्थादिन्यासो मन्तव्यः । कस्तमाह ध्यात्वेति, ध्यानश्च
प्रयोगे वक्ष्यते । अपैव औबीजयोजनफलातिशयमाह असुमेवेति ।

मूर्त्तीः शक्तीश्चागस्त्यसंज्ञितायाम्,—

केशवाय च कौर्त्यै च ततो नारायणाय च ।

कान्त्यै ततो माधवाय तुष्ट्यै नम इति न्यसेत् ॥

गोविन्दाय च पुष्ट्यै च विष्णवे धृष्ट्यै च ततः ।

मधुसूदनाय शान्त्यै च चिविक्रमाय क्रियापै ॥

वामनाय द्वाये च श्रीधराय वदेत्ततः ।
 मेधाये हवीकेशाय द्वाये च नमस्तथा ॥
 पद्मनाभाय अद्वाये ततो हामोदराय च ।
 लम्बाये वासुदेवाय सप्तये चर्द्धवाय च ॥
 सरस्वत्ये प्रद्युम्नाय प्रीत्ये नम इतीक्यते ।
 अमिहद्वाय रत्ये च स्मरान्ते प्रवदेदथ ॥
 चक्रिणे च जयाये च गदिने प्रार्थिष्ये तथा ।
 दुर्गाये च प्रभाये च खड्गिने विन्यसेदथ ॥
 सत्याये शङ्खिने चैव चण्डाये नम उच्यते ।
 हस्तिने वाय्ये च नमस्ततो मूषङ्गिने वदेत् ॥
 विशाखिन्वे शूलिने च विजयाये ततः परम् ।
 पाङ्गिने विरजाये च तथा चाङ्गुलिने वदेत् ॥
 विन्ध्याये च सुकुन्दाय विन्ध्यायै^१ नमस्तथा ।
 मन्दजाय सुगन्दायै नन्दिने स्मृतये नमः ॥
 ततो नराय ऋद्धौ च नमो नरकजिते तथा ।
 सन्ध्यायै हरये शुद्धौ कृष्णाय बुद्धये तथा ॥
 सत्याय भुक्त्यै सात्वताय नत्ये नम इतीरयेत् ।
 श्रौराय च चमायै च शूराय रमायै नमः ॥
 जनार्दनाय यामायै ततः स्नातूधराय च ।
 क्लेदिन्यै विषमूर्त्तये क्षिप्वाये तदनन्तरम् ॥

वैकुण्ठाय ततो ब्रूयादसुदायै नमस्तथा ।
 पुण्डरीकमाय वसुधायै वसिने परार्थे तथा ॥
 वसन्ततुलाय पराथण्यायै नम इतीरयेत् ।
 तथा वासाय सूक्ष्मायै नमः क्षान्तदन्तरम् ॥
 हवन्नाय च सन्ध्यायै हवाय प्रभायै नमः ।
 चंदाय च प्रभायै च वराहाय च निम्नायै ॥
 विमलाय अमोघायै मृषिंहाय ततः परम् ।
 विद्युतायै नमस्तदत् वैष्णवीं मातृकीं^१ धजेत् ॥
 शिरोवदनवृत्तादिस्थानेष्वेवं विधिः स्मृतः ।
 ॐकारं मारवीजस्य मातृकाक्षरमेव च ॥
 एकं देवं यथाशक्ति एकां नम इति क्रमः ।
 केशवादिस्थं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ॥
 अच्युतत्वं ददात्येव सत्यं सत्यं न संग्रहः ।

कामबीजाद्यं प्रकारान्तरमिदम् । ॐकारयोगात्तु फलान्ति-
 ग्रहः । प्रणवं विनापि कामादिकेशवन्यासस्य शारदादिषु दृष्टत्वात् ।
 अथ स्र केशवादिन्यासो विष्णुविषयः श्रीकण्ठादिषु देवीशिव-
 विषयः । अस्मिन्नेव विष्णुविषये तत्त्वन्यासपञ्चरन्यासौ कान्तौ कर्त्तव्यौ ।
 तत्त्वन्यासकसमाहागस्यसंहितायाम्,—

सुतीक्ष्ण तां प्रवक्ष्यामि तत्त्वन्यासमतः शृणु ।
 यत्तत्त्वन्यासमात्रेण तत्त्वमेव प्रजायते ॥
 तत्त्वं ब्रह्मेव । न्यासोद्धार उक्तो योगिनीतन्त्रे,—

चर्मविषाधीशुरी ।

वर्यान् सविन्दूतक्रादौ नमोऽनोऽप पराथ च ।
 तत्त्वनामात्मने व्याधौ नमोऽनोऽपसुदीरितः ॥
 मताभां सर्मदेहे च जीवप्राची न्यसेत् क्रमात् ।
 हन्मये दुष्टाहकारमनांश्च च क्लेशः सह ॥
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्मान्नामभिः ।
 शिरोवदनहृद्गुह्यपादेषु च यथाक्रमम् ॥
 शोचं तत्त्वबुधौ जिज्ञां नासाद्येव तु पश्यमीम् ।
 शुक्लमेव टवर्मेव स्रक्स्थानेषु विन्यसेत् ॥
 कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूनुपस्थकम् ।
 तत्तत्स्थानेषु विन्यसेन्ज्वादिशान्तेः पृथक् पृथक् ॥
 ऊादिकान्तेः शिरोवक्त्रहृद्गुह्यपरणेषु च ।
 आकाशवायुतेजांसि जलश्च पृथिवीं क्रमात् ॥
 शिरोवदनहृद्गुह्यपादेषु व्यापकं पुनः ।
 परमेष्ठौ च सुखो विनो निवृत्तिरेव च ॥
 सर्मः कोपः बह्मिरेभिः क्रमादादौ समन्वितान् ।
 वायुदेवं सङ्कर्षणं प्रद्युम्नमनिदङ्कम् ॥
 नारायणं नृसिंहञ्च आत्मनेऽन्ताग्र्येष्वेव च ।
 अक्षानुष्ठानमात्रेषु देवभावः प्रजायते ॥

तत्त्वानां जीवादीनां नामानि जीवादिशब्दास्तदन्ते आत्मने
 रति पदमित्यर्थः ।

प्राक्षस्तु तत्त्वव्यासयमाख्यावशाज्जीवादीनां विभेदतया तत्त्व-
 पदमपि प्रयुज्यते ।

१[द्योनेति द्योम ऋकारः भृशः सकारः अग्रीरेण इत्यर्थः ।
 वयस्येति अगस्त्यसंहितायामपि केवलस्योः वयस्योर्न्यास उक्तः, यथा,
 सही सवौ च वयस्यपि यस्य सस्य वसावपीति, क्रमदोषिकायानु
 वेद्यसावगार्यैरित्यनेन वयस्योरेको वाकारसहितोर्न्यास उक्तः] ।
 वयस्योर्वपञ्चरात्रेऽपि,—

द्योऽङ्कारं विन्यसेत् पश्चात् प्रणवेन सुरोत्तम ।

इत्यादि, तदर्थं वैकल्पिको विधिः फलभूमायः, यदपि प्र-
 वादिरथं न्यास इत्यगस्त्यसंहितायामुक्तं तदपि फलभूमायं मन्त्रव्यम् ।
 मूर्त्तिपञ्चरन्यासमाह सारदातिलके,—

अतस्तन्मन्त्रवर्णाद्या द्वादशस्वरसंयुताः ।

द्वादशादित्यसहिता मूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् ॥

ललाटे केशवं ध्यात्वा कुक्षौ नारायणं पुनः ।

अख्यंभ्या इदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वक्षणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।

अंशुना विष्णुमंसखं भगेन मधुसूदनम् ।

गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरम् ॥

वामपार्श्वे तथेज्रेण वामनाख्यमर्धासके ।

पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतम् ॥

हृषीकेशाक्षयं पृष्ठे पद्मनाभं ततः परम् ।

तन्ना दामोदरं पश्चात् विष्णुना कक्षुदि न्यसेत् ॥

१ [] चिह्नितसन्दर्भस्य मूलप्रमाणमाहर्षप्रोक्तकेव्यवहितग्रन्थे च न
 दृश्यते ।

द्वादशाक्षं महामन्त्रं ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत् ।

एवं न्यस्तशरीरोऽसौ वासुदेवः स्नानं भवेत् ॥

तन्मन्त्रस्य द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य एकैकवर्णाद्याः षडक्षस्य षड्
वर्जितैः स्वरैर्द्वादशभिः सर्वादौ संयुताः वक्ष्यमाणभाषादिद्वाद-
शादित्यैः परतः संहिताः केशवादिद्वादशमूर्तीर्न्यसेत् । अथ
शानुस्काराः स्मृता इति कक्षचिन्तनं हेतुं प्रमाणाभावात् ।

अथ षडक्षस्य वर्जितत्वन्तु स्मृताणां क्रमदीपिकायामुक्तम्,—

केशवादिद्युगपद्गमूर्तिभि-

र्धात्पूर्वमिहिरान् नमोऽन्तकान् ।

द्वादशाक्षरभवाक्षरैः स्वरैः

कौववर्णरहितैः क्रमाद्व्यसेत् ॥

अथ चतुर्थ्यन्तकेशवादिनाम्नः पञ्चाक्षतुर्थ्यन्ता भाषाद्यादित्या
नमोऽन्ताः प्रयोक्तव्या दर्शितम् ।

तथासागख्यसंहितायाम्,—

नमो भगवते ब्रूयाद्वासुदेवाय इत्यर्थः ।

श्रीमादेरस्य मन्त्रस्य आदायैकैकमक्षरम् ।

द्विरावृत्त्याक्षरादानं श्रीरामाख्यमनोरपि ॥

एकैकं केशवाद्यन्तु विष्णोर्द्वादशनाम च ।

भाषाद्यैकैकमादाय सूर्यस्यापि च नाम तु ॥

स्मृतादिश्च नमोऽन्तोऽयं न्यस्तव्यो न्याय उत्तमः ।

एवं विन्यस्य विधिवत् साक्षात्पारायणो भवेत् ॥

अक्षरानामभिप्रायाः प्रशस्तं यानि नाम्नाः ।

तन्मूर्तिपञ्चरत्नाद्योऽभिहितः परमेष्ठिनः ।

द्विरादृशाचरादानमिति रामचन्द्रस्य वक्ष्यमाणत्वात् द्विरादृशा
अदृशाचराणि भवन्ति । एतच्च रघुनाथपूजाविषये मन्त्रार्थं ज्ञान-
मेति । तेन, अ० कोशवाच धाचे नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः ।
प्रत्यक्षकथनाच्च कान्त्यन्तमस्य न्यायस्य ।

तथा कमदोपिकाथाम,—

चैतन्यामृतवपुर्ककोटितेजा

मूर्द्धसो वपुरखिलं च वासुदेवः ।

अधस्तं सविमलपादधीव सिक्तं

व्याप्नोति प्रकटितमन्त्रवर्णकीर्णम् ॥

आरदातिशयोके मन्त्रन्यासमन्तैरमित्युक्त्वा तमेव विवृणोति,—

अङ्गुष्ठादिमङ्गुलीषु न्यसेदङ्गैः सजातिभिः ।

अस्त्रं तत्तल्लयोर्न्यस्य कुर्व्यान्नाक्षरचक्रं ततः ॥

दिग्दशैवैव बध्नीयाच्छोडिकाभिः समन्ततः ।

चदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रांस्तथा सुधीः ॥

चदयाय नमः पूर्वं शिरसे वल्लिवक्त्रभा ।

शिरसायै वक्ष्यित्युक्तं कवचाय ऊनीरितम् ॥

नेत्रचक्राय वौषट् खादस्तावकफिति [क्रममात् ।

वक्ष्यन्मन्त्रानित्युक्तान् वक्ष्येणु निबोधयेत् ॥

पञ्चाङ्गानि सगोर्ध्वं तच्च नेत्रमणुं त्यजेत् ।

तत्तत्कल्पोक्तविधिना न्यासानन्यान् समाचरेत् ॥

अष्टौकसमन्वेणु विप्रियोक्तैस्तस्यमन्वर्धैः सजातिभिः । जातस्यो
नमः स्थावा वषट् अं वौषट् अङ्गिति मन्त्राः षट्, तत्पश्चित्तेः
एषां सर्वमन्त्रेष्वनुगतत्वाज्जातिपदवाच्यत्वम् । अङ्गुष्ठादौ अङ्गुष्ठाभा-
मित्यादीनां इदयादौ इदयायेत्यादीनाञ्च प्रयोगस्तत्र तत्र न्यास-
वशादर्धवक्षस्तत्रः एतत् सर्वमन्त्रस्यसंहितावचने व्यक्तोभविष्यति ।
तत्तत्तयोः करतलधोरक्षं तत्तत्तन्मोक्तं अर्थात् षट्कारसहितं न्यस्य
तास्तत्रयं कृत्वा तेनैवास्मन्मन्त्रेण ह्योटिकाभिरङ्गुष्ठतर्ज्यन्यासेपजनित-
ध्वनिरूपाभिर्दिग्बन्धनं कार्यम् । एवं इदयादिष्वप्यङ्गमन्त्रान्
तत्तत्तन्मन्त्रेषु विप्रियोक्तान् तथा सजातीन् न्यसेदित्यर्थः ।

इदयादीनां प्रकृतत्वात् तत्सहितान् कृत्वा नम इत्यादीन्
जातिमन्त्रानाह, इदयाद्य नम इति । वक्त्रिवक्षभा स्थावा, नेत्र-
चयायेति चिनेत्रदेवताविषयं द्विनेत्रदेवतायाम् नेत्राभा वौष-
ङ्गिति प्रयोक्तव्यम् ।

तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

चतुर्दंशस्तरान्ताय शानुस्तराय वङ्गये ।

नेत्राभा वौषङ्गताय रोषस्ताय षड्गताये ॥

वङ्गयेति । इति प्रकारेणोक्तान् योजयेत् नलङ्गुलीषु इदयाद्य
नम इत्यादि अन्यथा वङ्गयेति व्यर्थं स्यात् । एतेन इदयादयः
चतुर्दश एवाङ्गमन्त्रा इत्युक्ताऽङ्गुलीष्वपि इदयाद्य नम इत्यादि
ये प्रयुज्यन्ते ते गिरस्ताः । तथा सति मन्त्रयन्त्रोद्गारे कवचास्ता-
दिपदेषु का गतिः स्यात् ।

१ ख पुस्तके, यत्तं ।

कमदीपिकायामपि नमः पदादीनामेवाङ्गमन्त्रमङ्गलं
 चद्वे नतिः शिरसि पावकमित्रा वषट् मित्रा ऊमपि वर्णमित्रे स्तुतम् ।
 वषट्कामित्युदितमङ्गपञ्चकं वचतुर्थि वौषट्कितं वृषौ चदि ॥

तथा व्याक्रम्याह अगस्त्यवन्दितायाम्,—

अङ्गुठाद्यङ्गुलीनाञ्च तथैव तल्लघ्नयोः ।

न्यासस्ततः वङ्गजानां भवत्येवं प्रकल्पना ॥

चदि मूर्ध्नि मित्रायाञ्च वर्णाङ्गे नेत्रयोरपि ।

दिक्षस्तञ्च नमः स्नादा वषट् ऊं वौषट्क्यच ॥

तथाचैव फणित्येवं वङ्गजानाञ्च पञ्चवम् ।

तत्तत्स्थाने चतुर्थ्यन्ते तत्तत्पञ्चवद्योगतः ॥

तत्तदङ्गगतौ न्यासः कर्त्तव्यश्च यथाक्रमम् ।

तत्तत्स्थानेऽङ्गुठादौ च चतुर्थ्यन्त इत्यर्थः ।

तथा तथैव हनूमन्मन्त्रस्य करन्यासे स्फुटमुक्तम् ।

नमो भगवते आञ्जनेथायेत्यङ्गुठाभ्यां नमः स्तुतम् ।

हृद्मूर्त्तय इत्येवं तर्जनीभ्यां स्नादा ततः ॥

वायुसुतायेत्यपि च मध्यमाभ्यां वषट् तथा ।

अग्निगर्भाय च तथाऽनामिकाभ्यां ऊमीरितम् ।

रामदूताय च पुनः कनिष्ठाभ्याञ्च वौषट्कित्यादि ॥

तथा काशिकापुराणे मातृकान्यासे,—

आकारश्च तपोक्षार्थं अङ्गुठाभ्यां नमस्ततः ।

प्रथमं मातृकाङ्गुल्यु अङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥ इत्यादि ।

पञ्चाङ्गानीति पञ्चाङ्गमन्त्रे करतलन्यासोऽपि नास्तीति मन्त्रव्यम् ।

अङ्गव्याख्ये नित्यतोक्ता ज्ञानमात्राणाम् ।

पूजापार्ष्णाद्योमाः सिद्धमन्त्रकृता अपि ।

अङ्गविन्यासविभुरा न दास्यन्ति पञ्चाव्ययी ।

तत्तत्कस्योक्तेति । अस्यान् मन्त्रस्य प्रतिवर्षं 'न्यासाभित्यर्थः ।

सारदातिशये,—

कस्यवेदात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ।

अथोदधुमने विद्वान् प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ॥

धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यञ्च न्यसेत्ततः ।

सुखपार्ष्णाभिपार्ष्णैश्च धर्मादीन् च विन्यसेत् ॥

अनन्तं हृदये पद्मं सूर्योमाग्निमण्डलान् ।

सत्तादींस्तोन् गुणान् न्यसेत् क्षणमासचरान्

आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।

ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥

एवं देहमथे पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।

सुद्राः प्रदर्शं विधिवदर्चऽस्त्रापनमाचरेत् ॥

धर्मादिभिः पीठं कस्यवेदित्यनेन पीठपूजायां वक्ष्यमाणाया-
माधारग्रन्थादीनां न्यासे उपयोगो नास्तीति दर्शितम् । प्रपञ्चसारे-
ऽप्येवं । क्रमदोषिकायान् आधारग्रन्थादीनामपि न्यास उक्तः ।

प्रादक्षिणेनेत्यनेन आदौ दक्षिणाग्निं ततो वामाग्निं ततो वामोदौ
ततः पश्चादक्षिणोदौ धर्मादिषु तदुच्यमित्यर्थः । अधर्मादीनपि
प्रादक्षिणेन सुखे वामपार्ष्णं नामौ पश्चादक्षिणपार्ष्णं क्रमादित्यर्थः ।

१ ख, न, प्रतिपदप्रतिवर्षं न्यासान् ।

न्यासस्तु चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन कार्यः । सूत्र्यादिमण्डलान् क्लेश
प्रणवस्य वर्षचयादिकान् न्यसेत् । पौठपूजायां प्रणवस्य चिभिर्वै-
रिति वक्ष्यमाणत्वादिति । आत्मादिष्वयमपि स्नानाभाष्यचरादिक-
मित्यर्थः । ज्ञानात्मानस्तु भुवनेश्वरीवीजाद्यं कृत्वा न्यसेत् । ततो
हृदयस्थाभितः पूर्व्यादिदिक्षु मध्ये च पौठशक्तीर्नव विन्यस्य
पश्चात् पौठमन्त्रं हस्त्ये न्यसेदिति बोद्धव्यं । पौठपूजायां तथा-
भिधास्यमानत्वात् ।

एतद्भक्तसुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

सूर्येभ्युवक्त्रीन् प्रणवांश्च्युक्तान्

आद्यश्वरैः सत्वरजसमांसि ।

आत्मादिष्वयमादिवीजचरितं शोभाश्रिमाथास्तवै
ज्ञात्वात्मानमथाष्टदिक्षु परितो मध्ये च शक्तीर्नव ।

न्यसेत् पौठमहामनुष्टु विधिवत् हृत्कर्णिकामध्यगं
नित्यानन्दचितिप्रकाशममलं सच्चिन्तयेद्भुक्तं तत् ॥

✓ देवताभेदेन पृथक् पृथक् नव पौठशक्तयः पौठमन्त्रस्य ।

तच्च विष्णोर्यथा वारदातिसक्ते,—

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् ।

प्रक्री सत्या तथेज्ञानाऽनुपपन्ना नवमी स्रता ॥

नमो भगवते ब्रूयादिष्णवेऽय पदं ततः ।

सर्वभूतात्मने वासुदेवायेति वदेत्ततः ॥

सर्वात्मसंयोगपक्षाद्योगपक्षपदं ततः ।

पौठात्मने नमोऽन्तोऽयं प्रणवादिर्ननुर्मतः ॥

प्रतिषेधा,—

जयाज्या विजया पञ्चादजिता चापराजिता ।

जित्या विज्याखिनी दोग्ध्री चाधोरा मङ्गला नव ॥

ह्रीं पञ्चासनाय नमः पीठमन्त्रः प्रकीर्तितः ।

दुर्गापीठस्तु वक्ष्यते । शिवस्तु यथा,—

वामा ज्येष्ठा ततो रौद्री काली कलविकरणी ।

कलविकरणी^१ पञ्चादशप्रमथनी ततः ॥

सर्वभूतदमनी च नवमी ख्यान्मनोमनी ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानन्ताय योगपीठा-
त्मने नमः इति पीठमन्त्रः ।

अन्येष्वन्तु देवानां पीठशक्तिपीठमन्त्रास्तत्कल्पेषु द्रष्टव्याः ।

एवं देवं पीठत्वेन वक्षिष्ये इत्यग्रे इष्टदेवतां ध्यायेत् । ध्यान्तु
पृथक् पृथक् वक्ष्यते ।

काशिकापुराणे,—

प्रत्यक्षोक्त्य इदमे मानसैवपचारकैः ।

बोद्धव्यानां प्रकारैस्तु इदं विना पूजयेन्निवाम् ॥

सुद्राः प्रदर्शयन्ति विष्णोर्मुद्राः शङ्खाद्याः ।

यथागच्छसंक्षितायाम्,—

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-धनु-कौस्तुभ-गादद्याः ।

श्रीवत्सुवनमाकाशं धोनिमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

मुद्रास्तत्तत् वक्ष्यते । शङ्खस्थापनस्यावश्यकमस्तुक्तमागच्छे,—

१ न एतके, कलविकरणी परं नास्ति ।

विनैव ग्रहपूजां यो वैश्वः पूजयेद्भरिम् ।

पूजाफलं न प्राप्नोति स सन्ध्यापूजकोऽपि सन् ॥

अर्थऽस्थापनमुक्ता तदिधिमाह तथैव,—

ग्रहमन्त्रात्मना प्रोक्ष्य वामतो वक्त्रिमण्डले ।

आधारं स्थापयेद्दिगन् इन्दुस्तसुधामयैः ॥

तोयैः सगन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्तं यथाविधि ।

आधारं पावकं ग्रहं सूर्यं तोयं सुधाकरम् ॥

अरेदग्र्यर्कचन्द्राणां कक्षाक्षोव्यनुक्रमात् ।

मूलमन्त्रं जपेत् स्पृष्ट्वा न्यसेत्तस्याग्नमग्नवित् ॥

अक्षमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगृह्येत् ।

दर्शयेद्देवसुद्राक्ष बोधयेत्तत्सुद्रया ॥

दक्षिणे प्रोक्षणीपाचमाधायाग्निः प्रपूरयेत् ।

किञ्चिदर्चाम्बु संस्पृष्ट्य प्रोक्ष्यन्नाग्निं योजयेत् ॥

अर्घ्योत्तरतः कार्यं पाचमाचमनीचकम् ।

आत्मानं जागवच्छानि मण्डपं प्रोक्षयेद्गृहः ॥

प्रोक्षणीपाचतोयेन मनुजान्यान्यपि क्रमात् ।

अक्षमन्त्रजपितमन्त्रेण ग्रहं प्रोक्ष्य स्ववामभागे भूमौ वक्त्रि-
मण्डले चिकोषे आधारवर्धितं स्थापयेत् ततश्चन्द्रमण्डलनिर्गत-
सुधारूपैस्तोयैर्न्यपुष्पाद्यैश्च तं ग्रहं यथाविधि पूरयेत् ।

आदिग्रहज्ञात्,

अन्धपुष्पाद्यतथैवसुग्रापतिसर्ववैः ।

सूर्यैः सर्वदेवानामेतदर्घ्यसुदीरितम् ॥

इति वज्रमाचक्ष्याणां यद्वचनम् ।

यथाविधीति वज्रमाचक्षुष्यपूरणविधिना विभाजनशेन पूरणम् ।

तथा काशिकापुराणे,—

पूर्ववक्त्राच्छ्रुत्वा कृत्वा चर्चपात्रे ततो जलेः ।

विभागेः पूरणेत् पात्रं पुष्पं तत्र विनिश्चिपेत् ॥

तथा,—

आत्माभेदेन विधिवन्माहकां प्रतिसोमतः ।

जपेन्मूलमनुश्वेव पूजयेद्देवताधिषा ॥

देवताधिषा जलं विनयश्चित्तर्यः ।

गन्धपुष्पादिदानान्तु नमोमन्त्रेण कार्यम् ।

यथा क्रमदीपिकायाम्,—

तत्र गन्धसुमनोऽक्षतागचो निश्चिपेद्बृहदयमन्त्रमुत्तरम् ।

तीर्थावाहनमप्यत्र कार्यं यथा तथैव ।

तत्र तीर्थमनुनाभिवाहयेत्तीर्थमुष्णदधिमच्छाततः ।

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि वरक्षति ॥

नर्मदे चिन्मू कावेरि जलेऽस्मिन् चक्षिधिं कुरु ।

एव तीर्थमहः प्रोक्तो दुरितौघनिवारणः ॥

क्रमदीपिकायान्तु चविन्दुकैः प्रतिसोमाचरैः पूरणं चक्षिधितं

तत्प्रसातिप्रचार्यम् । अन्यत्र केवलविस्त्रोममाहकाविधानात् ॥

आधारमिति । आधारादिकं वज्रादिरूपेण कृत्वा तेज्या-

धारादिषु वज्रादीनां कक्षा अपि करेत् । वज्रादीन् कक्षाश्च

पूजयेदिति तात्पर्यम् ।

तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्,—

ग्रहमन्त्रेषु संग्रोध्य सदाधारे निधाप्य च ।

पूरयेच्छुद्धतोयेन मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

पूजयेदग्निस्त्र्येन्दुविमैस्तत्तत्कलान्वितैः ।

तत्तत्कलानां संख्या तु दशद्वादशचोऽथ ॥

आधारग्रहस्तोत्रेषु तत्तदात्मानमर्चयेत् ।

तीर्थावाहनमन्त्रेण तीर्थमावाहयेज्जले ॥

विमैर्मण्डलैस्तत्तदन्यादिकलान्वितैरित्यर्थः ।

कुत्र वा कथं वा पूजयेदित्याशङ्क्याह आधारेति यथाक्रम-
माधारादिषु तत्तद्दशादिसंख्यकलात्मानं कृत्वा तत्तत्पण्डितमर्चये-
दित्यर्थः ।

तेन दशकलात्मने वज्रिमण्डकाय नम इत्यादयः प्रयोगाः ।

अपन्मूलमनुमिति जलं स्पृष्ट्वाष्टवारं मूलमन्त्रं जपेत्, तत्र
मन्त्रस्त्रात्रं वयुष्टं विधिज्ञो न्यसेत् ।

तदुक्तं क्रमदीपिकायाम्,—

१[संस्पृष्टं जपतु मन्त्रमष्टय इति] ।

अक्षमन्त्रेण संरक्ष्य तावत्तत्तदं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा कवचमन्त्रेण
उमित्यनेन वक्ष्यमाणवगुण्डसुद्रवाऽवगुण्डयेत् ।

१ ग पुस्तके, ग्रहं मन्त्रेण ।

२ च पुस्तके, तत्तत्कलान्वितैः ।

३ ग पुस्तके, [] चित्रितांशो नास्ति ।

क्रमदीपिकायान्तु,—

वर्षणा समवगुण्य दोर्युजेति स्नातन्नेऽथ सन्निहितं तत् शार-
दाद्यसम्पत्तिमिति ।

तस्य बोधनमुद्रया बोधयेत् ।

धेनुमुद्रा सन्निरोधनमुद्रा च वक्ष्यते ।

दक्षिणेऽर्घ्यस्थेति विग्रहः । अर्घ्यपात्रस्थोत्तरतो वामे इत्यर्थः ।

पाद्याचमनीयद्रव्याणि वक्ष्यन्ते ।

यागवस्त्राणि पूजासाधनद्रव्यानि गन्धपुष्पादीनि मनुना दृष्टेन
अन्यानि पूजाद्रव्याधारपात्रादीनि ।

अनन्तरमात्मार्चनमाह शारदातिलके ।

न्यासक्रमेण देहे स्ते धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुष्पाद्यैः पीठमन्त्रान्तं तस्मिंश्च परदेवताम् ॥

विना निवेद्यं गन्धाद्यैरुपचारैः समर्चयेत् ।

पञ्चकालः पुनः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ॥

उत्तमाङ्गे हृदाधारे पदे सर्वाङ्गके क्रमात् ।

गुरुपदिष्टविधिना श्रेयमन्यत् समापयेत् ॥

सदेहे पीठन्यासोक्तविधिना तेषु तेषु स्थानेषु धर्माय नमः
इत्यादिक्रमेण धर्मादीन् पीठमन्त्रान्तान् पुष्पाद्यैर्गन्धपुष्पैः पूजयेत् ।
तस्मिंश्च पीठरूपे देहे हृदये परदेवतामिष्टदेवं सन्निव्य गन्धाद्यै-
र्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैर्नैवेद्यवर्जितैस्तुभिर्यः समर्चयेत्तत-
श्चानन्यधीर्देवतात्मनोरभेदबुद्धिः सन् उत्तमाङ्गादिषु पञ्चसु पञ्च
पुष्पाञ्जलीन् यथाक्रमं दद्यात् ।

गुरूपदिष्टेति । कोटिनिहितोत्तानकरजुगलः समकावयोतो
विनीक्षितकोचनः सर्वैश्वर्यलम्पटं देवं विभाव्य सोऽस्मिति मणं
जपन् जगन्मतिर्देवाकारतया चात्मानं विभाव्यन् आनन्दानन्दतमो
निदध्यायः चणं तिष्ठेदिति गुरूपदेवः ।

क्रमदीपिकायानु,— वास्तार्चननिर्देशः सर्वेभ्यश्चरयतिः
कदेव एव देवार्चनविशेषो जपयचितोऽभिहितः, स च सर्वदाक-
र्षांगग्रीवस्यैव ।

गौतमीयतन्त्रे,—

ग्राहयामे मणौ चन्द्रे मण्डले प्रतिमासु च ।

नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतले ॥

हरेरित्युपलक्षणं, ग्राहयामे सर्वदेवार्चनमेव कार्यं सर्वदेव-
मयस्य हरेर्नित्यं तच्च सन्निधानात् ।

शिष्टपुराणे,—

१[कामाचक्रोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।

ग्राहयामग्रिस्तां पुत्र सोऽर्चयेत् सोऽष्टुतो भवेत् ॥

कोटिशिष्टचक्रस्यैष्ट पूजितैर्यत्फलं भवेत् ।

तत्फलं कोटिगुणितं ग्राहयामग्रिस्तार्चने ॥

दादग्रिस्तां यो वै ग्राहयामसमुद्भवाः ।

अर्चयेदेष्वो नित्यं तस्य पुत्रं निबोध मे ॥

कोटिशिष्टचक्रस्यैष्ट पूजितैर्जाह्नवीतटे ।

कात्रीवने बुनाव्द्यो दिनेनेनेन तद्गवेत् ॥

मयौ सूर्यकानादौ च सर्वदेवार्चनं यन्मे जन्मावरणमिह
तत्तत्कालेषु विप्रियोभिः ।

यथागच्छेयं हितायाम्,—

यन्मं मन्मथं प्राञ्जदेवता मन्मथपिण्डी ।

यन्मे मन्मं समाराध्य प्रसाधयति राघवम् ॥

सर्व्वेवामपि मन्माणां पूजा यन्मे प्रशङ्कते ।

यन्मे मन्मं समाराध्य यदभीष्टं तदाप्नुयात् ॥

मच्छसे सर्व्वतोभद्रादौ सर्व्वदेवार्चनं प्रतिमासु तत्तद्देवता-
प्रतिष्ठातिषु तथा वारिपूर्णकुम्भेऽपि ।

यथागच्छे,—

निधाय कक्षं तत्र तौर्यतोयप्रपूरितमित्यादि ।

नरसिंहपुराणे,—

अस्वग्रौ हृदये सूर्य्यं मच्छसे प्रतिमासु च ।

यन्मे तेषु चरेः सन्मगर्धनं सुनिभिः स्मृतम् ॥

आवष्कपूजा तु सर्वाभावे मनसैव कार्या ।

यथा क्वाशिकापुराणे,—

प्रवासे पश्चि वा मार्गे खानाप्राप्तौ जलेऽपि वा ।

कारागारनिबद्धौ वा प्राथोवेग्नगतोऽपि वा ॥

चण्डिकां महामायापूजां कुर्व्याच्च मानवीम् ।

तत्र जन्मादौ प्रथमसुप्तरे शुद्धपूजां दक्षिणे प्रवेशपूजामाह ।

क्रमदीपिकायाम्,—

वायव्याग्रादौशपथ्यन्तमर्च्या पीठस्थोदक् गौरवी पंक्तिरादौ ।
 पूज्योऽन्यथाप्याम्बिकेयः कराजैः पाशं दन्तं शृण्वभीतिं दधानः ।
 गुहपंक्तिरक्ता ज्ञानार्णवे,—

श्रीगुरुश्च महेशानि गुहः परमसंश्रकः ।

परमेष्ठौ गुहः पश्चात् पूजयेत् स्वगुरुचयम् ॥

अन्यत्र दक्षिणे भागे गणेशं ध्यात्वावाङ्मय पञ्चीपचारैः पूजयेत् ।
 तथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय संपूज्य पूजयेद्भूरिम् ।

गणेशध्यानं प्रयोगे लिख्यते ।

गणेशादिपूजा सामान्यार्थादकेनैव कार्या न तु प्रधानोदकेन ।
 यथा नारदतन्त्रे,—

सामान्येनार्थपात्रेण वसिष्ठः कुर्यात् प्रपूजनम् ।

विशेषार्थं न दातव्यं प्रायश्चित्तं प्रपद्यते ॥

अस्त्रेण पात्रं संग्रोध्य हन्मन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तीर्थमावाङ्मय गन्धादीन् प्रणवेन तु ॥

दर्शयेद्देतुमुद्राञ्च सामान्यार्थमिदं स्मृतम् ।

पीठपूजामाह तच्चैव,—

आराध्याधारशक्त्वाद्यमरचरणपावधायो मध्यभागे

धर्मादीन् वस्त्रिरचःपवनशिवगतान् दिव्यधर्मादिकांश्च ।

मध्ये शेषाङ्गविम्बचितयगुणगणात्मजं केशराशं

मध्ये मध्ये च शक्तीर्नव समभिधजेत् पीठमन्त्रेण भूयः ॥

अमरचरणयो देवदृष्टः कल्पदृष्ट इति यावत् । विम्बभित्तं
सूर्यसोमाग्निमण्डलान् गुणगणं सत्तादिपञ्चं, आत्मानं आत्मादि-
चतुष्टयम् ।

तथाच शारदातिलकम्,—

आधारशक्तिमारभ्य पीठमन्त्रान्तमर्चयेत् ।

योगिनीतन्त्रे,—

आधारशक्तिं मध्येऽथ ततः कूर्चं समर्चयेत् ।

तचानन्तं तच्च पृथ्वीं सागरं तच्च पूजयेत् ॥

तच्च रत्नमयं दीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम् ।

यजेत् कल्पतरुं तच्च साधकाभीष्टविद्धिदम् ॥

अधस्तात् पूजयेत्तस्य वेदिकां रत्ननिर्मिताम् ।

पश्चादभ्यर्चयेत्तस्यां पीठं धर्मादिभिः क्रमात् ॥

आग्नेयादिषु कोणेषु धर्मादीन् पादरूपिणः ।

गात्ररूपानधर्मादीन् दिक्षु मध्येऽथ संयजेत् ॥

शेषं पद्मं तच्च सूर्यचन्द्रपावकमण्डलान् ।

प्रणवस्य चिभिर्वर्णैरादिवर्णैर्गुणत्रयम् ॥

आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमादिना ।

ज्ञानात्मानञ्च चिच्छत्वा पीठशक्तीर्नव क्रमात् ॥

कोशरेषु च पूर्व्यादि मध्ये च पूजयेत् सुधीः ।

आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुष्पैः प्रकल्पयेत् ॥

मूलेन मूर्तिं संकल्प्य हाथायां कल्पशाखिनाम् ।

आवाह्य पूजयेत्तस्यां मन्त्री मन्त्रीश्च देवताम् ॥

आधारग्रन्थनकारं प्रकृत्यै नम इति केचिद्व्यभि तदवगतम् ।
शारदातिशकादिषु वर्धनकर्मण्यनुक्तत्वात् ।

यच्च,—आधारग्रन्थि प्रकृति कमठ श्रेष्ठमाश्वीरचिन्मिति
कमदीपिकावचनं, तस्यायमर्थः,—

आधारग्रन्थिरूपेण प्रकृतिः प्रधानमित्येकैव न तु द्वयमिति ।

नारदपञ्चरात्रे नारायणपूजायाम् ।

तत आधारेण कूर्माङ्गनाममेव च ।

तथासागस्यसंवितायाम्,—

आधारग्रन्थिकूर्माङ्गा नागाधिपतये तथा ।

वृषिभ्ये च तथा शीरसागराय नमस्तथा ॥

श्वेतदीपाय च तथेत्यादि ।

अथ विष्णुविषये, शीरसागरः श्वेतदीपश्च विशेषः, अन्यत्र
सागरमात्रं रत्नदीपश्चेति ।

तस्यां रत्नवेदिकायां पीठं धर्मादिभिरित्यनेन धर्माधारभ्यै
पीठपूजा आधारग्रन्थादिपूजात्माधारपूजामात्रमिति दर्शितम् ।

अतएव प्रपञ्चसारे आधारग्रन्थादिपूजा नोक्ता, शारदातिश-
केऽपि तस्यासौ नोक्तः ।

आदिना आद्यपरेण, चिच्छब्दा भुवनेश्वरीवीजेन, मध्ये पीठ-
मध्ये, मूर्त्तेन मूर्त्तमन्त्रेण, मूर्त्तिं देवताकारं, संकल्प्य विभाव्य, तस्यां
मूर्त्तिं देवतामावाह्य उपचारैः पूजयेत् ।

तथा शारदातिशके,—

मूर्त्तेन मूर्त्तिं कृष्णशिल्पिं ह्येषायां कल्पशास्त्रिणाम् ।

आवाह्य पूजयेत्तथा मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ॥
 मूलमन्त्रं वसुधार्थं सुपुत्रावर्तना सुधीः ।
 आनीय तेजः सखाणात् नाधिकारन्निर्गतम् ॥
 संयोज्य ब्रह्मरन्ध्रे मूर्त्तिमावाहयेत् पुनः ।
 संस्थापनं सन्निधानं सन्निरोधमनन्तरम् ॥
 सकलौकरणं पश्चाद्विद्वद्वाद्यगुण्यम् ।
 अमृतौकरणं कृत्वा कुर्वीत परमौक्यम् ॥

आवाहनप्रकारमाह मूलमन्त्रमिति ।

देवं सन्निधाय मूलमन्त्रं पठन् तेजोरूपतामापाद्य तत्तेजः
 सखाणादात्मसाक्षात् इत्यप्राप्तं पुण्याश्रितौ मूलमन्त्रेण नाधारन्ध्रे
 निर्गमय्य पूर्वसंकल्पितमूर्त्तिं तदीयब्रह्मरन्ध्रद्वारा संयोज्य प्रवेश्य
 रश्मिगण्डागच्छेति ससुद्रया आवाहयेत् तिष्ठ तिष्ठेति स्थापनं
 सन्निहितो भवेति सन्निधापनं सन्निह्यो भवेति सन्निरोधनं
 ससुद्राभिः कृत्वा सकलौकरणं देवताङ्गे वदन्त्यासं अथगुण्य-
 नादीनि च तुष्ट्यौ ससुद्रया कुर्यात् । अथ सकलौकरणात्
 पूर्वमभिहितो भवेति तन्मुद्रया सकलौकरणं बोद्धव्यम् । सुद्राय
 वक्ष्यते । ततः प्राक्प्रतिष्ठां कुर्यात् ।

अथान्वये,—

राममावाह्यं संस्थाप्य सन्निधाय च सुद्रम् ।
 प्रसाद्य सकलौक्यं सन्निह्य च पूजयेत् ॥
 सकलौक्यं तत्प्राप्त्या तदीयानोद्दिष्टावपि ।
 प्रतिष्ठाप्यार्चयेद्विष्णुमन्त्रा निष्कर्षं भवेत् ॥

प्राणप्रतिष्ठामन्त्रमाह शारदातिलके,—

पाशादिश्चरारथने स्नादमुच्यपदं पुनः ।

ततः प्राणा इह प्राणाऽमुच्य जीव इह स्थितः ॥

अमुच्य सर्वेन्द्रियाणि भूयोऽमुच्यपदं भवेत् ।

वाक्पुनश्चक्षुश्चोष्णप्राणप्राणा अनन्तरम् ॥

क्रमादिहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु तदयम् ।

प्रत्यमुच्यपदात् पूर्वं पाशादीन् विनियोजयेत् ॥

अयं प्राणमनुः प्रोक्तः सर्वजीवप्रदायकः ।

पाशादिश्चरं, आं ह्रीं कौं इति वीजत्रयं आत्मा हंस इति ।
अमुच्येति देवतानामकीर्तनं प्रत्यमुच्यपदात् पूर्वं पाशादिश्चरं
हंस इति वदेत् । स्नाहापदस्य तदयमिति संज्ञा । शारदातिलक
एवायं मन्त्रो यादिवर्णसंयोगेन प्रकारान्तरेण वक्ष्यते । स च
मन्त्रो वग्नादिषट्कर्म्मस्त्रिप्रतिमायाश्च नियोज्यः, अयश्च मन्त्रो
यच्च सद्योविसर्जनं तथैवेति तत्त्वम् ।

एतच्चावाहनादिकं विसर्जनञ्च शालग्रामे प्रतिष्ठितप्रतिमायाश्च
न कार्यं तच्च देवतायाः सदैव साञ्जिध्यात् । किन्तु हृदयस्त्र-
तेजः पुण्याञ्जलिना तच्चक्षदेवतायां संक्रमय्य समुखीकरणावगुण्ड-
नाम्बुतीकरणपरमीकरणानि कुर्यात् विरोधाभावात् ।

अतएव पुरस्सरणचन्द्रिकायाम्,—

शालग्रामे स्नावरे च नात्राह्नविसर्जने ।

शालग्रामशिलादौ तु देवः समिधितः सदा ॥

स्नावरे प्रतिष्ठितदेवे ।

तथा श्रीभागवते,—

उदावावाहने न सः क्षिरापासुद्रवार्चने ।

अक्षिरापां विकल्पः स्नात् क्षण्डिषे तु भवेद्भयम् ॥

उदापो विषर्जनं, क्षण्डिषे मण्डसादौ ।

सुद्राशोक्ताः शारदातिशये,—

आवाहनादिका सुद्राः प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।

याभिर्विरचिताभिस्तु मोदन्ते सर्वदेवताः ॥

सम्यक् संपूजितः पुण्यैः कराभ्यां कल्पितोऽक्षयिः ।

आवाहनो समाख्याता सुद्रा देशिकचतमैः ॥

अधोमुखीकृता वैव प्रोक्ता स्थापनकर्षणि ।

आक्षिप्तसुष्टियुगला प्रोक्षताङ्गुष्ठयुग्मका ॥

सन्निधाने ससुहिष्टा सुद्रेयं तन्मवेदिभिः ।

अङ्गुष्ठगर्भिणी वैव सचिरोधे समीरिता ॥

देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्नात् सकलौक्यतिः ।

सम्यक्कृता सुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ।

अङ्गुष्ठनसुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥

अन्योन्याभिमुख्याक्षिप्तकनिष्ठानामिका पुनः ।

तथैव तर्जनीमध्या धेनुसुद्रा समीरिता ॥

अमृतीकरं कुर्यात्तथा देशिकचतमः ।

अन्योन्यपथिताङ्गुठा प्रसारितकराङ्गुली ॥

महासुद्रेयसुदिता परमौकरणे बुधैः ।

प्रथोऽवेदिना सुद्रा देवतायागकर्षणि ॥

भाग्ये,—

उत्तामसुष्टिगुणा समुचीकरणी कृता ।

विष्णोर्मुद्राक्षोक्ता नारदतन्त्रे,—

वामसुष्टिताङ्गुठा गोपयित्वा तदपकम् ।

वामाङ्गुष्ठस्य मूलेन तदयं विन्यसेततः ॥

सुष्टिवाङ्गविनिश्चितदक्षहस्तापदेशतः ।

ग्रन्थसुद्रेयमाख्याता प्रशस्ता देवतार्क्षणे ॥

विपर्यस्तौ तसौ कृत्वा वामदक्षिणहस्तयोः ।

अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये द्वे कनिष्ठे प्रसारिते ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गमा विरक्षाः षट् प्रसारिताः ।

सुगुप्ता चक्रसुद्रेयमाख्याताऽष्टारचक्रवत् ॥

अन्योन्याभिमुखाक्षिष्टाङ्गुली प्रोद्धृतमध्यमौ ।

संक्षिष्टाङ्गुलीतौ हस्तौ गदासुद्रेयमौरिता ॥

दत्त्वाङ्गुष्ठद्वयं मध्ये परितोऽष्टाङ्गुलीनय ।

कुटिसान् अङ्गुलीन् कुर्यात् पद्मसुद्रा सुप्रोभना ॥

प्रकारान्तरेण पद्मसुद्रोक्ता कालिकापुराणे,—

मणिवन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।

अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके १ ॥

तिष्ठक्षिप्तौ द्वयोः पाक्षोरङ्गुली विरक्षास्ततः ।

पद्मसुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥

नारदतन्त्रे,—

अन्योऽन्याभिसुखं सग्रे कनिष्ठे दे अनामिकाम् ।
 वामां दक्षिणतर्ज्ज्व्या^१ हृत्वाऽन्यासु यङ्गुलीः ॥
 एकच प्रोक्षताः कृत्वा धोययेत् कौस्तुभाभिधा ।
 तिर्यक् कृत्वा कनिष्ठे दे विपरीतं मिथोययेत् ॥
 तद्भोऽङ्गुष्ठयुगलं वशिः किञ्चिदिनिर्गतम् ।
 तर्ज्ज्वनीमध्यमानामाः संक्षिष्टासु परस्परम् ॥
 प्रकुप्यात् प्रोक्षताः सर्वा सुद्रा गादङ्गसंक्षिता ।
 कनिष्ठादयमुखे तु तर्ज्ज्वन्यपदयं भवेत् ॥
 मध्यमानामिके दे दे अङ्गुष्ठदयमध्यतः ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरखं सग्रे श्रीवत्ससंक्षिता ॥
 वनमासा भवेत्कुष्ठिदयी प्रोद्धततर्ज्ज्वनी ।
 मासाकारं तर्ज्ज्वनीभ्यां ताभ्यामारभ्य कच्छतः ॥
 भ्रामयेत् पादपर्यन्तं देवदेवस्य चक्रिषः ।
 तर्ज्ज्वनीभ्यामनामे दे वज्रा तदुपरिस्थिते ॥
 प्रसारिते मध्यमे दे सरले तु कनिष्ठके ।
 व्यत्ययान्मध्यमामध्यभागे च विनियोजयेत् ॥
 मध्यमाधःक्षिताङ्गुष्ठा धोनिमुद्रा समीरिता ।
 शोष्ठे वामकराङ्गुष्ठीयायसस्य कनिष्ठिका ॥
 दक्षिणाङ्गुष्ठसंक्षिता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
 तर्ज्ज्वनीमध्यमानामाः किञ्चित् यङ्गुल्य चाक्षिताः ॥

वेणुसुद्रेषसुदिताः सुगता मेवसौ चरेः ।
 दक्षिणाङ्गुष्ठे बह्मन्मङ्गुष्ठं तु तदयकम् ॥
 दक्षाङ्गुलीभिः संपीड्य वामाभिस्तास्य पीडयेत् ।
 हृदये स्थापिता विष्णुसुद्रा विष्णुकलाकृतिः ॥

काशिकापुराणे,—

सुद्रां विना तु यज्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।
 योगो ध्यानाद्यने चापि निष्फलाणि तु भैरव ॥
 पूजा तु पीड्योपचारैः कार्या अग्रतौ दक्षभिक्षापथ्यग्रतौ
 पञ्चभिरुपचारैरिति ।

प्रपञ्चसारे,—

आसनं स्थागतं चार्घ्यं पाद्याचमनीयकम् ।
 मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च ॥
 सुगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनाः ।
 प्रयोजयेदर्शनायासुपचारांस्तु षोडश ॥
 अर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमा अपि ।
 गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥
 गन्धादयो निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिकी ।
 अचार्घ्यानन्तरं पाद्याचमनीयस्योक्तम् । शरदातिशकादिषु
 पाद्याचमनीयानन्तरमर्घ्यसुक्तम् । काशिकापुराणे पाद्यार्घ्याचमनीय-
 क्रम उक्तो, दुर्गापूजायां वक्ष्यते ।

तथा जीभानवते,—

पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवाचोविभूषणैः ।

अतश्चेष्टिको वैकल्पिकः पितृविधः क्रमः । अथवा प्रदक्षिणी-
कृत्य नमस्कारः, प्रदक्षिणमञ्जतिरिति काशिकापुराणात् । देव्याः
योऽङ्गोपचारास्तु स्नातवर्जिता अस्नानवर्जिता एवेति वक्ष्यन्ते ।

अथान्नाग्रहानुपचारद्वयेनापि पूजामाह काशिकापुराणे,—

अम्बक् चम्पादिता पूजा यदि कर्तुं न शक्यते ।

उपचारांस्ततः अम्बक् पक्षेताम् वितरेत् पुनः ॥

गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तिः ॥

अथ यद्यपि, देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च कथ्यते च ।

इति देवस्यवचनाक्रमःपदेनैव देवदानमिति परिभाषा, तथापि
स्नादापदेनार्थं स्नादापदेनाचमनीयमधुपर्कौ सर्वमन्यत् नमःपदेन
देयं विशेषवचनात् ।

यथा शारदातिक्रमे,—

पाद्यं पादान्मुखे दद्याद्देवस्य हृदयानुना ।

अनुर्मन्त्रः हृदयानुना हस्तमेष नम इत्यनेन ।

हृदयामखे शशुनाप्युक्तम्,—

पाद्यं पादान्मुखे दद्यादन्ते चाचमनीयकम् ।

अर्थे शिरसि देवस्य पुष्पद्रव्यांस्तानि च ॥

नमः स्नादा च स्नादा च वीषट् चेति अथाक्रमम् ।

योगिनोक्तमपि,—

अर्थे स्नादेति शिरसि दद्याद्द्रव्यांस्तानि च ।

पाद्यं नमः इति श्रोत्रे दद्यात् पादम् पादौ ॥

सधेत्याचमनीयन्तु देवस्य सुखपद्वये ।

सधेति मधुपर्कश्च पुनराचमनीयकम् ॥

सानीयं वसनं पुष्पं धूपं दीपं स्नानं तथा ।

चन्दनञ्च नमोऽन्तेन तत्तच्छब्देन कल्पयेत् ॥

पूर्ववचने वीषडिति पुष्पदानसुक्तम् । अस्मिंश्च वचने नमः-
पदेनेति तदर्थं कल्पः ।

पुरस्सरणचन्द्रिकायामपि,—

नमःस्थाने स्रधा ब्रूयादेतेनाचमनं सुखे ।

मधुपर्कं प्रयुञ्जीत तेनैव वदने बुधः ॥

एतेन शारदातिष्ठने स्रधामन्त्रेणेत्यत्र लिपिसादृशमोहात्
प्रकरणापरिचयाच्च सुधामन्त्रेषाम्भूतबीजेन वमित्यनेनेति केवा-
स्मिन्नाख्यानमपास्तम् ।

उत्सर्गप्रकारश्च उक्तो यथा ।

मूलमन्त्रं ससुचार्यं तदन्ते देवताभिधाम् ।

चतुर्थ्यन्तामयाभाव्य इदं ब्रूयं नमो वदेत् ॥

काशिकापुराणे,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यद्दीयते ब्रूयमस्तङ्कारादिकाश्चनम् ॥

तेषां देवतसुचार्यं कृत्वा प्रोक्ष्यपूजने ।

उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिगाथा निवेदयेत् ॥

वरणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्ष्यमाचरेत् ।

अर्घ्यपात्राहितैस्तोषैर्विना यदिनिवेदितम् ॥

दीक्षते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तन्निष्कृतं भवेत् ।
 रोगाक्षौद्यात् प्रमादादा अर्घ्यपात्रपरिष्कृतम् ॥
 तोषं क्षुतं चेत् पात्रात्तत् पुनः कुर्वात्तदाहृतम् ।
 अष्टपावशेषे तोषे तु पात्रे मन्त्राहृतोक्तम् ॥
 तथान्वदुदकं दद्यात्तत्तेनैवाहृतं भवेत् ।
 नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूलदेवाय कल्पितम् ॥
 परिवारगणांस्तत्र सामान्यार्घ्येण पूजयेत् ।

प्रोक्ष्यपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतासुचार्यं मूलमन्त्रेषोत्सृज्य द्रव्य-
 नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

तेनायं प्रयोगः ।

वमिति वरुणबीजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य अमुकद्रव्याय नम इति पुष्पं
 दत्त्वा मूलमन्त्रं पठित्वा अमुकदेवाय अमुकद्रव्यं अमुकदेवतं नम
 इति अर्घ्योदकेनोत्सृज्य इदममुकद्रव्यमिति निवेदयेदिति ।

प्रत्युपचारान्ते तुष्णीं जलदागमुक्तम् शारदातिक्षणे,—

देवस्य मक्षकं कुर्वात् कुसुमोपहितं वदा ।

पूजाकाले देवताया नोपरि भ्रामयेत् करम् ॥

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

उपचारमाह शारदातिक्षणे,—

अथोपचारान् कुर्वीत तन्मवित् खागतादिकान् ।

खागतं कुग्रहप्रभं निगदेदपतो गृहः ॥

पात्रं पादान्मुखे दद्यात् देवस्य इदमाहुना ।

एतत् ध्यामाकूर्वाञ्जविष्णुशान्ताभिरीरितम् ॥

आधामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।

जातीजवज्रकसोच्चैस्तदुक्तं तन्त्रवेदिभिः ।

अर्थं दिशेत्ततो मूर्तिं आधामन्त्रेण दिशिकः ॥

गन्धपुष्पाद्यतयवकुमारायतिसर्षपैः ।

सदूर्ध्वैः सर्वदेवानामेतदर्थं सुदीरितम् ॥

आधामन्त्रेण वै कुर्यान्मधुपर्कं सुखाम्बुजे ।

आय्यं दधिमधून्मित्रमेतदुक्तं मनीषिभिः ॥

तेनैव मनुना दद्यादङ्गिराचमनीयकम् ।

गन्धाङ्गिः कारयेत् स्नानं वाससी परिधापयेत् ॥

दद्यात् यज्ञोपवीतञ्च हाराद्याभरणैः सह ।

स्नागतादिकानिति ।

प्रथमं पीठमन्त्रेणैव पुष्पाञ्जलिना आसनं कल्पितमतः स्नागता
दिकानित्युक्तं अतएव तत्र पश्चात् सर्वत्र पीठमन्त्रेण पुष्पाञ्जलि
आसनदानमुक्तम् । यथा भुवनेश्वरीतन्त्रे,—

बीजाद्यमासनं हत्वा मूर्तिं तेनैव कल्पयेत् ।

नारायणमन्त्रेऽपि,—

हत्वा तेनासनं मन्त्री मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ।

शिवमन्त्रेऽपि,—

अमुना मनुना दद्यादासनं गिरिजापतेः । इति

अनन्तरं चिताधामपि पीठमन्त्रमुक्ता ।

इति मन्त्रेण तन्त्रात् कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं पुनः ।

१ मूर्त्यन्त्रे, एवं संबन्धिते बीठे ।

एवं कृत्वा सने पुण्यैर्देवमावाह्य पूजयेत् ।

तथा,— आसनं पीठमन्त्रेण मध्ये पुण्यैः प्रकल्पयेत् ।

ग्रन्थौ तु काष्ठाद्यासनमपि प्रयक् दद्यात् ।

अतएव काशिकापुराणे,—

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा ।

वात्सं वा चार्क्षणं कौशं मण्डपस्थोत्तरे सृजेत् ॥

अथ इति आवाहनामन्तरं कर्त्तव्यानामुपचाराणामथ
इत्यर्थः । श्यामाकस्तृणभेदः ।

आगच्छे श्यामाकं पूर्वमेव चेति दूर्वापवत् श्यामाकाश-
मपीति । अन्ये तु श्यामाकतण्डुलानाजः । अजं पद्मपुष्पं विष्णु-
क्रान्ता अपराजिता तदयमित्यर्थः । अचता आर्द्रतण्डुलाः । सर्व-
देवानामिति प्राक् पश्चादपि सर्वोपचारेषु सम्बध्यते, तेनेव मनुना
स्रधेत्यनेन ।

पाद्यादिपाचप्रमाणमुक्तं काशिकापुराणे,—

वस्त्रकुलविहीनन्तु न पाचं कारयेत् कश्चित् ।

सर्व्वे च क्षणवत्तासमर्च्यपात्रे ततोऽधिकम् ॥

तथा तत्रैव,—

न दद्याद्भास्करायार्थं शङ्खतोयैर्विचक्षणः ।

तथा न शक्तिपात्रेण विष्णवेऽर्थं निवेदयेत् ॥

मधुपर्कपाचमुक्तं तत्रैव,—

दद्यात्तु काशपात्रेण रौप्यसर्चभवेन वा ।

गन्धाग्निरिति, आगच्छे,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिसं सुग्रीतकम् ।

हेमादिकवचनान्तःसं पूजासाधनमिष्यते ॥

निषिद्धवसान्याह काशिकापुराणे,—

निर्दग्धं मक्षिणं जीर्णं तथा गाथावलम्बितम् ।

परकीयं क्षत्रिदग्धं शूचीविद्धं तथाऽधितम् ॥

उपनेग्रमधौतञ्च क्षेपणकादिदूषितम् ।

नीलोत्तरात् कौटजगन्धं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

सर्वदेवानां गन्धमाह प्रारदातिलके,—

गन्धचन्दनकर्पूरकासागुहभिरौरितः ।

आगच्छे,—

चन्दनं मलयोत्पन्नमनाम्रातं सुग्रीतकम् ।

कर्पूरागुहकक्षुरीहिमान्यादिसुग्रीतकम् ॥

अनन्यार्पितगन्धोऽयं प्रकृतेऽर्चनकर्षणि ।

तथा तथैव,—

संघुष्य^१ तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्धनि ।

कर्पूरागुहकक्षुरीचन्दनञ्च न तत्समम् ॥

काशिकापुराणे,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन दद्यात् मलयजं यदा ॥

मुष्याख्याह प्रारदातिलके,—

न चान्यानि सुगन्धीनि मुष्यपचादि साधकः ।

मनोज्ञानि च पूजायामाददोत विचक्षणः ॥

मणिं भूमिबन्धुं कर्मिणोऽदिद्रुषितम् ।

चक्रबन्धुमात्रातं त्यजेत् पर्युषितं मुदः ॥

पुण्याणि पचाणि तुल्यसादोनि ।

ज्ञानमात्रायाम्,—

पुण्यं वा यदि वा पचं कस्य नेष्टमधोमुखम् ।

पुण्याश्चक्षिविधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तत्पार्षणम् ॥

चागच्छे,—

अनन्यार्पितपूतानि गन्धवन्ति शितानि च ।

पीतान्यपि मनोज्ञानि कौटादिरक्षितानि च ॥

पुण्याश्चेवाच शस्त्रान्ते नैतत्सम्यं निरर्चकम् ।

शितानि पीतानीत्यनेन त्रिभिर्विहितेतरनोऽक्षरमप्यभिधेयः ।

तथा तथैव,—

नीलोत्पलैर्मणिकैश्च करवीरैश्च चन्दकैः ।

जातिप्रसूनेर्विष्णुस्य पुष्पागैर्वकुलैरपि ॥

कदम्बैः केतकैः पुष्पैः कदम्बाग्रोक्तकिंशुकैः ।

प्रत्ययोः कोमलैश्चैव पूजयेच्च प्रथमतः ॥

पद्मैश्चैव पद्मैश्च जलस्यैवमुद्भवैः ।

केतकैः शुक्लवर्णैश्च, किंशुकैः पद्माग्रेस्तथा ॥

तथा तथैव,—

सुकुलैः पतितैश्चैव क्षणितैः प्रोषितैरपि ।

चन्दैरपि पुष्पैश्च दक्षैः पद्मैश्च पर्यवेत् ॥

येन केनापि पुष्पेण पत्रेणापि दलेन वा ।

यतः कुतश्चिदानौय यच्च तच्चोद्भवेन च ॥

भवार्थी जौवितार्थी च नार्चयेद्गर्हितस्थले ।

चम्पकपद्मयोर्मुकुलस्यापि दानमुक्तं ज्ञानमाकाशायाम्,—

कल्लिकाभिस्तथाऽन्याथ्यं विना चम्पकपद्मजैः ।

पतितैर्भूमौ पतितैः खण्डितैः खण्डग्रः कृतैः दलैः दलप्रधानैः
दमनकमरुचकादीनां नवपल्लवैः पत्रैर्विष्णादीनां अगर्हैरिति पुष्पा-
दिषु त्रिषु सम्बध्यते । अगर्हतां विवृणोति येन केनापीति ।

येन केनाप्यानीतेन गन्धरूपहीनेन च यतः कुतश्चिदन्यजा-
दिहस्तात् परोक्षानादितस्यानीतेन यच्च तच्चोद्भवेनाशुचिस्थले जातेन
पुष्पादिचयेन नार्चयेत् । भवार्थी सम्यक्तामः ।

भविष्ये,—

स्वधं विशीर्णकुसुमं जलेऽन्तःस्थाकृतं तथा ।

आसनस्थं भूमिलग्रमधोवासस्थितञ्च यत् ॥

निर्गन्धं मलिनं कीटजगधं पर्युषितं तथा ।

आभ्रातमुपयुक्तञ्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

गन्धहीनमपि पादं पवित्रं यत् कुशादिकम् ।

पद्मानि वितरक्तानि कुसुदान्युत्पत्तानि च ॥

एषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्चदिगोर्द्वतः ।

अन्तेषां कुसुमानान्तु थावद्गन्धविपर्ययः ॥

प्रहरं तिष्ठते जातो करवीरमहर्निशम् ।

तुल्यलग्नविष्णानां नास्ति पर्युषितात्मता ॥

ब्राह्मे,—

सर्वं पर्युषितं वज्र्यं पचं पुष्पं जलं तथा ।
पवित्रं जाह्नवीतीर्थं पवित्रं तुलसीदलम् ॥

भविष्ये,—

पुष्पैररण्यामृतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।
आत्मारामोद्भवैर्वापि न क्षिष्टैर्नाशुचीरितैः ॥
आत्मारामोद्भवैरित्यनेन परारामोद्भवनिषेधः ।

तथा नारदीयपुराणे^१ राक्षसीप्रपद्ये,—

पारक्षारामजातैश्च कुसुमैरर्चयेत् पुमान् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्येतदनृतं भवेत् ॥

मनुः,—

दण्डैःकुसुमस्रोतमधम्यैश्च मल्लवद्भम् ।

आगस्त्ये,—

परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाद्यानीथ योऽर्चयेत् ।
अविज्ञाय च तथैव निष्कलं तस्य पूजितम् ॥

यत्तु,—

दण्डैःकुसुमस्रोतमस्रोतं मनुरब्रवीत् ।

इति पठन्ति, तद्यदि साकरं तदा,—

अदेवचरितं पुष्पं देवतार्थं तथैव च ।

आददानः परस्मैवाह दण्डं दातुमर्हति ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेकवाक्यतया राजदृष्टाभावपरम् । किं
मन्त्रिणैरशुचोरितैरशुव्याचतैः ।

चारीतः,—

ज्ञानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति मागवाः ।
देवतास्तस्य गृह्णन्ति भग्नोभवति दासवत् ॥
वचनमिदं ज्ञानमाप्तविषयं कृत्वेति ज्ञानिर्ह्येतात् ।
ग्रन्थः,—

उपगन्धोन्वगन्धोनि चैत्यदृष्टोद्भवाणि च ।
वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तपुष्पाणि यानि च ॥
विष्णुः,—

गोपगन्धि नागन्धि न कण्टकिजं न रक्तम् । कण्टकिजं पितं
सुगन्धि यत्तद्व्यात् । रक्तमपि नक्षजं किंशुकञ्च ।
वामनपुराणे,—

सुरभीषि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।
अर्कधूस्त्ररमन्दारशिरीषैर्गार्धयेद्भुरिम् ॥
केतकी वसन्तकेतकी सिता ।

भविष्ये,—

द्रोणञ्च खादिरं वेणुं कुसुमं वसुधञ्च च ।
तगरं करवीरञ्च शितरक्तं पञ्चाग्रजम् ॥
कुशपुष्पं चम्पकञ्च अग्रोक्तं कुञ्जकं तथा ।
विषम्या चूयिका कुन्दं शतपथञ्च मल्लिका ॥
जाती च तुलसी विष्णोः प्रमृष्टाणि वसोत्तरम् ।

वाग्व्ये—

विष्णोः शिरसि विन्वन्ममेकं श्रोतुमशौदक्षम् ।
 अग्न्यान्ममेकं विदन् मन्मोक्षारणपूर्वकम् ॥
 पुष्यान्ममैरन्तरितं निर्धितं तुल्यशौदक्षैः ।
 मासं मलयजासिद्धं दद्यात् श्रीराममूर्धनि ॥
 किन्तु वज्रभिर्धत्तेः समूर्ध्ववरदक्षिणेः ।
 किन्मूर्ध्वसेवया दानैरप्येष तपसापि वा ॥
 पचं पुष्पं दक्षस्यैव श्रोतुमश्याः समर्पितम् ।
 रामाय सुक्तिमार्गस्य श्रोतकं सर्वशुद्धिदम् ॥
 समूह्य विधिवद्गमं भक्ता श्रोतुमशौदक्षैः ।
 भवार्णवसदृशेषु दुःखपाशादिमुच्यते ॥
 पूजायोगैर्दक्षैः पचैः पुष्पैर्वा यो यजेद्भूरिम् ।
 श्रानि न्यूनातिरिक्तानि पूर्यानि तस्य ताम्बहो ॥

दक्षैः कोमलापैः । तथा,—

न तस्य नरके क्रोशो योऽर्चयेत्तुल्यशौदक्षैः ।
 निर्वाणतुल्यशौमासायुक्तो यस्यार्चयेद्भूरिम् ॥
 यद्यत्करोति तत्सर्वमग्न्यान्ममेकं भवेत् ।
 यदि नूनं भवत्येव रामाराधनसाधनम् ॥
 तुल्यशौपचमात्रेण युक्तं तत् परिपूर्णं ।
 श्राद्धपामग्रिजातोयं तुल्यशौदक्षवाहितम् ॥
 ये पुनरिति पुनर्येषां स्तव्यपानं न विद्यते ।

नृसिंहपुराणे,—

जातीपुष्पसहस्रेण योऽर्च्यमासं सुप्रोभनम् ।
 विष्णवे विधिवद्गत्वा तस्य पुष्पफलं वृष्टुम् ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिगतानि च ।
 वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 पचात्यपि च पुष्पानि हरेः प्रीतिकराणि च ।
 अपामार्गदलं पुष्पं ततो भृङ्गरजं स्रुतम् ॥
 तस्माच्च खादिरं पचं शमीपचं ततोऽपि च ।
 दूर्वापचं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपचकम् ॥
 विष्णुपचादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।

शिवस्य पुष्पाणि भविष्ये,—

करवीरो वकस्यैव अर्क उन्मत्तकस्तथा ।
 पाटला वृक्षतो चैव तथाच गिरिकर्णिका ॥
 तथा काशस्य पुष्पाणि मन्दारस्यापराजिता ।
 शमीपुष्पाणि पुष्पागं कुलकं शङ्खिनी तथा ॥
 पुष्पाणि ब्रह्मवृक्षस्य तथा विष्णुः शिवप्रियः ।
 कुसुमस्य च पुष्पाणि तथा वै कुसुदस्य च ॥
 सुरभीणि तथान्यानि स्रुतजान्यम्बुजानि च ।

उन्मत्तो धूम्रः शङ्खिनी वल्गा इति ख्याता । ब्रह्मवृक्षः पलाशः ।
 अथ निविहानि । भविष्ये,—

केतकी चातिसुक्तस्य कुन्दो धूपी मदनिका ।
 शिरीषवर्जबन्धूककेतकानि विवर्जयेत् ॥

अतिसुक्तो माधवीकता ।

शिवपुराणे,—

कनकानि कदम्बानि राशौ देयानि ग्रहारे ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवाराशौ च मल्लिका ॥

सूर्यपुष्पाद्याश्च भविष्ये,—

मासलोमल्लिकादूर्वाजवाकाशोऽतिसुक्तकः ।

पाटला करवीरश्च वकसिस्तक एव च ॥

अतपचाणि चान्यानि रक्तानि सुरभीणि च ।

कुसुमस्ररगोऽग्निकः कर्णिकारः कुण्डकः ॥

चम्पको धातकश्चार्को जातीवकुसुपाटलाः ।

विष्णुपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजश्च च ॥

तमासुपत्रं धात्र्याश्च सदैव तपनप्रियं ।

तुलसी कासतुलसी तथा रक्तश्च चन्दनम् ॥

केतकीपत्रपुष्पश्च सद्यस्तुष्टिकरं रवेः ।

धात्रो आमलकी केतक्याः पत्रं पुष्पश्च समुदीरितं चान्यपुष्पाणां
पत्रनिषेधात् केतक्यास्तदिधिः ।

तथा,—

शमीपत्रं^१ दृष्टव्याश्च कुसुमं तुल्यमुच्यते ।

करवीरसमा श्रेया जातोवकुसुपाटलाः ॥

तथा,—

सुकुसुमांशवेङ्कानुं मल्लिनं न निवेदयेत् ।

कण्ठकोत्पत्तिस्तत्कं काक्षीदेवापराजितम् ।

न कष्टकारिकापुष्पं तथान्यद्गन्धवर्जितम् ॥

कण्ठको गुञ्जा काक्षी वराहकाम्ना ।

देवीपुष्पाश्चाह देवीपुराणे,—

चतुकासोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजातिकुञ्जकैः ।

सितरत्नैस्तथा पद्मैः कुन्दमन्दारचन्दकैः ॥

करवीराकंपुष्पैश्च सार्वपेक्षापराजितैः ।

सितरत्नैस्तथा पीतैः कण्ठैश्चापि चतुर्विधैः ॥

वकुशैरतिमुक्तैश्च बन्धुकागस्त्यसम्भवैः ।

जताभिर्गन्धवृक्षस्य दूर्वाफुरैश्च कोमलैः ॥

मञ्जरीभिः कुशानाञ्च केतकीविष्वक्पत्रकैः ।

पुष्पैः पद्मैर्व्याज्जामं जलजैः स्त्रजैरपि ॥

धान्यानां कुसुमैर्देवीं पद्मैश्चापि प्रपूजयेत् ।

जताभिः कोमलज्जामाभिः ।

अतु पठन्ति,—

न दूर्ध्वपार्श्वयेद्देवीं न तुलस्या मणेश्वरम् ।

नाक्षतैश्च हवीर्नेत्रं न केतक्या मणेश्वरम् ॥

तद्यदि धाकरं क्वात् तदा दुर्गातिरिक्तदेवीविषयो दूर्ध्वान्विषेधः ।

देवीपुराणादौ दुर्गाया विहितत्वात् । एवं नाक्षतैश्च हवीर्नेत्रमिति

त्रेवक्षाद्यतपूजाविषयम् । अर्घ्यादौ तु विहिता एवाक्षताः ।

सर्वदेवानां धूपसाह शारदातिष्ठते,—

अगुरुप्रोत्तुगुगुशर्करामधुचन्दनैः ।

धूपवेद्यान्वसन्निवेनीचेर्देवस्य दक्षिणः ।

उत्तीरं वीरबभूवम् । जीवेर्देवकाधस्तात् यथा उर्याय देवस्य
नासारन्ने संनश्यते ।

काशिकापुराणे,—

न यक्षधूपं कुचापि माधवाय निवेदयेत् ।

विष्णुः । न जीवजातं धूपार्थं ।

नारसिंहे,—

महिषासं गुग्गुलुञ्चं चाप्ययुक्तं सप्रकर्षम् ।

धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥

काशिकापुराणे,—

न भूमौ वितरेद्भूपं नासने न घटे तथा ।

यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् ॥

दीपमाह शारदातिशये,—

वर्था कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ।

आरोप्य दर्शयेद्दीपानुष्ठेः सौरभप्राप्तिनः ॥

तिलजेत्यनेन सार्वपादित्वेहनिषेधः ।

आरोप्य दीपस्तुष्टे संस्थाप्य उच्चेर्देवतासमुच्चं दर्शयेत् ।

काशिकापुराणे,—

उत्तमदीपः प्रथमस्तिस्रोऽङ्गुलवन्तः ।

मेघाच्छाद्यकरः क्षर्चिर्दूरतापविवर्जितः ॥

सुगन्धः प्रष्टव्यरक्षितो निर्धूतो नातिवृक्षकः ।

दक्षिणे दीपस्तुष्टः प्रदीपः जीवितस्तुष्टे ॥

दृष्टेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।
 दीपदृष्टास्य कर्मव्याख्येजसाद्यैः प्रथमतः ॥
 न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपखेद्यान् दृतादिकान् ।
 दत्त्वा मिश्रीकृतं खेद्यं तामिश्रं नरकं व्रजेत् ॥

प्रथमो मुख्यः । दूरतापं विवृणोति तत्रैव ।

सम्भ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलः ।

न स दीप इति ख्यातो मोक्षवह्निरिति स्मृतः ॥

तथा तत्रैव,—

तेजसं दारवं क्षौद्रं मार्त्तिकं गारिकेजसम् ।

द्वणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

द्वणराजोद्भवं ताण्डफलास्त्रिमयम् ।

निषिद्धवर्त्तिकामाह तत्रैव ।

ग्राणं वादरजं वस्त्रं जीर्णं मस्तिनमेव वा ।

उपयुक्तान्तु न दद्यात् वर्त्तिकार्थं कदाचन ॥

ग्राणं शणसूत्रं, कार्पासं वादरञ्च तदित्यमरकौषधर्म्मात्
 कार्पासादिकवस्त्रं वादरं तत्र जातं तद्भवां दशामित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मः,—

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।

उपयुक्तं पूर्वं कृतोपयोगम् ।

महाभारते,—

नैव निर्व्याप्येदीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपदत्ता भवेदन्धः काष्ठो निर्व्यापको भवेत् ॥

नेत्रेक्षमाह आगच्छे,—

पायसापूपमिष्टान्नफलोपेतं चरेर्हुने ।

शुद्धं च वज्रकोपेतमन्यार्पितमिच्छते ।

नेत्रेक्षमर्चनायास्तु सतामूखं प्रकल्पयेत् ॥

शारदातिष्ठते,—

स्नादूपदंशं विमलं पायसं चक्षुर्करम् ।

कदलीफलसंयुक्तं चाण्यं मन्त्री निवेदयेत् ॥

उपदंशं व्यञ्जनम् ।

वामनपुराणे,—

चविषा संकृता ये तु चवगोधूमशास्त्रयः ।

तिक्तमुद्गादयो माषा त्रीदयश्च मिषा चरेः ॥

शारदातिष्ठते,—

उपचारैः समभ्यर्च्य दंशयेच्छचामरम् ।

कर्पूरशकलोन्मिश्रं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ॥

आगच्छे,—

कर्पूरशकलोन्मिश्रं नागवल्लीदक्षाम्रितम् ।

सुधाकिन्दुसमायुक्तं पूगीफलमनोहरम् ॥

ताम्रसं रघुनाथस्य दत्त्वा कामानवाप्नुयात् ।

सुधाकिन्दुसूर्णविन्दुः । एतेन पर्णसूर्णपूगपक्षानां ताम्बूलसंज्ञेति दर्शितम् । कर्पूरयोगे तु पक्षातिशय एव शारदातिष्ठकवचनात् ।

कालिकापुराणे,—

नेत्रेक्षं दक्षिणे वामे पुरतो न तु वृद्धतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

ग्रामतस्तु तथा धूपमये वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भक्ष्यकम् ॥

गृध्रिचपुराणे,—

स्थाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

शेषोपचारः प्रणामस्तु पश्चाद्वक्ष्यते ॥

नैवेद्यात् परमावरणपूजामाह शारदातिलके,—

अङ्गादिलोकपाशानां यजेदावरणान्यपि ।

केशरेष्वाग्निकोष्णादि हृदयादीनि पूजयेत् ॥

नेत्रमये दिशास्त्रास्त्रमित्यर्चैर्दङ्गदेवताः ।

पश्चादभ्यर्चनीयाः स्तुः कञ्जोक्ता वृत्तयः क्रमात् ॥

अग्नौ यजेत्लोकपाशान्मूलपारिवदन्वितान् ।

हेतिजात्यधिपोपेतान्दिक्षु पूर्वार्धदितः क्रमात् ॥

हन्त्रमग्निं यमं रक्षो वरुणं पवनं विधुम् ।

ईशानं पञ्चगाभीशमथ ऊर्ध्वं पितामहम् ॥

अङ्गादिलोकपाशान्तमिति परिभाषा ।

आवरणपूजाविधिरक्तोऽगस्त्यवर्णितायाम्,—

गणपत्यादयः सर्वे द्वारङ्गावृत्तिरूपिणः ।

प्रणवादिचतुर्थ्यन्तगमोऽन्ताः स्त्रास्त्रनामभिः ॥

पूजनीयाः प्रयत्नेन गन्धपुष्पाचतादिभिः ।

द्वारदेवता अङ्गदेवता आवरणदेवतास्तैर्वर्चः स्त्रास्त्रनामभिः
कर्तव्यैः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तगमोऽन्ताः स्त्रास्त्रा पूजनीयाः, तेन च
अङ्गुष्ठाद्यैः नम इति प्रथोक्तः सन्त्यक्तः ।

चक्रपूजाप्राप्तुं हृदयाय नम इत्यादि कक्षाप्रत्येकं पठित्वा
हृदयाय नम इत्यादि प्रयोगः ।

चक्रपूजास्नानमाह केन्द्ररेखिति ।

कोककेन्द्रचतुष्टये हृदयत्रिरःत्रिंशत्कवचानि चत्वारि । मूर्धं
वाहनं पारिवदाः परिवाराः हेतिरक्षम् ।

जात्यधिपाक्षोक्ता योगिनीतन्त्रे,—

इन्द्रः सुरपतिश्चाग्निसेजसां प्रेतपो यमः ।

रक्षोऽधिपो नैऋतस्तु वरुणस्तु जलाधिपः ॥

प्राणानामधिपो वायुर्नक्षत्राधिपतिः शशी ।

ईशानः सर्वविद्येशोऽनन्तो नागाधिपः स्रुतः ॥

ब्रह्मा तु सर्वलोकानामधिपः परिकीर्तितः ।

गङ्गपुराणे व्यक्तमुक्तम्,—

इन्द्राय सुराधिपतये सवाहनपरिवाराद्युधाय नम इत्यादि ।

रक्षो नैऋतं पवनं वायुं विधुं शोमं, वज्रपु तन्त्रेषु दिक्षुपाक-
मध्ये शोमस्यैव पूजोक्ता, कश्चित् कुबेरकापि विकल्पः । पञ्चगाधी-
शमनतां पितामहं ब्रह्माण्डम् ।

दिग्व्यवस्थोक्ता योगिनीतन्त्रे,—

यच्चैव भागुः स विद्यत्युदेति

प्राचीं तु तां वेदविदो वदन्ति ।

मध्यं तथा पूजकपूज्ययोस्तु

वदाममन्त्राः प्रवदन्ति वक्त्रः ॥

तथा नारदतन्त्रे,—

देवतासमुच्चं प्राज्ञी विज्ञेया देवतार्चने ।

दक्षभागो दक्षिणा दिक् पश्चाद्भागस्तु पश्चिमा ।

उदीची वामभागस्तु तन्मध्ये कौशकल्पना ॥

ततो जपं कुर्यात् । पुरस्सरणचन्द्रिकायाम्,—

प्राणायामचक्रं कृत्वा ऋत्यादिन्यासपूर्वकम् ।

ध्यात्वेष्टदेवतारूपमात्मानं प्रजपेन्मनुम् ॥

सञ्ज्ञापूर्णा पुनः कुर्याद्दृष्ट्यादिप्राणसंयमान् ।

आरम्भे समापने च प्रणवमुच्चारयेत् ।

अथ मनुः,—

स्वत्यगोक्तं पूर्वं परस्ताच्च विप्रैर्यति ।

ततोऽर्थोदक्तेन जपं समर्पयेत् ।

गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृह्याणाम्मत्कृतं जपम् ।

सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्मादेश्वर ॥

आरदातिलक्ष्णे,—

अथाग्रक्ति च संजय मूलमन्त्रमनन्यधीः ।

तं जपं सर्वसन्त्ये देवतायै समर्पयेत् ॥

जपमाज्ञादिप्रकारस्तु मदीयपुरस्सरणपद्धतौ द्रष्टव्यः ।

मात्स्ने,—

जीतवादिचर्निर्घोषं देवतायै तु कारयेत् ।

अष्टा भवेदग्रक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥

ततस्तु प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमेत् ।

यथा जीभानवते,—

सुखेदवावयेः वन्मृ पौराणेः प्राक्तनेरपि ।

सुखा प्रवीद भगवन्निति वन्देत दृष्टवत् ॥

प्रपन्नं पाणि मामीत्र भीतं मृत्पुष्पावशात् ।

इति त्रेषं मया दत्तं त्रिरस्याथाव सादरम् ।

उदावयेवेदुदासं ज्योतिर्ज्योतिषि तत् पुनः ॥

उदावयेवेदुदेः प्राक्तनेराधुनिकैः स्वकल्पितैरन्यकल्पितैर्वा ।

स्वकल्पितानाम् वन्मया प्राधान्यं यथा काविकापुराणे,—

यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां जटिताभ्यां नमोविधिः ।

क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्त्वत्तमस्तु यः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते गतिः ।

य मध्यमो नमस्कारो भवेदाचनिकः यदा ॥

यत्तु मातृपुत्राद्येन नमनं क्रियते यदा ।

य वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारश्च पुनश्चौ ॥

यथाधुन्येष्ट न स्रोतव्यं, यथा,—

मोहादज्ञानतः सौति योऽपन्नम्यैर्जनाईनम् ।

य चाति नरकं चोरं कावसूचनवाङ्मुखः ॥

दृष्टवदहाष्टैरित्यर्थः ।

यामनपुराणे,—

पिः प्रदक्षिणमावृत्त्य ज्ञानाहाप्रप्रयामकम् ।

इत्याद्यनेधस्य कथं प्राप्नुवांसाय संशयः ॥

नृसिंहपुराणे,—

नमस्कारः कृती ययः कर्मजनेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन चट्टाङ्गेन हरिं प्रयेत् ॥
शिरसा शिरसा दृष्ट्वा वक्षसा मनसा तथा ।
पद्मां कराभ्यां चासुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग इत्येते ॥

विष्णुधर्म,—

आसुभ्यां चैव पाणिभ्यां^१ शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
परमाणूनि चावन्ति कक्षाटे पुरवक्षस्तु ।
पार्थिवानि भवन्तीह नमतो मधुसूदनम् ।
तावन्वन्द्यानि विप्रेन्द्राः स्वर्गलोके महीयते ॥
एवं प्रणम्य सर्वे सर्वथैव महासुह्रां प्रदर्शयेत् ।

जवा चागस्त्ये,—

मनोवाक्कायमनितं कर्ष्यं चक्षुः शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं प्रीतये भूयाद्यमो देवाय शार्ङ्गिणे ॥

तथा,—

चक्षुःश्रवणचिताश्रुहा प्रचारितकरदधी ।
महासुह्रेवमाख्याता मूनाधिकचमापनी ॥

ततश्च,—

प्रपन्नं पादौ मामीश भीतं मृत्युपशवेवात् ।
इति पठन् श्रेष्ठं निर्माजं भगवते नमः इत्यस्मिन् विभागे

त्रिरसाधाव नृपमन्त्रेण देवं ज्योतीरूपं विधातुं सम्यग्देवता-
वन्मादिष्यं तत् ज्योतिः पुराणेषु वद माचार्यद्वारा ज्योतिषि
कोवदन्पत्राद्ये ज्योतीरूपे भवति उदाहरेत् आपयेत् । वाम-
नेश्वरतन्त्रे, चमस्तेति विवर्जयेत् ।

तथा पुराणरचयत्रिकायाम्,—

आपयेदात्मदत्तपत्रे परिवारगणेः वद ।

उदासं चेदित्यनेन ब्राह्मणाने प्रतिष्ठितप्रतिमायाश्च विवर्ज-
नाभावादुदासनं नास्तीत्युक्तं, किन्तु निर्मास्यमात्रं त्रिरसि धार्यम् ।
ततो भूमौ पिकोचमस्थानं कृत्वा तत्र निर्मास्यपुष्पनैवेद्यैर्विष्णो-
रनुचरं विष्णुचरणं ध्यात्वा पूजयेत् ।

काशिकापुराणे,—

ऐश्वर्या मन्त्रसं कृत्यान् पिकोचं दक्षिणं वामम् ।

विवर्जनाय निर्मास्यधारिणः पूजनाय वै ॥

निर्मास्यधारो विष्णोश्च विष्णुचरणद्वयदुर्गम् ।

ब्रह्मचर्यमदायादिदीर्घमनुर्ध्वं धारः ॥

रक्तपिङ्गवर्णश्च चितपद्मोपरि स्थितः ।

पद्मतीक्ष्णः करान्मेन संयुतो विन्दुनेत्रुणा ।

कोर्णितकण्ठ मन्मोहं तेन तं पदिपूजयेत् ॥

पकारश्च तृतीयवर्षी वकारः करान्मेन श्रीकारेण ततो
वौमिति विष्णुचरणमन्त्रः ।

ब्रह्मोर्निर्मास्यधारो यद्वरिष्ठः । कुर्माक्षः

चण्डेश्वरी निर्मास्यधारिणी ।

देवदत्तद्रव्यस्रोतसरां प्रतिपत्तिमात्रं, विष्णुः—

सूर्याय दत्तं मनेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माग्नेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं विप्रेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं वात्सतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । मगा अग्निनेता गटनर्तकादयः भस्माङ्गाः पाशपताः वात्सता वैष्णवा ब्राह्मणाश्च तदितरा अपि । दद्यादिषां वत्तं जनयेदित्यर्थः । अथ केचित्,—

तवोपयुक्तसम्पत्त्यन्वयाद्योऽसङ्गहारभूयिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दायास्तव माषां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य स्वयमुत्तरप्रतिपत्ति-
ज्ञानमित्याहुः ।

तच्च, स्वदत्तद्रव्ये स्वात्माभावेन स्वोपयोगविरोधात्, अपि दीपावस्योक्तं मे नोपयुक्त्यात् कदाचनेति तदीयवचनान्तरविरोधाच्च । तवोपयुक्तेति वचनम् अन्यतो सम्पत्त्यन्वादिविषयम् ।

एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताग्नेन यदृथं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि दातव्यं तदानन्वाद्य कल्पते ॥

इति वचनं यदि याकरं स्यात् तदा तदप्यन्वतो सम्पत्त्यन्वेष-
विषयं ज्ञेयम् । अन्यथा उच्छिष्टस्यापि पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः । न च तत्रा, उच्छिष्टस्वात्माभावेन पुनरुत्सर्गविरोधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् स्वात्माभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
व्यर्पणम् । तथा विष्णवे स्वदत्तगन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् स्व-
मुपयुक्त्यानि गान्ध्यानि वस्त्राश्चक्षुरादीनि अतएव अपि दीपा-
वस्योक्तमित्यादि श्रीभागवतम् ।

यथा वन्यसुरप्रदीपे श्रीपिण्डुधर्मीनरवचनम्,—

यत् पुण्यं यत् ततोऽयमपानाद्यमौषधम् ।

अग्निवेश न बुद्धीत यदाहाराद्य कल्पितम् ॥

अग्निवेश चरेर्बुध्वाङ् वत्तजस्यानि नारकी ॥

तथापि श्रीभागवते बह्वृक्ष्ये पथोव्रते ।

उदाहृतं देवं सन्धानितमिवेदितमपतः ।

अद्यादात्मविशुद्धये सर्वकामवन्द्यये ॥

अथ चित्तशुद्ध्यादिवक्त्रकचनादन्यथापि भोजनाद्यतः सद्गत-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा प्रतापने वेदस्यं यत्-
कचनमेति । तथाचागस्त्यवंहितायाम्,—

निर्माञ्जतुलसीमासां शिरस्यपि निधाय वै ।

निर्माञ्जचन्दनेनाङ्गमङ्गलैस्तथा नामभिः ॥

पापिष्ठो वायव्यापिष्ठो विश्वो वायव्य एव वा ।

भवेद्देवाधिकार्यं च रामाराधनकर्त्तव्यम् ॥

अथ प्रात्यक्षिकदेवाद्यां प्रकृतत्वात् प्रत्यहं जाभयक्यवाच
सद्गतनिर्माञ्जचन्दनमेव प्रतीयते ।

यतो विष्णवे सद्गतगन्धपुण्यनैवेद्यानां शोपचीनः चिह्नो
नाम्नेषां वचनाभावात् ।

यत्,— निर्माञ्जं शोपचीनं च द्रव्यं तपस्व्यं च ।

उपयुक्तं तस्मिन्नाहं पश्यते नरये भुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तस्मात्प्रात्यक्षिक-
विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

देवदत्तद्रव्यस्रोतरां प्रतिपत्तिमाह, विष्णुः—

सूच्यांश्च दत्तं मनेभ्यः, शिवाय दत्तं भस्माग्नेभ्यो, ब्रह्मणे दत्तं विप्रेभ्यो, दुर्गायै दत्तं स्त्रीभ्यो, विष्णवे दत्तं शास्त्रतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । मगा अग्निमेता नटनर्त्तकादयः भस्माङ्गाः पाश्र्वापताः शास्त्रता वैष्णवा ब्राह्मणाश्च तदितरा अपि । दद्यादेषां सत्त्वं जगद्येदित्यर्थः । अथ केचित्,—

तवोपयुक्तस्रग्गन्धवासोऽस्त्रहारभूषिताः ।

उत्सृष्टभोजिनो दायास्तव माथां जयेमहि ॥

इति श्रीभागवतदर्शनात् विष्णुदत्तद्रव्यस्य स्त्रयमुत्तरप्रतिपत्ति-
ज्ञानमित्याहुः ।

तच्च, स्रग्गन्धे स्त्रयाभावेन स्त्रोपयोगविरोधात्, अपि दीपावलीकं मे गोपयुञ्ज्यात् कदाचनेति तद्दीयवचनान्तरविरो-
धाच्च । तवोपयुक्तेति वचनन्तु अन्यतो स्रग्गन्धेनादिविषयम् ।

एवञ्च,— विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्ट्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि दातव्यं तदानन्वाय कल्पते ॥

इति वचनं यदि साकरं स्यात् तदा तदप्यन्यतो स्रग्गन्धे-
विषयं मन्यन्म् । अन्यथा उत्सृष्टस्यापि पुनस्तर्गप्रसङ्गः । न च
तथा, उत्सृष्टस्याभावेन पुनस्तर्गविरोधात् ।

वस्तुतस्तु विष्णुदत्तद्रव्यात् स्त्रयाभावेऽपि वचनाद्यथा ब्राह्मणे-
वर्पणम् । तथा विष्णवे स्रग्गन्धपुष्पनैवेद्यानि वचनात् स्त्र-
यपञ्चोक्त्यानि नान्यानि वस्त्रास्त्रहारादीनि अतएव अपि दीपा-
वलीकमित्यादि श्रीभागवतम् ।

यथा समस्तप्रदीपे श्रीविष्णुधर्मोत्तरवचनम्—

वचं पुण्यं कृतं तीर्थमभयानामनौबधम् ।

अग्निवेश न भुञ्जीत यदाहाराद्य कल्पितम् ॥

अग्निवेश हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी ॥

तथापि श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे पद्योक्ते ।

उदास्य देवं स्वधान्वितज्जिवेदितमगतः ।

अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसन्तुद्धये ॥

अथ चित्तशुद्ध्यादिकसकयनादन्यथापि भोजनाग्रतः स्नान-
विष्णुनैवेद्यभोजनं प्रतीयते । अन्यथा श्रीभागवते वैष्णवं कृत-
कथनमेति । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

निर्मास्यतुलसीमासां शिरस्यपि निधाय वै ।

निर्मास्यचन्दनेनाङ्गमङ्गयेत्तस्य नामभिः ॥

पापिष्ठो वाय्यपापिष्ठो विज्ञो वाय्यश्च एव वा ।

भवेद्देवाधिकार्यं च रामाराधनकर्त्तव्यम् ॥

अथ प्रात्यक्षिकदेवार्चायां प्रकृतत्वात् प्रत्यहं आभयभावाच्च
स्नाननिर्मास्यचन्दनमेव प्रतीयते ।

अतो विष्णवे स्नानगन्धपुष्पनैवेद्यानां स्तोपयोगः सिद्धो
नान्येषां वचनाभावात् ।

अतः— निर्मास्यं स्तोपयोग्यं इत्युक्तं तपस्य च ।

उपपन्नस्य तस्मिन्नात् पच्यते गरुके भुवम् ॥

इति भविष्यपुराणवचनं, तद्व्याख्यातिरिक्त-

विषयं तेषां विहितत्वात् ॥

अथ द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य पूजाप्रयोगो लिख्यते ।

—०—

ज्ञातः शुचिः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पादौ प्रक्षाल्य समाधानः
कृतपुराचकारः शुचिस्थाने आसनमुपकल्प्य दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन
दिशाम् अस्त्रायकङ्कितं जपितजलैश्चान्तरीचगान् वामपार्श्व-
चातैस्त्रिभिर्भौमान् विज्ञानुत्सार्य आधारशक्तिपद्मायनाय नमः
इत्याचनं सम्पूज्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा क्षिरप्रतिमायान्तु 'तदप-
सुखस्योपविश्य,

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्तारस्तो नम्यन्तु नृसिंहाक्षया ॥

इत्यस्त्रायकङ्कितं सिद्धार्थावतादीन् सर्वतो विकीर्त्य कृता-
ञ्जलिर्भूत्वा वामपार्श्वं गुरुभ्यो नमः, दक्षिणपार्श्वं गङ्गेनाथ नमः
समुखे श्रीवासुदेवाय नमः । अस्त्रायकङ्कितं इत्यौ विप्रोध्य
तेनैवात्मन्तेण तावत्पयमूर्द्धाङ्गं कृत्वा छोटिकाभिर्दिग्मन्त्रं विधाय
परितोऽग्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

इत्यग्रादात्मानं दीपग्निप्राकारं शिरसि सहस्रदक्षकमलसे
परमात्मनि सुपुष्पावर्तना हंस इति मन्त्रेण संयोज्य पादस-
दृष्टिर्वा विघ्नमूलक्षणसे तज्जलं हृदयक्षतेजसि, तन्नेत्रौ मुखसे
वाचौ, तदायुं भास्वत्काशे, तदाकाशं सहस्रदक्षसे परमात्मनि
संयोज्य मुखद्वारादींश्च तत्रैव लीनानि विचिन्त्य वामनाथापूरणेन

१ ख प्रसक्ते, तरमिमुखः ।

वमिति धूववर्षं वायुवीजं विचित्रं पञ्चाग्रदारं जपन् वायुसुप्तोऽथ
 देहं शुष्कं विभाव्य दक्षिणवायुना रेचयेत् । तमेव दक्षिणवायुपुटेन
 वायुसुप्तोऽथ रमित्यग्निवीजमववर्षं पञ्चाग्रदारं जपन् देहं दग्धं
 परिभाव्य वामनावापुटेन भस्करयेत् पापेन सह रेचयेत् । ततश्चे-
 नेव वामनावापुटेन वायुसुप्तोऽथ सहस्रदशकमजस्रं परमात्मानं
 चन्द्ररूपं ध्यात्वा वमिति वरुणवीजं पञ्चाग्रदारं जपन् तस्माच्च-
 द्रादन्ततुल्या आस्राव्य समित्यनेन इन्द्रवीजेन शुद्धं देहं जन-
 चित्वा आत्मजीनानि पञ्चभूतानि सृष्टिक्लेशं यथास्थानं स्थाप-
 चित्वा सोऽहमिति मन्त्रेण परमात्मनः सक्रागादहङ्कारादिमन्त्रै-
 सह जीवात्मानं हृत्पद्मे स्थापयेत् इति भूतशुद्धिः ॥

अनन्तरं ऋष्यादिन्यासः ।

प्रजापतिर्धर्मसंस्तुते गायत्रीच्छन्दो मुखे जीवासुदेवो देवता
 इति इति विन्यस्य प्रणवं जपन् प्राणाचामभयं कुर्यात् ।

यथा,— इष्टया कर्षयेदायुं वाक्चं वोऽन्नमाचया ।

धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु माचया ॥

सुषुप्तमध्यगं सम्यक् द्वाविंशन्माचया ग्रनेः ।

नाद्या पित्रक्षया यैवं रेचयेद्योगवित्तमः ॥

प्राणाचामभिर्मात्राङ्गैर्गन्धर्वविशारदाः ।

भूवोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इष्टमन्त्रेण प्राणाचानि तु यथाशक्तिवारं जपन् कषीः पूर्य-
 धारयरेचनानि कुर्यात् ।

ततो माह्वान्वाचः ।

स्रष्टाटसुबटसोऽस्मिन्निज्रायेषु गच्छयोः ।
 ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ते दोःपक्षग्न्यपक्षेषु च ॥
 पार्श्वयोः वृद्धतो नाभौ जठरे हृदयेऽस्ये ।
 कक्षुचक्षे च हृत्पृथ्वीं पाणिपादयुगे ततः ॥
 जठरानगयोर्भक्षेऽस्माह्वान्वाचान् यथाक्रमम् ।

एषु स्थानेषु अकारादीन् अकारान्तान् वर्णान् न्यसेत् ॥

अं नमः आं नमः इं नमः ईं नम इत्यादिक्रमेण तु फक्का-
 धिक्कम् । केग्रवादिन्याये तु ततोऽपि फक्काधिक्यम् ।

केग्रवादिन्यायो यथा,—

प्रथमं सक्षीगारायणं ध्यात्वा तद्रूपमात्मानं विभाव्य पूर्वोक्त-
 स्थानेषु न्यसेत् । ध्यानं यथा,—

ह्रस्वैर्विभक्तं सरसिजगदाग्रशृङ्गचक्राणि विद्यां
 पद्मादग्रौ कमलकक्षसं मेघविषुद्विज्ञासम् ।
 वामोत्पुङ्गुखलमधिरसाक्ष्यमाश्लेषक्षोभा-
 देकीभूतं वपुरवतु नः सुखरीकाक्षकक्षयोः ॥

स्रष्टाटे श्रीं अं केग्रवाच कीर्त्तये नमः ।

सुबटते श्रीं आं गारायणाय कान्थे नमः ।

चपुषोः श्रीं इं माधवाय तुभ्यै नमः ।

श्रीं ईं गोविन्दाय पुण्ये नमः ॥

कर्षयोः श्रीं उं विष्णवे हृदये नमः ।

श्रीं अं मधुसूदनाय ग्रान्थे नमः ।

नासयोः श्री० ख० निविक्रमाय क्षिपायै नमः ।

श्री० ख० वामनाय दयायै नमः ॥

गण्डयोः श्री० ख० श्रीधराय मेधायै नमः ।

श्री० ख० हृषीकेशाय चर्षायै नमः ॥

श्रोष्ठदये श्री० ए० पद्मनाभाय अद्भुतायै नमः ।

श्री० ऐ० दामोदराय लज्जायै नमः ॥

दन्तपङ्क्तिदये

श्री० श्री० वासुदेवाय लक्ष्म्यै नमः ।

श्री० श्री० सरूपणाय सरस्वत्यै नमः ॥

शिरशि श्री० अ० प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नमः ।

मुखे श्री० अ० अनिरुद्धाय रत्यै नमः ॥

दक्षिणहस्तसन्धिसप्ततुष्टयागेषु

श्री० क० चक्रिणे जयायै नमः ।

श्री० ख० गदिने दुर्गायै नमः ॥

श्री० ग० शार्ङ्गिणे प्रभवायै नमः ।

श्री० घ० खड्गिने सत्यायै नमः ॥

श्री० ङ० शङ्खिने चण्डायै नमः ।

वामहस्तसप्ततुष्टयसन्धयेषु—

श्री० च० हस्तिने वाय्यै नमः ।

श्री० छ० सुवस्त्रिने विद्यायै नमः ॥

श्री० ज० शूत्रिने विजयायै नमः ।

श्री० झ० पाणिने विरजायै नमः ॥

श्री० अ० अक्षुत्रिने विद्यायै नमः ।

दक्षिणपादचतुष्टयसन्ध्यपेक्षु—

श्री० ट० सुकुन्दाय विनदायै नमः ।

श्री० ठ० मन्दजाय सुमन्दायै नमः ॥

श्री० ड० नन्दिने स्यायै नमः ।

श्री० ढ० नराय ऋद्धौ नमः ॥

[श्री० ण० नरकजिते समृद्धौ नमः]^१ ।

वामपादचतुष्टयसन्ध्यपेक्षु—

श्री० त० हरये शृङ्गे नमः ।

श्री० थ० कृष्णाय बुद्धौ नमः ॥

श्री० द० सत्याय भुक्तौ नमः ।

श्री० ध० सात्वताय गत्यै नमः ॥

श्री० न० सौराय चमायै नमः ।

पार्श्वद्वये ।

श्री० प० शूराय रमायै नमः ।

श्री० फ० जनार्दनाय उमायै नमः ।

दृष्टे श्री० व० भूधराय क्लेदिन्यै नमः ॥

नाभौ श्री० भ० विश्वमूर्त्तये क्षिप्तायै नमः ।

उदरे श्री० म० वैकुण्ठाय वसुदायै नमः ॥

चक्षुषे श्री० च० दुर्गात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः ।

दक्षिणांशे श्री० व० चन्द्रगात्मने वशिने परायै नमः ॥

१ न पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

जीवाणां जी० ख० मांसात्मने वस्त्रात्मने पराश्रयाय नमः ।

वामाक्षे, जी० र० मेद आत्मने वासाय सुखाय नमः ॥

हृदयादिहृदये ।

जी० ग० अस्त्रात्मने हृष्याय अन्ध्यायै नमः ।

जी० घ० मज्जयात्मने हृषाय प्रज्ञायै नमः ॥

हृदयादिपादद्वये ।

जी० ङ० शृङ्गात्मने^१ हंसाय प्रभायै नमः ।

जी० च० प्राणात्मने वराहाय निग्रायै नमः ॥

उदरे जी० छ० शक्तात्मने विमलाचामोषायै नमः ।

[सुखे जी० ष० क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै नमः]^२ ।

ततस्तत्त्वान्यायः काम्यो यथा । सकलप्ररीरे

जी० म० नमः पराय जीवात्मने नमः^३ ।

म० नमः पराय प्राणात्मने नमः ।

हृदये— व० नमः पराय बुद्ध्यात्मने नमः ॥

ख० नमः परावाक्क्षारात्मने नमः ।

प० नमः पराय मन आत्मने नमः^४ ॥

भिरधि, ङ० नमः पराय अन्ध्यात्मने नमः ।

सुखे, ध० नमः पराय स्वर्गात्मने नमः ॥

१ ख म, पुस्तकद्वये, शृङ्गात्मने ।

२ म पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

३ ख पुस्तके, पराय जीवात्मने नमः इति शब्दो नास्ति ।

४ ख ख पुस्तकद्वये, मन आत्मात्मने नमः ।

- चदि, द० नमः पराय रूपात्मने नमः ।
 गुप्ते, घ० नमः पराय रसात्मने नमः ॥
 पादे, त० नमः पराय गन्धात्मने नमः ।
 कर्षणे, थ० नमः पराय ओषात्मने नमः ॥
 तपि, ड० नमः पराय त्वगात्मने नमः ।
 चक्षुषोः, ढ० नमः पराय चक्षुषात्मने नमः ॥
 जिह्वायां, ढ० नमः पराय जिह्वात्मने नमः ।
 नासायां, ट० नमः पराय नासात्मने नमः ॥
 श्रुते, झ० नमः पराय वागात्मने नमः ।
 हस्ते, ञ० नमः पराय पाष्ठात्मने नमः ॥
 पादे, ञ० नमः पराय पादात्मने नमः ।
 शरीरे, ञ० नमः पराय पाद्यात्मने नमः ॥
 उपस्थे, च० नमः पराय उपस्थात्मने नमः ।
 शिरसि, छ० नमः पराधाकाशात्मने नमः ॥
 श्रुते, च० नमः पराय वाखात्मने नमः ।
 चदि, ग० नमः पराय तेज आत्मने नमः ॥
 श्रुते, ख० नमः पराय जलात्मने नमः ।
 पादे, क० नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः ॥
 चदि, ग० नमः पराय पुण्डरीकात्मने नमः ।
 द० नमः पराय द्वादशकलायुक्तसूर्यमण्डलात्मने नमः ॥
 ख० नमः पराय षोडशकलायुक्तचन्द्रमण्डलात्मने नमः ।
 व० नमः पराय दशकलायुक्तवज्रिमण्डलात्मने नमः ॥

शिरशि ष० नमः पराय परमेष्ठिसुदेवात्मने नमः ।

मुखे ष० नमः पराय पुरुषसङ्घर्षणात्मने नमः ॥

हृदि, ल० नमः पराय विश्वप्रभुजात्मने नमः ।

गुह्ये, र० नमः पराय निवृत्त्यनुबद्धात्मने नमः ॥

पादयोः, ल० नमः पराय सर्वनारायणात्मने नमः ।

सकलशरीरे

सौ० नमः पराय कोपनृसिंहात्मने नमः ।

ततो मूर्त्तिपञ्चरन्यासः काम्यो यथा ।

ललाटे, अ ॐ केशवाय धात्रे नमः ।

उदरे, आ न नारायणाचार्य्यणे नमः ॥

हृदि, इ मो माधवाय मित्राय नमः ।

कण्ठे, ई भ गोविन्दाय वरुणाय नमः ॥

दक्षिणपार्श्वे उ ग विष्णवे अंगवे नमः ।

दक्षिणांघ्रि उ व मधुसूदनाय भर्गाय नमः ॥

दक्षिणगले ए ते चिविक्रमाय विवस्वते नमः ।

वामपार्श्वे ऐ वा वामनाय इन्द्राय नमः ॥

वामांघ्रि ओ सु औधराय पूष्णे नमः ।

वामगले औ दे हवीकेशाय पर्यन्याय नमः ॥

पृष्ठे अ० वा पद्मनाभाय त्वष्ट्रे नमः ।

पौवायां अः य दामोदराय विष्णवे नमः ॥

मूर्द्ध्नि ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

ततः करान्न्यासः । अङ्गुष्ठादिषु, ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नम-

सूर्य्यगोभां स्नाया । भगवते मध्यमाभां वषट् । वासुदेवाय
 जनामिकाभां ऊं । समक्षेण कनिष्ठाभां फट् । अक्षाय फटिति
 ताक्षचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा हृदयादिषु न्यसेत् । ॐ हृदयाय नमः
 नमः शिरसे स्नाया भगवते शिखायै वषट् वासुदेवाय कवचाय ऊं
 समक्षेणास्त्राय फटिति ताक्षचयं दिग्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

यथा प्रारदातिसन्धे,—

तारेण हृदयं प्रोक्तं नमसा शिर ईरितम् ।

चतुर्वर्णैः शिखा प्रोक्ता पञ्चार्णैः कवचं मतम् ॥

समक्षेण भवेदक्षमङ्गकल्पनमीरितम् ।

ततो मूर्द्धादिषु द्वादशस्थानेषु यथाक्रमं मन्त्रस्य द्वादशाक्षरान्
 न्यसेत् । यथा तथैव ।

मूर्द्धिं भासे हृगोराक्षे गले दोष्णोर्हृदमुजे ।

कुक्षौ नाभौ ततो क्षिप्ने जारुनोः यदयोर्न्यसेत् ॥

ततः पीठन्यासः । प्रथवादिनमोऽन्तेन न्यसेत् । दक्षिणांघ्रि, धर्मांघ्रि
 नमः । वामांघ्रि, ज्ञानाय । वामोरौ, वैराग्यांघ्रि । दक्षिणोरौ
 ऐश्वर्यांघ्रि । मुखे, अधर्मांघ्रि । वामपार्श्वे, अज्ञानाय । नाभौ,
 अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे, अनेश्वर्यांघ्रि । हृदये, जगन्नाथ पद्माय
 च० सूर्य्यमण्डलाय । उ० सोममण्डलाय, म० वज्रिमण्डलाय
 च० कृत्वाय, र० रजसे, त० तमसे चा० आत्मने, च० अनारात्मने
 य० परमात्मने त्रिं ज्ञानात्मने नमः ।

हृदयादिषु

त्रिमयायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञायै

एवं देहमये पीठे चित्तयेदिष्टदेवताम् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाग्रं गदा
मक्षोजं दधत्तं शिताम्रनिषाद्यं कान्त्या जगन्मोहनम् ।

आवह्नाद्दशरथसुखमनसामौषिं सुरतकक्ष्यं
 भोवत्साक्षमुदारकौसुमधरं वन्दे सुनीत्रैः सतम् ॥

इति मनसा सर्वोपचारैः सम्पद्य ।

महाचक्रगदापद्मधेनुकौस्तुभगारुडाः ।

श्रीवत्सवनमाज्ञासु योगिसुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततोऽर्थस्थापनम् ।

स्वामिने भूमौ चिकीर्षमण्डलं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य तत्र
दशकक्षात्मने वक्रिमण्डलाय नम इत्याधारं संपूज्य तदुपरि
चत्वारिंशदिति चिः प्रोक्षितं शङ्खं संस्थाप्य तत्र द्वादशकक्षात्मने
सूर्यमण्डलाय नम इति शङ्खं संपूज्य चन्द्रमण्डलनिर्गतसुधारूपेण
ध्यातैः शङ्खतोयैः ।

क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. ठ. ड. ढ.

फ. प. न. ध. इ. य. त. ष. ठ. ड. ढ. ट. झ. झ.

अ. इ. ए. ऊ. य. ग. ख. क. घ. ङ. च. छ. ज. ट. ठ. ड. ढ. न. त. थ. द. ध. प. फ. ब. भ. म.

स० स० न० न० अ० उ० ई० इ० आ० य० ।

इति विपरीतमाहकामग्नं मूलमग्नश्च जपन् पूजयेत् । नमो

मन्त्रेण तत्र गन्धपुष्पाद्यतयवकुशापतिलसर्षपदूर्वा चट्टौ द्रव्याणि
निक्षिप्य षोडशकलात्मने चन्द्रमण्डलाय नम इति जलं संपूज्य
इष्टदेवतारूपं जलं विभाज्य ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

गर्गादे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

इति मन्त्रेण तीर्थमावाह्य जलं सृष्ट्वा मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा
मन्त्राङ्गाणि विन्यस्य अस्त्राय फड़िति ताक्षचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा
जमिति मन्त्रेण दीर्घाधोमुखतर्जनीभ्रामणरूपयाऽवगुण्ठनमुद्र-
याऽवगुण्ठय वमिति धेनुमुद्रयाऽमृतौकृत्य सन्निरोधनमुद्रया सन्नि-
रोधयेत् ।

ततस्तद्वक्षिणे अस्त्राय फड़िति प्रोक्षितं प्रोक्षणीपात्रमाधाय
नम इति मन्त्रेण जलेन प्रपूर्य ओङ्कारेण गन्धपुष्पे निक्षिप्य तत्रा-
र्घ्यजलं किञ्चिन्निक्षिपेत् ।

एवं क्रमेणार्घ्यस्रोतरे पाद्यमाचमनीयञ्च स्थापयेत् ।

पाद्यद्रव्याणि पद्मपुष्पश्यामाकापराजितादूर्वादीनि^१ । आचम-
नीयद्रव्याणि खवङ्गकल्लोसजातीफलानि । ततश्च प्रोक्षणीजलेना-
त्मानं पूजासाधनद्रव्याणि सर्वाणि मूलमन्त्रेण प्रोक्ष्य संवीक्ष्य च
कुम्भैः सन्नाथ्य अस्त्राय फड़िति ताक्षचयदिग्बन्धने संरुधेत् ।
अथात्मपूजा ।

अदिष्टे पीठन्यासविधिना तत्तत्क्षानेषु धर्माय नम इत्यादि-
मन्त्रेण धर्मादीन् पीठमन्त्राणान् गन्धपुष्पैः संपूज्य इत्यप्रमथे

१ ग पुष्पके, 'दूर्वाद्याणि ।

वाग्देविकीकृतमुद्रा—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिचतुर्दिषु—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये—

शेषाय पराय अ० सूर्यमण्डलाय ज० सोममण्डलाय न०
वक्त्रिमण्डलाय व० सत्ताय र० रजसे त० तमसे अ० आत्मने
अ० अन्तरात्मने प० परमात्मने द्वौ० ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिचतुर्दिषु—

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञैः सत्तायै
ईशानायै ।

मध्ये—

अनुप्रायै पुनर्मध्ये ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नम इति पुण्याञ्च-
लिना आसनं दद्यात् ।

ततस्तत्र पुण्यासनमध्ये कल्पतरुच्छायायां मूलमन्त्रेणैव देवता-
मूर्तिं संकल्प्य पूर्ववदेवं संकल्प्य मूलमन्त्रं जपन् तेजोरूपतामा-
पाय तत्तेजो हृत्पद्मात् पुण्याञ्चलौ मूलमन्त्रेण वक्षसासापुटेन निर्म-
मन्त्रं पूर्ववद्विष्णुमूर्तिं तदीयब्रह्मरन्ध्रद्वारा प्रवेश्य मूलमन्त्रं षष्ठं
श्रीभगवन् वासुदेव इत्यागच्छागच्छेत्यावाहनमुद्रयावाञ्च तिष्ठ मि-
तेति संस्थापनमुद्रया संस्थाप्य सन्निहितो भवेति सन्निधापनमुद्रया
सन्निधीकृत्य प्रसन्नो भवाभिसुखो भवेति संमुखीकरणमुद्रया समुखी-

इत्य वमिद्वो भवेति वमिरोधमसुद्रो वमिद्वय देवताः पञ्च-
न्यासं कृत्वा अवनगुणानुतीकरणपरमीकरणसुद्रा दर्शयित्वा प्राच-
प्रतिष्ठां कुर्यात् ।

आं ह्रीं क्रीं हं वः श्रीवासुदेवस्य प्राणा इह प्राणाः, आं ह्रीं
क्रीं हं वः श्रीवासुदेवस्य जीव इह जितः आं ह्रीं क्रीं हं वः
श्रीवासुदेवस्य सर्वेन्द्रियाणि, आं ह्रीं क्रीं हं वः श्रीवासुदेवस्य
वाङ्मनस्युःओषध्याप्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु काराः ।

इति प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

प्राणायामे प्रतिष्ठितदेवे चावाहनविस्मर्जने न क्षतः किन्तु इह-
यस्यतेजः पुष्पाञ्जलिना तत्रैव देवतायां संक्रम्य समुत्थीकरण-
संकलीकरणावगुण्ठनपरमीकरणसुद्रा दर्शयेत् ।

ततश्च काष्ठाद्याचमनसद्भावे मूलमन्त्रेणाचमनं दद्यात् । न चेत्
पार्श्वे पीठमन्त्रेण पुष्पाचमनं दत्तमस्तीति ।

ततः सागतन्त्रे कुशसन्त्रे इति वृद्धा पाद्याचमनीयार्च्यमधुपर्कपुष्प-
राचमनीयसानीयवस्त्रासङ्कारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनि दद्यात् ।

वमिति वस्त्रवीजेन द्वयं संप्रोक्ष्य असुकद्रव्याय नम इति
संपूज्य मूलमन्त्रं पठित्वा श्रीवासुदेवाय इदमसुकद्रव्यमसुकदेवतं
नम इति अर्घ्योदकेन उत्सृज्य इदमसुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ।

अथ साहायदेनार्च्यं साहायदेनाचमनीयमधुपर्कौ, अन्धत् सर्वं
नमःपदेन देयं ।

ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

१ म पुस्तके क्रीं इत्यत्र क्रीं इति पाठः ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥
 पूजाकाले देवताया गोपरि भ्रामयेत् करम् ।
 नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ॥
 दौपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो न तु वामतः ।
 वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ॥
 निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पादिभूषणम् ।
 देवताभिमुखे दौपं धूपं दद्यादधः पुनः ॥

ततश्च चामरादिकं दर्शयेत् । घण्टादिकञ्च वादयेत् । ताम्बू-
 लञ्च दत्त्वा आवरणानि पूजयेत् ।

प्रथममङ्गावरणमाग्नेयादिकोणकेशरेषु ।

ॐ हृदयाय नमः । नमः शिरसे स्नाया । ॐ शिरसे नमः ।
 भगवते शिखायै वषट् ॐ शिखायै वषट् । वासुदेवाय कवचाय
 ॐ ॐ कवचाय ॐ ॐ कवचाय नमः । चतुर्दिक्केशरेषु समस्तो-
 नास्त्राय फट् ॐ अस्त्राय फट् । ॐ अस्त्राय नमः । पूर्वोदित-
 र्दिक्पद्मलोषु वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अग्निहोत्राय ।
 आग्नेयादिकोणपद्मलोषु ॐ ग्रान्थे नमः एवं त्रियै सरस्वत्यै रत्यै ।

चतुर्दिक्पद्मलोषे चिरादृत्या केशवादिद्वादशमूर्त्तयः पूजयेत् ।

ॐ केशवाय नमः एवं नारायणाय माधवाय गोविन्दाय
 मधुसूदनाय चिक्किमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मना-
 भाय दामोदराय । प्रणवं नमः सर्व्वेभ्यः ।

पञ्चवाक्त्रोऽष्टदिक्षु,—

ॐ इन्द्राय सुराधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ॐ अग्नये तेजोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ यमाय प्रेताधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ नैर्ऋताय रक्षोऽधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ वरुणाय जलाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ वायवे प्राणाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ॐ सोमाय नक्षत्राधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।
 ईशानाय सर्वविद्याधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये,—

ॐ अनन्ताय नागाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ॐ ब्रह्मणे सर्वलोकाधिपतये सवाहनपरिवारायुधाय नमः ।

ततस्तदास्त्रे अष्टदिक्षु,—

ॐ वज्राय नमः । एवं प्रक्तये दण्डाय खड्गाय पाशाय
 अक्षुषाय गदायै शूलाय । निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये चक्राय । इन्द्रेशा-
 नयोर्मध्ये पद्माय ।

ततो मूलमन्त्रेण भगवते पुण्याञ्जलिं दत्त्वा प्राणायामचयं
 कृत्वा शिरोमुखहृदयेषु अविष्कन्दोदेवता विन्यस्य 'इष्टदेवतारूपं'
 आत्मानं विभात्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा 'अर्घ्योदक्तेन जपं
 समर्पयेत् ।

गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्तत्कृतं जपम् ।

सिद्धिर्भवतु मे देव तत्प्रसादादधोऽक्षज ॥

ततः पुनः प्राणायामचयं कृत्वा शूला प्रदक्षिणीकृत्य प्रवीद

भगवन्निति दृष्टवत् प्रणमेत् ।

मनोवाङ्मायजनितं कर्म यन्मे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूषाकर्मो देवाय शार्ङ्गिणे ॥

इत्यर्च्योदकेन समाप्य^१ महासुद्रां दर्शयित्वा मूलमन्त्रेण क्षामौहं
प्रार्थ्य प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युपहार्षवादिति पठन् क्षामौह-
सन्वादननिर्माखं भगवता दत्तमिति विभात्य शिरसाधाय भूल-
मन्त्रेण ज्योतीरूपं देवं विचिन्त्य समस्तेत्युक्त्वा यन्मादिसं तज्ज्योतिः
पुण्येण सह नासारम्भद्वारा मूलमन्त्रेण इत्यप्यस्ते ज्योतीरूपे भग-
वति परिवारगणैः सह स्थापयेत् । स्थापितप्रतिमायां श्राद्धपात्रे च
विशर्जनं नास्ति । तत ऐशान्यां भूमौ चिकोपमण्डलं कृत्वा तत्र
निर्माखपुण्येण निर्माखनेवेद्येन च वौ^२ विष्वक्सेनाय नम इति
पूजयेत् ।

इति तान्त्रिकविष्णुपूजा समाप्ता ।

एवमन्यदेवानामपि पूजा किन्तु अङ्गन्यासपीठशालावरणेषु
विशेषस्तन्मन्त्रकल्पे ज्ञेयः ।

इदानीं वैदिकपूजाभिधीयते ।

ब्रह्मपुराणे,—

तस्मादनादिमध्यानां नित्यमाराधयेद्भुरिम् ।

तदिष्टोरितिमन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण वा ॥

नेताभ्यां सदृशो मन्यो वेदेष्टस्तत्सर्वम्पि ।

तत्र श्रुतिः पूर्ववदाद्यने उपविष्ट भूतश्रुतिव्यापारमात्रका-
न्यासान् विधाप्य ऊंकारेण वरुणस्यासं कृता पुनश्चक्रकं नव्या-
दिकं विन्यस्य षोडशचक्रः स्थाप्ये विन्यसेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

आतुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभस्य देवता ।

सुखो यो जगदीजन्मविनारायणः स्मृतः ॥

आतुष्टुभस्य अतुष्टुवृक्षन्दसः सूक्तस्य पौष्टस्य वरुणमीशं
इत्यादेशंश्चेन यज्ञमित्यन्त्यास्य चक्रषोडशकस्य त्रिष्टुप्चन्द्रोऽङ्गः
सम्भूत इत्यादिसप्तदशी अगन्ते समीपे यस्य तस्य जगदीजं सुखो
देवता अविष्टु नारायण इत्यर्थः ।

तथाग्निपुराणे,—

प्रथमां विन्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपदे च चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥

पञ्चमीं वामजायौ च षष्ठीं तु दक्षिणे तथा ।

सप्तमीं वामकक्षां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥

नवमीं अग्निमधे च दशमीं हृदये तथा ।

एकादशीं कण्ठमधे द्वादशीं वामकाङ्क्षे ॥

त्रयोदशीं दक्षिणे च तथास्य च चतुर्दशीम् ।

अष्टणोक्तया पञ्चदशीं विन्यसेद्भूर्द्धिं षोडशीम् ॥

यथा देवे तथा देहे न्यासं कृत्वा विधाप्यतः ।

न्यासमन्त्राद्देन्युं सोऽपि स्वयमेव कर्तव्यम् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चान् पूजां समापयेत् ।

ग्रङ्गचक्रगदापद्मपाणिं ध्यायेज्जगद्देवम् ॥

ध्येयः सदा सविद्वमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

नेत्रूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

चारी चिरण्मयवपुर्धृतग्रङ्गचक्रः ॥

देवे प्रतिमायां यथैवं न्यासस्तथात्मदेहेऽपि न्यासं कृत्वा देवं
ध्यायेत् । चिरण्मयवपुस्तेजोमयवपुर्वर्णोऽपि स्पर्णवर्ण एव । ततः
सामान्यार्थं विधास्य पूजामारभेत् । नरसिंहपुराणेऽप्येतद्वक्तुमुक्तम् ।

नृसिंहपुराणे,—

अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।

यत् कृत्वा मुनयः सर्व्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥

ध्येयः सदासविद्वमण्डलेत्यादि,—

दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाक्षप एव वा ।

अर्चितं स्थाप्यगदिदं तेन सर्व्वं चराचरम् ॥

आद्ययावाहयेद्देवं ऋचा तु पुरुषोत्तमम् ।

द्वितीयथासनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥

चतुर्थार्थं प्रदातव्यं पञ्चम्याचमनीयकम् ।

षष्ठ्या स्नानं प्रदद्याच्च सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥

अष्टोपवीतमष्टम्या गवम्या गन्धमेव च ।

दशम्या पुष्पदानं द्वादश्या च धूपकम् ॥

त्रयोदश्या च तथा दीपं चतुर्दश्या चरुं तथा ।

चतुर्दश्याञ्जलिं वध्ना पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥

षोडशोदासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति^१ देवदेवं समर्चयन् ।

संवत्सरेण तेनैव सायुज्यमधिगच्छति ॥

चरुं नैवेद्यं उदासनं विसर्जनम् ।

तत्र^२ स्नातं मधुपर्कभरणानि यज्ञोपवीतं पुण्याञ्चलिकरण-
ञ्चाधिकमिति । शेषकर्माणीति द्वाविंशत्यध्याये मार्कण्डेयसहस्रा-
लीकसम्वादे प्रागुक्तं गृहीतम् ।

यथा,—

नमस्कारेण चैकेन अष्टाङ्गेन हरिं श्रेयत् ।

स्तोत्रैर्जपैश्च देवाये यः स्तौति मधुसूदनम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

गीतवाद्यादिकं नृत्यं^३ शङ्खतुर्थादिनिखनम् ॥

यः कारयति विष्णोः स विष्णुलोके महीयते ।

अथ वैदिकपूजाप्रयोगः ।

स्नातः शुचिराचान्तः पूर्ववदासने उपविश्य भूतशुद्धिप्राणायाम
मातृकान्यासान् विधाय ॐकारेण करन्यासं षडङ्गन्यासञ्च कुर्यात् ।

पुरुषसूक्तञ्च गारायणञ्चभिर्मन्त्रकेऽतुष्टुपञ्चन्दो मुखे जगद्बीजं
पुरुषो देवता इति चतुर्वर्गाग्रये औपुष्वाराधने विनियोगः ।

१ क पुस्तके, यथा सांख्यसिद्धिमाप्नोति ।

२ ख, ग, अत्र ।

३ ख, नित्यम् ।

अदिचे मन्मन्वायो यथा,—

ॐ सप्तशतीर्वेति वामकरे । पुरुष एवेदमिति दक्षिणकरे ।
एतावानेति वामपादे । पिपादूर्द्धमिति दक्षिणपादे । ततो
विराडिति वामजानुनि । तस्माद्यज्ञादिति दक्षिणजानुनि । तस्मा-
द्यज्ञादिति वामकन्याम् । तस्मादस्या इति दक्षिणकन्याम् । तं
यज्ञमिति नाभौ । यत्पुरुषमिति हृदये । ब्राह्मणोऽस्येति कण्ठे ।
यज्ञमा मनस इति वामवाहौ । यत्पुरुषेणेति मुखे । सप्तास्या-
सन्निति अक्षयोः । यज्ञेन यज्ञमिति मूर्द्धि विन्यसेत् ।

एवं विन्यस्य ध्यानं कुर्यात्,—

ग्रङ्गचक्रगदापद्मपाणिं ध्यायेज्जनाह्ननम् ।

ध्येयः सदा सविष्टमण्डलमथर्वनीं

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारी शिरस्यथवपुर्धृतग्रङ्गचक्रः ॥

एवं ध्यात्वा मनसाभ्यर्च्यार्थस्त्रापनं कुर्यात् । अस्त्राय कश्चित्
साधारं ग्रङ्गं प्रोक्ष्य नम इति मन्त्रेण पूरयित्वा ।

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं नृद ॥

इत्युग्रमुद्रया तीर्थमावाह्य ॐकारेण गन्धपुष्पाक्षतादीनि
दत्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐकारमष्टधा जपेत् । तद्विधिं प्रोक्षणीयां

१. स पुस्तके, ध्येयः सदासविष्टमण्डलेत्यादि एतन्मात्रमस्ति ।

संज्ञाय मन्त्रेणापूर्व गन्धपुष्पे दत्वा सर्वजलं किञ्चिद्वा तस्यै-
नात्मानं पूजोपकरणश्चाभुष्य एवमर्थं वाने पाद्यमाचमनीयञ्च
स्थापयेत् ।

मण्डले प्रतिमायां वा अश्वघ्नौ सूर्यरश्मिषु ।

शास्त्रयाने मणौ वापि पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥

मण्डलस्योभयपार्श्वे गुरुं गणेशञ्च सम्पूज्य मध्ये पुष्पाञ्चलिं दत्वा
पूर्ववत् ध्यात्वा वहस्त्रासापुटेन तेजः पुष्पाञ्चलिना ॐ सहस्रग्रीर्वेति
मण्डलादिषु संज्ञाय भगवन् श्रीमहापुरुष इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ
सन्निहितो भवाभिमुखो भव इति तत्तन्मुद्राः प्रदर्शयेत् पुरुष एवेद-
मिति पुष्पाञ्चलिमासनं काष्ठासनं वा यथासाधं दद्यात् । सर्वत्र
मन्त्रान्ते श्रीपुरुषाय इदममुकद्रव्यं नम इत्यर्थोदनेनोत्सृजेत् ।

ॐ एतावानस्येति पाद्यम् । त्रिपादूर्ध्वमित्यर्थम् । ततो विरा-
डित्याचमनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति स्नानीयम् । ततः पूर्ववदाच-
मनीयम् । तस्माद्यज्ञादिति वस्त्रम् । ततः पूर्ववदाचमनीयम् ।
तस्मादश्वा इत्युपवीतम् । तं यज्ञमिति गन्धम् । यत्पुरुषमिति
पुष्पम् । ब्राह्मणोऽस्येति धूपम् । चन्द्रमा मनस इति दीपम् ।
नाम्ना आसीदिति नैवेद्यम् । पूर्ववत्पुनराचमनीयम् । यत्पुरुषे-
त्येति पुष्पाञ्चलिदानम् । ततोऽष्टाक्षरमन्त्रं वासुदेवमन्त्रं वा यथा-
शक्ति जप्त्वा जपं समर्थं ॐ सप्ताक्षासन्निति प्रदर्शयित्वा सुता
प्रसीद भगवन्निति दण्डवत् प्रणम्य चमस्येति उक्त्वा, ॐ यज्ञेन
यज्ञमिति तपस्वं तेजः पुष्पेण सह यत्परो स्थापयेत् । वौ त्रिविक-
सेनाय नम इति ईशान्यां त्रिकोणमण्डले निर्मास्येन पूजयेत् ।

अथ वा एवमुक्तप्रकारेण ।

ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥

इति मन्त्रेण निर्व्यापकन्यासं विधाय पूर्ववदावाहनादिकमु-
दासनात् सर्वं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कुर्यात् । एवमन्त्रेषामपि
देवानां पूजां तेषां वैदिकमन्त्रेण कुर्यात् ।

इति वैदिकपूजाविधिः ।

मिश्रपूजा तु पूर्वोक्तताम्रिकप्रकारे वैदिकमपि मिश्रीकृत्य
पूजयेत् । अथ फलवाञ्छयम् ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय इति सादरम् ।

त्रिविधः सर्वदेवानां पूजाविधिर्ददीरितः ॥

इति त्रिविधदेवपूजाः ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वे समाधाय मनोऽधुना ।

संक्रान्तिर्नखिनीबन्धोः सम्यगथ विविच्यते ॥

अग्निपुराणे,—

अथने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षड्भ्योतयः ।

चतस्रो विष्णुपदस्य संक्रान्त्यो द्वादश स्यताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तद्वद्दक्षिणायणे ।

विषुवतो तुलामेषे आसां मध्ये तथापराः ॥

वृषदक्षिणकुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी तथा ।

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षड्भ्योतयः ॥

अतीतानागते पुण्ये द्वे तद्वद्दक्षिणायणे ।

विंशत् कर्कटने नाथो मकरे विंशतिः स्रताः ॥

वर्त्तमाने तुलानेवे नाथसूत्रभयतो दश ।

वङ्ग्रीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ॥

पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ।

था थाः सञ्जिहिता नाथस्तास्ताः पुण्यतमाः स्रताः ॥

मृगो मकरसंक्रान्तिरुत्तरायणं कर्कटसंक्रान्तिर्दक्षिणायणमित्यर्थः

आसामयनविषुवसंक्रान्तीनामपराः वङ्ग्रीतिविष्णुपद्यः ।

स्रस्ये नरे सुखासीने यावत् स्यन्दति लोचनम् ।

तस्य विंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥

तत्पराच्छतशो भागस्तुटिरित्यभिधीयते ।

पुटेः सहस्रभागो यः स काशो रविशंक्रमे ॥

इति देवीपुराणोक्तसंक्रान्तिकाशस्य कर्षायोग्यत्वात् तत्सञ्जिहितकाशानां पुण्यकाशत्वमाह अतीतानागते इति उत्तरायणमतीतं सत्पुण्यं, दक्षिणायणमनागतं भविष्यदिति कृत्वा पुण्यमित्यर्थः । कर्कटे दक्षिणायणेऽनागते भविष्यति संक्रान्तेः प्राक्-काशीनास्त्रिंशन्नाथो दण्डाः पुण्याः स्नानदानादिकर्षार्हाः । तथा मकरे^१ उत्तरायणे अतीते संक्रान्तेः परकाशीना विंशतिनाथः^२ पुण्या इत्यर्थः ।

तथा च देवीपुराणम्,—

यावद्विंशकला भुक्तास्तत्पुण्यस्योत्तरायणे ।

१ ग, अथ मकरे ।

२ ग, परकाशीनविंशतिनाथः ।

निरंशे भास्करे दृष्टे दिगान्नं दक्षिणायणे ॥

संक्रान्तिष्वे भास्कारोऽग्रशून्यो भवति तस्मिन् भास्करे जाते
यति संक्रान्तेः परं यावद्विग्रतिकक्षा भुक्ता भवन्ति तावत्काक्षसु-
त्तरायणे पुष्यमित्यर्थः । दक्षिणायणे तु दिगान्नं दिवावसाने
प्रमाणं अक्षोराचार्यं चिग्रहण्डाः पुष्यमित्यर्थः ते च संक्रान्तेः
प्राक्तना एव । भविष्यत्ययने पुष्यमिति वक्ष्यमाणैतदीयापरवच-
नात् । वर्त्तमाने तुल्यमेवे इति उभयतः प्राक् पश्चादपि दश
नाथो मिशिला विंशतिरित्यर्थः ।

तथा दृष्ट्वारदीयेऽपि,—

तत्र च कर्कटे ज्येष्ठे दक्षिणायणसंक्रमः ।

पूर्वतो घटिकास्त्रिंशत् पुष्यकाक्षं विदुर्बुधाः ॥

तुलायां चैव ज्येष्ठे च पूर्वतः परतः स्थिताः ।

ज्येष्ठा दशैव घटिका दक्षिणायणकारिकाः ॥

अथ,—

षड्ग्रहीतिसुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये ।

भविष्यत्ययने पुष्यमतीते चोत्तरायणे ॥

इति देवीपुराणवचनं तत्र वृत्ते चेति चकारोऽवृत्ते चेति
चक्षुष्यार्थः वर्त्तमाने वाक्त्त आर्षः नारदीयान्निपुराणवचनाभ्यां
सहैकवाक्यत्वात् देवीपुराणे अथनपदं गोवल्लीवर्द्धन्यायाद्वि-
द्यायनपरम् । देवीपुराणे विषुवे षड्ग्रहीत्याश्च काक्षसंख्या नोक्ता
आचार्या अग्निनारदीयपुराणवचनाभ्यामवगन्तव्या । पुष्याख्या इति
विष्णुपद्याश्च प्रागपि पश्चादपि षोडश नाथ इत्यर्थः । एतद्वचनैक-

वाक्यत्वात् षड्भूतिविषयमेव कश्चिदतीतानां कश्चिदनागतानां
तत्तत्संज्ञाविशेषविधिविरोधाच्च ज्ञातातत्पक्षावास्तव्यमपि विष्णु-
पदोविषयमेव ।

अथा ज्ञातातपः,—

अर्थाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पञ्चाक्ष षोडश ।

काक्षः पुण्योऽहं संक्रान्तेर्विदग्धिः परिकीर्तितः ॥

जावाक्षः,—

संक्रान्तेः पूर्वकाक्षस्तु षोडशोभयतः कक्षा ।

या याः सन्निहिता नाद्य इति सर्वसंक्रान्तिविषयम् ।

यत्,—

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृतौ ।

इति देवीपुराणवचनं, तस्यायमर्थः,—

संक्रान्तेरतीतानागतो भोगो भोगहेतुः पुण्यजनककाक्षः स्यात्
स च पञ्चदश नाद्यः स्मृतास्तदपि विष्णुपदोविषयमेव षोडशदृष्टान्त
पञ्चदशदृष्टानां प्राशस्त्यप्रदर्शनपरम् ।

यच्चापरं देवीपुराणवचनम् ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिथिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा भुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी मता ।

शिप्रे ध्वाङ्गी विजानीयादुषे घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे चरे तु राक्षसी ।

मिश्रिता चैव विशेषा मिश्रितर्षे तु संकल्पे ॥

चिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवदादश एव च ।

क्रमेण घटिका क्षेतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

तदयनादिद्वादशसंक्रान्तिषु भुवादिनक्षत्रविशेषसञ्चारान्मन्वा-
दिनामतया सप्तधा भिन्नासु पूर्वोक्तकालमध्ये सञ्चारसमिधितानां
यथासंख्यं चिचतुःपञ्चादिनाङ्किकानामतिप्राग्वक्ष्यप्रदर्शनपरं अतएव
तत्पुण्यं पारमार्थिकमित्युक्तम् ।

भुवादिनक्षत्राण्युक्तानि ज्योतिषे,—

उत्तराष्वयरोहिण्यो भुववर्गः प्रकीर्तितः ।

पूर्वाणि चोणि भरणी मघा चोद्यगणः स्मृतः ॥

श्रवणादिचयं स्वाती चरवर्गः पुनर्वसुः ।

पुष्याश्विनी तथा हस्ता चिप्रनामा गणः स्मृतः ॥

चिचतुराधारेवत्यो मृगशीर्षं मृदुगणः ।

अश्लेषाद्रा तथा ज्येष्ठा मूला क्रूरगणः स्मृतः ॥

ऊर्जिका च विशाखा च मिश्रसंज्ञाबुधौ स्मृतौ ।

एतत् सर्वं दिवासंक्रान्तिविषयं रात्रिसंक्रान्तीनां वक्ष्यमाणवि-
शेषवचनाप्रातले प्राशुक्तानां सामान्यवचनानां पदाहवनीयन्यायेन
तदितरपरत्वादिति ।

रात्रौ द्वादशसंक्रान्तिषु व्यवक्ष्यामाह ।

देवीपुराणम्,—

चर्द्धरात्रे लसन्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

सम्पूर्णे चर्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥

मानाङ्गे भास्करे पुष्यमपूर्णे ग्रह्वरीदक्षे ।

सम्पूर्णे त्वभयोर्ज्यमतिरेके परेऽहनि ॥

अङ्गूराचादर्भाक् द्वादशस्त्रेव संक्रमेषु अर्धात्तद्विषयीयं दिवा पुष्यं अङ्गूराचे संपूर्णेऽतीते सति संक्रमे अनागतं भाविदिवा पुष्यमित्यर्थः । अङ्गूराचेऽन्यूनातिरिक्ते^१ संक्रमे उदये सति तदारभ्य भावि दिवा पुष्यं अस्तमयेऽस्तमयपर्यन्तं अतीतदिवा च पुष्यमित्यर्थः । वाग्रब्दः समुच्चये । अत्र दिवामात्रं पुष्यमुक्तं तत् किं सर्व्वसुत कियदेति सन्देहे आह मानाङ्गमिति । दक्षमङ्गं, रात्रेः प्रथमाङ्गं संक्रान्तौ भास्करे अर्थात् दिवा मानाङ्गं सन्निहितत्वाच्छेष-दिवाङ्गं पुष्यमित्यर्थः । अङ्गूराचादतिरेके संक्रान्तौ परेऽहनि प्रथ-मदिनाङ्गं पुष्यं साक्षिधात् । अतएव या याः सन्निहिता नाद्य इत्युक्तम् । सम्पूर्णे त्वभयोरिति । सम्पूर्णाङ्गूराचे संक्रान्तौ उभयोः पूर्व्वापर^२[दिनयोरङ्गं पूर्व्व]दिनस्योत्तराङ्गं परदिनस्य पूर्व्वाङ्गं च पुष्यमित्यर्थः ।

अत्रैव विशेषमाह देवीपुराणे,—

आदौ पुष्यं विजानीयाद्यद्यभिज्ञा तिथिर्भवेत् ।

अङ्गूराचे व्यतीते तु विशेषं चापरेऽहनि ॥ इति ।

सम्पूर्णाङ्गूराचे संक्रमणे पूर्व्वदिवसौयतिथिर्यदि संक्रमणकाले स्यात्तदा पूर्व्वदिनस्योत्तराङ्गमेव पुष्यं न तु परदिनस्य पूर्व्वाङ्गं एवञ्च यदुभयोः पुष्यत्वमुक्तं तद्विज्ञातिथिपक्षे बोद्धव्यम् । एवञ्च अन्यतिथ्य-तुरोधेनाङ्गूराचात् परतः संक्रान्तावपि पूर्व्वदिनपराङ्गदिनस्य

पुष्पलमस्तित्याग्रह्णां निवारयति चर्द्धराच इति रात्रिः परार्द्धसंक्रमणे
सर्वदैव परदिनपूर्वार्द्धमेव पुष्पमित्यर्थः ।

अन्तु समक्षप्रकाशे निचतुःपञ्चसप्ताष्टेत्यादिवचनं मन्दादिसंक्रा-
न्तिगोचरतया सन्ध्यासंक्रान्तिविवचनं दिवारात्रिसंक्रान्त्योर्धैचाक्ष-
यवस्थापितत्वादित्युक्तम् । तद्युक्तं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषवचनदर्शनात्
सामान्यानां चावदिशकसा भुक्ता इत्यादिवचनानां तदितरपरत्वाव-
गमात् सन्ध्यासंक्रान्तिव्यपि प्रवृत्तेर्विपरीतोत्तरे नियामकविरहाच्च ।
अन्तेव रात्रिसंक्रमणेऽपि दिनस्यैव पुष्पत्वमुक्तं तत्कथम्—

राज्यदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययदृष्टिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यग्रतेषु च ॥

इति देववचनं सङ्गच्छते । सत्यं, प्रातर्दक्षिणायनादिषु सञ्चारे
तत्पूर्वकाक्षस्य दिवाग्रेषु च वङ्गशीत्युत्तरायणादिषु सञ्चारे पर-
काक्षस्य पुष्पलाद्रात्रौ स्नानदानादिविधायकत्वमस्येति । निशीति
सायाह्नादिनिषिद्धकाक्षोपसङ्गकं, अतएव विवाहोपरागादिनिमि-
त्तकसाह्यादिकं सायाह्नादौ निर्विवादम् ।

देवीपुराणे—

मन्दा विप्रजने श्रद्धा मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्यात्री वैश्वेषु विशेषा चौरा शूद्रे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चौराणां ग्रीष्मिकानां जंघावहा ।

चण्डालपुत्रादीनां राक्षसी क्रूरकर्षणाम् ॥

सर्वेषां कावकाराणां मिमिता भूतिवर्द्धनी ।

गुप्ताः पीयन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्ने च दिवोत्तमाः ॥

अपराधे तथा वैशाः शूद्राणां समये रवौ ।
 पिशाचास्तु प्रदोषे तु चर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ॥
 चर्द्धरात्रे व्यतीते तु पौष्येने मदनर्तकाः ।
 अश्विः काशे तु संग्रहते हन्ति गोक्षामिनो जनान् ।
 हन्ति प्रव्रजितान् सर्वाण् सन्ध्याकाशे न संग्रहः ॥
 पौष्यमि पौष्येने आर्षः ।

राजमार्तण्डे,—

सुप्तः संक्रमते भानुर्ग्रादिकरणपथे ।
 आदिद्वये चोपविष्ट ऊर्ध्वं चैव ततो द्वये ॥
 दुर्भिक्षं रोगसम्पत्तिमूर्द्धः सन् संक्रमन् रविः ।
 सुप्तः करोति कक्षाणमुपविष्टः समं पक्षम् ॥
 आदिद्वये वववाक्षवयोः ।

तथा,—

कुजार्कग्रनिवारेषु महासंक्रमणं यदा ।
 तदा भवेत् प्रजानाग्रे दुर्भिक्षादिभयं भवेत् ॥
 तुलासंक्रमणे रात्रौ मेघसंक्रमणे दिवा ।
 उभयोः ग्रहद्वयः आदिपरीतं विपर्यये ॥

यत्,— सूर्योदये विषुवतो जगतां विपत्ति
 मध्यन्दिने विकसता वज्रग्रहद्वयानिः ।
 अक्षय्ये दिगन्तरे वज्रग्रहद्वय-
 रैश्वर्यभोगविजया मित्रि चार्द्धरात्रे ॥

इति वचनम् । तदेतद्वचनेकवाक्यतया जलविषुवपरम् ।

ज्योतिषे,^१—

नाड़ीनक्षत्रदिवसे रविभौमशनैश्चराः ।

संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥

गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्व्वौषधिजलेन च ।

ग्रहं समूच्य तं दद्यात् विप्राय कनकोत्तमम् ॥

ग्रहणविवेचने नाड़ीनक्षत्राणि प्रागुक्तानि । यस्य ग्रहस्य सञ्चा-

रस्तं समूच्य इत्यर्थः ।

सर्व्वौषधिरक्तस्तप्तैव ।

सुरा मांसौ वचा कुष्ठं शैलेयं रजनौदयम् ।

ग्रठौ चमकमुस्तश्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥

शैलेयं शैलजमिति ख्यातम् । रजनौदयं हरिद्रा दारुहरिद्रा च ।

तथा,— यस्य जन्मर्चमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् ।

तस्मादाभ्यन्तरे तस्य रोगक्लेशधनक्षयाः ॥

तगरसरोरुहपत्रै रजनौसिद्धार्थलोभ्रसंचुक्रैः ।

स्नानं जन्मनृचे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदम् ॥

सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ।

अथ संक्रान्तिकृत्यानि ।

देवीपुराणे,—

संक्रान्त्यां चानि दत्तानि इत्येकव्यानि मानवैः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्म पुनः पुनः ॥

विष्णुः,— आदित्यसंक्रमणं विषुवदक्षं विशेषेणायनद्वयं जन्मर्च-
मभ्युदयश्चेति ।

एतांस्तु आङ्गकाणाम् वै काम्वाणाह प्रजापतिः ॥

आङ्गमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कस्यते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवक्षौवर्द्न्यायात् विषुवाद्यनेतरपरं
विषुवांयनयोस्तु फल्गातिग्रहः ।

संक्रान्तिआङ्गश्च पिण्डरहितं कार्यम् ।

अयनदितये आङ्गं विषुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वास्तु पिण्डनिर्वापनादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।

आङ्गं कार्य्यश्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

चयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनि ।

आङ्गं कार्य्यं पायसेन दर्शनायनवच्च तत् ॥

इति ब्राह्मपुराणवचनात् । संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतर
विधिना युगाद्यास्तपि आङ्गमित्यर्थः । न चैषां वचनानामना-
करत्वाग्रह्णा ब्रह्मपुराणाग्निपुराणयोर्दृष्टत्वात् संवत्सरप्रदीपाद्यनेक-
संग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

मान्यास्तु,—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं नृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पः ।

दाने तु फल्गातिग्रह इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तथैव मत्स्यपुराणे,—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंभ्रान्तु स्त्रेभिरे ।

हस्तिः परिभाषितत्वात्त्रिपिण्डमाचरेदित्यस्य । तदीयवचनस्य
 नयः पिण्डाः पितरोऽनेति व्युत्पत्त्या त्रिपिण्डं त्रेषु हविकमाह-
 मिति व्याख्यानात् । अतएवैकोद्दिष्टं मृताहनीति मृताह्ने ऐक-
 पुहविकोपहारः कृतः ।

राजमार्त्तस्थे,—

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्य मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगी निर्धनस्याभिजायते ॥

एतेन संक्रान्तिस्थानं नित्यमुक्तम् ।

वराहपुराणे,—

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्युष्णसर्गने चैव न स्नायादुष्णावारिणा ॥

भविष्ये,—

संक्रान्त्यां पञ्चदशरत्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

गङ्गास्नातो नरः कामाद्गङ्गापः सदनं त्रजेत् ॥

अथने विषुवे चैव यः स्नायात्पञ्चवीजले ।

गङ्गास्नानस्य वर्षार्द्धकृतस्य फलमाप्नुयात् ॥

संक्रान्तौ गङ्गास्नानं कान्यं नित्यम्बलुचक्रेण गतार्थम् ॥

संक्रान्तौ दानमाह राजमार्त्तस्थे,—

अथने कोटिगुणितं सप्तं विष्णुपदीफलम् ।

षड्भ्रीतिषड्साष्टि षड्भ्रीत्यासुदाहृतम् ॥

श्रतमिन्दुचये दानं षड्चतुर्दिनचये ।

विषुवे श्रतषाड्शमाकामावैष्णवस्तत्कम् ॥

आ—आषाढी, का—कार्तिकी, मा—माघी, वै—वैशाखी,
आसु पौर्णमासीषु दानमननकं कस्यान्त्याधिकसकमित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

एकधापि ज्ञातं कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

धर्मादिवर्द्धते साधूराज्यपुत्रसुखानि च ॥

अधर्माद्वाधिष्णोकादि विषुवायनसन्निधौ ।

विषुवेषु च यज्यज्ञं दत्तं भवति चाचयम् ॥

तथा,— तुलामेषप्रवेशे तु त्यागे च मिथुनस्य च ।

रवेर्महाफलं ज्ञेयं तेभ्योऽपि श्यामाहाफलम् ॥

यदा प्रविशते भानुर्नकरं दिवससमाः ।

भवित्ये,—

उपोष्यैव च संक्रान्त्यां प्रातर्याऽभ्यर्चयेद्भूरिम् ।

शात्वा पक्षोपचारेण च कामानखिलान् लभेत् ॥

पूर्वदिनमुपोष्येत्यर्थः ।

तथा,—

कालोपवासं विधिवद्विषुवे योऽर्चयेच्छिवाम् ।

शक्तिमान् वज्रपुत्रश्च स भवेदस्रवाजरः ॥

तथा,—

योऽभिवीचेत विषुवे गत्वा श्रीपुण्ड्रोत्तमम् ।

रामं कृष्णं सुभद्राञ्च स वैष्णवपुरं व्रजेत् ॥

अथ,— मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वत्रः ।

उत्प्रेषणमनुष्वाद्यो न तस्य फलभाग्यवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् सञ्चारपूर्वकास्ते पूर्वसौरमासो-
त्तेष्वः सञ्चारपरकास्ते तु परसौरमासोत्तेष्वः कार्य्यः ॥

तत ॐ अद्यामुके मासि अमुकराश्रितोऽमुकराश्रौ रवेरमुक-
संक्रान्ताममुकपक्षेऽमुकतिथावस्मिन् भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे इत्यादि-
वाक्यं मन्तव्यं वाक्यरचनाविचारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ग्रन्थ-
गौरवभियाचोपेक्षितः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्व्याख्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥

अथाधुनिकाः,—

निषेधोऽयं स्नानादिविधिवत् पुण्यकाल एव ततः परं मत्स्या-
दीनामुपभोगो निर्विवाद एवेति लोभाध्यापितकुतर्काः श्रिष्टाचारं
विशोपयन्ति, तन्नन्दम् यद्यपि विधौ संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
लक्ष्यते तथापि,—

अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।

पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मांसञ्च परिवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणे वासरग्रहणात् सञ्चारोपलक्षितदिन एव निषेधः,
तदेकवाक्यतया विष्णुपुराणवचनमपि सञ्चारोपलक्षितदिवसपरम् ।

न च वासरस्योपलक्षितत्वेऽपि पुण्यकाल एव विधिवन्निषेधोऽपि
भविष्यतीति वाच्यम् ।

निमित्तं काशमाभित्य दृष्टिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूज्ये विधेर्दृष्टिर्निषेधः काशमाश्रये ॥

इति प्रचेतोवचनात्, वासरपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

एवञ्च,—

निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वैधृतिम् ।

केन्द्रस्यापि शुभैः शून्यं पापाहमपि वर्ज्येत् ॥

इत्यादौ ज्योतिषे १ [रविणा निरंशीकृतमहोरात्रं व्याख्येयं शुभकर्षणां निषेधोऽपि सङ्गच्छते अन्यथा महदैशसं ज्ञात् । अथवा सञ्चारक्षणस्यातिसूक्ष्मात् तत्र विधिनिषेधानुपपत्त्या संक्रान्तिपदेन विधौ निषेधे च सर्वत्रैव सञ्चारोपलक्षितदिग्गमेवा-
च्यते तदा च 'तत्र पूज्ये विधेर्दृष्टिर्निषेधः काशमाश्रये' इति वचनात् पुण्यकाले विधिनिषेधस्तदहोरात्रव्यापीति अतएव संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु इत्यादिवचनैः पुण्यजनकत्वमेव तत्तदुग्रमसोक्तं अन्यथा पुण्यपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

न च राज्ञेः परार्द्धे सञ्चारे तद्विवक्ष्योपलक्षणात् कथं पर-
दिने विधिनिषेधाविति वाच्यं, तथाविधसञ्चारे तद्विवक्षीयविधेः परदिने वचनेनातिदिष्टत्वात् ।]

अथ देवीपुराणे,—

सम्पूर्णे त्वभयोर्ज्यमतिरेके परेऽहनीति ।

राजमार्गस्थे भोजराजः,—

अर्द्धरात्रादधस्येत् स्यात्तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे भागोरपरेऽहनि तन्क्रिया ॥

१[निषेधस्तु सञ्चारोपलक्षितदिन एव प्रागुक्तवचनात् अन्यथा परदिनदिवार्द्धस्य पुण्यकालत्वे रात्रौ सञ्चारक्षणे स्त्रीसङ्गमप्रसङ्गः^१ तथाऽर्द्धरात्रसञ्चारे पूर्वापरदिवार्द्धयोः पुण्यकालत्वात् तत्र दिन-द्वये मांसादिवर्जनप्रसङ्गः तन्मध्ये च रात्रौ मांसभक्षणादि-प्रसङ्गस्य स्यात् ।]

अथ दधिसंक्रान्तिव्रतम् ।

तद्योत्तरायणसंक्रान्तिमारभ्य वर्षेकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ कार्यम् । तत्रायं विधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तः खसि वास्य संकल्पं कुर्यात् । अद्यामुके मासि अमुकराशितोऽमुकराशौ रवेरमुकसंक्रान्त्याममुकपक्षेऽमुक-तिथावारभ्य वर्षेकं यावत् प्रतिसंक्रान्तौ भारतवर्षाख्यभूप्रदेशे अमूकगोचरामासं हृदयसन्तापनाश्रधनधान्यसमृद्धिसौख्यविट्ठि-कामो दधिसंक्रान्तिव्रतं करिष्ये ।

स्त्रियास्तु हृदयसन्तापानुत्पत्त्यवैधव्यधनधान्यसमृद्धिसौभाग्य-सौख्यविट्ठिकामेति विशेषः । मोक्षकामस्य तु संसारसन्ताप-प्रशमनकाम इति विशेषः । इति संकल्प्य भूतेशुद्धिप्राणायाम-मात्रकान्यासान् विधाय ॐकारेणाङ्गन्यासं कृत्वा तदिष्ट्योरिति ज्ञान्नेष व्यापककथं विधाय नारायणं ध्यायेत् ।

१ ख पुस्तके, [] चिह्नितसन्दर्भो नास्ति ।

२ ग पुस्तके, स्त्रीसङ्गः ।

उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिग्रं शङ्खं गद्दी पञ्चजं
चक्रं विभ्रतमिन्दिरावसुमतीसंगोभिपार्श्वद्वयम् ।
कोटीराजदशरकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
दीप्तं विश्वधरं स्ववचविलसच्छ्रीवत्सलक्ष्मं भवे ॥

इति ध्यात्वा मनसा सन्मुख्यार्थस्थापनं कृत्वा प्रोक्षणीपात्रं
पाद्यञ्च स्थापयेत् । ततो घटे गणेशं ध्यात्वा वाङ्मय प्रोक्षणीजलेन
पाद्यादिभिः सन्मुख्य स्पर्शताद्यादिमर्च्यैः सलक्ष्मीकनारायणप्रतिमां
शालग्रामं वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेणाष्टाक्षरनारायणमन्त्रेण वा
दध्ना स्तूपयित्वा घटे वा मण्डले वा संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वा तद्विष्णो-
रिति मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वावाङ्मय मन्त्रद्वयान्यतमेन पाद्यादिभिर्द्वय-
चारैः पूजयेत् । विशेषतो गव्यं दधि दद्यात् । नारी तु प्रणव-
वर्जितेन सप्ताक्षरनारायणमन्त्रेणेति ।

ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ नारायणाय
नमः ॐ देवकीनन्दनाय नमः ॐ यदुभेष्टाय नमः ॐ वार्ष्णेयाय
नमः ॐ असुराक्रान्तभारहारिणे नमः ॐ धर्मसंस्थापकाय नमः ।
इति कृष्णाष्टमेन सन्मुख्य कथां शृणुयात् ।

भविष्ये अगस्त्य उवाच,—

गृणां हृदयसन्नापः कर्मणा केन माधव ।

प्रतेन वा विनश्येत तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

एतदर्थं कथां दिव्यां शृणु वक्ष्यामि तेऽनघ ।

१ ख पुस्तके, उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिग्रमिन्दिरादि ध्यायेत् ।

क्षीरोदधौ पुरा विप्र ग्रेषपर्व्यङ्गशाचकः ॥
 अभव तत्र मे लक्ष्मीः पादसंवाहिकाऽभवत् ।
 अथ तस्योदधेक्षीरे गत्वा काचन कन्यका ॥
 रोदिति स्नातिसन्तप्ता विक्षप्य च पुनः पुनः ।
 ग्रीकेन महतात्यर्थं मनस्तापेन दुःखिता ॥
 तस्यास्तथा हृदय्यास्तु दुःखाकुक्षितचेतसः ।
 निशम्य करुणं लक्ष्म्या वारि सुस्ताव चक्षुषः ।
 तप्तानां वाष्पबिन्दूनां पतितानां ममोपरि ॥
 तेषां स्पर्शादहं मित्रां महर्षे त्वन्तवांस्तदा ।
 अवोचं च तदा लक्ष्मीं कारुण्यद्रुतचेतसम् ॥
 कस्मात्त्वं रोदिषि शुभे किन्ते ग्रीकस्य कारणम् ।
 एवमुक्ता तु सा लक्ष्मीः प्रत्युवाचातिदुःखिता ॥
 देवास्य जलधेक्षीरे प्रत्यहं कापि कन्यका ।
 रोदित्यन्यन्तदुःखार्ता करुणञ्च विज्ञापिनी ॥
 तस्यास्तथाविधां वाचं निशम्य मम वेगतः ।
 सुस्ताव नेत्रजं वारि कारुण्यान्मघुसूदन ॥
 मनुष्याणां कथं देव हृत्तापो नोपपद्यते ।
 तस्मै ब्रुहि जगन्नाथ ओतुं कौतूहलं मम ॥

देव उवाच,—

ब्रूणु प्रिये प्रवक्ष्यामि दधिसंक्रान्तिनामकम् ।
 ज्ञतमस्ति मनुष्याणां हृत्तापप्रभमं परम् ।
 शुभे काले तु संप्राप्ते संक्रान्तिर्था शुभा भवेत् ॥

क्षत्तराथणसंक्रान्तिर्विशेषेण प्रशस्यते ।
 तचारभ्य व्रतं चैतत् कार्यमावत्सराशुभे ॥
 मां त्वया सहितं दध्ना स्वपयित्वा प्रयत्नतः ।
 गन्धादिभिश्च विधिवदुपचारैः समर्चयेत् ॥
 गव्यं दधि शुभं देवि मम हस्ते प्रदापयेत् ।
 दधिभोज्यं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् प्रीतये मम ॥
 मासि मासि च संक्रान्तौ दधिभोज्यञ्च वत्सरम् ।
 समाप्ते तु व्रते देवि गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥
 वस्त्रयज्ञोपवीताद्यैर्विशेषेण समर्चयेत् ।
 दादश ब्राह्मणान् भत्त्वा भोजयेद्दधिभिः सह ॥
 विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्यात् प्रतिष्ठार्थं व्रतस्य च ।
 एवं कृते व्रते देवि वृत्तापो नोपपद्यते ॥
 वैधव्यदुःखप्रमनं धनधान्यसमृद्धिदम् ।
 दम्पत्योः प्रीतिजननं सर्वसौख्यविवर्द्धनम् ॥
 कर्त्तव्यं पुरुषैः स्त्रीभिर्नरैः मोक्षकरं परम् ।
 एवमेव कथितं देवि व्रतानां व्रतसुत्तमम् ॥
 कथामेतांश्च ये पुण्यांश्चैव श्रद्धयान्ति नराः ।
 सर्वदुःखविनिर्मुक्तास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति श्रुत्वा सुत्वा प्रणम्य ब्राह्मणाय भोज्यं दद्यात् । अथेत्यादि
 दधिसंक्रान्तिव्रतकर्माणि सप्तस्त्रीकनाराथणप्रीतिकामो यथागोच-
 नात्ते ब्राह्मणाय भोज्यमिदं सदधि सोपकरणं सम्यग्ददे । तस्य
 काश्चनदक्षिणा देया प्रतिमासीयव्रतेऽपि दक्षिणेत्याचारः । ततः

समस्तेति इदये उदास्य दधिसहितं हविष्यान्नं भुञ्जीत । वत्सरान्तरे
उत्तरायणसंक्रान्त्या यथाविधि व्रतं कुर्यात् । तत्र बह्वदधिभिः
सपथित्वा षोडशोपचारैर्विशेषतो दधिवस्त्रयज्ञोपवीताद्यैः सप्तश्लोकं
नारायणमर्चयित्वा द्वादशब्राह्मणेभ्यः सदधीनि सवस्त्राणि भोज्यानि
दत्त्वा क्षुत्वा पुनःपुनः प्रणम्य व्रतं समर्पयेत् ।

ॐ अथेत्यादि तत्तत्फलकामनया कृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतं श्रीस-
प्तश्लोकनारायणाय समर्पये प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

ॐ अथेत्यादिकृतैतद्दधिसंक्रान्तिव्रतकर्माणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं काश्चनं यथागोचरनामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । ततः सम-
स्तेति 'इदये देवमुदास्याद्विद्रं कृत्वा शान्तिं कुर्यात् ॥

इदानीं मासकृत्ये निरूपयितव्ये मासज्ञानाधीनत्वान्तत्तत्त्व-
त्यानां प्रथमं सामान्यतो मासपदार्थं निरूप्य 'चैत्रादिमासविशेषो-
ऽपि निरूप्यते ।

अथ केचित्,—

हारीतेन चान्द्रमासि मासशब्दस्य सङ्केतितत्वात्तत्रैव मास-
शब्दो मुख्योऽन्यत्र भाक्तः ॥

यथा हारीतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पित्रसोमकौ ॥

१ ख पुस्तके, सङ्कट्ये ।

२ म पुस्तके, चैत्रादिपदवाच्यमासविशेषः ।

तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मल्लिषुचो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रकृतः क्षृतः ॥

शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्निभागः कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमभागः
एतौ दर्शपौर्णमासान्तर्गतौ पिण्डपितृयज्ञाभूतः पितृविशिष्ट-
सोमदैवतोऽग्नौकरणसोमो दर्शे विहितः, मासादिः समान्नावित्य-
नेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्वान्तो मास इत्युक्तं तं मासमतिक्रम्य
रविर्यदि गच्छेत् तत्र यदि सञ्चारं न करोति तदा स मासो
मल्लिषुच इत्याहुः ॥

तन्मन्दं मल्लमाशोपयुक्तचान्द्रमासस्यैव हारीतेन सङ्केतितत्वात्,
तमतिक्रम्येत्यादिना तथैवोपसंहारात्, किन्तु बहूनां सुनीनां सौर-
सावनचान्द्रमास्येषु तुल्यसङ्केतदर्शनाच्चतुर्थेव नानार्थो मासग्रन्थो
मुख्यः ।

न च नानार्थकल्पनागौरवाच्चान्द्रे मुख्योऽन्यत्र भाक्त इति
वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् सर्वत्र सुनीनां तुल्यसङ्केतदर्शनाच्च,
अन्यथा नानार्थोच्छेदापत्तेः ।

यथा ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनेः ।

एकराशौ रविर्यावत् काशं 'मासः स भास्करः ॥

शुक्लादिः शुक्लप्रतिपदादिरित्यर्थः पञ्चावयववाचिनादत्र शुक्ल-
ग्रन्थस्य ।

यथा वराहसंहितायाम,—

दर्शाद्दर्शान्त्रिंशद्विंशसु सावनो मासः ।

रविस्कांतिषु चिह्नः सौरसु निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

दर्शादित्यवधौ पञ्चमी न त्वभिविधौ तदा हि मासानां दर्शा-
दित्ते दर्शान्तच्छणादित्ते वा वत्सरे षष्ठां मासानां सोपापत्तिः स्यात् ।

न चैक एव दर्शः पूर्वमाससमापकः परमासारम्भकश्चेति
वाच्यं एकस्य द्वयोरवयवत्वविरोधात् मासानां परस्परपरीक्षारे-
णावस्थानप्रसिद्धिबाधाच्च दर्शं मृतस्य सांवत्सरिकआह्वानध्यवसा-
याच्च । अतएव विष्णुधर्मवचने सन्निकर्षादयारभ्येत्यत्र सन्निकर्षोत्तर-
कावकावया ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते ।

सन्निकर्षादयारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासस्यान्त्र इत्यभिधीयते ।

सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्य्योदयाः स्मृताः ॥

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्त्तितः ।

सर्व्वर्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

राजमार्तण्डे,—

मासो रवेः स्यात् प्रतिराशिभोगात्

शुक्लादिदर्शान्तमितोऽथ चान्द्रः ।

त्रिंशद्दिनैरप्यथ सावनाख्यो

भाषा भवेद्भः परिवर्त्तनेन ॥

रत्नमासायाम्,—

दर्शावधिं चान्द्रसुग्रन्ति मासं .

सौरं तथा भास्करराशिभोगात् ।

चिंशद्दिनं सावनसंज्ञमाञ्ज-

नाच्चमिन्दोर्भगणधमाच्च ॥

सूर्यसिद्धान्ते,—

नाडीपञ्चा तु नाचत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।

तच्चिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥

ऐन्दवस्थितिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।

तथा चिंशता अर्कोदयैः सावन इत्यर्थः । षष्टिदण्डमात्रेणैव नाचत्रं दिनं अर्कोदयस्तु राशिविशेषावस्थानवशेन यावन्ति पञ्चानि दिनभोगः स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैर्भवति ।

तच्च तत्रैव ।

ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्भूता १८०० गतिः ।

चक्रासवो २१६०० लब्धयुता आहोरात्रासवः क्रमात् ॥

इत्यनेनाहोरात्रमानं वक्ष्यते ततश्च सावनसंवत्सरेणैकदिना-
धिकवत्सरो नाचत्रो भवतीत्येतयोर्भेदः । अथ च नाचत्रो मासो
गणनोपयुक्त एव व्यवहारोपयुक्तस्तु विष्णुधर्मोत्तराधुनकसंज्ञ-
भगणधमणात्मक एव स च प्रागेवोक्त इति । ऐन्दवस्थितिभिस्तद्व-
दिति तद्वत् चिंशता तिथिभिस्तान्द्रो मास इत्यर्थः ।

अथ यद्यपि सामान्येन चिंशता तिथिभिरित्युक्तं तथापि
शरीतत्रयसिद्धान्तवराहसंहिताविष्णुधर्मराजमार्तण्डादीनां पूर्वो-

प्रत्ययवचनैकवाक्यतया श्लोकप्रतिपदादिभित्तिश्रुता तिथिभिरिति
बोद्धव्यम् ।

अतएव तथैव सूर्यसिद्धान्ते चयोद्ग्राह्याथे,—

त्रिंशता तिथिभिर्मासस्यान्त्रः पिच्यमहः स्मृतम् ।

इति पिच्यग्रहोपसंहारात् तस्य च श्लोककृत्वापचमिचतत्वादेत-
देव विवृतम् ।

यथा मनुः,—

पित्र्ये राव्यहनी मासः प्रविभागस्तु पचयोः ।

कर्कषेष्टास्तहः कृष्णः श्लोकः स्रग्नाय शर्व्वरी ॥ इति ।

अनु,—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा चिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्यातां षाण्मासिके तथा ॥

इति हन्दोगपरिशिष्टवचने ।

सुख्यं आहुं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

इति मरीचिवचने ।

वृताहे प्रतिमासं कुर्यात् । इति विष्णुवचने च ।

मासपदं, तन्निश्रुतिप्रसयमात्रे साक्षणिकम् । अतएव धौर्ण-
मासलोऽपि सुतरामेव साक्षणिको मासशब्द इति ध्येयम् ॥

एवञ्च मासशब्दस्य नानार्थत्वे सति ।

रविषा कश्चितो मासस्यान्त्रः स्यातो मल्लिचुषः । इति ।

आम्बिसे पितृकृत्ये च मासस्यान्त्रमसः स्मृतः । इति ।

जेवगरविशंक्रान्तिः शशिमासे भवति यच्च तथैवमित्यादौ

चान्नो मास इत्यादि सोपाधिप्रयोगः सङ्गच्छते । अन्यथा तद्वर्णकं
स्वादिति ।

एतेन सौरादिषु त्रिषु कृत्वा मासपदं चान्त्रे तु मासच-
क्षुष्ट्यायमिति व्युत्पत्त्या त्रिंशत्तिथिप्रचये यौगिकमिति चे वदन्ति
तेऽपि निरस्ताः शरीताद्यनेकमुनिभिः सौरादिवचान्त्रेऽपि सङ्के-
ताभिधानात् अन्यथा तस्य वैफल्यप्रसङ्गात् अनेकमुनिवचनेषु
चान्नो मास इत्यत्र चान्द्रपदस्य पुनरुक्तवैफल्यञ्च, मासपदादेव
तथा प्रतीतेः ।

एवञ्च मासस्य चतुर्विधत्वे सति द्वादशमासाः संवत्सरः
इति श्रुतेः ।

सौरैषाब्दस्य मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने च तदा माने दिनषट्कं प्रवर्द्धते ॥

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्विजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च सौरादिभिश्चतुर्विधैर्द्वादशभिर्मासै-
श्चतुर्विधः संवत्सर इति ।

न चाधिमासपाते चयोदशभिश्चान्द्रमासैः संवत्सर इति
वाच्यम् ।

यस्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

इति वचनेन मासद्वयस्यैकमासत्वाभिधानात् । अथवा धर्म-
कार्त्तव्यपुत्रैरेव द्वादशभिर्मासैश्चान्द्रसंवत्सरव्यवहारो न लभिकेनेति ।

यत्तु,—

मेवादयो दादग्नैते मासाः संवत्सरः स्यतः ।

इति सूर्यसिद्धान्तवचनं तत् सौरसंवत्सरस्य मेवादित्यप्रदर्शन-
परम् ॥

इदानीं चैषादिपदवाच्यं निरूप्यते ।

अथ केचित् सौरे चान्द्रे च मास्यभयचैव प्रयोगभूयस्त्वदर्शनादु-
भयचैव चैषादिपदशक्तिरित्याहुः तन्न एकच लक्षणया सम्भवति
प्रयोगनिर्वाहे नानार्थताकल्पनमन्याय्यं शुक्लादिशब्दवत् गौरवात् ।
तथा शोक्तं कल्पनातो लक्षणैव श्रेयसौति, अगत्यैव हि नानार्थ-
ताङ्गीक्रियते यथाचादिषु मुख्यसम्बन्धाभावेन लक्षणानुपपत्त्या
विनिगमनाविरहेण च स्वीक्यतेति । न चात्रापि विनिगमनाविरह
इति वाच्यम् । चान्द्रमास्येव चैषादिपदानां सङ्केतदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मगुप्तः,—

मेघगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यच्च तच्चैवम् ।

एवं वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन ॥

तथा च श्रुतिः,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते इति ।

अथ चामावास्यान्तकाले सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमेन
वृषार्क एवामावास्यायां रोहिणीयोगसम्भवात् 'मेघार्क' चासम्भवात्
अुत्यापि ब्रह्मगुप्तलक्षणं स्मरहितम् ।

१ ख पुस्तके, मेघार्कं चासम्भवादित्यंशो नास्ति ।

हारीतेनापि,—

इन्द्राग्नौ यच ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृषोमकौ ॥

इत्यनेन सूर्यगतेर्मन्दलग्नौ प्रत्वाभ्यां तद्राग्नौ कदाचित्तिचि-
दयक्षाभात् आहुसंग्रहे कदाचित् तत्तिथ्यस्त्राभे आहुषोपप्रसङ्गात्
सौरमासचिह्नं विधाय इन्द्राग्नौ यच ह्वयेते इत्यनेनोक्तचान्द्रमास-
स्यैव पौषमासादिसंज्ञां विधाय इतरव्यावर्त्तनेन तेन मासादि-
मासचिह्नेन निर्विवादं सांवत्सरआहुं इति वदता चान्द्रमास्यैव
मासादिपदानां शक्तिरुक्ता ।

एवञ्च,—

मासादिषट्कमासेषु शार्ङ्गिणः शयनावधि ।

चूडाकर्षं प्रशंसन्ति सुनयो व्रतकर्षं च ॥

दौ दौ मासादिमासौ स्यादुत्सौरयनं चिभिः ।

इत्यादौ सौरमासे मासादिपदं मकरस्वरव्याख्यादृष्ट्याद्वौषं
अग्निर्मानवक इतिवदिति ।

एतेन ब्रह्मपुराणादौ वज्रप्रयोगदर्शनात् पौर्णमास्यन्तमासे
मासादिपदशक्तिर्दर्शान्ते लक्षणाऽस्त्वित्यपि निरसं पूर्वोपन्यस्तश्रुति
हारीतब्रह्मगुप्तादौ दर्शान्त एव संकेतितत्वात् अनुवादकशास्त्रतः
संकेतशास्त्रस्य वक्ष्यस्याच पौर्णमास्यन्तचैषादेश्चैषपौर्णमास्यन्त-
चिंशत्तिचिप्रचयात्मकतया लक्ष्यस्यावश्यं वाच्यत्वेन दर्शान्तचैषा-
पेक्षत्वाच्च । एवञ्च दर्शान्ते मासि चैषादिप्रयोगे निर्णीते सति केचित्
नक्षत्रेण युक्तः काशः सास्त्रिन् पौर्णमासीति पाणिनिस्मरणात्

चिपानवचयुक्ता पौर्णमासी चैत्रौ चास्मिन् मासे इति व्युत्पत्त्या
पुनरवप्रत्ययेन दौगिकं चैत्रादिपदमाहुः, तत्र अक्षोराचभिराच-
दशराचादिष्वपि चैत्रादिपदप्रसङ्गात् ।

मासे योगरूढमिति चेत् नवचययोगव्यभिचारेऽपि कार्त्तिक-
कादिपदप्रयोगात् ।

तथा ज्योतिषे,—

अन्योपान्यौ चिभौ ज्येथौ फाल्गुनश्च चिभो मतः ।

शेषा मासा दिभा ज्येथाः कृत्तिकादिष्ववस्थया ॥

पौर्णमास्यां कृत्तिकादिक्रमेण द्विदिनवचययोगात् अन्योपा-
न्यक्षोरास्मिन्माद्रथोः फाल्गुने च नवचययोगात् कार्त्तिकाद्यो
द्वादश मासा भवन्तीत्यर्थः ।

‘पाणिनिना तु प्राथिकयोगमाश्रित्य यथाकथञ्चित् व्युत्पत्ति-
र्दृष्टेति । न च कृत्तिकादिपदेन कृत्तिकारोहिण्योरन्यतर-
मुपलक्ष्यते एवमन्येष्वपि मासेष्विति वाच्यं अन्योपान्यौ चिभौ
ज्येथाविति वचनस्यापि प्राथिकयोगमाश्रित्योक्तत्वाद्वापि व्यभि-
चारदर्शनात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

आग्नेयन्तु यदा श्वचं कार्त्तिक्यां भवति कश्चित् ।

महती वा तिथिः प्रोक्ता स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा घाम्यन्तु भवति श्वचं तस्यां तिथौ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या सुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा च्छं तिथौ तस्यां नराधिप ।

या मन्त्राकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्धमा ॥

आग्नेयं कृत्तिका, चाम्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणीत्यर्थः । अथ पौर्णमास्यां भरणीयोगेऽपि कार्त्तिकत्वं प्रत्युत भवन्मते आश्विनत्वे-
मेव तस्येति । तुषार्कस्य षोडशदिनमारभ्य षड्विंशतिदिनाभ्यन्तरे
या पौर्णमासी तस्याश्च तुषार्कारब्धचान्द्रमासान्तर्गतत्वात् कार्त्तिकी-
त्वेनाव्यभिचरितायामवश्यमेव भरणीयोगः पौर्णमास्यन्तकाले सप्तम-
राश्रावर्काक्रान्तांशसमसंख्यां चन्द्रावस्थाननियमात्, एवञ्च वृश्चि-
कार्कस्य दशमदिनादूर्ध्वं चतुर्दशदिनपर्यन्तं तुषार्कारब्धचान्द्र-
मासान्तर्गता या कार्त्तिकी पौर्णमासी तस्यामेव रोहिणीयोगो
नान्यत्र कार्त्तिक्यामिति । यदा तु वृश्चिकार्कस्य षोडशं दिनमारभ्य
षयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे वर्त्तमानायां पौर्णमास्यां वृश्चिकारब्ध-
चान्द्रमासान्तर्गतत्वादायहायणीत्वेनाव्यभिचरितायां रोहिणीयोगो-
ऽवश्यमेव कदाचिन्मृगशिरायोगः पौर्णमास्यन्तकाले चन्द्रार्कयो-
रन्योऽन्येन सप्तमराशौ समांश्रावस्थाननियमात् । तदा च नक्षत्र-
व्यभिचारात् मार्गशीर्षस्यापि कार्त्तिकत्वं प्रसज्येत एवमन्येभ्यपि
मासेषु नक्षत्रव्यभिचारः सुधीभिरेव इति ।

अन्ये तु मीनस्त्ररविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्याग्नौ मास-
स्यैव इत्यादिस्मरणं वदन्ति । तदपि न चारु चयमासाध्याप्तेः ।

यथा ज्योतिषे,—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्

द्विसंक्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित् ।

चयः कार्त्तिकदिचित्ये गान्यदा स्यात्

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

तथा ज्योतिषे,—

यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मम्

यत्कार्त्तिकादिचित्ये चयाख्यम् ।

मासचयं त्याज्यमिदं प्रयत्ना

दिवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

चयमासस्य द्विसंक्रान्तौ मध्ये मासैकलोपप्रसङ्गः स्यात् ।

यथा शुक्रप्रतिपदि धनुःसञ्चारः अमावस्यायाञ्च मकरसञ्चारः
तस्य च मासस्य वृश्चिकस्यरविप्रारब्धत्वेन १[मार्गशौर्षत्वात् तत्परस्य च
मासस्य मकरस्यरविप्रारब्धत्वेन सुतरां] माघत्वात् धनुःस्यरविप्रार-
ब्धमासाभावात् पौषलोपः स्यात् । अस्त्वेवमिति चेत् तद्वर्षे
तन्मासविहिततिथिद्वयसांवत्सरिकश्राद्धादीनां लोपापत्तिः स्यात्
ततश्च प्रतिषवत्सरं कुर्यादिति विधिबाधः प्रसज्येत । २एतेन मेघ-
स्यरविषमायस्याङ्गो मासस्यैव इत्याद्यपि निरस्तं मलमासस्य पूर्व-
मासत्वप्रसङ्गः स्यादिति । अन्ये तु ब्रह्मगुप्तखण्डनेव साधु मन्यन्ते ।
यदाह ब्रह्मगुप्तः,—

मेघगरविसंक्रान्तिः शशिमासे भवति यच्च तच्चैवम् । एवं
वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेन । तच्चैवमिति, चैव एव चैवं

१ ख पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ग, एतेन च ।

स्वार्थेऽपि देवतादिग्रन्थवत् कश्चित् स्वार्थिकप्रत्ययः क्षिप्रमतिवर्तने
एतच्च लक्षणं लघुमासेऽपि वृत्तम्, उभयार्कसंस्थारेणैकस्यापि
मासस्योभयसंज्ञासमावेशात् । किन्त्वपि मलमासाव्याप्तिर्देयः ।

रविणा लङ्घितो मासस्यान्त्रः ख्यातो मल्लिख्यः ।

इत्यादिवचनात् रविसंक्रान्तिरहितस्यैव मलमासत्वात् ।

न चानामको मलमास इति वाच्यं न निर्विशेषं सामान्यमिति
न्यायेन चैषादिसंज्ञकातिरिक्तमासाभावात् ।

न च,— वत्सुरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकत् ।

नैश्वर्तैर्यातुधानैश्च समाक्रान्तो विनामकः ॥

इति वचनादिति वाच्यं एतस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि चैषादि-
मासविशेषचिह्नितकार्याभावात् साक्षणिकं विनामकं विनामक-
पदमिति । विनामकैरिति काशमाधवीधे पाठः ।

अमावस्यामतिक्रम्य कुक्षीरं याति भास्करः ।

दिराषादः स विश्वेभ्यो विष्णुः स्तपिति कर्कटे ॥

इत्यादिराजमार्तच्छादिवचने दिराषादादिपदप्रयोगाच्च ।

न च दिराषादादिप्रयोगो गौण इति वाच्यं युगपद्वृत्ति-
व्यविरोधात् दिवाससम्भवाच्च मलमासमरणे तन्मासस्यानामकत्वेन
संवत्सरिकग्राह्ये अपिष्ठीकरणे चानध्यवसायाच्च चैषादिविशेष-
चिह्नाभावादिति, नृताह्ये अपिष्ठीकरणविधानाच्च तत्तन्मासविशेष-
क्षितिमिधिविशेषस्य नृताह्यग्रन्थवाच्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गादिति ।

एकसंज्ञौ यदा मासौ स्थातां संवत्सरे कश्चित् ।

तथाप्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

इति राजमार्त्तखवचने एकसंज्ञत्वकथनाच्च तथापि पिष्टकार्त्ता-
ह्येति पिष्टकार्त्तपदं सपिष्टीकरणपरम् ।

सपिष्टीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ।

इति हारीतवचनात् ।

तथा,— रविषा सङ्गितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मल्लिचुषः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥

इति भीमपराक्रमवचने तत्र मल्लमासे वैशाखादिपुरस्कारेण
विहितं यत्कर्म तदुत्तरे प्रकृतवैशाखादौ मासि कुर्यादित्यभिधा-
नामल्लिचुषस्य वैशाखादिसंज्ञा स्फुटैवोक्त अन्यथा मल्लमासे कर्म-
विधानाभावात्तदसङ्गतं स्यात् ।

तथा ज्योतिषे,—

पञ्चदशेऽपि संक्रान्तिर्धदि न स्यात् सिताक्षिते ।

तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥ इति ।

तथा,— आद्यो मल्लिचुषो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रकृतः सप्तः ।

इति हारीतवचने आद्यं द्वितीयमित्यपि मासयोरेकनामत्वे
सत्येव सङ्गच्छते इति ।

वस्तुतस्तु,—

सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते ।

इति श्रुत्यनुसारात् सप्तशान्तरमुच्यते ।

मेघमतरविसङ्चाररहितसंक्रान्तमासादितरो मीनखरविसं-
ज्ञौगौ श्रग्निमासश्चैव इत्यादि । मीनखरविसंयोगौ श्रग्निमासश्चैव
इत्युक्ते फाल्गुनेऽतिथ्याप्तिवारणाय मेघमतरविसङ्चाररहितसंक्रा-

नमासादितर इत्युक्तं काशगुणस्तु मेघगतरविषञ्चाररहितसंक्रा-
नमासादितरो न भवत्येवेति । ६ संक्रान्तपदन्तु मक्षमासाध्याप्ति-
वारणायेति । सर्व्वेव मक्षमासेषु सर्व्वमाससप्तषातिष्याप्तिवारणाय
मीगक्षरविसंयोगीत्यादिपदम् ।

न च प्रतिपत्प्रथमक्षणे उत्तोरराग्निसंयोगरूपे रविषञ्चारे सति
पूर्व्वमासो मक्षमास एव उत्तरमासस्य प्रकृतमासत्वात्तन्नामकता-
ऽवश्यं वाच्या तच्च पूर्व्वराग्निरविषंयोगाभावात्तद्व्याप्तिरिति
वाच्यम् । सूर्य्यमण्डलस्य महत्वादेकदेशेनोत्तरराग्निसंयोगे सत्यपि
परभागेण पूर्व्वराग्निसंयोगसत्त्वात् । व्याप्तिः ।

एवञ्च वृषगतरविषञ्चाररहितसंक्रान्तमासादितरो मेघस-
रविसंयोगी मासो वैशाख इत्यादिसप्तक्षमितरेषु मासेषूच्यम् ।
एतेन एकस्यापि क्षयमासस्योभयार्कसञ्चारेणोभयसप्तक्षयाप्या
उभयमासत्वं सङ्गतमिति ।

न च क्षयमासमरणे तत्प्रयोगस्योभयसंज्ञकत्वात् सांख्यिकत्रा-
ह्मणध्ववसाय इति वाच्यम् ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वी दिक्षतीथार्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधेश्चिन्तं तौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

इति व्यासवचनात् तिथेः पूर्वाद्धे मरणे पूर्व्वमासौचतिथि-
र्भावात् परार्द्धमरणे तु परमासौचतिथिरिति व्यवस्था न चेत्तदना-
करमिति शङ्का काशमाधर्मीयादिषु पाश्चात्यस्मृतिषु सिद्धित-

मादिति । एवञ्च चैवादिपदाणि निर्णीते चेत्तर्थात्माशङ्क-
न्निग्रन्थिप्रसक्तौ गौणत्वेन इत्यादिसङ्ख्यं श्रेयम् ।

न च मीनस्वरविप्रारम्भस्य प्रतिपदादिपौर्णमास्यमाशङ्क्येन इति
वाच्यम् । कुम्भस्वरविप्रारम्भस्य प्रतिपदादावव्याप्तेः ।

न च मीनस्वरविप्रारम्भस्य पञ्चतदव्यवहितशुक्लपक्षौ चेत्
इत्यादिसङ्ख्यं वाच्यम् । अथमाशङ्क्याप्तेः ।

एवं चैवादिपदानां चान्द्रे शक्तिः सौरं प्रयोगभूयस्त्व-
दर्शनाभिदृष्टसङ्ख्या ततश्च प्रमाणसङ्गावे सौर एव चैवादिः
प्रमाणाभावे तु मुख्यचान्द्र एव यत्र तु गौणचान्द्रे प्रकरणादिकं
प्रमाणमस्ति तत्र गौणमेव चैवादिपदमित्याद्यपि श्रेयम् ।
मसमासविवेचनम् शुद्धिकौमुद्यां द्रष्टव्यं विस्तरभयाच्चेह
प्रसूतम् ।

अथ पञ्चपदार्थो निरूप्यते ।

अथ केचिदुक्ततरवचनदर्शनाच्चान्द्रमासार्द्धे पञ्चपदशक्तिमाहुः ।

अथा वाचपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य पूर्वार्धे आर्द्धं कुर्यादिसङ्ख्यः ।

कृष्णपक्षापराधे तु रोचिषन्तु न सङ्ख्येत् ॥

मनुः,—

अथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिग्नियते ।

तथा आर्द्धस्य पूर्वार्धादपराधो विग्नियते ॥

वाचपुराणे,—

अथयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्धं कुर्याद्दिने दिने ।

कात्यायनः,—

शानेनाथपरपञ्चं नातिक्रमेदिति ।

तन्मन्त्रं वावनेषु पञ्चदशाहोरात्रेषु पञ्चपदस्य सङ्केतितत्वात् ।

यथा विष्णुपुराणे,—

त्रिंशन्मङ्गलैर्न कथितमहोरात्रञ्च यन्मया ।

तानि पञ्चदश ब्रह्मण् पञ्च इत्यभिधीयते ॥

तथाचामरकोषे,—

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पञ्चस्ये दशपञ्च च ।

नचोभयत्र शक्तिर्गौरवात् निरुद्धलक्षणाया प्रतिपदादिपञ्चदश-
तिथिप्रचये प्रयोगिनां समर्थितत्वात् । न च वैपरीत्याग्रहो
सङ्केतपादकग्राह्याभावात्, अनुवादकग्राह्यतः शक्तिपादकग्राह्यस्य
वलीयस्याच्च ।

पञ्चौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ।

इत्यमरकोषे शुक्लकृष्णयोर्विधेयत्वेन पञ्चपदस्यानुवादकत्वाच्च
न च प्रयोगभूयस्त्वदर्शनाग्रहो निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यात्वात्
सौरे मासे चैवादिशब्दवत्, किन्तु शुक्लकृष्णपदयोः प्रतिपदादि-
पञ्चदशतिथिप्रचये शक्तिरिति ।

अथ अतुनिरूपणम् ।

सूर्यचिह्नान्ते,—

भागोर्मंकरसंक्रान्तेः षण्मासास्ततराचक्षम् ।

कर्कादिस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायणम् ॥

द्विराग्निमाणा अतवस्तो चापि त्रिगिरादयः ।

सूर्यभुक्तराग्निद्वयमानेन माषादि ऋतवो भवन्ति ते च ऋतवः
 त्रिगिरादयः त्रिगिरवसन्तपीशवर्षाग्ररद्भेमन्ताः उत्तरायणे ऋतुचयं
 दक्षिणायने ऋतुचयमित्यर्थः । तेन मकरादिराश्रीनां भागोर्दिदि-
 राग्निभोगकाश्च ऋतुरिति ऋतुचयणम् ।

तथाच रत्नमासायाम्,—

मृगादिराग्निद्वयभानुभोगात्

षडर्त्तवः स्युः त्रिगिरो वसन्तः ।

पीशस्य वर्षास्य ग्ररस्य तद-

द्भेमन्तनामा कथितस्य षष्ठः ॥

तथाच विष्णुपुराणे,—

द्वौ माषावर्कजादृतुः इत्यनेन सौरमानेनैव माषद्वये ऋतुपदस-
 क्तेन उक्तः । तथाच श्रुतिपाहकशास्त्रेऽमरकोषे द्वौ द्वौ माषादि-
 मासौ स्यादृतुसौरयनं चिभिरिति अथ तैरयनं चिभिरित्यनेन
 सौरमासेनैव ऋतुपदश्रुतिर्दर्शिता ।

तथाच श्रुतिः,—

तपस्यपक्षौ त्रैगिरादृतुः । मधुस्य माधवस्य वार्षान्तिकादृतुः ।

शुक्रस्य शुचिस्य पैशादृतुः^१ । अथैतदुदगयनं देवानां दिनम् ।

नभस्य नभस्यस्य वार्षिकादृतुः । इषस्योर्जस्य शारदादृतुः ।

सहस्य सहस्यस्य हैमन्तिकादृतुः ।

अथैतद्विष्णुयनं देवानां रात्रिरिति ।

अथ हि उत्तरायणदक्षिणायनोपसंहारात् अथनस्य च सौर-
नियतत्वात् सप्तम्या तपस्तपस्यादिपदानां सौरपरत्वात् अतथापि
सौरेणैव मासेन षट्पदशक्तिः सप्तसिता । तेन तपस्तपस्यादि-
पदानां मुख्यवृत्त्यनुरोधेन मुख्यचान्द्रमासद्वये केषाञ्चिद्वृत्तपद-
वाच्यताभ्रमो हेय एव ।

अतएव आह्वविवेके ।

आश्वयुज्याश्च कृष्णायां चयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पिहंश्चाथ यमाश्चयात् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे प्रावृद्धतुरच ऋतुः संवत्सर इति
मतेन व्याख्यातम् । अन्यथा मघाचयोदश्या मुख्यचान्द्रमाद्वीपत्वेन
सुमरां प्रावृद्धतुगोचरत्वादप्यथा व्याख्यानमसङ्गतं स्यात् ।

यच्च,—

मुख्यं आह्वं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तुं प्रति ।

इति मरौचिवचने चान्द्रेण षट्पदशब्दप्रयोगः, स च गौण एवा-
वश्यं वाच्यः तस्य शिशिरादिशब्दवाच्यत्वाभावात् न निर्विशेषं
सामान्यमिति न्यायेन शिशिरादिषडितिरिक्तत्वभावाच्च ।

यच्च,—

विशेषतश्च कार्त्तिक्यां दिनेभ्यः संप्रथच्छति ।

शरद्वृषाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति स्थितिः ॥

इत्यादिविष्णुपुराणवचने पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रेण षट्पदमा-
श्रितवगम्यते । तत् पौर्णमास्यन्तमासद्वये शरदादिपदस्य भाक्तत्वात्,
न च वैपरीत्याशङ्का सङ्केतयाचकशास्त्राभावात् । अनुवादकशास्त्रतः

प्रक्रियाहकशास्त्राणां वलीयस्याच्च भुतेरपि भुतेर्दुवसत्वाच्चेति
प्रकृतमनुसरामः ।

अथ वैशाखकृत्यम् ।

भविष्ये,— तुलामकरमेलेषु प्रातः स्नानं विशेषतः ।

इद्विधं ब्रह्मचर्यं महापातकनाशनम् ॥

तुलादिराग्यमेलेन विधानात् शौरमास एव प्रातःस्नानादिकृत्यं
ब्रह्मचर्यं स्त्रीपरित्यागः, एषां चयानां मिश्रितानामेवैतत्फलं न
प्रत्येकस्य । तथाच कर्मविपाके वैशाखमाहात्म्ये ।

उपसृष्वसि वैशाखे ब्रह्मचर्यं व्यवस्थितः ।

राजन् मेघगते भानौ यस्मिन् कस्मिन् जलाग्रये ॥

यताहारः स्थितः स्नाहि सर्वपापैः प्रमुच्यसे ।

ब्रह्मचर्यैकभक्तेन मेघभानावुपस्थिते ॥

स्नाहि क्रूपोदकेनापि राजन् पापमयार्हितः ।

तथैव गङ्गास्नाने फलविशेषमाह ।

अङ्गिरा उवाच,—

गवामर्द्धप्रसृतानां स्नानं दत्त्वा तु यत् फलम् ।

तत्फलं प्राप्स्यते स्नात्वा राजन् मेघे च जाङ्गवीम् ॥

तथा तथैव ब्राह्मणप्रेतसम्वादे ।

मेघभानौ च गङ्गायां कामतो वाऽप्यकामतः ।

मज्जन् मज्जति कापि नरः संसारसागरम् ॥

सखे स्नातोऽसि तस्यां त्वं तस्यैकाहस्य मे फलम् ।

देहि त्यक्त्वा इमं देहं प्राप्नोमि परमाङ्गतिम् ॥

कापि कदापीत्यर्थः । अथ कामतो वाऽप्यकाञ्चन इत्यभिधानात्
हविष्यं ब्रह्मपत्न्यं विनापि गङ्गास्नातः, स्नानमाचक्ष्य फलमिति
दर्शितम् । वैशाखे केवलैकभक्तेन यत्फलं तदाह स्कन्दपुराणे,—

वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन वै नरः ।

य याति भेटतां शोके पूजितो धनवानपि ॥

एतदपि सौरस्त्यम् ।

मसूरं निम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ ।

मेघस्त्रे च विधौ तस्य नास्त्रेव विषजं भयम् ॥

मेघरवौ मेघस्त्रे चन्द्रे चतुर्दशमावस्था प्रतिपदा भवेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखे पुष्पस्रवणं वर्ज्जयित्वा तु गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदं कथं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

एतदपि सौरवैशाख एव पुष्पस्रवणमिति द्वादशमासात् समु-
दितवर्ज्जनस्य फलं, मासान्ते गोप्रदानं, विष्णुपदं विष्णुपुरम् ।

भविष्ये,— गन्धस्य मास्त्रानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥

विष्णुधर्म,—

तोयपानप्रदानेन वैशाखे सुखमश्नुते ।

आतपचप्रदानाच्च स्वर्गलोके महीयते ॥

एतदपि सौरवैशाख एव ।

भारते,—

मीनकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भासमान् ।

स्वर्णभारधमं तोयं पक्षमेकं बुधिष्ठिर ॥

प्रपाः कार्याः प्रयत्नेन सर्वसोकहिताय वै ।

विष्णुपुराणे,—

कृत्तिकाप्रथमे भागे यदा भातुस्तथा शशी ।

विशाखायास्तुर्यांशे सुने तिष्ठत्यसंशयम् ॥

तदैव विषुवाख्योऽयं काशः पुण्योऽभिधीयते ।

दर्शनदानस्तु विषुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥

शौरवैशाखशेषदिनचये रविः कृत्तिकाप्रथमपादे तिष्ठति तन्मध्ये
विशाखाशेषपादे यदा चन्द्रावस्थानं तदा कृष्णप्रतिपदेवेति नियमः
तदा विषुवाख्यो योगविशेषः कृतकृत्यता चाक्षयपक्षसाभात् अक्षय-
नक्ष कस्यान्तस्त्रायितम् ।

ज्योतिषे,—

पञ्चाननस्थौ शुद्धभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्थाद्यदि शुक्लपक्षे ।

मासाभिधाना करभेण युक्ता

तिथि र्थतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् गोभूमिहिरण्यवस्त्र-

दानेन पापं परिहाय सर्वम् ।

सुरत्नमिष्टतममिच्छाधिपत्यं

लभेत् पुमान् दानवग्रान्तदैव ॥

पञ्चाननः सिंहः मासाभिधाना द्वादशीतिथिः । करभं चन्द्रा-
नक्षरं रक्षा पृथिवी ।

भविष्ये,—

वैशाखं चो चटं पूर्णं सभोध्यं वै दिवसम् ।

इदात्यशुक्ला रात्रेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥

वैशाखं व्याप्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रत्यहमित्यर्थः । पूर्णं
श्रीतलजलपूर्णं एतच्च विषुवसंक्रान्तिमारभ्य परसंक्रान्तिपर्यन्तं
प्रत्यहं कार्यमिति प्राज्ञः । आचारोऽपि तथाविध एव ।

एवञ्च फलस्य माससाध्यत्वेन कर्मैक्याद्विषुवसंक्रान्तावेकत्र संकल्पं
कृत्वा,—

ॐ एष धर्मचटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

इति भविष्यपुराणोक्तमन्त्रेण प्रत्यहं सभोध्यं जलपूर्णचटं
ब्राह्मणाय भोजनात् प्राक् दद्यात् । मासान्ते दक्षिण दिशा । संकल्प-
स्त्वेवम् ।

अथासुके माससुके पक्षेऽसुकतिथौ रवेर्महाविषुवसंक्रान्ता-
वारम्भापरसंक्रान्तिं यावत् प्रत्यहमसुकगोचोऽसुकग्रन्थाहं परम-
गतिप्राप्तिकामः सभोध्यं श्रीतलजलपूर्णं चटं यथागोचनाद्ये
ब्राह्मणाय दास्ये इति ।

वैशाखे शुक्लपक्षे चवम्बाद्भवाम्भकं ग्रीह्यवपाकौ चेति
नित्यप्रकरणे विष्णुपुराणवचनात् । तत्र “अरदसन्तयोः केचिन्नवग्र-
प्रचक्षते” इति परिशिष्टवचनात् वसन्तनियमः ।

तत्रापि,—

.. पौषे वैषे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेदुधः ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति दाता च नरकं व्रजेत् ॥

इति महार्णवप्रकाशसिद्धितविष्णुधर्मवचनान्त् वेत्याहस्तु यौर
एव वचने विधानात् पततोश्च तद्येव मासदद्यात्प्रकृतमिति प्रागे-
वोक्तम् । तथापि गन्दादिषु निषेधो यथा ज्योतिषे,—

गन्दाद्यां भार्गवदिने चयोदशां चिज्जगानि ।

अथ आहूँ न कुर्वीत पुत्रदारधनवध्यात् ॥

तिसृषु जन्मतारास्त्रित्यर्थः ।

महाभारते,—

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ।

प्रौष्ठपदा भाद्रपदादयं आग्नेयं कृत्तिका ।

ज्योतिषे,—

गच्छन्नापि तथैवाथ दादणोपापि वर्जयेत् ।

तथा,—

अक्षेपाद्वा तथा ज्येष्ठा मूला च दादणः स्मृतः ।

पूर्वापि चौलि भरणी मघा चोगणो भवेत् ॥

अथ त्रेचिन्,—

मेवादौ शक्रवो देवा वारिपूर्णा च गर्मरी ।

तथा,—

शक्रन् शक्ररथा मित्रान् दद्यात् सजसगर्मरीम् ॥

इत्यादिवचनदर्शनात् विषुवसंकान्तवामेव यवपाकआहूमित्याहुः
तदहहं यवशक्रुषु प्रमाणाभावात् दद्यादिति दानविधानात् आहू
प्रमाणाभावाच्च पुरावचनशक्रुदानेनापि वचनोपपत्तेः । किन्तु

विषयसंक्रान्तिः पूर्वोक्तनिषेधाविषयः स्यात् तदा तथापि चव-
पाकश्राद्धं निर्विवादमेव ।

यत्तु,— निरग्रं दिवसं विष्टिं चतीपातश्च वैधृतिम् ।

केन्द्रस्यापि शुभैः शून्यं पापाहमपि वर्जयेत् ॥

इति वचनात् संक्रान्तौ श्राद्धनिषेध इत्याधुनिकैरुक्तं तदप्यशुद्धं
विवाहादीनि मङ्गलकार्याण्येवास्त निषेधस्त विषयाः न तु श्राद्ध-
दानादि, मङ्गलकार्यापक्रम्याभिधानात् । अन्यथा पापाहविष्टिचती-
पातादौ युगाद्यादिषु दानश्राद्धादिनिषेधप्रसङ्गः । प्रत्युत संक्रान्त्या-
दिषु श्राद्धदानादीनां महाफलं श्रूयते ।

यथा देवोपराणे,—

संक्रान्तां यानि दत्तानि ह्यथकथानि मानवेः ।

तानि तस्य ददात्यर्कः सप्तजन्म पुनः पुनः ॥

विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ।

तथा,—

श्रतमिन्दुचये दानं सहस्रान्तु दिनचये ।

विषुवे श्रतसाहस्रमाकामावैश्वननकम् ॥

वैधृतिचतीपातावधिक्तस्य सूर्यचिह्नान्ते,—

स्थानं दानं जपः श्राद्धमभयनगुणं भवेत् ।

किञ्च केन्द्रस्यापि शुभैः शून्यमित्यसुरोधात् शुभसम्य एव
नवाक्षश्राद्धप्रसङ्गे पूर्वोक्तवर्जनप्रसङ्गः ।

न च यवाक्षभक्ष्यार्थं श्राद्धमिति वाच्यं श्राद्धस्य नित्यत्वात् ।

न तावाक्षौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ।

इति आहुं विनैव यवानामभक्ष्यत्वाभिधानात् तदन्यदिनेऽपि
भक्ष्यसिद्धेस्तेत्यसं वज्रना । अथ यद्यप्यहतीया प्रागुक्तनिषेधा-
विवक्षदा तस्यां यवानां प्राग्वक्ष्यसं वक्ष्यमाणत्वात् तथैव यवआहुं
कार्यम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दन ।

यवातुत्पादयामास युगञ्चारम्भवान् कृतम् ।

ब्रह्मसोक्तान्निपयगां पृथिव्यामवतारयत् ॥

तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

अद्भुता क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते ॥

सिन्धोस्तोरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते ॥

होमसाधं विष्णुमुद्दिश्यैव अर्चासाहचर्यात् । सिन्धोः समुद्रस्य ।

अथ आद्भुतमक्षयनिमित्तं पृथगिति कश्चित् तन्मानन्दं आद्भुतभेदे विधि-
गौरवापत्तेः प्राप्तआद्भुतस्यैव गुणफलविधित्वं न्याय्यं प्राप्तिस्तु यवपाक-
निमित्तेन युगादित्वेन चेति ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

युगाद्येषु युगान्तेषु आद्भुतमक्षयमुच्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्त्रमासस्य तमिस्तपक्षे

चषोदशी पञ्चदशी च मासे ॥

एता युगाद्याः कचिताः पुराणै-

रनन्तपुण्यास्तिथयस्तत्तः ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रथतो मनुष्यः ॥

आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अत्र पञ्चदशीसामान्यश्रुतेर्विशेषाकाङ्क्षायां तमिस्रपञ्चानुषङ्गस्यौ-
चित्यान्माघे पञ्चदशी अभावस्या न तु पौर्णमासी अन्यथा चकार-
वैयर्थ्यात् ।

न च,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयाद्यां कृतं युगम् ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णे चयोदश्याश्च द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कक्षियुगं स्मृतम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे विरोधान्न तमिस्रपक्ष' इति वाच्यम् । अग्नि-
पुराणादिवचनैकवाक्यतया अनुषङ्गस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यथाग्निपुराणे,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम् ।

चेता चित्तद्वितीयाद्यां वैशाखे द्वापरं युगम् ॥

दर्शे तु माघमासस्य चयोदश्यां नभस्यके ।

कृष्णे कश्चिर्द्विसप्ताय श्रेया मन्वन्तरादयः ॥

मिरगात् निःश्रेयेष प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे,—

दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।

कश्चिः कृष्णचयोदक्षां नभस्ये मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे,—

चयोदक्षां भाद्रपदे मासे चन्द्रचयेऽवनीति पूर्वमुक्तमेव ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगाद्ये परिकीर्त्तिते ।

शुक्ले पूर्वार्द्धिके श्रेये कृष्णे चैवापराद्धिके ॥

ब्रह्मपुराणवचनानु पाश्चात्याः मासे च पञ्चदश्यान्विति पठन्ति ।

अन्ये तु कल्पभेदेन व्यवहामाहुः । तस्मत्तेऽपि विष्णुपुराणे चकारण वैयर्थ्यमिषाऽनुवृत्तस्यैवावश्यकत्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशर इत्यग्निपुराणात् विष्णुपुराणीयकल्पस्यैव^१ अस्मिन् वराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात् अनेकमुनिसंमतत्वाच्चाभावस्यैव युक्तेति । अतएव माघभाद्रमासौ पौर्णमास्यन्तावेव सर्वत्र तु तथैव तिथिज्ञात्याभिधानात् । युगाद्याम्नाह्वानु पिण्डरहितमेव कार्यमिति संक्रान्तिप्रकरणे प्रागुक्तमस्ति ।

अथ यदि तदहरेव यवपाकनिमित्तं आहुं क्रियते तदा तस्य युगाद्याम्नाह्वस्य च न तन्मेनानुष्ठानं सपिण्डापिण्डयोर्वैधर्म्यात् किन्तु नित्येन साधनेन यवआहुनेन हीनाहुं युगाद्याम्नाह्वमनुवृत्तेन

१ म, पक्षस्यैव अस्मिन् वर्तमाने वराहकल्पे ।

गतार्थं अतिशयफलार्थिभिस्तु पृथगपीच्छन् क्रियते । ततोभयदिने
पूर्वांशे द्वितीयाह्नाभे ।

युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीचक्षते न तत्र तिथियुग्मता ॥

इति देवीपुराणात् परदिने उदयगामिन्यामेव युगाद्याविहितं
ज्ञानादिदेवकृत्यं जन्मतिथौ वर्षद्विविहितमाश्रयत्, अथयद्वितीया-
विहितन्तु वक्ष्यमाणविष्णुपूजावारिदानादि युग्मादरात् कार्यं युगा-
द्यालेनाविधानात् ।

आहुन्तु यस्मिन् दिने पूर्वांशे आहुयोग्यद्वितीया लभ्यते तत्रैव
निर्विवादम् ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वांशे आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।

द्विपक्षापरांशे तु रौहिणन्तु न कर्तयेत् ॥

इति वायुपुराणवचनात् उभयदिने पूर्वांशे आहुयोग्यकालकाभे
परदिन एवोदयगामिन्यां शुक्लपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामभ्युदितो
रविरिति वचनात् ।

विष्णुः,—वैशाखे शुक्लद्वितीयायामुपोषितोऽर्चनैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव
ऊत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । यच्च तस्मिन्नहनि
प्रयच्छति तदक्षयमाप्नोति ।

उपोषितो द्वितीयायामित्यर्थात् अर्चनैर्यवैः ।

अर्चतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।

भृष्टास्तु त्रीदशो ज्ञानासूषितास्तो च शक्रवः ॥

इत्यभिधानकोशात् ।

दुर्गा प्रकृत्य देवीपुराणे,—

द्वतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्युचे प्रपूज्य च ।

उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

तेन रोहिणीयुक्तायामच्यद्वतीयायां दुर्गापूजापूर्वककुम्भदानस्य
ब्रह्मलोकमहितत्वं फलमित्यर्थः ।

तथा,—

इत्येषा कथिता राजन् द्वतीया तिथिरुत्तमा ।

यामुपोष्य नरो भक्त्या वृद्धिबद्धां त्रियं लभेत् ॥

विष्णुधर्म,—

भक्ष्यभोज्यसमायुक्तां बर्द्धनीं यः प्रयच्छति ।

द्वतीयायान्तु वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते ॥

बर्द्धनी घटीत्यर्थाज्जलपूर्णा । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं शक्रादि ।

भविष्ये,—

वारिदानं प्रशस्तं स्थान्मोदकानाञ्च वै भवेत् ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र द्वतीयां चन्दनस्य च ॥

वारिणा तुष्यते देवी मोदकैर्भव एव च ।

दानान्तु चन्दनस्येह कञ्चजो नाच संग्रहः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा वज्र ।

तत्सर्वमक्षयं यस्मान्तेनासावक्षया स्मृता ॥

द्वतीयामिति काशकर्म, चन्दनस्य दानं प्रशस्तमित्यनुषङ्गः ।

कञ्चजो ब्रह्मा । एतेषु विष्णुभविष्यादिवचनेषु कृतकर्म्मणामचक्षतेन
द्वतीयामाचक्षायत्युतेर्नक्षत्रविशेषयोगः प्राशस्त्यार्थ एव ।

यथा,—

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे द्वितीया ।
अथवा सा तिथिः प्रोक्ता क्षत्तिकारोहिणीयुता ॥

यमः,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां तिथौ सकृत् ।
गङ्गातोये नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नरसिंहपुराणे,—

तथाचयद्वितीयायां शिथं नाध्यापयेद् भुवम् ।
माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायाञ्च विवर्जयेत् ॥
अध्यापनं तथा त्यक्तः ? स्नानकाले च वर्जयेत् ।

ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाम्बवी जम्बुना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनः त्यक्ता कर्षरन्ध्रान्तु दक्षिणात् ।
तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सर्वकामफलेश्वरा ॥

नारदीये,—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां ग्रीतस्ततोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥

इयमेव पिप्रीतकद्वादशी ।

अथ तिथिद्वये युग्मादरात् पूर्वदिन एवैतत् व्रतं कार्यं एत-
द्योपवासमन्तरेणापि कार्यम् अन्यथा द्वादशीपक्षे व्रतसोपापत्तेः,
उपवासे तु षष्ठातिशयः ।

अथ पिपीतकौत्रतविधिः ।

स्नातः शुचिराचान्तो निवर्त्तितनित्यकृत्यः स्नात्वा वायुं सङ्कल्पं
कुर्यात् । ॐ अथेत्यादि असुकगोभोऽसुकशर्मां चुत्पिपासाकनकचम-
सोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुपूजापूर्वकप्र-
त्यब्धयाम्रमसवणसमर्करदधिभोदकतण्डुलसमेतवस्त्राच्छादितमा-
च्छासकृतसुवासितश्रीतलजसूपुरितब्राह्मणसम्यदानकचतुरष्टदादशयो-
ष्यशकुभदानात्मकचतुर्वर्षसाध्यपिपीतकदादशौत्रतमहं करिष्ये । गन्ध-
पुष्पाभ्यां करौ सन्ध्याञ्ज्यं अस्त्राय फड़िति तास्रचयदिग्बन्धनञ्च कृत्वा
भूतशुद्धिप्राप्तायाममाहकान्यासान् विधाय कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः नमस्तर्जनीभ्यां स्नाहा भगवते मध्यमाभ्यां
वषट् वासुदेवाय अनामिकाभ्यां ऊं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
कनिष्ठाभ्यां फट् । ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्नाहा, भगवते
शिखायै वषट्, वासुदेवाय कवचाय ऊं ॐ नमो भगवते वासु-
देवाय अस्त्राय फड़िति तास्रचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा भगवन्तं
चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदशङ्खकोटिसङ्घं शङ्खं रथाङ्गं गदा
मञ्जोजं दधत् शिताम्रनिखयं कान्त्या जगन्मोहवन्म ।

आवद्वाङ्मदहारकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं
जीवत्साङ्गसुदारकौस्तुभधरं वन्दे सुजीमैः स्तुतम् ॥

आत्मा मानसैरपचारैरभ्यर्च्य सोऽहमिति विभाष्यात्मशिरशि
पुत्र्यं दत्त्वा पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा सामान्यार्थञ्च विधाय पाश्चा-
त्यमनीयपापञ्च स्थाप्यम् ।

ततो घटे गणेशं पूजयेत्,—

विन्दुराभं चिनेचं द्युतरजठरं हस्तपद्मेर्दधानं ।
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युदकरविस्मयहीनपूराभिरामम् ।
वाक्सेन्दुद्योतिमोक्षिं करिपतिवदनं दानपूराङ्गणं
भोगीन्द्रावद्भूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्पूज्य ॐ गणानां गणपतिमिति
मन्त्रेण घटे आवाह्यं गं गणपतये नम इति पाद्यादिभिः सम्पूज्य-
स्तुत्वा प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं सन्तोदरगजाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं हेरम् प्रणमाम्यहम् ॥

ततः शालग्रामे घटे वा विष्णुं पूजयेत् । पूर्ववत् ध्यात्वा
अष्टदिक्षु,— विमलायै उत्कर्षिण्यै शान्तायै क्रियायै योगायै प्रभैः
सत्यायै ईशानायै । मध्ये चतुर्पदायै नमः । ॐ नमो भगवते
विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वभूतात्मसंयोगयोगपद्मपीठा-
त्मने नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववद्भात्वा ।

ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ।

इति मन्त्रेणावाह्यं द्वादशाक्षरमन्त्रेण मूर्तिं सकृदप्यहं भगवन्
श्रीवासुदेव द्वादशाक्षरागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सञ्जिहितो भव
सञ्जिद्वहो भव आवाहनादिसुद्राः प्रदर्शय द्वादशाक्षरमन्त्रेण
पुष्पाञ्जलिं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्थमधुपर्कपुनराच-
मनीयानि दत्वा जलपूर्णसुग्रीतसं सुवासितं स्नानार्थं भगवते

दत्त्वा पुनराचमनवस्त्रयज्ञोपवीताक्षरगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूल-
चन्दनादीनि दत्त्वा शङ्खचण्डादिभिसोषयेत् ।

चतुर्दिक्षु,—

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय,

आग्नेयादिकोणेषु । ग्राम्ये अथै सरस्वत्यै रत्यै नमः ।

ततो द्वादशकेशरान् प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।

केशवाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
शिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः वज्राद्यायुधेभ्यो नमः ।

ततो द्वादशाक्षरमन्त्रं किञ्चिज्जप्या स्तुत्वा प्रणम्य कुम्भात्तुसृजेत् ।
सुवासितसुग्रीतलजलपूर्णकुम्भान् एतत्सम्प्रदानब्राह्मणान् वरुणस्य
समभर्च्य ॐ अद्येत्यादि असुकगोचोऽसुकशर्माहं जुत्पिपासाजनक-
यमलोकगतिपरित्यागपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तिकाम एतान् वस्त्राच्छा-
दितान् चन्दनचर्चितान् सुवासितसुग्रीतलजलपूरितान् सलवणान्
चतुरः कुम्भान् यथागोचरानामभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । कृतैत-
ज्जलपूर्णकुम्भदानकर्माणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां काञ्चनं तम्बूक्त्यं वा
सम्प्रददे । एवं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति भोष्यान्यपि दद्यात् ।
एवं द्वितीयेऽष्टौ कुम्भान् शर्करादधिसंयुतान् तृतीये द्वादशकु-
म्भान् मोदकयुक्तान् चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलयुक्तानिति ।

अथ कथा ।

ब्रह्मपुराणे शतानीक उवाच,—

जलदानस्य माहात्म्यं यत्तथा कथितं पुरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतककथां शृणुमाम् ॥
पुरा केन कृता कस्मात् द्वादशी सा पिपीतकी ।
किम्वा विधानं देवर्षे कथयस्व विशेषतः ॥

नारद उवाच,—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपीतकीम् ।
यां कृत्वा यमलोकात्तु स गतो वैष्णवं पुरम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संग्रितव्रतः ।
चिरं तस्मा तपोऽरण्ये काले मृत्युमुपेयिवान् ॥
यमदूतैः समागत्य नीयमानोऽथ स द्विजः ।
ददृशे बड्गान् नारो नरान् निरयसंस्थितान् ॥
अधिपचाद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु च स्थितान् ।
कृतार्त्तरावांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ॥
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा यमदूतवशङ्गतः ।
बद्धन् वस्त्रावृतान् कुम्भान् ददर्शातिमनोहरान् ॥
प्रासादे स्थापितांस्तत्र पुष्पाद्यैरुपशोभितान् ।
कचित् प्रधावमानांश्च किङ्करान् यमशासनैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकर्माभिः ।
दृष्ट्वा भीतिसमायुक्तसृष्ण्या परिपीडितः ॥
सन्दह्यमानो राजेन्द्र यथाचे किङ्करान् जलम् ।
बड्गः सेव्यमानैस्तु किङ्करैरभिताडितः ॥
सुहृन्तं तत्र संस्थाप्य नीयते किङ्करैः पुनः ।

नीयमानोऽथ ददुग्ने वज्रग्रोभं क्रमोत्तमम् ॥
 सञ्जायं ग्रीतसं रस्यं पुण्यं पिप्पलसंज्ञकम् ।
 लम्बने वज्रग्रस्तच कुम्भाः खग्दामबन्धनाः ॥
 ग्रीततोयेन सम्पूर्णम्हादिताः शुक्लवाससा ।
 रचन्ति वटवस्त्रास्तु किङ्कराः ग्रस्तपाणयः ॥
 तोयदर्शनमात्रेण साक्षादः स दिवोऽभवत् ।
 विनयावनतो भूत्वा यथाचे किङ्करान् जलम् ॥
 अपानभावाद्देहस्य विनाशो जायते मम ।
 तस्मान्तोयप्रदानेन प्राणान् रचन्तु साधवः ॥
 मुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुचुर्यमकिङ्कराः ।
 विष्णुव्रतमकृत्वा तु तोयमेतत् सुदुर्लभम् ॥
 याचमानस्ततस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ।
 अत्यन्तार्त्तस्तु विप्रेन्द्रो गीतो वैवस्वतान्तिकम् ॥
 कृतार्त्तरावं तं दृष्ट्वा यमः प्रोवाच सादरम्^१ ।
 मा रोदोर्विप्र तद् ब्रुहि का ते पीडास्ति चेतसि ॥
 स यथाचेऽथ तत्तोयं दृष्ट्वा व्याकुलचेतनः^२ ।
 मुत्वा वाक्यन्तु विप्रस्य तमुवाचाथ धर्मराट् ॥
 तदा तच्च कृतं पूर्वं येनैतत्तभ्यते जलम् ।
 यत्कृत्वा मुक्तौ मर्त्यो विष्णुलोकं गतः पुरा ॥

१ ख, ग, पुस्तकद्वये सामान्यम् ।

२ ख, ग पुस्तके त्रयाव्याकुलचेतनः ।

वैष्णवस्तस्य विप्रेन्द्र दत्तया नैव यीक्ष्यसे ।

तत्तपो न कृतं पूर्वं येनैतत्तस्यते जलम् ॥

विप्र उवाच,—

उच्यतां मे व्रतं देव येन प्राप्नोमि तत्त्वज्ञम् ।

यम उवाच,—

वैष्णवं तद्व्रतं विप्र कुरु गत्वा निजासथम् ।

विधानं शृणु धर्माच्च व्रतस्यास्य विशेषतः ॥

वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां सुग्रीतस्ततोयैः स्नापयित्वा तु केशवम् ॥

पूजयेद्बन्धुपुष्पैश्च धूपदीपैर्विधानतः ।

नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैस्तान्मूलैः शुक्लवाससा ।

जपित्वा वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥

दद्याद्विप्रेभ्यः सम्पूज्य कुम्भांसोयेन पूरितान् ।

प्रथमे चतुरः कुम्भान् दद्यात् स्रवणसंयुतान् ॥

मास्यदानसमायुक्तान् सुसिक्त(?)जलपूरितान् ।

शुक्लवस्त्रावृतमुखानुपवीतसमन्वितान् ॥

द्वितोयेऽष्टौ तथा कुम्भान् शर्करादधिसंयुतान् ।

तृतीये द्वादशकुम्भान् तथा मोदकसंयुतान् ॥

चतुर्थे षोडशकुम्भान् तण्डुलैश्च समन्वितान् ।

दद्यात् सम्पूज्य विप्रेन्द्र द्विजातिभ्यो निजाग्रमे ॥

दक्षिणां काश्यपं दद्यात् कुर्याद्वाह्मणतोषणम् ।

अनेन विधिना कृत्वा प्रयाति वैष्णवं पदम् ॥

यः करोति व्रतं चैतच्च भवेत् स त्रयाक्षुषः ।
 यमवाक्यं समाकर्ष्य गत्वा सोऽथ निजाममम् ॥
 चकार द्वादशीं विष्णोरगमद्वैष्णवं पुरम् ।
 पिपीतकस्य नास्तीति विख्याता वैष्णवी तिथिः ॥
 यः कुर्याच्च नरो भक्त्या नारी वा व्रतमुत्तमम् ।
 प्रयाति परमं स्थानं वासुदेवस्य निश्चितम् ॥
 ततो देवं प्रणम्य समाप्य विस्मृत्य दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणेः
 सह पारणं कुर्यात् । इति पिपीतकद्वादशीव्रतविधिः ॥ * ॥

महाभारते,—

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु तिला देया द्विजातिषु ।
 तिला भक्षयितव्याश्च तथैवाक्षभनं तिलैः ॥
 कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ।
 आक्षभनमुदत्तनम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु सृष्टाः कमलथोमिना ।
 कृष्णा गौराश्च तिलास्तृप्तये सर्वदेहिनाम् ॥
 तस्मात् कार्यं तिलैः स्नानं कर्त्तव्यं तिलतर्पणम् ।
 तिलान्नग्नै च जुहुयाद्विष्णवे तान् निवेदयेत् ॥
 तिलतैलेन देयाश्च दीपा देवेभ्य एव हि ।
 तिलैः समधुभिर्भुक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥
 मन्त्रं जपेच्च पौराणं पारमर्त्यक्रमगतम् ।
 तिलास्तु सोमदैवत्या सुरैः सृष्टास्तु गोखवे ॥

स्वर्गप्रदाः क्षतन्मास ते मां रक्षन्तु नित्यश्रः ।
 दातव्या दक्षिणास्तेभ्यस्तिक्ष्णैर्मधुधृतैः पुनः ॥
 एवं कृते च सुक्तः स्यात् पापैर्जन्मगतोद्भवैः ।
 मन्त्रजपस्तु ब्राह्मणभोजनसमये । मन्त्रमाह तिस्रास्त्विति ॥

यमः,—

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।
 शौद्रयुक्तैस्त्रिभिः कृष्णैराश्रयेद्यदि वेतरैः ॥
 प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि राजते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इतरैः शुक्लैः धर्मराजः प्रीयतां श्रीविष्णुः प्रीयतामिति
 वोक्त्वा पञ्च सप्त ब्राह्मणान् कृष्णैः शुक्लैर्वा तिस्रैर्मधुभिर्भोजयेत् ।
 वैशाखीसुपक्रम्य जावातः—

सुवर्णतिलयुक्तैश्च ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।
 तर्पयेद्ब्रह्मपातैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

विष्णुधर्मः,—

मोदकानुदकुम्भांश्च दत्त्वाऽन्नसहिताक्षरः ।
 वैशाखे पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
 धान्यमन्नं तथा ग्राह्यं क्षिरं गां तिस्रानपि ।
 दानं श्रेयस्करं स्यात् स्त्रीणाञ्च पुरुषाञ्च च ॥
 अथ ज्यैष्ठ्यकृत्यम् ।

विष्णुधर्मः,—

वृषसंक्रमणे दानं गवांश्चिपुषं महाफलम् ।

वामनपुराणे,—

उदकुम्भश्च धेनुश्च तालवृक्षश्च सचन्द्रमम् ।
चिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सह ॥
ज्येष्ठे मासि विशेषेण यदिच्छेद्वेष्णवं पदम् ।

महाभारते,—

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कष्टं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥
कृत्वा चोपानहौ दत्त्वा ज्येष्ठे मासि दिजोत्तमाः ।
अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
कृत्वादिदानं सौरज्यैष्ठक्यं निदाघप्रकृतात् ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि दिजमेष्ठ कृष्टाष्टम्यां भिक्षोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥
अथ च यावन्ति तिथिकृत्यानि तानि सर्वानि कृष्णप्रतिपदादि-
पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थया कार्याणि ब्रह्मपुराणादौ तथैव प्रकृताम् ।

अथ सावित्रीचतुर्दशी ।

राजमार्गच्छे,—

ज्येष्ठेऽसितचतुर्दश्यां सावित्रीव्रतसुतमम् ।
अवेधव्याय कुर्वन्ति क्षिप्रः अद्वायमन्विताः ॥
ज्येष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासा न तन्वैधव्यमाप्नुयुः ॥

एतच्च व्रतं सन्ध्यायामारम्भ प्रदोषे कर्तव्यम् ।

यथा भविष्ये,—

ज्येष्ठश्रावणचतुर्दश्यामुपवासपरा सती ।

सन्ध्यायामर्चयेद्देवीं सावित्रीं देवमातरम् ॥

सत्यवन्तं च सावित्रीं वटमूले तथा धमम् ।

एवमेतद्व्रतं कृत्वा वर्षाणि च चतुर्दश ॥

अवैधव्यमवाप्नोति पुत्रांश्च शिरजीविनः ।

अतएव वचनात् गायत्रीदेवतमिदं व्रतं सावित्रीपूजानन्तरं
पृथक् सत्यवत्सावित्रीः पूजाविधानात् तस्मादत्र यस्मिन् दिने
सन्ध्याकाले चतुर्दशी सम्भते तस्यैव व्रतम् ।

एतन्मूलकमेव नारदवचनम्,—

दिवाभागे चतुर्दश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् ।

तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह ॥

उभयदिने तु सन्ध्यायां चतुर्दश्या क्षामे अक्षामे वा परदिनि
एव चतुर्दश्यामारभ्यामावास्यायां समाप्यम् ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

भूतविहायमावास्या न कर्तव्या कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतम् शिखिवाहनम् ॥

शिखिपुराणे,—

शिवा घोरा तथा भेता सावित्री च चतुर्दशी ।

कुञ्जकुमेव कर्तव्या कुञ्जामेव हि पारयम् ॥

पारयमपि क्लेशेनैव कार्यम् ।

पराशरः,—

सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि ।

ततश्चाविधवा नारी विस्रभोगान् कथेत सः ॥

यन्तु संवत्सरप्रदीपे भविष्योत्तरनाम्ना वचनं लिखित्वा चयो-
दश्रीमारभ्योपवासचयममावास्यायाश्च व्रतं कार्यमित्युक्तं । तच्चिन्त्यं
पूर्वोक्तानेकवचनविरोधात्, भविष्योत्तरवचनम् यदि साकरं स्यात्
तदा सावित्रीप्रतिमादानविषयं न तु व्रतविषयं तथैवोपसंहारात् ।
उपवासचयमपि तथैव । यथा भविष्योत्तरे,—

पञ्चदशां तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती ।

चिराचोपोषिता नारी विधानेन प्रपूजयेत् ॥

अग्रत्या तु चयोदशां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।

अथाचितं चतुर्दश्याममावस्यामुपोषणम् ॥

तत्र वंशमथे पात्रे वक्ष्यद्यमेन वेष्टिते ।

सावित्रीप्रतिमां कृत्वा सर्व्वावयवग्रोभिनीम् ॥

सौवर्णीं राजनीं वापि यथाशक्तिविनिर्णिताम् ।

पूजयित्वा विधानेन प्रभाते विमले शुभे ॥

प्रतिमां ब्राह्मणे दत्वा प्रणिपत्य समापयेत् ।

एवं दत्वा द्विजेन्द्राय सावित्रीं तां पुष्पिष्ठिर ॥

अवैधव्यमवाप्नोति सावित्रीतुल्यव्रतान्तिः ।

अथाचारात् सावित्रीव्रतविधिर्लिख्यते ।

वटमूले गोमयेनोपक्षिते प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य
पादं चन्द्यायां कृत्वा वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अथेत्यादि अनु-

कगोषा अमुकदेवी अवैधव्यकामा श्रीसावित्रीपूजापूर्वकसत्यवत्
सावित्रीयमपूजासावित्र्यपाख्यानअवणात्मकचतुर्दशवर्षसमाप्त्य सावि-
त्रीचतुर्दशीप्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य भूतशुद्धिं कृत्वा सामान्यार्थं
विधाय वटमूले घटं स्थापयित्वा तत्र गणेशं यथाविधि सङ्कल्प्य
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

सां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः शीं तर्जणीभ्यां स्वाहा हूं मध्यमाभ्यां
वषट् शैं अनामिकाभ्यां ह्रं शैं कनिष्ठाभ्यां वौषट् सः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । सां हृदयाय नमः शीं शिरसे स्वाहा हूं शिखायै वषट्
शैं कवचाय ह्रं शैं नेत्रत्रयाय वौषट् सः अस्त्राय फट् इति ताक्ष-
चयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा सावित्रीं ध्यायेत् ।

मुक्ताविद्रुमहेममौनशशभृच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणेः

मुक्तासिन्धुनिबद्धरत्नमुकुटां पूर्णेन्दुकोटिप्रभाम् ।

सावित्रीं वरदाङ्कुशाभयकरां पाशं कपाशं गुणं

शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्यार्घ्यस्नानं कृत्वा पुनर्देवीं
ध्यात्वा घटे आवाहयेत् ।

भगवति सावित्रि देवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता
भव सन्निहता भव इत्यावाहन्यादिकाः पञ्च मुद्राः प्रदर्श्य सावित्र्यै
नम इति मन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्काचमनपुनराचमनस्नानी-
यवस्नानाङ्गारगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सङ्कल्प्य प्रणमेत् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिसन्ध्यं तामुपासते ।

ब्रह्मर्षयो मरीचाद्या स्तथा देवर्षयोऽपि च ॥

चयीरूपासि देवि त्वं रजःसत्तममोमयी ।

विष्णुब्रह्मोग्ररूपाऽसि वेदमातर्नमोऽस्तु ते ॥

ततस्तथैव सावित्रीं सत्यवन्तश्चावाह्य सत्यवन्सावित्रीभ्यां नम
इत्यादिभिर्द्वयपचारैर्विशेषतोऽर्चयेत् । ततो यममावाह्य यमाय नम
इति पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।

यमस्त्वं पितृलोकानां शास्ता वै कर्षणा नृणाम् ।

फलदः सर्वभूतानां यमोऽसि वरदो भव ॥

इति पुण्याञ्चलिं दद्यात् । ततो वटवृक्षं पुण्याञ्चलिना पूजयेत् ।

वटोऽसि वृक्षनायस्त्वं ख्यातो हरिहरात्मकः ।

भवतु त्वत्प्रसादेन व्रतं मे सफलं विभो ॥

वटवृक्षाय नमः । ततः सावित्र्यपाख्यानं शृणुयात् ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुत्वाच,—

वनवासगतो राजा धर्मापुत्रो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्वीपद्या च समन्वितः ॥

मार्कण्डेयं महात्मानं मुनिं धर्मभृतां वरम् ।

पप्रच्छ राजशार्ङ्गलो विनयावनतः स्मितः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

भगवन् चिरजीवी त्वं दृष्टलोकपरापरः ।

दृष्टपूर्वा मया काचित् कचिदेवं पतिव्रता ॥

स्वयं प्राप्य महद्दुःखं भर्तुर्द्वारकारिणी ।

अथेयं द्वीपदौ कृष्णातनुः शंसितुमर्हति ॥

एवमुक्त्वा नृपेणैव मार्कण्डेयो महातपाः ।

कथां च कथयामास भर्तारामाश्च भीमते ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

मद्रदेशे महाराज बभूवाश्वपतिर्नृपः ।
 मल्लस्थः शौचसम्पन्नः प्रजापाकनतत्परः ॥
 अश्वत्थ महादेवी मातुली नाम सुन्दरी ।
 प्रतिव्रता महाभागा शौचाचारसमन्विता ॥
 अश्वपत्यः स राजर्षिः सावित्रीं समपूजयत् ।
 षष्ठे षष्ठे तदा कास्त्रे बभूव मितभोजनः ॥
 एतेन नियमेनासन् वर्षाच्छष्टादशैव तु ।
 सावित्र्या ऊतवानग्निं पुत्रकाम्ने महामनाः ॥
 अथाग्निहोत्रे सावित्री तस्य प्रत्यक्षतां गता ।
 वरं ददौ नृपश्रेष्ठ कन्या तव भविष्यति ॥
 वंशस्थितिकरौ भूयो न वक्तव्यं त्वया वचः ।
 इत्युक्त्वानर्चिता देवी सावित्री नृपसत्तम ॥
 अथ सा मातुली राज्ञो मन्त्रिण्यश्वपतेर्नृप ।
 असूत कन्या संयुक्तां लक्ष्मणैर्लीकसुन्दरीम् ॥
 सावित्र्या वरदानेन यस्माद्व्यातेयसुत्तमा ।
 सावित्रीति ततस्तस्या नाम चक्रे पिता नृपः ॥
 अथ सा राजभवने ब्रह्मे लक्ष्मणान्विता ।
 अतीतशैशवा राजन् बभूवाहुतदर्शना ॥
 न च तां वरयामास कसिदागम्य भूपतिः १)

राजा च चिन्तयविष्टो दुहितुर्वरकारणात् ॥
 अथ सा पितुराज्ञातो रथमारुह्य शोभनम् ।
 ययौ तपोवनं रम्यं वृद्धामात्यैरधिष्ठिता ॥
 ततो वनाग्नि रम्याणि सा वधाम मनोरमा ।
 नानातपस्विनस्तत्र ददर्श विपुलैश्चरा ॥
 वानप्रस्थान् वज्रविधान् राजर्षीण् संग्रहितव्रतान् ।
 तत्र साम्प्रपतेः पुत्रं द्युमत्सेनस्य भूपतेः ॥
 मनसा वरयामास सत्यवन्तं स्त्रकं पतिम् ।
 अथाजगाम नगरं सा पितुः पिहृणन्दिनी ॥
 तस्मिन् काले सोऽश्वपतिर्नारदेन समागतः ।
 अथ तं परिप्रच्छ देवर्षिर्नारदो नृपम् ॥
 केयं कुत्र गता वेति तमथ प्रावदश्वपः ।

राजोवाच,—

देवर्षे मम कन्येयं सावित्री नामतः श्रुता ।
 ममैवानुश्रया याता तपोवनमनिन्दिता ॥
 स्वयम्बरं वरयितुं तदस्याः श्रूयतां वरः ।
 एतथा योऽभिषिषितः स कः कीदृग्गुणाश्रयः ॥
 अथ सा नारदेनोक्ता मनसाभिमतं वरम् ।
 कथयामास सुनये पित्रे च विनयाग्विता ॥

सावित्रीवाच,—

साक्षीऽश्वान्नेषु धर्मात्मा द्युमत्सेनाङ्गथो नृपः ।
 स समीपगतौ राजा भूमिपालेः पराजितः ॥

वनं जगामाशुगतः यत्वा वाससुतेन च ।
तपस्त्रभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः ॥
सत्यवान् नाम देवर्षे मनसा स वृत्तो मया ।
तच्छ्रुत्वा बुद्धितुर्वाक्यं नृपः प्रोवाच नरदम् ॥

राजोवाच,—

भगवन् के गुणास्तत्र के वा दोषा भवन्ति हि ।
एतत् सर्वमग्रेष्वेष कथयस्व मुने मम ॥

नारद उवाच,—

महात्मा सत्यवान् काशौ शीघ्रवान् प्रियदर्शनः ।
मातापित्रहिते युक्तः पण्डितः शूरशक्तः ॥
आचारयुक्तः सुमनाः सत्यवादी वृद्धमतः ।
एते चान्ये च बहवो गुणाः सत्यवति प्रभो ॥
दोषस्त्रैको महाशक्त्य गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
अथ प्रभृति राजेन्द्र वर्षमेकं स सत्यवान् ॥
जीविष्यति ततस्त्रायुस्तस्य ज्ञानिर्भविष्यति ।
तत्सावित्र्या न विहितं भद्रमेतत् कथञ्चन ॥
अन्नं वरं वरयतु सावित्री नृपतेः सुतम् ।
एतच्छ्रुत्वाऽथ सावित्री प्रत्युवाच शुभानमः ॥
सहस्रंशो निपतति सहस्रकन्या प्रदीयते ।
सहस्राह ददानीति जीयेतानि सहस्रसहस्रम् ॥
दीर्घायुरथवाण्यायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सहस्रवृत्तो मया भर्ता न द्वितीयं दृष्टोऽन्यदम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मनसस्ततः ।

नारद उवाच,—

स्मिरा बुद्धिर्नरमेव सावित्र्या दुहितुस्तव ।

नैवा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥

नाम्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।

प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्त्वा हस्तुत्य नारदस्त्रिदिवङ्गतः ।

राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥

ततोऽस्या निश्चयं बुद्ध्या च राजाऽन्यपत्तिस्तदा ।

रथमारोप्य तां कन्यां प्रययौ सपुरोहितः ॥

तपोवनं सुमित्रैरावृतं कृतसम्भृतिः ।

अथ सोऽन्यपतिर्गत्वा सुमत्सेनं महीपतिम् ॥

उवाच नृपते कन्या मनेयं वरवर्णिनी ।

भवस्तुतं सत्यवन्तं वरयामास सेतसा ॥

स तमेतां क्षुपां राजन् मृशान्शोपाहता^१ मथा ।

पुमत्सेन उवाच,—

श्रुताः सा राज्ञात् वनमासमाश्रिता-

स्वराम धर्मं निवतास्तपस्विनः ।

कथन्त्यनर्था वगवाच चायमे

निवस्यते क्षेत्रमिमं सुता तव ॥

अश्वपतिववाच,—

अतुल्योऽसि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च ।

सुधां प्रतीक्ष्य मत्कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥

द्युमत्सेन उवाच,—

पूर्वमेवाभिक्षितः सन्त्यो मे स्वया सह ।

अष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥

अभिप्रायस्त्वयि यो मे पूर्वमेवाभिक्षितः ।

स निवर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितोऽहसि मेऽतिथिः ॥

ततः सर्वान् समानाथ्य द्विजानाममवाशिणः ।

यथाविधिसमुदाहं कारयामासतुर्गुणैः ॥

दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदाम् ।

ययौ स्वमेव भवमं युक्तः परमया सुदा ॥

गते पितरि सर्वाणि सद्यस्याभरणाणि च ।

जग्दहे वस्त्रास्त्रान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥

अथ सा राजतनया सावित्री विनयान्विता ।

शमुशशरयोः सेवां भर्तुरप्यकरोत्सदा ॥

भक्त्वा परमया नित्यं शमुशशरयोस्ततः ॥

भर्तुश्च दयिता साधोत्तापसनाच्च सज्जता ॥

ततः सा नारदवचो भारयन्ती स्वचेतसा ।

गच्छयामास दिवसान् पञ्च मासं तत्राचनन् ॥

ततस्त्रिराचमाचे तु तस्मिन् संवत्सरे स्थिते ।
 शश्वत्शश्वरयोः पत्युराज्ञां जघाह सा सती ॥
 कर्तुं व्रतं त्रिराचाख्यमुपवाससमन्विता ।
 अथ तस्मिन् दिने प्राप्ते नारदेन निवेदिते ॥
 सत्यवान् विपिनं गन्तुमुपक्रममयाकरोत् ।
 स्कन्धे परशुमादाय हस्ते कृत्वा करण्डिकाम् ॥
 फलं काष्ठमयादातुं विज्ञाय पितरौ तदा ।
 सावित्री चोदिते सूर्ये कृत्वा पूर्वार्द्धिकीः क्रियाः ॥
 सर्वानिव द्विजान् दृष्ट्वा शश्वत् शश्वरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्निबन्धमस्थिता ॥
 अवैधव्याग्निषक्षेष्वां जघाह विनयान्विता ।
 शश्वरावथ सावित्री जगादैकान्तमाश्रिता ॥
 विपिनं द्रष्टुमिच्छामि सह भर्ता कुतूहलात् ।
 तामुचतुस्तौ शश्वरौ पारणादिवसस्ताव ॥
 अकृत्वा तां कथं गन्तुं वनमिच्छसि शोभने ।

सावित्र्युवाच,—

अस्तङ्गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि सङ्कल्पः समयस्य कृतो मया ॥
 भर्ता सहैव भोक्तव्यं मया परमया मुदा ।
 न पत्युः सज्जिधौ क्लान्तिर्मम काचन विद्यते ॥
 ततोऽनुज्ञां प्रददतुस्तथै तौ शश्वरौ तदा ।
 जगाम सत्यवान् सोऽपि विपिनं सह भार्यया ॥

गत्वा तत्र फलैर्वन्यैः स करण्डीमपूरयत् ।
 अथ काष्ठं कुठारेण पाटयामास सत्यवान् ॥
 तस्य पाटयतः काष्ठं मध्याह्ने महती व्यथा ।
 मृभिर्नि जातः ततः सोऽथ सुखाप नृपनन्दनः ॥
 सावित्र्या उरुदेगे तु सन्निवेश्य शिरसाया ।
 अथ सा नारदवचो ध्यायन्ती दैवतानि च ॥
 जगाम शरणं साध्वी भर्तुर्जीवितकाङ्क्षया ।
 अथ सा पाशहस्ताच्च कृष्णं रक्तेक्षणं यमम् ॥
 ददर्श सत्यवत्पार्श्वे स्थितं विपुलतेजसम् ।
 ततः सत्यवतस्तस्य राजपुत्रस्य वेपथः ॥
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वस्त्रात् ।
 यमस्तु तं तदा बध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ॥
 तदानीं सापि सावित्री सम्भ्रमाक्रान्तमानसा ।
 शनैः शरीरं तद्वर्तुर्मृतं भूमावग्राथयत् ॥
 विनयावनता भूत्वा प्राञ्चस्त्रिभुवनमवगात् ।
 यत्र पाशेन बद्धा तं पतिं तस्या यमोऽनयत् ॥

यम उवाच,—

त्वं निवर्त्तस्व सावित्री कुह स्नाम्योर्द्धदेष्टिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वया नूनं थावद्भस्वं गतं त्वया ॥

सावित्र्युवाच,—

यत्र मे नीयते भर्ता स्त्रियं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्माः सनातनः ॥

तपसा गृहभक्त्या च भर्तुः खेदाद् भूतः च ॥

तव चेव प्रसादेन न मे प्रतिष्ठता गतिः ।

धर्मः^१ प्रधानं सुनयो वदन्ति

धर्माधिपं त्वामपि चामनन्ति ।

सर्वस्य लोकस्य कृतञ्च वेत्सि

सर्वं ततस्त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥

यम उवाच,—

वरं वरय सुश्रोणि सत्यवज्जीवनाकृते ।

सावित्र्युवाच,—

ममान्धौ शशुरौ देव तपोवनमुपामतौ ।

सचक्षुषौ भवेतां तौ त्वत्प्रसादेन सूर्यज ॥

यम उवाच,—

एषमस्तु निवर्त्तस्व गच्छ शशुरयोर्मृदम् ।

अमस्ता मातृशृङ्गद्रे त्वां ग्मानामिव लक्षये ॥

सावित्र्युवाच,—

अमः कुतो भर्तृसमीपतो मे

यतो हि भर्ता मम सा गतिर्भूवा ।

यतः पतिं नेच्छसि तत्र मे गति

दैवेन भूयोऽपि वचो निबोध मे ॥

यतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं वरं

ततः परं निजमिति प्रपद्यते ।

न वाऽप्यसं सत्यदेव सप्ततं

ततः सतां सन्निवधेत् समागमे ॥

यम उवाच,—

तुष्टोऽस्मि तेऽनघा वाचा वरं वरय सुमते ।

क्षते सत्यवतो जीवाद्यदिष्ण्वि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

इतं पुरा मे सशरस्य वैरिभिः

स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।

जज्ञात् स्वधर्मा न च मे गुरुयथा

द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच,—

एवमस्तु निवर्त्तस्व त्वं सावित्रि स्वमन्दिरम् ।

सावित्र्युवाच,—

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्माणा मनसा निरा^१ ।

अनुग्रहस्य दानस्य सतां धर्माः सनातनः ।

सन्तस्ततोऽप्यभिषेधेषु दद्यां प्राप्तेषु कुर्वते ॥

यम उवाच,—

जीवनेन विना भर्तृवरं वृणुष्व प्रोभजे ।

द्वितीयं ते वरं भद्रे ददामि प्रीतिमान् पुनः ॥

सावित्र्युवाच,—

पुत्रहीनो मम पिता तस्य पुत्रग्रतं भवेत् ।

१ क, मनसापि वा ।

यम उवाच,—

कुलस्य सन्तानकरं पितुः पुत्रघ्नतं भवेत् ।
तं निवर्त्तस्व सावित्रि दूरं पन्थानमागता ॥

सावित्र्युवाच,—

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवान्
ततोऽथ वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मैण च रक्षिताः प्रजाः
ततस्तवाहंश्चर धर्मराजता ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सञ्चयः ।
तस्मात् सत्तु विशेषेण सर्वैः प्रणयन्तृच्छति ॥

यम उवाच,—

परितुष्टोऽसि भद्रन्ते सतुर्थं त्वं वरं वृणु ।
विना सत्यवतः प्राणान् यदिच्छसि ददामि तत् ॥

सावित्र्युवाच,—

अस्य सत्यवतः पुत्रघ्नतमौरसमुत्तमम् ।
जायतां मयि देवेश तत्प्रसादेन सूर्य्यज ॥

यम उवाच,—

भविष्यत्येवमेवं हि परितुष्टो ददामि तत् ।
अतिदूरं समायाता निवर्त्तस्व स्वमन्दिरम् ॥

सावित्र्युवाच,—

सतां सदा श्राव्यतधर्मवृत्तिः
सन्तो न बीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नामकः सङ्गमोऽस्ति
 सङ्गो भयं नातुविन्दन्ति सन्तः ॥
 सन्तो हि सत्येन गच्छन्ति सूर्यं
 सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
 सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्
 सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥
 न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
 न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ।
 त्वयैष दत्तः शतपुत्रतावरः
 कथं त्वया मे द्विष्यते पतिः पुनः ॥
 वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
 त्वमेव सत्यं वचनं कुरुष्व ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

एवमुक्तस्तु सन्नीप्तो^१ यमः पाशादमोचयत् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं सत्यवद्देहिनिःसृतम् ॥
 धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ।
 एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ॥
 चतुर्वर्षशतायुष्य त्वया शार्ङ्गमवाप्यति ।
 इहा यज्ञैश्च धर्मैश्च ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥
 त्वयि पुत्रशतस्यैव सत्यवान् जनयिष्यति ।
 एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥

निवर्त्तयित्वा सावित्रीं क्षमेव भवन् वचो ।
 सावित्र्यपि जगामाशु यच्च सुप्तः स सत्यवान् ॥
 स चेतनां ततः प्राप्य सत्यवांस्तमभाषत ।
 चिरं सुप्तोऽस्मि दयिते त्वया किं न विबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्षे ह ॥

सावित्र्युवाच,—

गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ।
 विश्रान्तोऽसि महाभाग कथयिष्यामि तेऽखिलम् ॥
 यदि शक्यं तमुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्व्वरीम् ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

उपसृज्य ततः संज्ञां सत्यवान् समचिन्तयत् ।
 कथमद्य गमिष्यामि पिचोरन्तिकमाकुलः ॥
 करण्डिका फलैः पूर्णा काष्ठभारश्च तिष्ठतु ।
 रक्षार्थमेतं परशुं गृहीत्वा गम्यतां शुभे ॥
 अन्यथा का गतिस्तत्र पिचोरश्च भविष्यति ।
 ततस्तमाह सावित्री ब्रजावो यदि मन्यसे ॥
 ततस्तां सत्यवान् प्राह परशुं त्वं गृहाण मे ।
 पक्षाग्रवण्डे सावित्री पन्था व्यावर्त्तते दिधा ॥
 ततोत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वमाशु च ।
 एतस्मिन्नेव काले तु शुमत्सेनो महीपतिः ॥
 सन्ध्यायुक्तादा रात्रौ वेद्यया सह भार्य्याया ।
 आश्रमांस्तापसानाञ्च व्यचरत् पुषकिलया ॥

इमोऽपि चातिदुःखार्त्तः पुत्रं ताञ्च इमां वधूम् ।
 स गौतमादिभिर्विप्रैः सात्त्वितः शोककर्षितः ॥
 सर्वे तमूचुर्मुनयो न शोकं कुरु भूपते ॥
 यथाऽस्य भार्या सावित्री ग्रीष्माचारसमन्विता ।
 यथा च ते दृग्गोलाभस्विरं जीवति सत्यवान् ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सावित्र्या सह भार्यया ।
 सत्यवानागतस्तत्र पित्रोः प्रीतिं विवर्द्धयन् ॥
 अथ तैः सर्वतो विप्रैः पृष्टस्त्वं केन हेतुना ।
 दिवसे न समायातः पितरौ तव दुःखितौ ॥
 ततः स कथयामास शिरःपीडादिकं तथा ।
 ततस्ते विप्रसङ्गताः सावित्रीमिदमब्रुवन् ॥
 कथयस्व तु सावित्रि वृत्तान्तो यो वनेऽभवत् ।
 ततः सा कथयामास धर्मसन्दर्शनादिकम् ॥
 चक्षुर्लाभस्य राज्यस्य द्वौ वरौ शश्वरस्य मे ।
 पितुः पुत्रस्य च शतं पुत्रानाद्यात्मनः शतम् ॥
 चतुर्वर्षशतायुश्च भर्तुः प्राप्तं तथा यमात् ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीता विप्रास्ते स्मग्धं ययुः ॥
 सत्यवानपि संसृप्तः पित्रभ्यां सह भार्यया ।
 अथ रात्र्यां व्यतीतायां सङ्गतास्ते तपोधनाः ॥
 कृतपूर्वाह्निकाः सर्वे सावित्रीं प्रशशंसिरे ।
 शास्त्रदेशादध्यामात्या युमत्सेनं महीपतिम् ॥
 आगत्योषुर्महाराज क्षामात्येन हतो रिपुः ।

तव पूर्व्वेण सत्येन वयमभ्यागता इह ॥
 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा त्वं राजा भव भूपते ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातो ब्राह्मणैः स महीपतिः ॥
 तैरमात्यैः परिवृतो महादेव्या च सेव्यया ।
 पुत्रेण च तथा बध्ना सावित्र्या ग्रीष्मयुक्तया ॥
 ययौ स्रपुरमथ्यो सर्व्वसम्पूर्णमानसः ।
 तत्र गत्वा शुभक्तेनः सत्यवन्तं प्रियं सुतम् ॥
 यौवराज्ये महाराजः स्थापयामास धर्ममतः ।
 सावित्र्याद्यापि काशेन जज्ञे पुत्रशतं वरम् ॥
 भ्रातृणाञ्च शतं जातं सोदर्याणां महात्मनाम् ।
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रुश्च श्वशुरः पतिः ॥
 भर्तुः कुलञ्च सावित्र्या सर्व्वं क्षप्त्वात् समुद्धृतम् ।
 एवमेषापि पाश्चात्तो ग्रीष्माचारसमन्विता ॥
 तारबिज्यति यः सर्व्वान् सावित्रीव कुलाङ्गना ।
 एवमाश्रयितस्तेन मार्कण्डेयेण धीमता ॥
 युधिष्ठिरः प्रीतमनाः काम्यके न्यवसदने ।
 य इदं श्रद्धयाङ्गता सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ॥
 स सुखी सर्व्वसिद्धार्थी न दुःखं प्राप्नुयात्परः ।

इति भविष्यपुराणे सावित्र्युपाख्यानम् ।

ततः स्तुत्वा देवीं प्रणम्य दक्षिणां दत्त्वा देवान् विसृज्य आचा-
 राङ्गन्धमास्त्रादिभिः स्नपतिं पूजयेत् ।

इति सावित्रीव्रतं समाप्तम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्येष्ठे शुक्लपक्षान्तु जातः पूर्वकुमा सती ।

तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यदृष्टये ॥

राजमार्तण्डे,—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारणसंज्ञिता ।

व्यजनैककरासुखामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

तां विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेद्युर्वने गताः ।

कन्दमूलफलाहारा समन्ते सन्ततिष्य ताः ॥

तस्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।

आरोग्यकामैर्वासानां पुत्रवह्निर्विशेषतः ॥

तां षष्ठीसंज्ञया प्रसिद्धां कन्दं ग्राह्युकादि मूलं मातृकञ्चादि ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्यता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भतिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैर्महापातकसञ्चितैः ॥

अथ नदीमात्रे स्नानस्य सतिस्तत्पश्चात्प्राक्कस्य दशपापक्षयः

फलं प्रतीयते ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे शुक्लदशम्यान्तु वृक्षयोगेन जायते ।

हरते दशपापानि तस्माद्ब्रह्महरा स्यता ॥

अथ गङ्गायां तर्पणं विनापि वृक्षयोगे दशविधपापक्षयः फलं

सतर्पणस्थाने तु फलातिशयः । अन्वयस्यास्य हस्तायोगेऽपि फलाधिक्यं
नास्ति विशेषाश्रयणात् वक्ष्यमाणवचने हस्तायां गङ्गावतरणस्य निमि-
त्तकलकथनात् गङ्गायामेव हस्तायाः फलातिशयहेतुत्वाच्च ।

यत्तु,—

ज्येष्ठे मासि भित्ते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्रता ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तदपि पूर्ववचनैकवाक्यतया गङ्गास्नान-
विषयम् ।

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि दशम्यान्तु कुजहस्तसमागमे ।

गङ्गा स्वर्गादपावृत्य मर्त्यलोकमवातरत् ॥

दशजन्मकृतं पापं दशपापानि चैव हि ।

आवृणोत्यप्रयत्नेन स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

अथ भौमवारे हस्तायोगे गङ्गास्नानात् दशजन्मकृताशेषपा-
पक्षयो दशविधपापक्षयश्च फलं प्रतीयते ।

ब्रह्मपुराणे,—

ज्येष्ठे शुक्लदशम्यान्तु भवेद्भौमदिनं यदि ।

श्रेया हस्तसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

अत्रापि सर्वपापक्षयः फलं गङ्गायामेव पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् ।

स्नानकाले पठनीयमाह काशीखण्डे ।

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥

परदारोपसेवा च कायिकं चिविधं क्षतम् ।

पादस्यमनृतस्यैव पैशुन्यस्यापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रसापस्य वाक्पयं स्वास्तुर्विधम् ॥
 परद्रव्येभ्यभिधानं मनसागिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशस्य मल्लसं चिविधं स्यतम्
 एतानि दश पापानि प्रशमं धान्तु जाह्नवि
 स्नातस्य मम ते देवि जले विष्णुपदोद्भवे

तत्र गङ्गापूजामाह भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते
 गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥
 पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैर्दशविधैस्तथा ।
 तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥
 स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकालो विधानतः ।
 दशप्रस्थति कृष्णांश्च तिलान् सपीषि वै जले ॥
 शक्रुपिण्डान् + + + + प्रदद्याद्दशसंख्यया ।
 पूर्णकुम्भोपरि स्थाप्य हेमरौप्यादिनिर्भिताम् ॥
 गङ्गायाः प्रतिमां भक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 ॐ नमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥
 पञ्चामृतैश्च च स्नानमर्चायास्तु विशिष्यते ।
 नारायणं महेश्वरं ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
 भगौरथश्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिस्तैश्च यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दशप्रस्थतिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव हि ।

दुर्गायाश्च यथा यात्रा तथा कुर्यान्महाधनेः ॥
 एवं कृत्वा विधानेन वित्तग्राह्यविवर्जितः ।
 सद्यो दशविधैः पापैः कोटिजन्मसमुद्भवैः ॥
 मुच्यते नात्र सन्देहो ब्रह्मणो वचनं यथा ।

बाराहे,—

यस्मिन्लोकपादेन कुरुष्वेचे महेश्वरि ।
 वर्षाणामयुतं सप्त वायुभक्षो जितेन्द्रियः ॥
 ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।
 पुरुषोत्तममाशोक्य ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
 तथैकादश्यां उपवासो द्वादश्यां दर्शनमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

यमुनासलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ।
 ज्यैष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
 समभ्यर्च्यार्च्युतं सम्यक् मयुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 अविकलं सम्पूर्णम् ।

ब्राह्मे,—

द्वादश्यां शुकपक्षस्य विप्रोका विष्णुना पुरा ।
 विभूषिता शुभैर्मासैस्तस्मात्तां तत्र पूजयेत् ॥
 विप्रोका लक्ष्मीः ।

तथा,—

ज्यैष्ठशुक्लचतुर्दश्यां पुण्यैश्चम्यकसम्भवैः ।

अर्चयिष्यामहादेवं दृष्ट्वा चोक्तं महाशत ॥

भविष्ये,—

ज्येष्ठे मासि तिष्ठान् दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥

विष्णुः,—

ज्येष्ठौ ज्येष्ठायुक्ता सेतुस्थां कृचोपानहानेन गाणपत्यमवाप्नोति ।

स्कान्दे,—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्चयहितासु च ।

अन्यदा स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्रजम् ॥

एतच्च सकलपौर्णमासीसाधारणं महाज्येष्ठ्यास्तु विशेषः प्रागुक्त-
स्तत्त्वचणस्रोक्तमस्ति ।

अथावादकृत्यम् ।

गारुडतन्त्रे,—

शिरौषसम्भवं मूलं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।

यः पिबेन्मिथुनक्षेत्र्के तस्य सर्पभयं क्षुतः ॥

तथा,— आद्रायाः प्रथमे पादे क्षीरमस्नाति यो नरः ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तत्त्वकः किं करिष्यति ॥

सौरावादस्य चत्वारिंशद्दण्डाधिकवड्दिवसादूर्द्ध्वं दशदिवस-
पर्यन्तमाद्रायाः प्रथम पादे रविस्तिष्ठति । एतच्चाम्बासीसंग्रहम् ।

यथा राजमार्तण्डे,—

चत्वारिंशत्तिप्ताधिकवड्भागे रविर्धदा भवति ।

ज्येष्ठा तदाम्बासी शिवर्चमाश्रितो यावत् ॥

रवौ रौद्राद्यपादस्थे प्रथिव्या जायते रजः ।

तस्माद्दिनचर्यं यावद्दीजवापं परित्यजेत् ॥

न स्नाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ।

हस्तेनां वाहनस्यैव मङ्गल्यं नैव चाचरेत् ॥

शिवर्चमाद्रा स्नाध्यायोऽध्ययनं न तु ब्रह्मयज्ञनिषेधः वषट्कारः
काम्यहोमारम्भः तर्पणं आहुं । तच्च—

नवोदके नवाक्षे च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्रमष्टकासु मघासु च ॥

इति शातातपेन वर्षापक्रमे विहितमावश्यकं नवोदकआहुमेव
आद्रास्थे रवौ तस्य विधानात् ।

यथा रुद्रजामले,—

अश्विन्यादि तु मैत्रेषु विवाहे क्षत्तिकादि तु ।

वर्षाकाले तथाद्रादि नक्षत्रगणनं स्मृतम् ॥

तेमाद्रायाः प्रथमपादं वर्ज्ययित्वा शेषपादचयस्थे रवौ नवोदक-
आहुं कार्यमित्यायातम् । मङ्गल्यं विवाहादि ।

आधुनिकाः ।

दाषेव वर्जयेन्नित्यमस्नाध्यायौ प्रचक्षतः ।

स्नाध्यायभूमिश्चाशुद्धामात्मानश्चाशुचिं द्विजः ॥

इति मनुवचनात् प्रथिव्या रजोयोगेनाशुद्धतया अध्ययनप्रतिषेध
इति वदन्ति । तन्मन्दं भूमे रजोयोगासम्भवात् तदधिष्ठातृदेवताया
रजोयोगे भूमेरशुद्धिः कुतः, अन्यथा भोजनदेवार्चनपञ्चमहायज्ञा-
दीनामपि निषेधप्रसङ्गः ।

स्कान्दे,—

आषाढश्चापि यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।

राशोऽथौ मान्यतां प्राप्य कामानाप्नोति पुस्तकज्ञान् ॥

अत्र सौराषाढ इति प्राञ्चः ।

भविष्ये,—

आषाढे मासि भूताहे शिवं सन्पूज्य यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

भूताहः कृष्णचतुर्दशी ।

भविष्ये,—

मैत्राक्षपादे स्त्रपितीह विष्णु वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता विबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥

निग्नि स्त्रापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

मैत्रमनुराधा वैष्णवं अवणा पौष्णं देवती ।

निग्नादेरन्यत्र काले उक्तनक्षत्रपादयोगो यदि स्त्रात् तथापि केववस्त्रायां द्वादश्यामेव निग्नासु ग्रथनादिकं न तु नक्षत्रपादानुरोधादन्यत्र किन्तु नक्षत्रपादयोगे फलातिशय इत्यर्थः । अत्र द्वादश्यामेव ग्रथनादिकमायातम् ।

यथा राजमार्गच्छे,—

दिवा स्त्रपिति नो विष्णु निग्नि न प्रतिबुध्यते ।

द्वादश्यामेव कर्त्तव्यं पादयोगो न कारणम् ॥

तथा तथैव प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण देवानां ग्रथ-
नाभिधाने विष्णोर्द्वादशां ग्रथनमुक्तं यथा,—

वज्रिः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिर्लक्ष्मीर्धर्मो भास्करो
वायुः पर्वतकन्यका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।
ब्रह्मा चैव महेश्वरो धनपतिः सर्वेऽप्यमी श्रेते
उत्तिष्ठत्यमुना क्रमेण विबुधाः स्त्रे स्त्रे दिने पूजिताः ॥

यथा वाराहे,—

कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादशां मत्परो नरः ।
ममेव बोधनार्थायैमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिष्टूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादशां ये यशस्विनि ।
मम भक्ता नरश्रेष्ठा युजन्ति ते परमां गतिम् ॥

अथ द्वादशेव हरेः प्रबोधकाल उक्तः एवञ्च ग्रथनकालोऽपि च
एव ग्रथनप्रबोधयोरेकतिथित्वनियमात् ।

तथा वामनपुराणे,—

एकादशां जगत्स्वामिग्रथनं परिकल्पयेत् ।
शेषादिभोगपर्यङ्कं कृत्वा सन्पूज्य केशवम् ॥
अतुष्टां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादशां प्रथतः शुचिः ।
कञ्चा पीताम्बरधरं देवं निद्रां संमानयेत् ॥

अथ एकादशीसमये दिवाश्रमनीयपरिकल्पनं राशौ द्वादशी-
समये निद्रेत्युक्तम् । एवञ्च द्वादशां श्रयणनिर्णये इति ।

एकादश्यान्तु शृङ्गाग्रामावाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्गश्रयणे श्रेते यदा क्षीरार्णवान्तरे ॥

तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।

सुप्ता च शेषपर्यङ्के शैलमृद्धिश्च दारुभिः ॥

नामाविधोपकरणैः पूज्या च विधिपूर्वकम् ।

उपवासस्तु कर्त्तव्यो राशौ जागरणं तथा ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां द्वादशां पूजयेत् पुनः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनस्थाययमर्थः । एकादशां एकादशुपवास-
दिने द्वादशीचण्डे हरिः श्रेते इति ।

अन्येतु,—एकादश्यान्तु शृङ्गायां कार्त्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्वाशौ अद्भुतभक्तिसमन्वितः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनाच्छ्रयणमयेकादश्यामेव स्थापप्रबोधयोरैक-
तिथित्वनिश्चयमादित्याहुः । तत्र पूर्वानेकवचनैकवाक्यतया राशौ
प्रसुप्तं केशवं एकादशां गतायां द्वादशां दिवा बोधयेदिति वच-
नार्थः । एतेन एकादशां द्वादशां वेति विकल्पनापि निरस्ता
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अन्येतु,—

क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां समिश्रेद्भूरिः ।

निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तद्योसं पूजयेत् सदा ॥

इति धर्मवचने आषाढीकार्त्तिकीपदयोः पौर्णमास्यां योगह-
दितात् कल्पभेदव्यवस्थामाहुः । तन्मन्त्रम्,—

सम्भवत्येकवाक्यमेव ब्राह्मणेदस्यान्याख्यत्वात् पूर्वोक्तानेकमर्थेनैक-
वाक्यतया आवादीकार्त्तिकीपदयोर्योगानुबन्धात् द्वादशीपरत्वात्
ततः सिद्धं द्वादशां ग्रयनं प्रबोधयेति ।

अथावादे दशम्यान्तु शक्तायां सप्तभुजैः ।

कृत्वा सायनमनीं सन्ध्यां गृह्णीयाच्चिन्तनं बुधः ॥

इति देवीपुराणाद्दशम्यां सायं सङ्कल्पयेत् ।

तत्र सङ्कल्पवाक्यमुक्तं वराहपुराणे,—

एकादशां निराहारो भूत्वा सैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाच्च ग्ररणं मे भवाच्युत ॥

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुण्याञ्चलिमुपचिपेत् ।

ततः एकादशां पूर्वाह्ने पूर्वोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य दिवा
ग्रन्थादिकमुपकल्प्य रात्रौ द्वादशीसमये हरेः स्नापनं कार्यम् । यदि
कदाचित् पूर्वेकादश्यावासः स्यात् तदा परदिने रात्रौ ग्रयनं कार-
यित्वा पारणा कार्येति । तत्र ग्रयनमन्त्रो वराहपुराणोक्तो यथा,—

ॐ नमो नारायणाय इत्युक्त्वा

ॐ पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्यामं

द्युमागतं सिन्धुमानां महीमिमाम् ।

निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ

वर्षाब्धिं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥

इति मन्त्रेण विष्णुं स्नापयित्वा,—

ॐ सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुद्धे त्वयि बुध्येतं जगत् सर्वं चराचरम् ॥

इति मन्त्रेण पुण्यान्नादिना पूजयेत् ततः प्रातर्घ्राप्राथम्यं कृत्वा
पारयेति ।

विष्णुधर्मीन्तरे,-

आसीर्षग्रथनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगश्राधिगमम् ।

आषाढशुक्लदादश्यां विष्णुसोमे महीयते ॥

आसीर्षग्रथनं शोभनास्तरणयुक्तखट्वादि ।

ब्रह्मपुराणे,-

सुप्ते तु सर्व्वलोकेशे नक्तंभोजी भवेन्नरः ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वलोकेश्वरो भवेत् ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतानि ।

नारदीये,-

एकादश्यान्तु गृहीत्वात् संक्रान्तौ कर्कटस्थ वा ।

आषाढ्यां वायु दर्शे वा चातुर्मासीं व्रतक्रियाम् ॥

चातुर्मास्यव्रतं कुर्व्याद्यत्किञ्चिद्वनीयते ।

नान्यथा वार्षिकं पापं विनिश्चयप्रयत्नतः ॥

चतुरो वार्षिकान् मासान् चो मासं परिवर्ज्ययेत् ।

चत्वारि भद्राश्चाप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशोवत्सलम् ॥

दर्शयेति । आषाढ्याः पर्व्वे दर्श इत्यर्थः ।

मात्से,-

आषाढ्यादि चतुर्मासं प्रातःस्नाथी भवेन्नरः ।

विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्याप्नोप्रदो भवेत् ॥

व वैष्णवपुरं याति विष्णुमतमिदं महत् ।

अथ चावाच्यामारभः कर्मिण्यां मन्त्राणि । अथ कर्मिणु व्रतेषु
पूर्वाङ्गविधिना विष्णुमन्त्रेण तदग्रे सर्वं व्रतं गृहीयात् ।

ॐ इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्त्वं ।

निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादान्नव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं विद्याम्यहम्^१ ।

तन्मे भवतु सगुणं त्वत्प्रसादाज्जगद्गण ॥

भविष्योत्तरे,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्थोत्थापनावधि ।

स्त्री वा नरो वा मङ्गलो गृहीयाद्विधमानिमान् ।

मधुरस्त्रो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनात् पार्थ सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्चक्षुनाग्रोऽभिजायते ॥

योगभाषी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।

ताम्रस्य वर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठस्य जायते ॥

हतत्यागात् सुखावस्थं^२ सर्वं क्षिग्धवपुर्भवेत् ।

फलत्यागात् मतिमान् वज्रपुत्रस्य जायते ।

पादाभ्यङ्गपरित्यागात् वपुःशौर्यमाप्नुयात् ॥

दधिदुग्धपरित्यागात् गोशोकं लभते नरः ।

लभते सन्ततिं दीर्घां स्त्राक्षीपकमभयम् ॥

भूमौ सस्तरायां च विष्णोरनुचरो भवेत् ।

१ मूलपुस्तके, त्वहं मिये ।

२ स पुस्तके, सुखावस्थं ।

वृद्धासुनिः वृद्धासुनी मधुमासविवर्जनात् ॥
 निराधिनीरुगोजली विष्णुभक्तश्च जायते ।
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 धारणाश्रयलोकाश्च गङ्गास्थानं दिने दिने ।
 मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्माद्वाऽस्त्वलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते नरो यस्तु स वृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 विष्णोर्यः सद्ने कुर्यादुपलोपनमार्जने ॥
 कल्पस्थाधौ भवेत्तत्र स नरो नाभ्य संशयः ।
 प्रदक्षिण्यतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स वैष्णवपुरं व्रजेत् ।
 नक्तभोजौ समयन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
 एकभक्ताग्रनामित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
 अथाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
 पचेषु चो नरो भुङ्क्ते सुदृष्टेचफलं लभेत् ॥
 शिखायां भोजने नित्यं प्रयागस्थानजं फलम् ।
 माषदक्षपरित्यागाच्च 'नरः परिभूयते ॥
 एवमादिब्रतैः पार्थ तुष्टिमाप्नोति केनचनः ।

लक्षरं कटादि निराधिर्मानसपीडारहितः श्यामकृष्णभेदा-
 व्यापकश्चायद्वयम् ।

मास्त्रे,— आवाद्यादि चतुर्मासमभ्यङ्गं वर्जयेद्बुधः ।

भोजनं पुष्कलं दद्यात् स जाति भवनं हरेः ॥

आवाद्यादिग्रतं यस्तु वर्जयेन्नस्यकर्तव्यम् ।

वार्त्ताकुक्षं चतुर्मासं मधुषर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्त्तिक्यां तत्पुनर्द्वैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

ऐसनिर्मितं तत् वार्त्ताकुक्षं दृढमधुषटान्वितं दद्यात् अथ
स याति भवनं हरेरिति फलानुषङ्गः । एतेन वार्त्ताकुक्षमभ्यु-
मिति केषाञ्चिन्नतमिति गिरस्तम् ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यामावाद्यस्य शिवं सन्पूज्य यत्नतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च पूजयेत् ॥

पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूजयित्वा समापयेत् ।

यः कुर्वादिधिवद्गत्वा चातुर्मासीपविषकम् ॥

कल्पकोटिग्रतं सायं रुद्रलोके महीयते ।

विष्णुः,—

आवाद्यावाद्युक्ता चेत्तस्यामन्नप्रदानेन तदेवाद्ययमाप्नोति ।

भविष्ये,—

आवाद्यपौर्णमास्यां यो विधिवत् पूजयेच्छिवम् ।

सोऽथमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

अथ आवाद्यास्त्यम् ।

श्रान्तातपः,—

अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिहं दिजेषु च ।

सदा कर्कटकं याति भगवान् चण्डदौधितिः ॥

अथ विषयिज्ञायात् स्वर्गः फलम् ।

हन्धोगपरिशिष्टम्,—

यद्यर्थं आवषादि सर्वा नद्यो रजस्रसाः ।

तासु खानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

यद्यो मासः, खौर एव,—

सिंहकर्षटघोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्रसाः ।

न खानादीनि कर्षाणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इत्यपि वचनात् ।

नदीसङ्गणमुक्तं परिशिष्टे,—

धनुःसहस्राष्ट्रष्टौ च गतिर्धासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवशा गतांस्ते परिकीर्त्तिताः ॥

धनुर्हसचतुष्टयं तास्त्वित्यभिधानादुद्भूतोदके न दोष इति प्राप्तिः,

पठन्ति च,—

उद्भूतेषु च तोयेषु रजोदोषो न विद्यते ।

खाजात् समुद्रगा न तु परम्परया, अन्यथा अव्यावर्त्तकत्वात् ।

निगमः,—

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरस्वती ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति येचान्ये नदसंज्ञकाः ॥

यत्तु,—

आदौ कर्षटके देवी चयं यावद्भ्रजस्रसा ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाग्रवी ॥

इति नामशून्यं वचनं तद्भ्रजोयोगमात्रं बोधयति न तु खाना-
दिनिषेधकम् ।

अपवादमाह परिशिष्टे,—

उपाकर्षणि चोत्सर्गे प्रेतभाङ्गे तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ।

भारते,—

आवणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

यच्च तत्राभिरुद्धिञ्च प्राप्नोति ज्ञातिभिर्धनैः ॥

अत्रापि वीरो मासः ।

भविष्ये,—

अशून्यग्रयणां नाम द्वितीयां शृणु भारत ।

यासुपोष्य च वैधव्यं स्त्री न याति नरेन्दर ॥

पत्नीविद्युक्तश्च नरो न कदाचित् प्रजायते ।

क्षणापञ्चे द्वितीयायां आवणे मासि भारत ।

अशून्यग्रयणा प्रोक्ता श्रीहरेः श्रयणात् परम् ।

मातृष्वे,—

आवणस्य द्वितीयायां क्षणायां मधुसूदनः ।

वीरार्णवे ससज्जीकः सदा वसति केशवः ॥

तस्यां सन्मूष्य गोविन्दं सर्वान् कामानवाप्नुयान् ।

गोभृष्टिरश्वशय्यादि सप्तकल्पशतानुगम् ॥

अशून्यग्रयणा नाम द्वितीया सा प्रकीर्णिता ।

न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ॥

नारी वा विधवा ब्रह्मण् चावस्यन्नार्कतारकम् ।

ससज्जीकं गोविन्दं सन्मूष्य इत्यर्थः ।

भविष्ये,—

सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चस्थां भवनाङ्गने ।
 पूजयेन्मनसादेवीं खुहीविटपसंभ्रवाम् ॥
 करवीरैः शतपत्रैर्जातौपुष्पैः सचन्दनैः ।
 स्वपथेङ्गव्यपथसा तथा श्रौतोदकेन च ॥
 सद्यतं पथसा पूषं दद्यात् धूपं सगुगुलुम् ।
 पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पभयमाप्नुयात् ॥

मनसादेवीत्येकपदमशुक्लमावातुशासनात् सा च विषहरोति
 ख्याता, खुही विष्णुः ।

तथा,— आरुणे मासि पञ्चस्थां कृष्णपथे नराधिप ।

दारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोष्मणाः ॥
 पूजयेद्विधिवद्दीर वीरदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।
 ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ॥
 न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुचक्षित् ।
 पिचुमईस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
 स्वयञ्चापि तदश्रीयाद्भोजयेद् ब्राह्मणानपि ॥

विषोष्मणा नागाः । तेचोक्ता गाहडे,—

वासुकिस्तप्तकश्चैव काक्षिणो मणिभद्रकः ।
 ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥
 पिचुमई निम्नः । उभयदिने कामे युष्मादरात् यवज्ञा ।

यत्तु,—

पञ्चमी च प्रकर्तव्या पञ्चमयुक्ता तु नारदः ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं, तत् भिन्नश्रुतिकल्पनाभयात् सुगमवचनवि-
रोधाच्च तदेकवाक्यतथाऽधुनोक्त्यकारप्रक्षेपेण व्याख्येयमिति प्राशस्त्यम् ।

अथ पूजाविधिः ।

मृदाङ्गणे गोमयेनोपलेपिते खुद्दीग्राह्यामारोप्य तत्पार्श्वद्वये
गोमयेनाष्टौ नागान् विक्षिप्य स्वस्ति वाच्य संकल्पं कृत्वा कृतभूत-
शुद्धिप्राप्तायामो विघ्ननाशाय चटे गणेशं समूच्य ह्रीं ह्रीं ह्रूं
ह्रूं ह्रीं ह्रूं इति मन्त्रैः षडङ्गन्यासं कृत्वा देवीं ध्यायेत् ।

हेमाश्लोचनिभां गङ्गादिवधरासङ्कारसंगोमितां
खोराखां परितो महोरगणैः संसेव्यमानां सदा ।

देवीमास्तिकमातरं शिवसुतामापौनतुङ्गस्वनीं
हस्ताश्लोचवुगेन नागद्युगलं संविभ्रतीमाश्रये ॥

इति ध्यात्वा मनसा समूच्य पूर्ववदर्थस्थापनं कृत्वा ह्रीं पद्मा-
सनाय नम इति पुष्पाञ्जलिना आसनं दत्वा पूर्ववत् ध्यात्वा सो-
ऽहमिति विभाव्य पुष्पाञ्जलिना नासारन्त्रेण तेजो निर्गमय्य
खुद्दीग्राह्यायामावाहयेत् ।

आस्तिकस्य मुनेर्मातर्जगदानन्दकारिणि ।

एषेहि मनसादेवि नागमातर्नमोऽस्तुते ॥

आगच्छ वरदे देवि सर्वकल्याणकारिणि ।

खुद्दीग्राहां समारुह्य तिष्ठ पूजां करोम्यहम् ॥

भवति श्रीमनसादेवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सज्जिता
भव सज्जिता भव प्रसन्ना भव इत्यावाहनस्थापनसज्जिधापन-
प्रतिरोधनावशुद्वयसकञ्चीकरणान्तौकरणपरमीकरणसुद्धाः प्रदर्श

प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा मं मनसादेवै नम इति पुण्याश्विं दत्त्वा देवैश्च
मन्त्रेण पाषाण्यश्मनीयानि दत्त्वा—

ॐ वैश्वोक्थपूजितां देवीं नागाभरणभूषिताम् ।

स्वपयामि महाभागां पुष्यायुर्धनद्वये ॥

इति मन्त्रेण दुग्धेन स्वपयित्वा—

ॐ गन्धचन्दनमिश्रेण तोयेन नागमातरम् ।

स्वपयामि महाभागां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥

इति ग्रीतशोदकेन स्वापयेत् ।

वस्त्राखङ्कारजातीकरवीरादिकुसुमैरभ्यर्च्यं सगुग्गुधूपदीप-ना-
गाविधफल-सहस्रपायसपिष्टक-दधि-दुग्ध-मोदकादीनि दत्त्वा पुन-
राश्मनीयं माष्यं चन्दनं ताम्बूलञ्च निवेद्य शङ्खचण्डादिकं वादयेत् ।

ततो वासुच्यादि अष्टनागानावाञ्च पाषादिभिरभ्यर्च्यं दूर्वा-
कुरैः कुशैर्दुग्धेन च विशेषतः पूजयेत् ।

ॐ वासुकथे नमः ॐ तच्चकाय कालियाय मणिभद्राय
ऐरावताय धृतराष्ट्राय कर्कोटकाय धनञ्जयाय इति सम्पूज्य—

नागराज नमस्तेऽस्तु पाहि मां शरणागतम् ।

पाचस्व सर्पभीतिभ्यः सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

इति प्रणमेत् । ततः पुण्याश्विना देवीं प्रणमेत् ।

अथोनिषधवे मातर्महेश्वरसुते शुभे ।

पद्माक्षये नमस्तुभ्यं रक्ष मां वृजिनार्पणात् ॥

जरत्कादसुनेः पत्नी भगिनी वासुकेः पुनः ।

आश्लिष्य सुनेर्माता वरदाऽस्तु यदा नमः ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वा चमस्तेति देवीं नागांश्च विशर्षयेत् ।

अथ भाद्रकृत्यम् ।

वामनपुराणे,—

मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिणी ।

इवीकेशप्रौढनार्यं क्वाक्षितं सगुडोदनम् ॥

क्वाक्षितं खण्डविशेषः ।

स्कान्दे,—

यस्य भाद्रपदे मासि एकभक्तं समाचरेत् ।

स तेन कर्मणा राजन् धनवानभिजायते ॥

इदं शौरकृत्यमिति प्राञ्चः ।

अथ रोहिण्यष्टमी ।

ब्रह्माण्डे,—

रोहिणीवर्जिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादध्वजोर्ध्वं कक्षयापि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः ।

महापुण्यतमः काष्ठो जयन्त्याख्यो हि स स्मृतः ॥

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

शोपवाख्यो हरिः पूजां कृत्वा तत्र न बीदति ॥

जयन्त्यासुपवासन्तु कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्भूरिम ।

तस्य जन्ममृतोद्भूतं पापं नाशयतेऽच्युतः ॥

प्रतमेकादशीश्चैव एकस्य रोहिणीमतम् ।

एकादशीप्रताप्राजकधिकं रोहिणीमतम् ॥

ततोऽतिदुर्जनां मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत् ।

अर्द्धरात्रेऽष्टमसुप्तर्णे रोहिणीवर्हिताष्टमी यदि क्षयते तदैव
जयनीयोग इत्यर्थः । न सीदतीत्यनेनाह नित्यं दर्शितम् ।
एकादशधिकतया यन्मास्यभिधानाह ।

तथाच भविष्योक्तरे,—

जयन्यासुपवासस्तु महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यैः महाभक्ता पूजनीयस्तु केनचन ॥

अकुर्वन् निरयं याति यावदिन्द्रास्तुर्द्वय ।

फलश्रवणात् काम्यत्वस्यास्येत्यर्थः । एवञ्चोपवाससमर्थस्तु एका-
दशीवदनुकल्पविधिर्द्रष्टव्यः । भाद्रमासोऽच पौर्णमास्यान्त एव
सर्वत्र तथैव सकलतिथिकृत्याभिधानात् । अतएव मुख्यचान्द्राभि-
प्रायेण श्रावणेऽपि विष्णुपुराणे उक्तम्,—

माष्टकाक्षे च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि ।

उत्पत्स्यामि नवम्याश्च प्रसूतिं तमवाप्त्यसि ॥

भविष्ये,—

अष्टमी कृष्णपक्षस्तु रोहिण्या सह संयुता ।

भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयनी नाम सा क्षता ॥

जयन्यासुपवासस्तु कृत्वा जोऽभ्यर्चयेद्भुरिम् ।

तस्य जन्मशतोज्झतं पापं नाशयतेऽप्युतः ॥

शारीरं मानसं वाग्जं पापं यस्तसुपार्जितम् ।

कौमारे चैवने वास्ते वार्द्धके च विप्रवतः ॥

तत्पापं ग्रमयेत् कृष्णसिंहावस्थां सुपूजितः ।

उपवासो जपो होमः स्नाध्यायोऽभ्यर्चनं चरेः ॥

तत्सहस्रगुणं प्रोक्तं जयन्त्यां यत्कृतं भवेत् ।

धनधान्यप्रदा पुण्या सर्वपापहरा शुभा ॥

समुपोया जनैर्यज्ञाजयन्ती नाम चाष्टमी ।

जयन्त्या उपवासस्तु महापातकनाशनः ॥

स कार्यः परया भक्ता पूजनीयश्च जेश्वरः ।

अथ समुपोया जनैर्यज्ञादित्यनेन च नित्यत्वं दर्शितम् ।

भविष्योत्तरे,—

सिंहरात्रिगते सूर्ये गगने जलदाकुक्षे ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रौ ॥

ग्रन्थाङ्गे वृषरात्रिस्थे नक्षत्रे रोहिणीयुते ।

वसुदेवेन देवक्षामहं जातो जनाः स्वयम् ॥

सुहृती विजयो नाम जयन्ती नाम सर्वरी ।

एतेनैवोपवासेन कृतेन कुतश्चन्दन ॥

सप्तजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।

सिंहरात्रिगते सूर्ये इत्यनेनैव प्राप्तौ मासि भाद्रपद इति चाङ्ग-
भाद्रपरम् । तेन कदाचित् सौरश्रावणेऽपि भवति । जयन्तीयोगस्तु
सिंहरात्रिगते सूर्ये एव भवति न तु सौरश्रावणे विशेषविधानात्
अन्यथा वैयर्थ्यात् । नक्षत्रे रोहिणीयुते इति, सप्तविंशतिं वा विभ-
क्त्या ज्योतिषकस्य भागा नक्षत्राणि तस्यां रोहिण्यधिष्ठितो
यो भागश्च नते ग्रन्थाङ्गे यतीत्यर्थः । सप्तजन्मकृतपापक्षयः पुनः

पूजनायामर्त्यान् चैव सोपवासेनैवेत्यर्थः । अर्घ्यप्राप्त्यात्मनो राचावर्धनं
कृत्वा हविष्यादिकं करोति तथापि अन्धकाराभितपायं नाशयति ।

यथा भविष्ये,—

रोहिष्यामर्द्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामर्घ्येण सौरेरर्हन्ति पापं पिबन्मकम् ॥

अतएव रात्रौ पूजा कार्या ।

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सौदति ।

इति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

रात्रौ च जागरस्तत्र नृत्यगीतसमाकुलः ।

कृष्णस्तत्र च संपूज्यो यत्रोदा देवकी^१ तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिष्यामर्द्धरात्रेऽर्घ्यं हरेः ।

इति गरुडपुराणवचनाच्च ।

जयन्तीयोगाभावे तु पूर्वार्द्धः एवाष्टम्यां पूषेति । तत्र यदि
पूर्वदिने जयन्तीयोगो जायते तदा सप्तमीविद्वापि कार्या योगस्य
वञ्चीयत्वात् । यदि च दिनद्वये जयन्तीयोगस्तदा शुक्लादरेण
व्यवस्था । यदा तु एकस्मिन् दिने रात्रिमात्रे तिथियोगो नक्षत्रयो-
गस्य, परस्मिन् दिने रात्र्यर्द्धे तिथिमात्रयोगस्तदा कृष्णाष्टम्यात्
रात्र्यर्द्धयोगं विहाय रात्रिमात्रयोगोऽभ्यर्हणीयः ।

१ ख, ग, जन्मपयार्जितम् ।

२ ख, देवकी ।

यथा भविष्ये,—

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभाग्ने च पारणम् ॥ इति ।

तथा विष्णुधर्म,—

सुहर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं प्रदृश्यते ।

अष्टम्या रोहिणीपक्षं तां सुपुण्यासुपोषयेत् ॥

यदा चैकस्मिन् दिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगः अपरदिने दिवा नक्षत्रतिथियोगस्तदा रात्रौ नक्षत्रस्य वीर्यवत्त्वात् रात्रौ नक्षत्र-
योगोऽभ्यर्चणीयः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीये अग्निना सह ।

इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

यदि चोभयदिने रात्रौ नक्षत्रतिथियोगो नास्ति तदा यस्मिन् दिने दिवा नक्षत्रयोगस्तत्र नक्षत्रासुरोधात् निर्विवादैव व्यवस्था । यदा च दिनद्वये रात्रौ नक्षत्रयोगस्तदाऽङ्गसम्बन्धेन व्यवस्था ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनासं याति भास्करः ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीये अग्निना सह ॥

यदा च दिनद्वय एवासम्बन्धेन नक्षत्रयोगस्तदा युष्मादरेण व्यवस्था एतन्मूलकमेव “या सर्वापि न कर्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी” इति मदनपारिजातलिखितपद्मपुराणवचनम् । यत्र च बुधवारे

प्रातः किञ्चिदष्टमी नवमीचयः तिथिद्वयस्य रोहिणीयुक्तं
स्नात् तदा पूर्णमष्टमीं विहाय वैशाखीया ।

यथा स्कन्दपुराणे,—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंधुता ॥

अपि वर्षश्रतेनापि क्षम्यते सायवा न वा ।

नवमीचये सत्येव संयोगः, उदये किञ्चिदष्टमीति विशेषवि-
धानात् सकला यदीत्यभिधानात् ।

अतएव अपि वर्षश्रतेनैव क्षम्यते इत्येतदप्युपपद्यते अन्यथा प्रायेण
बुधवारो नवम्यां क्षम्यत एवेति तत्पार्थः । जयन्तीति सर्व्वतो वक्ष-
वती सर्व्वसुनिमित्तञ्च भगवज्जन्माभिधानात् सर्व्वतः फलाधिक्य-
श्रवणात् ।

प्रेतयोनिगतानाञ्च प्रेतत्वं नाश्रितञ्च तैः ।

यैः कृता आवण्डे मासि रोहिणीचरिताष्टमी ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमवारे विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा ॥

इति पञ्चपुराणवचनं, तस्याचमर्थः । आवण्डे मासीति कुल-
चान्द्रापेक्षया, यैः कृतेति नाद्यं विधिः । किन्तु ।

समुपोद्या जर्नैर्यज्ञात् जयन्ती नाम श्रवरी ।

इत्यादि कृतविधेरेव फलकथनं अतो यः—किं पुनरित्यनेन
फलातिशय उक्तः, स च जयन्तीयोगश्चैव, पृथग्विधिकल्पनागौर-
वात् अतएव वारयोगे फलातिशयसुक्ता पुनरपि किं पुनरित्यनेन

च नवमीयोगेऽपि पृथक् कक्षातिग्रथ उक्तः । महार्धवेऽपि वधवार-
योगो गुणफलमित्युक्तम् ।

अन्ये तु स्कन्दपुराणवचनैकवाक्यतया एतद्वचनमपि नवमीवध-
विवधं पृथग्भिन्नकल्पनागौरवादिति वदन्ति ।

उभयदिने नक्षत्रप्राप्तौ यस्मिन् दिने राशियोगस्तदभ्यर्चणीयम् ।
वावाकः,—

नक्षादिग्रतयोगे तु राशियोगो विग्नियते । इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते,—

कृष्णाष्टमी स्कन्दवडी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः परयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा विष्णुरचले,—

अष्टमी शिवरात्रिश्च कार्या भद्रजयान्ति ।

कृत्वापवाचं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ इति ।

यदि च नक्षत्रप्राप्तौ दिनद्वये एव राशौ तिथियोगस्तदाऽस्त-
वन्त्येन व्यवसा ।

तथाच भविष्ये,—

अस्माभे रोहिणीभक्ष कार्याष्टम्यस्तगामिनी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यस्तिथ्यन्ते पारणं स्रुतम् ॥ इति ।

एतेन 'अष्टम्यादियोगोऽधिकतम इत्यर्थः' । अथ पारणा तिथि-
भांते कार्या ।

यथा भविष्ये,—

कायेन मनसा वाचा यत्पुण्यं समुपार्जितम् ।

तिथिस्त्रयोदशं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्दशम् ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

चयोदशं चयोदशजन्मतमित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—

अष्टम्यामथ रोहिण्यां यः कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

इत्यात् पुराकृतं पुण्यमुपवासाज्जितं पुनः ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथिभान्ते च पारणम् ।

राशौ न पारणं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीप्रतात् ॥

तत्र निश्चयि तत् कुर्याद्वर्जयित्वा महाविग्राम् ।

कश्चित् कदाचिदित्यर्थः, अथ अथेत्यनेन पृथक् पृथक् तिथि-
नक्षत्रयोर्निन्दार्थवादादुभयान्न एव पारणा न लेकस्यान्ते ।

अथमर्थः, भोजनरूपायाः पारणाया रागप्राप्तत्वाच्च तत्र विधिः
किन्तु निन्दाश्रवणात् जन्माष्टम्यामुपोषितोऽष्टम्यां रोहिण्याञ्च पारणां
न कुर्यादिति निषेधविधिद्वयम् ।

* १[न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां पारणं न कुर्यादित्येक एव
विधिः केवलाष्टम्यामुपवासे तस्यां पारणाप्रसङ्गात् ।]

न च रोहिणीयुक्ताष्टम्यां केवलाष्टम्याञ्च न कुर्यादिति
निषेधद्वयं, नक्षत्राधिकतिथौ भवदभिमतयाः पारणाया विरोधा-
पत्तेः, किञ्च पृथगेव द्वयोर्निन्दाश्रवणात्तदुक्तमेव निषेधद्वयं

न्यायं न तु विग्रहिष्टयोर्निषेधकस्या, अश्रुतत्वात् गौरवाच्च । भान्ते
कुर्व्यादिति वचनम्, यथावसरं व्याख्यास्यते । तस्मादुभयान्ते
पारण्येति ।

तथा च हेमाद्रिलिखितं वचनम्,—

तिथ्युच्योर्ददा द्वेदो नचचस्यान्त एव वा ।

अर्द्धरात्रे ततः कुर्व्यात् पारणं तपरेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रं महानिशा तत्र भोजननिषेधात् । यदा यस्मिन् अहनि
अर्द्धरात्रे महानिशायासुभयोस्तिथ्युच्योर्द्वेदोऽन्तः स्यात्, नचचस्ये-
त्युपलक्षणं द्वयोरेकस्यान्तो वा महानिशि स्यान्तस्तस्माद्विषाद-
परेऽहनि प्रातस्तृतीयेऽहनि पारणं कुर्व्यादित्यर्थः, यत्तदोरेकार्थ-
प्रत्यायकत्वव्युत्पत्तेः । एतेनोपवासदिनादपरेऽहनीति यदाधुनिकेन
व्याख्यातं तत्परास्तं अपरपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

यत्,—

भान्ते कुर्व्यान्तिथेर्वान्ते ग्रस्तं भारत पारणम् ।

इत्यग्निपुराणं, तत्रचचासम्बन्धे तिथ्यन्ते पारणविधायकम् ।

अष्टमी शिवरात्रिश्च कार्थ्ये भद्रजयान्विते ।

कालोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्व्यान्तु पारणम् ॥

इति विष्णुवचनसमानार्थं^१, अथवा वाग्रब्धसार्थं यदा पारणा-
दिने द्वयोरन्यतरनिर्गमे कदाचिद्भान्ते कदाचित्तिथ्यन्ते च द्वयो-
र्मध्ये यदधिकं तदन्ते पारण्येति वचनार्थः ।

यत्,—

रोहिणीसहिता चेयं विदग्धिः समुपोषिता ।

विद्योगे पारणं कुर्युर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यच्चैकोऽपि^१ विद्युष्यते ।

तच्चैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

इति नामशून्यं वचनं, यदि साकरं स्थाप्यदायमर्थः,— प्रकृतयो
रोहिण्यष्टम्योर्द्वयोरेव विद्योगे क्तेदेऽन्त एव पारणमिति ब्रह्मवादिनां
मतं वेदवादिनान्तु मिलितयोर्द्वयोरेकस्यान्तेऽपि पारणमिति ।
एतच्चात्यन्ताग्रक्तविषयं मन्तव्यं महार्णवोऽप्येवमिति ।

भविष्योत्तरे,—

पार्थ तद्विवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ॥

ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिव्यामि कृष्णाष्टम्यां गमस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टम्यौ देवीं गमस्यन्प्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

ततः स्नात्वा तु पूर्वार्धे गद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुगोभनं कुर्याद्विवक्षाः सूतिकागृहम् ॥

पटुमङ्गलमङ्गीतसङ्कुलं कलसाम्बितम् ।

[वक्त्रि-वारि-सौहृदङ्ग-यूप-पूजागसमम्बितम्^२ ॥]

१ क, ग, पुस्तकद्वये, यच्चैकोऽपि ।

२ ग पुस्तके, चित्रितचरणद्वयप्राप्ति ।

दारि विन्यस्तमुच्यते रक्षितं रक्षपातकैः ।
 तन्मध्ये प्रतिमाः स्थाप्याः काञ्चनादिविनिर्मिताः ॥
 प्रतप्तकाञ्चनाभासा देवकी च यशस्विनी ।
 माञ्चापि वालकं सुप्तं प्रसूता स्तनपायिनम् ॥
 यशोदा चापि तत्रैव प्रसूता वरकन्यकाम् ।
 ताञ्चापि पूजयेद्गत्वा गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ॥
 कुशाण्डेर्नारिकेलैश्च खर्जूरैर्दाडिमीफलैः ।
 बीजपूरैः पूगफलैर्लक्ष्म्यैश्च पुष्पैस्तथा ॥
 कालदेशोद्भवैर्दृष्टैः पुष्पैश्चापि युधिष्ठिर ।
 स्थाण्डिले स्थापयित्वा तु सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
 देवकीं वसुदेवश्च यशोदां मन्दमेव च ।
 चण्डिकां वलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कृष्णस्तत्र च सम्पूज्यो यशोदा देवकी तथा ।
 वसुदेवश्च मन्दश्च वलदेवश्च चण्डिका ॥
 गन्धैः पुष्पैस्तथा पिष्टैर्यवगोधूमसम्भवैः ।
 सगौरसैर्भक्ष्यभोज्यैः फलैर्वज्रविधैरपि ॥

पूजामन्त्रस्तु गरुडपुराणोक्तः प्रयोगे वैचक्ष्यते ।

भविष्ये,—

अर्द्धरात्रे वशोधारां पातयेद्गुडसर्पिणा ।
 चन्द्रोदये शशाङ्काय अर्घ्यं दद्याद्भूरिं सरम् ॥
 शङ्गे तोषं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।

जालुभ्यामवनीकृत्वा चन्द्राचार्यं निवेदयेत् ॥
 सौरोदार्यवसूत चचिनेचसमुद्भव ।
 गृहाणार्थं शशाङ्केन रोहिण्या सहितो नमः ॥
 ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
 एवं कृत्वा तथा राशौ प्रभाते नवमीदिने ।
 यथा नम तथा कार्य्या भगवत्या महोत्सवः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं काञ्चनं गावो वासांसि कुसुमानि च ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
 एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ॥
 नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमाप्नुयात् ।
 पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यद्विजम्दृष्टवम् ॥
 पर्जन्यः कामवर्षी स्यादौतीभ्यो न भयं भवेत् ।
 सत्यर्केणापि यः कश्चित् कुर्याज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ।
 यथोक्तं शतजन्मपापक्षयादि ।

अथ प्रयोगः ।

प्रातर्दक्षधावनं कृत्वा वासः परिधाय हिराचम्ब सङ्कल्पं कुर्यात् ।
 ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
 उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्कृतम् ॥
 अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमस्कृत्यरोहिणीम् ।

अर्धचिलोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एवं सङ्कल्प्य यथाविधिकृतस्नानो देवक्याः सूतिकागृहं कृत्वा
तत्र काष्ठनादिनिर्मितायां देवकौल्लणयोर्ग्रामोदाचण्डिकयोश्च प्रति-
मायां सर्वतोभद्रमण्डले शालग्रामे वा पूजयेत् । तत्र प्रथमं भूताप-
सारणं कृत्वा आसने उपविश्य कृतभूतशुद्धिः प्राणायाम मातृका-
न्यास-केशवादिन्यासान् कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

आचक्राय स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

विचक्राय स्वाहा तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट् ।

त्रैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा अनामिकाभ्यां ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा कनिष्ठाभ्यां फट् ॥

आचक्राय स्वाहा हृदयाय नमः ।

विचक्राय स्वाहा शिरसे स्वाहा ॥

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् ।

त्रैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा कवचाय ऊं ।

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फट् ॥

इति तासचयं दिग्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

अथ वा ॐकारेण कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ततः पूर्ववत्प्रीठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

वासुमिन्दौवरश्मामं पद्मपचायतेक्षणम् ।

खिग्धकुलससभिःसौवर्णमुकुटोज्ज्वलम् ॥

चाहप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ।

श्रीवत्सवचसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमाश्लिजम् ॥

काश्मीरकपिशोरस्कं पीतकौशेयवाससम् ।

हारनेयूरकटकवसनाद्यैरलङ्कृतम् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मराजह्वजचतुष्टयम् ।

ब्रह्मादिभिः सुरगणैः स्तूयमानपदाम्बुजम् ॥

देवक्या वसुदेवेन सम्भ्रमानममूर्त्तिना ।

त्रिस्रयोत्फुल्लनेत्राभ्यां वीक्ष्यमाणमुखाम्बुजम् ।

स्मरेत् स्मेरमुखं देवं गोविन्दमजमव्ययम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सञ्चिन्त्य पूर्ववदर्थं संस्थाप्य पाद्याचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः प्रतिमायां मण्डले वा शास्त्रग्रामे वा पूर्ववत् पीठपूजां विधाय पुनर्देवं ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना वहस्त्रासपुटेन तेजोरूपं भगवन् प्रतिमादि-
ध्वारोप्य “ॐ तद्विष्णोः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्” भगवन् श्रीकृष्ण इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निहृदो भव प्रसन्नो भवेति यथाक्रममावाहनस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनसम्मुखीकरण-
मुद्राः प्रदर्श्य देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा अवगुह्यनामृतीकरणपर-
मीकरणमुद्राः प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।

ॐ यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दद्यात् अनेनैव मन्त्रेणासनं दत्वा “स्वागतं ते” इति वृद्धा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्च्यमधुपर्कं पुनराचमनीयानि दत्वा । “ॐ योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” इति स्नानीयं दत्वा यज्ञाये-

त्यादि पूर्वोक्तमन्त्रेण वस्त्राक्तह्वारगन्धपुष्पधूपदीपफलमूत्रदधिदुग्धा-
कथञ्चनपरमाक्षपिष्टकमोदकादीनि नैवेद्यादीनि दत्त्वाचमनीयं
तामूत्रं चन्दनञ्च दत्त्वा शङ्खचण्डादिकं वादयित्वा आवरणानि
पूजयेत् ।

अग्न्यादिकोणशेषेषु ।

आचक्राय स्वाहा इदक्राय नमः ।

विचक्राय स्वाहा शिरसे स्वाहा शिरसे नमः ।

सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् शिखायै नमः ।

चैत्रोक्षरचणचक्राय स्वाहा कवचाय ॐ कवचाय नमः ।

चतुर्दिक्षु,—

असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फट् अस्त्राय नमः ।

ततः पूर्वार्धछपेषु,—

रोहिणीं चन्द्रं देवकीं वसुदेवं यमोदां नन्दं चण्डिकां वस-
देवञ्च गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पूजयेत् ।

ततः उत्तरार्धछपेषु,—

इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे सोमाय
ईशानाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाष्टौ,—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पाशाय गदायै शूलाय चक्राय
पद्माय नमः ।

ततोऽष्टादशाक्षरं दशाक्षरं वा गोपाक्षमन्त्रं जपित्वा जपं समर्थं
प्रचक्षते स्म ।

नारदः,—

अमघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
 वासुदेवं हवीक्षेत्रं माधवं मधुसूदनम् ॥
 वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
 दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
 गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् ।
 अधोक्षजं जगद्बीजं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादिनिधनं देवं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं चतुर्बाहुं ब्रह्मचक्रगदाधरम् ॥
 पीताम्बरधरं नित्यं वनमास्त्राविभूषणम् ।
 औवत्साहं जगत्सेतुं औपतिं औधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
 यं देवं देवकौ देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
 भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
 नामान्येतानि सङ्कीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेत्ततः ॥
 आहि मां देवदेवेश हरे संसारसागरात् ।
 आहि मां सर्वपापघ्न दुःखप्रोकार्णवाहरे ॥
 दैवकीनन्दन औग्र हरे संसारसागरात् ।
 दुर्गतांस्त्राण्वे^१ विष्णो ये स्मरन्ति सत्पराः ॥
 सोऽहं देवातिदुर्दन्तस्त्राहि मां शोकसागरात् ।

पुष्कराय निमग्नोऽहं महत्यज्ञानसागरे ॥

चाहि मां देव देवेश तामृतेऽन्यी न रक्षिता ।

इति सुता,—

ॐ विश्वाय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः,
इति मन्त्रेण देवं स्थापयित्वा ।

ॐ धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः इति मन्त्रेण यथाशक्ति होमं कृत्वा ॐ वसोः
पवित्रमसीति मन्त्रेण दृढगुडार्घ्यां वसोर्धारां दत्वा चन्द्रोदये
वति—

शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।

जानुभ्यामवनीं गत्वा चन्द्रार्घ्यं निवेदयेत् ॥

ॐ क्षीरोदार्षवसभूत अचिनेचसुह्रव ।

गृहाणार्घ्यं शशाङ्केमं रोहिण्या सञ्चितो मम ॥

ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥

ततः प्रातरुत्थाय नवम्यां स्नात्वा भगवत्तं यथाविधि सम्यक्
विशेषतश्छण्डिकां वस्त्रोपकरणैः पूजयित्वा “शक्तिरस्तु शिवश्चास्तु”
इति सर्वान् देवान् विदुष्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां दत्वा
कृष्णो मे प्रीयतामिति काञ्चनवस्त्रादिकं तेभ्यो दत्वा ब्राह्मणैः सह
“ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः” इति मन्त्रेण पारणां कुर्यात् ।

इति जन्माष्टमीविधिः ।

गारुडे,—

भाद्रे कृष्णपथोदय्याः युगादौ आद्वयचरः ।

गङ्गायां पिण्डदानेन समं फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्ये,—

भाद्रे मासस्थिते पक्षे अचोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोय्य नरो याति शिवलोकमयत्नतः ॥

तस्यामनादृते देशे जागरित्वा शिवार्चनम् ।

ये कुर्वन्ति हरस्तेषां प्रीतये भुक्तिमुक्तिदः ॥

अथ संवत्सरप्रदीपः,—

अथ सौरो भाद्रः ।

श्रावणे मासि या कृष्णा तिथिः स्यात्तु चतुर्दशी ।

दयिता साक्ष्यचोरस्य शिवस्य परमेष्ठिनः ॥

इति श्रैवागमात् । यतो मुख्यचान्द्रश्रावणस्य कृष्णचतुर्दशी
सिंहार्क एव सम्भवति इति ।

तद्युक्तं यदा भाद्रो मलमासस्तदा कर्कटार्क कृष्णचतुर्दशी-
सम्भवात् । वस्तुतस्तु श्रैवागमे श्रावणपदोपादानात् गौणभाद्र एव ।
मुख्यश्रावणकृष्णपक्षस्य गौणभाद्रौयत्नात् तेन कदाचित् कर्कटार्क-
ऽप्यचोरचतुर्दशीति ।

यत्तु,— सिंहराशिगते सूर्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अचोरेति समाख्याता सर्वपापप्रणाशनी ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तत् प्राथिकसिंहार्कसम्बन्धादिति । अथ
तिथिद्वये व्यवस्था प्रागेवोक्ता ।

मरीचिः,—

मासे नभस्यमावस्था तस्यां दर्भश्चो मतः ।

अथातथामासे दर्भा विनिथोष्वाः पुनः पुनः ॥

अथातथामा अजीर्णाः सर्व्वदा कर्म्मसमा इत्यर्थः । अत्र नम-
सीति मुख्यचान्द्रव्यवक्ष्या, मरीचिवचनस्य गौणमावणपरत्वे प्रमाणा-
भावात् स च कृष्णपक्षो गौणभाद्रीय एव । अतएव महार्णवे
भाद्रकृत्ये रोहिण्यष्टम्यनन्तरं लिखितमिदं वचनम् । आधुनिकेन
तु ग्रयणानन्तरकृष्णपक्षे लिखितमशुद्धमेव । अथैवाहोकाभावाद्या-
व्रतमाचरन्ति पठन्ति च ।

भाद्रे मासि समारभ्य यावदवर्षचतुष्टयम् ।

अमावस्यामभिव्याप्य दीपं दत्त्वा तु भक्तितः ॥

प्रतिमासं सप्तश्लोकं वासुदेवं समर्चयेत् ।

नरकं सोऽन्भतामिसं त्यक्त्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

भविष्ये,—

गुह्यपूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे चित्ते ।

तृतीयायां पायसञ्च वासुदेवस्य तुष्टये ॥

भविष्ये,—

शुक्लपक्षे चतुर्व्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

निष्ठाभिगंसनं कुर्यान्नक्षात् पञ्चमे तं तदा ॥

अथ सिंहे इत्युपादानात् शौरभाद्रकृत्यमिदम् ।

तथा चिंताकाधिकारे ब्रह्मपुराणे,—

वासुदेवोऽभिगन्तुस्तु सुधाकरमरीचिषु ।

क्षितस्तुत्यामद्यापि मनुष्यानापतेत सः ॥
 चतुर्थ्यामुदितं चन्द्रं प्रमादादौक्ष्य मानवः ।
 पठेद्भाषेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥
 सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
 सुकुमारक मारोदीक्ष्य शेष समन्तकः ॥

अद्यापि स प्रवादः मनुष्यानापतेत मनुष्ये प्रवर्तते इत्यर्थः ।
 अथ चन्द्रकरस्यैऽपि दोष उक्तः । भाषेयिकावाक्यमाह सिंह
 इति । अनेन मन्त्रितं जलमपि पेयमित्याचारः ।
 तथा संवत्सरप्रदीपे,—

पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोदभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥

पञ्चाननः सिंहः । महार्णवेऽपि सौरक्षत्यमिदमित्युक्तं । पूर्वोक्त
 ब्रह्मपुराणे चास्मिन् वचने च उदितपदाच्चतुर्थीसमये उदयाचक्षं
 प्राप्तश्चन्द्रः पञ्चम्यामपि नेक्षितव्यः तृतीयोदितस्तु चतुर्थ्यामपि द्रष्टव्य
 इत्यर्थः । अन्यथा वैयर्थ्यात् । न च चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रश्चतुर्थ्या
 नेक्षितव्य इत्याहुतिस्तु कल्पनीया अन्वितस्तु पुनराकाङ्क्षा-
 विरहात् ।

तथा च श्रुतिः,—

हरिषा दीयते ताक्षी भाद्रे नाशि क्षिताक्षिते ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥

अथ च वचनद्वये पञ्चयोदभेर्भविष्यपुराणे शक्यपच इति
 निन्दातिशयपरम् ।

तथाच राजमार्गस्थे,—

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां स्नातियोगतः ।

करोति किञ्चिद्वधं घोरं दृष्टुश्च न संग्रहः ॥

करविचानिर्लक्ष्यं हरौ सूर्य्यं चतुर्थिका ।

हरिताक्षी समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा तिथिः ॥

अथ घोरमित्यनेन शुक्रे निन्दातिशय उक्तः, अत्रापि भाद्र-
मासीति सौरपरं हरौ सूर्य्य इत्युपसंहारे संज्ञाभिधानात् । करो
इत्या, अग्निकः स्नातो रुद्राणीप्रीतिदेत्यनेनात्र पार्वतीं पूजये-
दित्यर्थः । भाद्रशुक्लचतुर्थी तु शिवाख्या प्रागुक्ता ।

शुक्लपक्षमुपक्रम्य भविष्योत्तरे,—

तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां मङ्कयान्वितः ।

यस्मात्तस्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥

पूजयेद्बन्धमास्त्रैश्च सर्पिर्गुणुपायसैः ।

तस्य तुष्टिं समाचान्ति पञ्चगास्तचकादयः ।

आयत्नमात् कुक्षान्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥

तचकादयः प्रागुक्तनागाः । उभयदिनसामे पञ्चमीयं षष्ठी-
युक्तेव कार्या ।

पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं नागपञ्चमीविषयमिति प्रागुक्तम् ।

तथा,— षष्ठे भाद्रपदे शुक्रे षष्ठी भारतसप्तम ।

स्नानदानादिकं सर्वमस्थामचयमुच्यते ॥

भविष्ये,—

भाद्रे मासि चिते पक्षे सप्तम्यां मिथमेन च ।
 खात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले तु सप्ताभिकम् ॥
 पूजयेत्तु तदा तथा दुष्प्रापं नैव विद्यते ।
 इदमेव कुक्षुटौमर्कटौव्रतमिति ख्यातम् ।

भविष्ये इह उवाच,—

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
 खापयित्वा तु मां भक्त्या पयसा च दूतेन च ॥
 अपामार्गं तु कृत्वा तु पूर्णां मम विधानतः ।
 हंसयानसमावृद्धो मम लोकं व्रजेदिति ॥

इयमेव दूर्वाष्टमी ।

गारुडे,—ब्रह्मन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ।
 दूर्वां गौरीं गणेशञ्च फलाकारं शिवं व्रजेत् ॥
 फलम्रीक्षादिभिः सर्वैः शत्रुं नमः शिवाय च ।
 अग्निसिपकमग्नौयान्मुच्यते ब्रह्मसत्यया ॥

अग्निसिपकेन पारणमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

दूर्वाष्टमीव्रतं पुण्यं यः करोतीह मानवः ।
 न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं शाश्वतौदयम् ॥
 गन्धते कर्तुं नित्यं यथा दूर्वा तथा कुक्षम् ।

तस्मान्महत्सामारम्भ्य दूर्वाष्टमीपर्यन्तं अष्टमीव्रतमाचरन्तीत्या-
 चारः, सूत्रं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

मासि भाद्रपदे या सावनमौ वज्रसेतरा ।
 तस्यां सम्पूज्य वै दुर्गामन्त्रमेधफलं लभेत् ॥
 इत्यनेव तावनवमौति ख्याता ।

तथा,—

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादस्यां चितेतरे ।
 पार्श्वदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्तते ॥
 दशमेकादशी दशमीविद्वापि अवसाद्युक्ता चेदुपोष्या ।

षष्ठाग्निपुराणे,—

दशम्यैकादशी विद्वा गोपोष्या सा भवेत् कश्चित् ।
 अवशेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

राजमार्गस्थे भविष्यपुराणवचनम्,—

अवशेन समायुक्ता मासि भाद्रपदे चिता ।
 द्वादशी तु महापुण्या नासा तु विजया स्मृता ॥
 बुधवारेण संयुक्ता कीर्णिता सा महाफला ।
 मध्यन्दिनगते भागौ सुहर्त्तौऽभिव्रिति प्रभुः ।
 यस्यां जातो दितेर्गर्भाद्विष्णुः कपटवामनः ॥
 तस्यां खाला विधानेन सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
 अर्चयित्वायुतं भक्ता लभेत् पुण्यं दशान्दिकम् ॥
 एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 न चाप्यत्रतस्तोषः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥

मध्यन्दिनगत इति यत्र दिने मध्याह्ने अवसाद्युक्तद्वादशीया-
 भक्त्येवोपवासः सभयदिने मध्याह्ने तस्मात्ते बुद्ध्यादरात् पूर्वदिन

एवेति । पूजापि मध्याह्न एव, बुधवारस्तु गुणकक्षं । दशाब्दिकमिति दशाब्दकृताभ्युतार्चनफलं लभेत्, द्वादशीपारणमन्त्रे दोषमाशङ्क्याह न चेति ।

गाह्ये,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अवसान्विता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥

कुम्भे सरस्वते सजले यजेत् सौवर्णवामनम् ।

मितवस्त्युगच्छन् कृत्रोपानत्समन्वितम् ॥

तत्रायं विधिः,—

नद्यास्तूरे गृहे वा गोमयोपलिप्ते सर्वतोभद्रमण्डले जलपूर्ण-
कुम्भं रत्नगर्भं निधाय तदुपरि सुवर्णनिर्मितं वामनं शास्त्रग्रामं वा
संस्थाप्य नद्यादौ स्नात्वा आसने उपविश्य सकृत्पठेत् ।

अथेत्यादि-दशाब्दकृताभ्युतार्चनफलसमफलप्राप्तिकामः सर्व-
कामावाप्तिकामो वा अवणद्वादशीव्रतमहं करिष्ये ।

ततो भूतशुद्धिप्राणायाम-मातृकान्यास-केशवादि-न्यासान् कृत्वा
पूर्वोक्तविधिना द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रस्य कराङ्गन्यासौ कृत्वा
पीठन्यासश्च विधाय देवं ध्यायेत् ।

पञ्चशामः शुभ्रयज्ञोपवीती ।

सत्कौपीनः पीतकृष्णाग्निश्रीः ॥

कृत्रो दण्डी पुण्डरीकाक्षताक्षः ।

पाद्याभ्याषावामनब्रह्मचारी ॥

इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैरभ्यर्च्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा कुम्भे पीठ-

पूजां विधाय पुनर्थात्वा आवाह्य पाद्यादिभिर्नैवेद्याभिरुपचारैरर्च-
येत् । तत्र सद्यतपायसं सुवासितजलपूर्णान् चीन् सुभांश्च दद्यात् ।
ततः पुष्पैः प्रत्यङ्गं पूजयेत् ।

यथा गारुडे,—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ।

श्रीधराय सुखं तदत् कण्ठं कृष्णाय वै नमः ॥

नमः श्रीपतये वक्षो भुजौ सर्वाङ्गधारिणे ।

स्थापकाय नमः कक्षौ केशवायोदरं बुधः ॥

पैलोक्यपतये मेढ्रं जङ्घे सर्वपतये नमः ।

सर्वात्मने नमः पादौ नैवेद्यं द्युतपायसम् ॥

सुभांश्च सोदकान् दद्याज्जागरं कारयेन्निशि ।

एवमभ्यर्च्य देवेन्द्रं कृत्वा पुष्पाञ्जलिं वदेत् ॥

नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंज्ञक ।

अघोरासंघर्ष(?) कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥

प्रीयतां विष्णुरित्युक्त्वा विप्रेभ्यः कक्षस्य ददेत् ।

एवं संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

ततोऽष्टाङ्गं प्रणम्य कृत्वा विमर्जयेत् । तस्मान्नेव द्वादश्यां शक्र-
भजोत्थानम् ।

अविष्टे,—

द्वादश्यान्तु चित्ते पथे नाधि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्वा वा विमर्शयन्वाचवेः ॥

ॐ-रुद्रः सुरपतिः शक्रो वज्रहन्तो महाबलः ।

व्रतवशाभिषो देवस्यै व्रकाय वै ततः ॥
 वक्षस्य सुरारिम् वज्रनेत्र पुरन्दर ।
 चेमायं सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 अवषाङ्गरूपी यावत् पूजां कृत्वा समाहितः ।
 रात्रौ विशर्ज्येष्वक्कं मन्त्रेणानेन पाश्र्व ॥
 चार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर व्रतकृतो ।
 उपहारं गृहीत्वैव महेन्द्रध्वज गम्यताम् ॥
 इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाच्च कृतं यदि ।
 ततो द्वादशमे वर्षे कर्मण्यं जानरा पुनः ।
 विश्वसुत्तराषाढा, वासवो धनिष्ठा ॥

राजमार्गस्थे,—

नवमे दिवसे दृष्टो राज्ञां व्रको भयप्रदः ।
 ततोऽनादृत्य भरणीमहत्यां निशि पातयेत् ॥
 अद्यान्तव्रतम् ।

आग्नेये,—

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु अष्टिषु ।
 ततः शङ्खचतुर्दशामनन्तं पूजयेद्भूरिम् ॥
 कृत्वा दर्भमयं देवं वारिधानीसमन्वितम् ।
 गन्धपुष्पादिभिर्देवमनन्तं काममाप्नुयात् ॥
 वाहणेन समायुक्ता आदमन्तचतुर्दशौ ।
 तदाचयपक्षं प्रोक्तमनन्तार्चनसम्भवम् ॥

वाहयं व्रतभिन्ना । अक्षयं कपयन्तस्त्रयोवि पाश्र्वात्पथः । इदम्

शुक्लपक्षं, अतो दिनद्वये पूर्वार्द्धे व्रतयोग्यकाले यत्र नक्षत्रसाम-
साधैव दिने व्रतं उभयदिने पूर्वार्द्धे नक्षत्रसामेऽसामे वा युग्मा-
दरेण व्यवस्था ।

भविष्योक्तेरे,—

अनन्तव्रतमस्त्यन्यत् सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे शुभे ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र प्राचामनुसारतो भविष्यपुराणोक्तानन्तव्रतविधिः ।

नदीतीरे गोमयेनोपलिप्ते पूर्णचटोपरि दर्भमयं देवं स्थापयित्वा
शास्त्रग्रामशिक्षायां वा सर्वतोभद्रमण्डले वा अनन्तं पूजयेत् ।

तत्र कृतमित्यक्रियः प्रचाक्षितपाणिपाद आचान्तः प्राङ्मुख
उदङ्मुखो वा उपविश्य खसि वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अष्टेत्याद्यसुकगोचः श्रीअसुकदेवग्रन्थाहं सर्वपापप्रमोचन-
दारिश्रनाश्रनसर्वकामोपभोगतदुत्तरविष्णुलोकवाप्तिकामस्तुर्दश-
वर्षसमाप्यं श्रीमदगन्तव्रतं करिष्ये । इति सकलस्य भूतशुद्धिप्राप्त्यायाम
मातृकान्यासान् कृत्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशं पूजयेत् ।

यथा अस्त्राय फड़िति तान्नपात्रं प्रचास्य नमः इति पूजयित्वा
गन्धपुष्पाद्यतानि प्रणवेन दत्त्वा गमिति मन्त्रमष्टधा जपेत् ।

ततो गणेशं ध्यायेत् ।

सर्वं सुखतनुं गजेन्द्रवदनं सम्मोदरं सुन्दरं

प्रसन्नदयादगन्धसुधमधुपय्यालोचनगण्डसूक्तम् ।

दन्ताघातविदारितारिखधिरैः सिन्दूरगोभाकरं

बन्धे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्षेत् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य गणानाम्नेति मन्त्रेण
घटे गणेशमावाहयेत् ।

भगवन् गणेश इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ^१ सन्निहितो भव
सन्निहृदो भव प्रसन्नो भवेत्यावाह्य पाद्यादिभिः समूह्य स्तुत्वा
प्रणमेत् ।

एकदन्तं महाकायं लम्बोदरगजाननम् ।

विघ्ननाशकरं देवं हेरम्बं प्रणमाम्यहम् ॥

ततो ध्वजमारोप्य तच्चेन्द्रमावाह्य विशेषतः पाद्यादिभिरभ्यर्चयेत् ।

ॐ चतुर्दन्तगजारूढो वज्रहस्तो पुरन्दरः ।

शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा,

ॐ इन्द्रस्तु महसा दौप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।

वज्रहस्तो महावाजस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

एतत्पाद्यं ॐ इन्द्राय नम एवमर्थादिना पूजयेत् ।

ॐ विश्वेश्वरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये ।

पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

ततः करान्गन्धौ कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ह्रीं तर्जनीभ्यां

आहः । खं मयसाभां वषट् । ऐं अनामिकाभां छं । औं कवि-
 डाभां वौषट् । अः करतलशुद्धाभां ऋट् । आं हृदयाभ्यङ्गमः । ईं
 शिरसे आह । खं शिखायै वषट् । ऐं कवचाय छं । औं नेत्राभां
 वौषट् । अः अस्त्राय ऋट् इति ताक्षकचं दिव्यन्मनस्य कृत्वा
 चयनं ध्यायेत् ।

पञ्चावस्यभित्तं^१ देवं चतुर्वाङ्गं किरीटिनम् ।

नवाक्षपञ्चवाकारं पिङ्गस्यमुचोचनम् ॥

पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

कराणि दक्षिणे पद्मं शङ्खं तस्याप्यधः करे ॥

चक्रमूर्ध्नि करे वामे गदां तस्याप्यधः करे ।

दधानं सर्वलोकेभ्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥

चीराभिमध्ये श्रीमन्मननं चिन्तयेत्ततः ।

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः समूष्य शोऽहमिति विभा-
 व्यात्मशिरसि पुष्पं दत्वा अर्घ्यस्त्रापनं कुर्यात् । अस्त्राय ऋडिति
 भूमिं प्रोक्ष्य तत्र चिकोष्मस्य छं कृत्वा तत्राधारं विन्यस्य दशकला-
 व्याप्तपङ्क्तिमस्यसाय नम इति समूष्य तत्र शङ्खं निधाय तत्र द्वाद-
 शैकलाव्याप्तसूर्यमस्यसाय नम इति समूष्य प्रक्षेपेन शुद्धजलेना-
 पूर्णं गन्धपुष्पाचतादीनि प्रक्षेपेन विन्यस्य शोऽहकलाव्याप्तचन्द्रम-
 स्यसाय नम इति समूष्य ऊमित्यवगृह्य अस्त्राय ऋडिति ताक्ष-
 कचं दिव्यन्मनस्य कृत्वा धेनुसुद्रया अमृततीक्ष्णप्रक्षवमदृष्ट्वा जपेत् ।
 ततः पाद्याचमनीयप्रोक्षणीपात्राणि सामान्यार्घ्यविधिना संस्त्राप्य

अर्धजलं किञ्चित्तेषु इत्था प्रोच्योक्तत्वेनात्मानं पूजोपकारवत्
विरभुङ्क्त शुभे मण्डले वा पीठपूर्वां कुर्यात् ।

ॐ आधारग्रन्थे नमः ।

१[एवं प्रणवादिगमोऽनेन सर्वेषां पूजयेत् ।]

एवं कुर्याथ अगन्ताथ प्रथितौ चौरसागराथ श्वेतदीपाथ
रत्नदीपाथ कल्पवृक्षाथ ।

अन्यादिकोषचतुष्टये,—

धर्माथ ज्ञानाथ वैराग्याथ ऐश्वर्याथ ।

चतुर्हिंशु,—

अधर्माथ अज्ञानाथ अवैराग्याथ अनैश्वर्याथ ।

मध्ये,—

श्रेयाथ पद्माथ च सूर्यमण्डलाथ चं चोममण्डलाथ मं वज्रि-
मण्डलाथ सं सलाथ रं रजसे तं तमसे चां आत्मने चं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वादिदेशरेषु,—

विमलायै उत्कर्षायै ज्ञानायै त्रिषायै योगायै प्रज्ञायै सत्यायै
रंज्ञानायै । मध्ये अस्तुपद्मायै । ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति
पुण्याक्षजिना आचनं इत्था तत्र दर्भमयमण्डलं प्राक्षयामं वा
निधाय पुण्याक्षजिं दृष्ट्वा पूर्णवदनं आत्मा वक्ष्यावाप्तुटेन

तेजोरूपं स्थापयित्वा प्रणवेन मूर्तिं सङ्कल्प्य भगवन् श्रीमदगन्त
इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भव प्रसन्नो
भवेत्यावाह्यादि सुद्धाः प्रदर्श्य ।

ॐ आगच्छानन्त देवेश तेजोरात्रे जगत्पते ।

क्रियमाणां मया पूजां गृहाण सुरसन्तम ॥

इत्यावाह्यः,

तस्यापतो वृद्धं सूत्रं कुङ्कुमाक्षं सुडोरकम् ।

चतुर्दशपन्थियुक्तमुपकल्प्य प्रपूजयेत् ॥

ॐ अगन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अगन्तरूपे विनियोजयस्व अगन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ॐ नमोऽगन्ताय नम इति
मन्त्रेण षोडशोपचारैरर्चयेत् ।

अगन्ताय नमस्तुभ्यं सहस्रशिरसे नमः ।

नमोऽस्तु पद्मनाभाय नागाधिपतये नमः ॥ इत्याचमम् ।

पाद्यं गृहाण देवेश शङ्खचक्रगदाधर ।

सृष्टिस्थित्यन्तभूताय अगन्ताय नमोऽस्तुते ॥ इति पाद्यम् ।

सर्वात्मन् सर्वदेवेश सर्वव्यापिन् सनातन ।

अर्थं गृहाण भगवन् कास्तरूपिन् नमोऽस्तुते ॥ इत्यर्थम् ।

दामोदराय सर्ववामाराध्याय तनूभृताम् ।

वाञ्छितार्थप्रदायेदं गृहाणाचमनं नमः ॥ इत्याचमनीयं ।

सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरपाय च ।

सहस्रशिरसे चैव सहस्राक्षाय ते नमः ॥ स्नानीयम् ।

भारावणं नमस्तेऽस्तु नरकार्णवतारण ॥

चैलोक्यार्थापकागन्त चाहि मां मधुसूदन ॥ इति वस्त्रम् ।

दामोदर नमस्तेऽस्तु चाहि मां भवसागरात् ।

ब्रह्मसूत्रं सहीतय्यं गृहाण पुद्गलोत्तम ॥ इति यज्ञोपवीतम् ।

पूर्ववदाचमनीयम् । ॐ अमन्तसंसारेत्यक्षररक्षम् ।

श्रीगन्धं कुङ्कुमं दिव्यं चन्दनादिमनोहरम् ।

विलेपनं सुरश्रेष्ठ प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति गन्धम् ।

मल्लिकार्जुनकङ्कणकुन्दपुष्पागपाटलैः ।

केतकीयूधिकापुष्पैः स्तुलसीदलमिश्रितैः ॥

करवीरैर्जातिपुष्पैश्चमर्कैर्वकुलैः शुभैः ।

शतपत्रैश्च देवेश प्रीतो भव जनार्दन ॥ इति पुष्पं माच्छाद्य ।

वनस्पतिरसैर्दिव्यैर्गन्धाढ्यैर्गन्धवत्तमः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति धूपम् ।

आज्यवर्त्तिसमायुक्तं वज्रिना योजितं शुभम् ।

गृहाण दीपकं विष्णो चैलोक्यध्वान्तनाशक ॥ इति दीपम् ।

अक्षं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

मया निवेदितं तुभ्यमनन्ताय नमो नमः ॥

पादसं क्षयरं कौत्सं मुद्राक्षस्य तथैव च ।

अपूपानि निवेद्यानि भक्तानि विविधानि च ॥

मया कृतानि सर्वानि भगवन् प्रतिगृह्यताम् ।

इति निवेद्यम् ।

ततश्चतुर्दशपञ्चानि अमन्तसंसारेति मन्त्रेषोक्तसूच्य दद्यात् ।

पूर्ववत् पुनराचमनीयम्,—

पूगफलं नागपत्रं भस्त्रा विरचितं विभो ।

कर्पूरादिषमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्णाताम् ॥ इति ताम्बूलम् ।

ततो दूर्वाक्षतं दत्त्वा ।

अनन्त कामदेवेश सर्वकामफलप्रद ।

अनन्तडोररूपेण पुत्रपौत्रान् विवर्द्धय ॥

इति गन्धादिना डोरं पूजयेत् ।

अनन्तगुणरत्नाय विश्वरूपधराय च ।

सूत्रयन्त्रिसंस्थाय कामरूप नमोऽस्तुते ॥

इति डोराभिमर्षणं कृत्वा ।

ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे

मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेन वै कुर्यात् सुडोरं दक्षिणे करे ।

पुमान् नारी तु बध्नीयात् डोरं वामकरे तथा ।

दारिद्र्यनाशनाथाय पुत्रपौत्रविवर्द्धये ॥

अनन्ताय इति तुभ्यं धारयाम्यहमश्रुत ।

इति डोरधारणम् ।

नमोऽस्तु देवदेवाय विश्वरूपधराय च ।

सृष्टिस्थित्यन्तहेलाय विश्वरूप नमोऽस्तुते ॥

पूर्वडोरविमोचनम् ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ।
यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
इति पूजां समर्थ्य अनन्तसंसारेति मन्त्रेण नमस्कृत्यात् ।

अथ कथा ।

अरथे वर्त्तमानास्ते पाण्डवा दुःखकर्षिताः ।
कृष्णं दृष्ट्वा यथान्यायं प्रतिपूज्येदमब्रुवन् ॥

पाण्डवा उचुः,—

वर्यं दुःखाय सञ्जाताः पृथिव्यां पुरुषोत्तम ।
कथं मुक्तिर्विदास्माकमनन्तदुःखसागरात् ॥

श्रीकृष्ण उवाच,—

अनन्तव्रतमस्त्यज्यत् सर्व्वपापहरं शुभम् ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥
शुक्लपत्रे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्मानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति विश्रुतः ।
किं श्रेष्ठो नागराजो वा अनन्तस्तत्रकोऽपि वा ॥
वासुकिर्वाथ पद्मस्य महापद्मस्य विश्रुतः ।
परमात्मायवाऽनन्त सदाहो ब्रह्म उच्यते ॥
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तथ्यं मे ब्रुहि केशव ।

श्रीभगवानुवाच,—

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध वै ।

आदित्यादिप्रचारेण सः काल उषपद्यते ॥

कलाकाठासुहृत्तादि-दिनरात्रि-ग्रहीररवान् ।

पञ्चमासर्तुवर्षादियुगकल्पव्यवस्थया ॥

सोऽयं कालो मयाख्यातः सोऽनन्त इति विद्युतः ।

सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ॥

दानवानां विनाशाय वसुदेवकुलोद्भवम् ।

अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं शिवं परम् ॥

ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।

विश्वरूपं मन्त्रात्मानं सृष्टिसंहारकारणम् ॥

विष्णुरूपोऽनन्तोऽस्मि यस्मिन्निन्द्रासहस्रं ।

वसवोऽष्टौ दादशादित्या रुद्रा एकादश स्रताः ॥

सप्तर्षयः समुद्राश्च पर्वताः सरितो द्रुमाः ।

नक्षत्राणि दिशो भूमिः पातालं भूर्भुवादिकम् ॥

मा सुख्याय सन्देहं सोऽहं पार्थ न संशयः ।

बुधिष्ठिर उवाच,—

अनन्तव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ।

किं पुण्यं किं फलं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ॥

केन चादौ पुरा शीघ्रं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।

एतत् समस्तं विशारदं ब्रह्मज्ञानव्रतं हरे ॥

जीभनवानुवाच,—

आसीत् पुरा कृतयुगे समन्तानाम वै दिवः ।

यस्मिन्नलोके चोत्पन्नः सुहृत्पाञ्च भृगोः सुताम् ॥

दौषां नामोपयेमे तां वेदोक्तविधिना ततः ॥
 तस्याः कालेन संजाता दुहितान्तकचया ॥
 ग्रीक्षा नाम सुग्रीक्षा सा वर्द्धते पितृवेद्यनि ।
 माता च तस्याः कालेन ज्वरदाहेन पीडिता ॥
 प्रविश्य तु नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ।
 हत्वौर्द्धदेहिकं तस्या धर्मोपार्जनकारणात् ॥
 सुमन्तुश्च ततोऽन्यां वै धर्मपुंसः सुतां पुनः ।
 उपयेमे च दुर्द्गां कर्कशां नामतः सुधौः ॥
 कर्कशा सा च दुःग्रीक्षा नित्यं कष्टप्रकारिणी ।
 अत्यन्तमभवच्छण्डो सदा पदवभाषिणी ॥
 सापि ग्रीक्षा पितुर्गेहे गृहार्चनरता वभौ ।
 कुशस्तम्भ-गृहदार-देहसौ-तोरणादिषु ॥
 चतुर्विधैस्ततो वर्षेर्नौत्तपीतसितासितैः ।
 स्वस्तिकैः शङ्खपद्मैश्च सार्चयन्ती मुहुर्मुहुः ॥
 दृष्ट्वा सुमन्तुना ग्रीक्षा कदाचित् प्राप्तथौवना
 तां दृष्ट्वा चिन्तयामास धरान् विगणयन् मुनि
 स्वपिषङ्गैः परितृतः सुमन्तुः प्रत्यभाषत ।
 कन्यार्थमागतः श्रीमान् कौण्डिल्यमुनिवत्तमः
 ग्रीक्षां ददौ सुमन्तुश्च कौण्डिल्याय शुभेति
 गृहोक्तवेदविधिना विवाहमकरोच्च यः ।
 निर्वर्णोद्देशिकं कर्म्म प्रोक्तवान् कर्कशां हि
 किञ्चिद्गृहे धनं देयं जामातुः पारितोषिकम्

तच्छ्रुत्वा कर्कशा क्रुद्धा प्रोक्तव्यं गृहमण्डनम्^१ ॥
 कवाटं सुखिरं कृत्वा पाद्व्यमवदङ्गुलम् ।
 होमावशिष्टचूर्णेन पाथेयमकरोद्विजः ॥
 कौण्डिण्योऽपि विवाह्येनामगमत् प्रातरेव तु ।
 ग्रीशां सुग्रीशामादाय गोघानेन स्नानन्दिरम् ॥
 ततो मध्याह्नसमये संप्राप्तः सरितस्तटम् ।
 अवतीर्य द्विजस्तत्र स्नानं चक्रे नृपोत्तम ॥
 तस्यास्तु सरितस्तीरे गोमयेनोपलेपिते ।
 ददर्श ग्रीशां वा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥
 चतुर्दशामर्चयन्तं भक्षणानन्तं पृथक् पृथक् ।
 उपगत्य ग्रनेः ग्रीशां पप्रच्छ स्त्रीकदम्बकम् ॥
 नार्यः किमेतन्मे ब्रुहि कस्यैतद् व्रतमौदृशम् ।
 ता ऊचुर्योषितः सर्व्या अनन्त इति विभ्रुतः ॥
 तस्यैव देवदेवस्य सर्व्वकामप्रदं व्रतम् ।
 साग्रवीदहमप्येतं करिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥
 विधानं कौदृशं चास्य किञ्चानं किञ्च पूजनम् ॥

नार्य ऊचुः,—

शुकपत्रे चतुर्दशां मासि भाद्रपदे व्रतम् ।
 कर्कशं सरितस्तीरे तडागे वा सुशोभने ॥
 स्नात्वा नन्तं नमस्कृत्य नववस्त्रधरः शुचिः ।
 शुद्धौ देशे समाक्षिप्य गोमयेन विचक्षणः ॥

मण्डलं कारयेत्तत्र सर्व्वतोभद्रसंज्ञकम् ।
 कृत्वा दर्भमथ देवं वारिधानीसमन्वितम् ॥
 पुष्पधूपादिभिर्देवमन्त्रं पूजयेद्भूरिम् ।
 ध्यात्वा नारायणं देवमन्त्रं विश्वरूपिणम् ॥

अनन्तसंसारमहासमुद्रे

मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपे विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

मन्त्रेणानेनार्चयित्वा फलानि च चतुर्दश ।
 पूषप्रस्थद्वयञ्चैव दृतपक्वं निवेदयेत् ॥
 अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ।
 चतुर्दशग्रन्थियुक्तं पूजयित्वा सुडोरकम् ॥
 अनन्तसंसारमन्त्रेण नारी वामकरे पुनः ।
 दक्षिणे च पुमान् कुर्यात् ध्यात्वानन्तं सनातनम् ॥
 दक्षिणां विधिवद्वा विप्रान् सन्तोषयेद्भृशम् ।
 योऽनन्तस्य व्रतं कुर्याद्वर्षाणि नवपञ्च च ॥
 सर्व्वान् कामानवाप्नोते विष्णुलोकं च गच्छति ।
 सापि तासां कथां श्रुत्वा ग्रीष्मा बद्धा सुडोरकम् ॥
 व्रतञ्चक्रे तथा ताभिर्दत्तैर्गन्धादिभिस्ततः ।
 पायेद्यशेषं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैव च ॥
 आजगामाथ संहृष्टा गोदानेन स्वमाश्रमम् ।
 तेनानन्तप्रभावेन वज्रगोधनसङ्कुलम् ॥

गृहं तस्याः श्रिया युक्तं धनधान्यसमाकुलम् ।
 मित्रवर्गैः परिहृतं सर्वपातिपिषडुलम् ॥
 ग्रीष्मा माणिक्यकाञ्चीभिर्मुक्ताहारैर्विभूषिता ।
 दिव्यवस्त्रसमाच्छ्रिता सावित्रीप्रतिमाऽभवत् ॥
 कदाचिदुपविष्टसु कौण्डिण्यो वज्रसन्निधौ ।
 ग्रीष्माया वामहस्ते तु दृष्ट्वा बद्धं सुडोरकम् ॥
 किमिदं डोरकं हस्ते मम वक्ष्याय कथितम् ।
 तामपृच्छन्ततः सा तु भर्तारं पुनरब्रवीत् ॥
 जगत्पतेरनन्तस्य प्रतापं सूचयडोरकम् ।
 यस्य प्रसादाद्दर्शय धनधान्यं गृहे तव ॥
 इति ग्रीष्मावचः श्रुत्वा मुनिः क्रोधपराधणः ।
 कोऽनन्त इति जपेत् द्रुपदा तेन मे धनम् ॥
 इत्युक्त्वा चित्रवान् वज्रौ डोरं हाहेति धावतौ ।
 ग्रीष्मा गृहीत्वा तच्छीघ्रं चौरमध्ये समाचिपत् ॥
 तेन कर्णविपाकेन तस्य सा श्रीः क्षयङ्गता ।
 गोधनं तस्करैर्नीतं गृहस्थाग्निप्रदीपितम् ॥
 यच्च ये वै गता गेहान्ते तथैव च संस्थिताः ।
 खजनैः कलहो नित्यं वर्ज्यं तर्ज्यं तथा ॥
 अगन्ताचेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ।
 ततः सन्निवृत्त मनसा कौण्डिण्यो मुनिसन्तमः ॥
 अगन्ताचेपदोषेण मम दुर्गतिरीदृशी ।
 प्रतं नियमनञ्चैव ब्रह्मचर्यं चरन् दिजः ॥

विक्रमः प्रचयौ पार्थ सोऽरक्षं जनवर्जितम् ।
 तथापश्यन् महाभूतं कथितं पुण्यितं तथा ॥
 वर्जितं पश्चिमणेन कीटकैश्च विशेषतः ।
 तमपृच्छद्विजोऽनन्तः कश्चिद्दृष्टस्त्वया द्रुम ॥
 भूतद्रुमोऽप्युवाचैनं नानन्तो वीक्षितो मया ।
 एवं निराकृतस्तेन गां ददर्श सवत्सिकाम् ॥
 दणमध्ये प्रधावन्तौमितस्तेतश्च पाण्डव ।
 सोऽब्रवीद्धेतु मे ब्रुहि किमनन्तस्त्वथेक्षितः ॥
 गौरप्युवाच कौण्डिण्यं नानन्तो वीक्षितो मया ।
 ततो ब्रजन् ददर्शयि गोवृषं ग्रादसे क्षितम् ॥
 दृष्ट्वा पप्रच्छ गोस्त्रामिन् किमनन्तस्त्वथेक्षितः ।
 गोवृषस्तमुवाचैनं नानन्तो वीक्षितो मया ॥
 ततो ब्रजन् ददर्शयि रम्यं पुष्करिणीदयम् ।
 कथं कुमुदकङ्कारैः कमलोत्पलमण्डितम् ॥
 एकन्तु भ्रमरैर्हंसैश्चक्रवाकैश्च सेवितम् ।
 अन्यं पश्चिमणेर्हीनं पद्मसौगन्धिवर्जितम् ॥
 पुष्करिण्यौ च पप्रच्छ किमनन्तः समोक्षितः ।
 आवाभ्यां वीक्षितो विप्र नानन्तसौ समूचतुः ॥
 ततो ब्रजन् ददर्शयि गर्हभं कुञ्जरं तथा ।
 खरश्च कुञ्जरः पृष्टः किमनन्तस्त्वथेक्षितः ॥
 तमूचतुस्त्रावावाभ्यां नानन्तो वीक्षितः कश्चित् ।
 तस्मिन् क्षीणेऽपि निर्विने कौण्डिण्ये कुनिवसने ॥

कृपयानन्तदेवोऽपि प्रत्यक्षं समुपेत्य तम् ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा रूपेण इत एहीत्युवाच ह ॥
 प्रवेशयित्वा सपुरं दृष्ट्वा दक्षिणे करे ।
 स्वरूपं दर्शयामास दिव्यनारीगणैर्दृतम् ॥
 सिंहासने सुखासीनं शङ्खचक्राजगोभितम् ।
 गदया गरुडेनापि सेवितं विश्वरूपिणम् ॥
 १[तं दृष्ट्वा स द्विजो भूमौ दण्डवन्निपपात ह ।
 पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ॥
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ।
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
 क्षन्तवाप्तिर्युगाब्जाद्ये मन्मूर्द्धा भमरायते ।
 तच्छ्रुत्वानन्तदेवोऽपि ददौ तस्मै वरचक्षम् ॥
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकमयाचक्षम् ।
 प्रतिगृह्य द्विजोऽप्याह भगवन् किं मयेक्षितम् ॥
 स चूतवृक्षो धेतुश्च वृषः पुष्करिणीदधम् ।
 कः खरः कुञ्जरः वापि तस्मै ब्रुहि जनार्दन ॥

श्रीभगवानुवाच,—

स चूतवृक्षो विप्रोऽसौ विद्वान् वै वेदगर्वितः ।
 शिष्येभ्यो नादददित्वां तेनासौ तत्ताज्जितः ॥
 सा गौर्वसुम्बरा या तु निष्काक्षा प्रतिपादिता ।

स दशस्रव विप्रेन्द्र गोमृषो यस्म्येषितः ॥
 धर्माधर्माव्यवस्थेयं यच्च पुष्करिणीदयम् ।
 खरः क्रोधस्त्वया दृष्टः सुन्दरो धर्मविकथो ॥
 ब्राह्मणोऽहमनन्तोऽस्मि वनं संसारसागरः ।
 इत्युक्तान्तर्दधे देवः सोऽपि गत्वा स्वमाश्रमम् ॥
 ग्रीवया सह धर्मात्मा भुक्त्वा भोगान् यथेक्षितान् ।
 अन्ते जगाम च मुनिर्विष्णुलोकमयाचयम् ॥
 एवं मया ते कथितं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
 चरामन्तव्रतं तच्च वर्षाणि नव पञ्च च ॥
 सर्वदुःखानि निस्तूर्य्य मामन्ते समवाप्स्यसि ।

ततो दक्षिणां दत्वा देवं विसृज्य ब्राह्मणाद्य पूषं फलानि च
 दत्वा स्वयमपि पूषं भजयेत् ।

इति भविष्यपुराणोक्तान्तव्रतं समाप्तम् ।

दुर्गापूजामधिकृत्य देवौपुराणे,—

प्रौढपद्याच्च कर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि ।

महोत्सवविधानेन सौचामणिफलं लभेत् ॥

सौचामणिर्थागभेदः ।

भविष्ये,—

पौर्णमास्यां नभस्वस्य लोकपात्रान् समर्चयेत् ।

पृथिव्या रक्षणार्थाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥

अथागस्त्यार्थः ।

एतच्च सौरभाद्रकृत्यम् ।

भविष्योक्ते,—

अप्राप्ते तु रवौ कन्यां सचिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्धं दधुरगस्त्याय ये वसन्ति महोदये ॥

अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्धं दधुरगस्त्याय गौड़देशनिवासिनः ॥

कन्यायामगते सूर्ये शेषसप्तदिनेषु च ।

अर्धं दधुरगस्त्याय यावत्कन्यां रविर्गच्छेत् ॥

दिनस्य चिभागो विंशतिदण्डास्तत्सहितेन दिनत्रयेण इत्यर्थः ।

आधुनिकेस्तु दिनत्रयस्य चिभागो दिनमेकं तेन चतुर्भिर्दिनैरित्युक्तं

तन्मन्त्रं विशेष्यस्य दिनस्यैव चिभागप्रतीतिः न तु विशेषणान्तर-

विशिष्टस्य गौरवात् सार्द्धप्रहरणयादिवत् ।

अतएव सर्वत्रैव तथा प्रयोगः ।

अथा— स चाधिमासकः प्रोक्तः सार्द्धसंवत्सरदये ।

तथा— मृगनेषा भवेच्छेदैः पादोनैः सप्तभिर्दिनैः ॥

महोदये उज्जयिन्यां सचिभागदिनत्रयमध्ये, गौड़े तु शेषदि-
नत्रयमध्ये, एतदन्त्येषु देशेषु शेषसप्तदिनमध्येऽर्धदानमित्यर्थः ।

तथाच मत्स्यपुराणम्,—

आसप्तराषादुदयेऽर्धमस्य

दातव्यमेतत् सफलं नरेण ।

अर्घदानविधिमाह राजमार्त्तण्डे,—

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सचिभागै स्त्रिभिर्दिनैः ।
 अर्थं दद्यादगस्त्याय चावत् कन्यां रविर्त्रयेत् ॥
 काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा तु प्रतिमां सुनेः ।
 प्रदोषे विन्यसेत्तान्तु पूर्णकुम्भे सुसंस्कृते ॥
 कुम्भस्थां पूजयेत्तान्तु पुष्पधूपविलेपनैः ।
 दध्यक्षतं वस्त्रं दद्याद्रात्रौ कुर्यात् प्रजागरम्भैः ॥
 प्रभाते तां समादाय स्नायात् पुष्पजलाश्रये ।
 निशावसाने तां न्यस्य जलान्ते प्रतिमां सुनेः ॥
 अर्थं दद्यादगस्त्याय अर्थं दधुर्दिजातयः ।
 अगस्त्यः खनमानेति पठेयु मन्त्रमुत्तमम् ॥
 यथास्नाभं कृतार्घ्याय सर्व्वं वर्णाय भक्तितः ।
 अर्थं दधुरगस्त्याय शूद्रे मन्त्रविधिस्तथम् ॥
 काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमादृतसम्भव ।
 मिषावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तुते ॥
 पुष्याञ्जलिमुपादाय देवर्षिं प्रणमेत्ततः ।
 वातापिर्भक्षितो येन शोषितो येन सागरः ।
 लोपासुद्रापतिः श्रीमान् योऽसौ तस्यै नमोऽस्तुते ॥
 येनोदितेन पापानि प्रशमं यान्ति साधयः ।
 तस्यै नमोऽस्त्यगस्त्याय विन्ध्यदर्पापहारिणे ॥
 अर्थं दत्त्वा विधानेन नरः कुम्भोद्भवाय च ।
 त्वजेदगस्त्यसुद्विष्य फलमेकं नमोदरम् ॥

वीजपूरं नारिकेलं रत्नां जातौफलं तथा ।
 खर्जूरं दाडूिमं विष्णं फलानीमानि वर्जयेत् ॥
 ततोऽन्नं भोजयेदिप्रान्^१ दृतपायसमोदकैः ।
 गां सुवर्णञ्च वासांसि तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 सप्तवर्षाणि दत्वायं विधानेन द्विजातयः ।
 वेदान्महीं पशून् पुत्रान् धर्मारोग्यमवाप्नुयुः ॥
 'विप्रो यथाज्ञाभसुपाकृतार्थः
 प्राप्नोति वेदान् प्रमदाश्च पुत्रान् ।
 खनो महीं भूमिधनञ्च^२ वैश्वः
 शूद्रः सुखं धर्मफलञ्च सर्व्वं ॥

मात्से,—

अनेन विधिना यस्तु अगस्त्यार्थं प्रदीयते ।
 इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥
 धावदायुश्च यः कुर्यात् स परं ब्रह्म गच्छति ।
 जज्ञाने जज्ञमध्ये तां काशपुष्यमयीं प्रतिमां निशावसाने
 उषसि न्यस्य प्रक्षिप्य इत्यर्थः । द्विजातयो ब्राह्मणचक्षियवैश्याः ।
 ॐ अगस्त्यः खनमानेति मन्त्रेणार्थं दद्युः स्त्रीशूद्रौ तु काशपुष्य-
 प्रतीकाग्नेत्यादि मन्त्रेणेति ।

मन्त्रो यथा,—

ॐ अगस्त्यः खनमानः खनिषी

प्रजा मपत्यं वक्षमीहमानः ।

उभौ वर्षावृष्टिरुपतेजाः

पुपोष देवेव्याग्रिषो जगाम ॥

वीजपूरादिषप्तफलात्यागस्तु यथाक्रममेकैकं सप्तसु वर्षेभित्तर्यः ।

अथाश्विनकृत्यम् ।

देवीपुराणे,—

एकाहमपि यो भक्त्या कन्यासंस्ने दिवाकरे ।

पूजयित्वा शिवायकं दीपानुद्दीपयन्ति च ॥

ते सन्मते शुभान् भोगानायुरारोग्यसम्पदः ।

शिवायकं दुर्गासमूहं नवदुर्गा इत्यर्थः ।

तथा,—

दृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं नराधिप ।

स्रक्ष्णधारेण भाण्डेन भगवत्या विचक्षणः ॥

मासि चाश्वयुजे वीर सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुधर्म,—

आश्विने दृतदानेन रूपवानभिजायते ।

स्कन्दपुराणे,—

योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

वायिष्यन्तु भवेत्तस्य हविः पशुगणास्तथा ।

भविष्यपुराणे,—

कन्यां गते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी च वा ।

तस्यां हरं समभ्यर्च्य सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

सर्व्वमिदं धीरकृत्यम् । तथा,—

आग्निने कृष्णपक्षे चतुर्थी रात्रिभोगतः ।

मृगाय संक्षितः पूषो राजा दशरथः स्त्रिया ॥

तत्र दुर्गा च संपूज्या सर्वसौभाग्यदृष्टये ।

अथ मासः पौर्णमास्यन्त एव तिथिकृत्यत्वात् ।

अथाश्वयुक् कृष्णपक्षः ।

ब्रह्मपुराणे,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कुर्याद्दिने दिने ।

विभागहीनं पक्षं वा विभागस्वर्द्धमेव वा ॥

न सन्ति पितरस्तेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥

यावच्च कन्यातुल्ययोः क्रमादासो दिवाकरः ।

तावत् आहुस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

अथाश्वयुक् ग्रहः पौर्णमास्यन्तमासपरः न तु मुख्यचान्द्रपरः, ब्रह्म-
पुराणे पौर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिकृत्याभिधानात् । निर्णीतश्च

अश्वयुज्याश्च कृष्णायां चयोदशां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराणे एवाश्वयुक् पौर्णमास्यन्तपरत्वम् । दर्शान्ता-
ग्निने मघायोगासम्भवात् पौष्ठपयूङ्गं कृष्णचयोदशोत्थादिवचनाच्च ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे,—

उत्तरादयनाच्छाहुं श्रेष्ठं स्याद्विषाणये ।

चातुर्मास्यश्च तथापि प्रसुप्ते केशवे क्षितम् ॥

पौष्ठपक्षाः परः पक्षस्तथापि च विग्रेवतः ।

पक्षमूर्द्धश्च तथापि दशम्यूर्द्धं ततोऽप्यति ॥

इत्यथ प्रौढपक्षाः परः पक्ष इत्यनेन पौर्षमासमाश्रितमाशौच-
कृष्णपक्षत्वं व्यक्तमुक्तं एतेन सौरवादिनोऽपि गिरस्ताः ।

तथाच कार्त्तविराजिनिः,—

शक्रध्वजनिपाताद्धो यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः ।

आषाढ्याः सोऽपरः पक्षस्तत्र आहुं विधीयते ॥

पुचमाद्युर्ध्वं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहुं कामांस्तथापरान् ॥

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मात्प्रातिक्रमेदिदम् पञ्चमे पैद्वकं विधिम् ॥

भाद्रशुक्लदादृशां शक्रध्वजोत्थानं तदनन्तरकृष्णचतुर्थ्यां शक्र-
ध्वजनिपात इति प्रागुक्तम् । एतानेव हीत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं
हिंसन्ति पितर इति शेषः ।

जावास्तः,—

अगतेऽपि रवौ कन्या आहुं कुर्वीत यत्नतः ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्षसु ॥

जातृकर्षः,—

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः ।

आहुं तत्र प्रकुर्वीत कन्या गच्छतु वा नवा ॥

अत्र मध्येऽधिमासपातेऽपि तस्याधिकत्वाद्भाद्रपदमासत्वाच्च तं
मासं विहाय पञ्चमः पक्षो मन्तव्यः । कन्या न वा गच्छन्निति
यदुक्तं पक्षस्तु कन्यासम्बन्धेऽपि आहुयोग्यकालस्तु कन्यायामसामे
सत्येव मन्तव्यम् । अन्यथा सिद्धे सकलपक्षसंप्राप्ते तस्य मन्तव्याया-

नःपातादश्वयुक् कृष्णपक्षत्वाभावः स्यात् । तेन कन्यां गच्छतु :
नवेत्यनेन कन्यागतरविसम्बन्धेन पञ्चमपक्षस्य प्राशस्त्यं ध्वनितम् ।

यथा भविष्यपुराणवचनम्,—

कन्यां गते सवितरि पितरानुग्राहनात् ।
तावत् प्रेतपुरीं शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥
ततो वृश्चिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।
पुनः स्वभवनं यान्ति श्रापं दत्वा सुदारुणम् ॥
हंसे वर्षासु कन्यास्ये श्राकेनापि गृहे वसन् ।
पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयो वंशयो र्दणम् ॥

हंसे सूर्ये वर्षास्त्रिति व्युत्तमतेन ऋणमिव ऋणम् पितृमातृ-
कुलस्वावश्यं परिशोधयितव्यः ।

अथच आह्वान्तरकल्पने विधिगौरवमभिया अश्वयुक्कृष्ण-
पक्षेलित्यादिना ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चआह्वे कन्यासम्बन्धेन गुणफल-
विधिः ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्भे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिचमिस्त्रिनैः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यासम्बन्धवदिति । नचा-
वैपरीत्याशङ्का भविष्यपुराणे कन्याविधौ पञ्चआह्व्यादिकल्पानामनु-
भेदात् कन्यां गच्छतु वा नवेत्यादिवचनाच्च । न च पृथक् प्रत्यवा-
चोक्तेः पृथग्विधिरिति वाच्यं, पुराणभेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरौचि-
त्यात् न तु वास्तव्यं पृथक्त्वं ।

दिने दिने इति दिनपदमत्र तिथिपरं नलक्षोराचपरं

चान्द्रमासावयवस्य क्षणपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयो-
पन्यस्तस्य दिनपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मै,—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

तथान्यमुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ॥

अतएव,—

घौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन^१ शश्विजेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

इत्यादयः प्रयोगाः ।

षष्ठ्येकादशीचयोदशीभिः पक्षस्य विभजनेन तिथिपर्यवसानाच्च ।

अतएव “पञ्चम्यूह्यं च तत्रापि दशम्यूह्यं ततोऽप्यति” इति विष्णुधर्मै
तिथिमादाय कक्षे व्यवस्थोक्ता अन्यथा अमुषट्पञ्चाङ्गवदहरहः
क्रियमाणतया नित्यत्वादध्यावाहनादिवर्जनप्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिद्वासादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वादङ्गां चतुर्दशपञ्चा-
ङ्गानि तिथिद्वद्वावर्ह्यङ्गौ षोडश स्युः, तच्च कदाचित् एकस्यान्तिथौ
पञ्चाङ्गद्वयं कदाचिच्च पञ्चाङ्गाभावः इति औदत्तादीनां मतमपास्तं ।
ततश्च वीष्णायाः पञ्चदशतिथिष्वेव पञ्चदशपञ्चाङ्गानि ।

अत्र चैकस्मिन् दिने तिथिद्वयसाभे पञ्चाङ्गद्वयं कदाचिद्दिनद्वये
ऽप्येकतिथिसाभे एकदिने पञ्चाङ्गाभाव इति । अतएव वीष्णावसाच्च-
तुर्दशपञ्चाङ्गमप्यत्र कार्यम्^१ ।

अथ वेधित्,—

सामान्यकृष्णपक्षप्राप्तं आहुं अगूय ब्रह्मपुराणे तदेव आहुमस-
युकृष्णपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते न तु विग्रहितविध-
मरं मुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् । ततश्च,— “कृष्णपक्षे दशम्यादौ
वर्ज्ययित्वा चतुर्दशी” इति मनुवचनाच्चतुर्दशीवर्जनमप्यत्र सिद्धं
तदनुवादकत्वादस्ययुक्विधेरित्याहुः ।

तन्मन्त्रम् । प्रकरणभेदेन विधिभेदादनुवादाविषयत्वात् ।

किञ्च,—

अथ आहुममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
कृष्णपक्षस्य ददहः सम्पद्यते तदहः पूर्वेषु ब्राह्मणानामग्न्येति गोभि-
क्षाद्यनेकमुनिवचनादमावास्यायामेव मुख्यविधिः तचाग्निमन्त्राव-
नायामानुकल्पिकः कृष्णपक्षविधिरिति प्रपञ्चितं आहुकौमुद्याम् ।

ततश्चानुकल्पस्यानुवादायोग्यत्वात् प्रधानस्यास्ययुग्विधेरनुकल्प-
प्रसङ्गाच्चास्ययुकृष्णपक्षे पृथगेव विधिरिति सिद्धं चतुर्दशीआहुम् ।

यत्तु,—

विषयापदग्रन्थाहितिर्यकुम्भाह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येष्वनु विगर्हिता ॥

इति मरौचिवचनं तत् सामान्यकृष्णपक्षप्रकरणपाठान्नास्ययुकृष्ण-
पक्षमाहुविषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां संक्रान्त्यादिआहुमपि न स्यात् ।

यस्यापि आहुचिन्तामणावुक्तं,—

आग्निचतुर्दश्यां ग्रहस्तस्यापि आहुप्राप्तौ ।

आहवेषु विषयानां जलाग्निभ्युपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिकौ ॥

इत्याश्विनापरपक्षप्रकरणस्य देवीपुराणवचने अक्षय्य पुनः आह-
विधानं तदाश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहतानामेव आहं नास्त्रहताना-
मिति परिसंख्यार्थं अन्यथा वैयर्थ्यादिति ।

तदप्युक्तं अश्वत्था पक्षादिकल्पानामकरणे आश्विनचतुर्दश्यां
शस्त्रहतआहमश्वत्थेनाप्यवश्यं कर्त्तव्यमिति विधिरेव न तु दोषवच-
दुष्टा परिसंख्येति । अथवा अन्यच्च चतुर्दश्यां शस्त्रहतआहस्य
प्राशस्त्यमुक्तं आश्विने तु नित्यविधिरिति अतएव अमावस्यान्तु
कामिकौत्युक्तं । आश्विनचतुर्दश्यामकरणे प्रत्यवायतादवस्थादिति
चिह्नं पञ्चदशआहम् ।

यत्तु,—

दिश्यभौमान्नरौचाणि चराणि स्यावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराग्निते रवौ ॥

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुष्ट्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयान्ममेधाभ्यां यदौच्छेत् षड्ग्रं फलम् ।

अप्यमुमूषन्नाकाद्यैः पितृन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनं, तत् सूर्यसिद्धान्तवचनैकवाक्यतया
कन्यायाश्चतुर्दशदिनादूर्ध्वं ग्रहेषु सौरषोडशदिनेषु शस्त्रहत्यापक्षवाधा-
रणेषु काम्यआहान्तरविधायकं नित्यत्वे प्रमाणाभावात् फलमुत्तमम् ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते,—

तुलादिषड्ग्रहीत्यङ्गां षड्ग्रहीतिसुखं क्रमात् ।

तच्चतुष्टयमेव स्यात् दिखभावेषु राशिषु ।

षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ॥

मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ।

अत ऊर्ध्वन्तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश ॥

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ।

एकस्मिन्नब्दे षष्ठ्यधिकशतचयमंशका भवन्ति ॥

तत्र तुलासंक्रममारभ्य षड्ग्रहीतिगणनयांश्चतुष्टयमापूर्य्य कन्या-
शेषषोडशांशा अवशिष्यन्ते, दिखभावेषु द्वात्मकेषु तत्र चतसृणां
षड्ग्रहीतीनां पूरणस्थानमाह षड्विंशे इति, अनिमिषो मीनः ।

चिभागहीनमिति द्वितीयो भागस्त्रिभागः चिभागहीनं
षष्ठ्यादिकल्पः चिभागमेकादश्यादिः, अत्र कालात्यन्तसंयोगे
द्वितीया तेन प्रतितिथौ आह्वम् ।

अथ केचित्,—

पञ्चमीप्रभृति वा कृष्णपक्षस्येति गोतमवचनात् ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्यधित्वा चतुर्दशीम् ।

इति मनुवचनाच्च ।

किञ्चिद्भूनाधिके चिभागपदात् पञ्चम्यादिदशम्यादिकल्पावाङ् ।
तत्र गोतममनुवचनयोः सामान्यकृष्णपक्षोपक्रमान्नास्त्युक्तकृष्णपक्ष-
परत्वं ततश्च बीजाभावेन लक्षणाभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादि-
पदार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्म,—

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तथापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धञ्च तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तं ।

यच्च,—

भौजर्ज्ञीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमः ।

इति देवीपुराणवचनं तदश्वयुक्कृष्णपक्षे पञ्चम्यादिषु कन्या-
समन्धेन आङ्गस्य प्राशस्त्यकथनमात्रपरं न तु कल्पविधायकं पञ्चा-
दिकल्पान्तराणामनुकृतात् ।

अर्द्धमेवेति त्रिभागाद्धं त्रयोदशादिकल्पः, न तु पञ्चाद्धमष्ट-
म्यादीति केषाञ्चिद्वाख्यानं युक्तं सन्निधानेन त्रिभागस्य बुद्धिस्थत्वात् ।

न च विभज्यमानतया बुद्धिस्थीकृतस्य पक्षस्य परित्यागे को
हेतुरिति वाच्यं, उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशस्य हेतुत्वात् अतएव
एवेत्यनेनास्यात्यन्ताशक्तकल्पत्वं सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्म,—

पञ्चमूर्द्धञ्च तत्रापि दशमूर्द्धं ततोऽप्यति ।

इति मध्येऽष्टम्यादिकल्पो नोक्तः ।

एवञ्च एतेषां कल्पानां दर्शनात् केषाञ्चिदमावास्यामात्रकरण-
पक्षो निरस्तः किन्तु तत्र प्रतिमासविहितं पार्वण्यं कर्त्तव्यमेव प्रति-
मासविधेरश्वयुक्विधिभिन्नत्वात् न चोक्तिवाधाशङ्का सम्भूयसमुच्च-
रणाभावात् ।

न च पदाश्वनीयवत् विशेषदर्शनात् सामान्यशास्त्रस्य तदितर-
परत्वमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरमावस्याविषयकत्वेनाश्वयुज्विधेस्तु

पञ्चविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशेषाभावात्, अभावाद्या-
विधिसु आङ्गकौमुद्यां निरूपित एव ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदाद्युपजीव्योपजीवकभावाभावाद्भि-
न्नविषयता अन्यथा पौषादिमासचयेऽष्टकाविधानात् प्रतिमासविधे-
स्तदितरत्वप्रसङ्गः ।

एवञ्च पञ्चआङ्गे कृते प्रतिमासविहितं पार्श्वणमनुषङ्गेन गतार्थं
तच्चैवामावास्यायां कर्त्तव्यमिति ध्येयम् । न सन्तीति अकरणे
प्रत्यवायाचित्यत्वं दर्शितम् । अत्र सम्भवति लघूपाये गुरुपायस्या-
ननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यभिया पञ्चआङ्गादिकल्पानामिच्छाविकल्पास-
म्भवात् शक्तितारतम्येन व्यवस्थितो विकल्पः । शक्तस्य समस्तः पक्षः
अशक्तस्य चिभागहीनः पक्षः अशक्ततरस्य चिभागः अशक्ततमस्य
चिभागार्द्धमिति । एतेन शक्तिभेदात् समस्तपक्षाकरणेऽपि प्रत्यवा-
याभावो वचनादिति ध्येयम् ।

शक्तिसु शरीरपाटवआङ्गोचितद्रव्यसम्पदादिः । एवञ्च यो यत्र
शक्तस्तदकरणे तस्य प्रत्यवाय एव । यथा मनुः,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्पराधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

साम्पराधिकं पारलौकिकं । न चात्र फलभूमकल्पनया कल्प-
व्यवस्था पञ्चविधिसुपजीव्यैव चिभागहीनादिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतानेव हि हिंसन्ति पक्षमं यो व्यतिक्रमेत् ।

इत्यादिवचनैः पञ्चआङ्गाकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च । तस्माच्छक्ति-
तारतम्येन व्यवस्थेति ।

अथ केचित्,—

आरब्धे पञ्चआद्धे कुञ्चिदिने आद्धविभे सति पञ्चआद्धा-
निष्पत्त्या अन्धेऽपि कस्या न कर्त्तव्या विकल्पवशेनैकतरनिष्पत्त्या-
दन्यनैराग्नेन पुरुषप्रवृत्तेरित्याहुः ।

तदन्धे न सहन्ते उभयोर्युगपदुपस्थितत्वादिष्वाविकल्प एवान्य-
नैराग्नेनैकतरनिष्पत्त्यः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा
व्यवस्थावशेनोभयोर्युगपदुपस्थितत्वाभावात् । किन्तु शक्तितार-
तम्यान्मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था तस्यास्य क्रमिकत्वान्मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्वयमेवानुकल्पो व्यवतिष्ठते अतो मुख्यकल्पविभे कल्पान्तरं
कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तास्तु,—

दद्यादहरहः आद्धमन्नाद्येनोदकेन वेति मनूक्तमित्यआद्धवत्
दिने दिन इति वीष्माश्रुत्या प्रतितिथावेव पृथक् पृथक् आद्धावग-
मात् प्रतितिथौ आद्धाकरणे “आद्धं न कुरुते तच्च” इति वचनेन
पृथक् प्रत्यवायावगमाच्च अनुज्ञावाहनदक्षिणाविसर्जनादीनां पृथक्
पृथक्त्वाच्च पञ्चदशआद्धानां स्वातन्त्र्ये सिद्धे आरब्धपञ्चआद्धेन पुंसा
कदाचिन्मन्धेऽग्रौचक्षतजादिना विभे सत्यधिकाराभावादकरणेऽप्य-
जातप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु कृतेषु आद्धेषु यावज्जीव्यमित्यआद्ध-
वत् पञ्चआद्धमप्यविरुद्धं, न च पृथक् कल्पविधानं तर्हि व्यर्थं इति
वाच्यं, द्रव्याद्यसम्पत्त्या सकलपञ्चआद्धाशक्तौ प्रत्यवाचपरीक्षारार्थं

कल्पान्तरविधानमिति । युक्तं चेत् । अश्वयुक्कृष्णपक्षे एकस्य कल्पस्याप्यशक्तौ किं स्यादित्यत आह यावच्च कन्यातुल्ययोरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनमिदं कन्यादिवाकरस्थित्या तत्सम्बन्धस्यावश्यकत्वेनाश्वयुक्कृष्णपक्षानुकल्पतया तन्मात्रकृष्णपक्षविधानौचित्यात्^१ ।

प्रावृट्कालेऽभिते पक्षे चयोदृक्षां समाहितः ।

मधुमुतेन यः आढ्यं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कृष्णपक्षश्रवणाच्च ।

अत्र^२ कन्यातुल्ययोर्दिवाकरस्थितेः क्रमसिद्धत्वात् क्रमाच्छ्राद्धस्य काल इत्यन्वयादश्वयुक्कृष्णपक्षे आढ्याकरणे कार्त्तिककृष्णपक्षे यस्यां कस्याच्चिन्तितौ आढ्यं कार्यं, नचात्रापि कल्पव्यवस्था प्रमाणाभावात् । चयोदृक्षादिकल्पस्याप्यशक्तावत्यन्तापत्कल्पतया कार्त्तिकविधिश्चेति । अत एवामावास्यायामतिप्राशस्त्यमुक्तं भविष्यपुराणे,—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्याच्च चेद्दत्तं पितृणाञ्च महालये ॥

पितृणां महस्य उत्सवस्याल्लयो महालयोऽश्वयुक्कृष्णपक्षः, पञ्चदशी अमावास्या न तु पौर्णमासी, भुवि पृथिव्यां दीपान्वितेति ज्ञत्वा ख्यातिकथनात् ।

तथाचामावस्यामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

दीपमालासु कर्त्तव्याः शक्ता देवगृहेषु च ।

रथ्यापण्यश्रानेषु नदीपर्वतसानुषु ॥

तथा,—

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालयम्^१ ।

उज्ज्वलव्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥

इति कार्तिकामावास्यायामुक्तादानमन्त्रलिङ्गाच्च । अथञ्च प्रतिमासपार्वणस्य प्राप्तत्वेऽप्यश्वयुक्कृष्णपक्षाकरणे अग्रजस्यावस्थानु-
ष्ठानार्थं पुनः कार्तिकविधिः । अथवा तन्त्रेण आहूदयविधानार्थं पुनर्विधिः । इति ।

अथ मघाचयोदशी ।

अथ केचित्,— केवलचयोदशां विधिः, मघायोगः फल्गुति-
श्रयार्थः, मनुविष्णुभ्यां केवलचयोदशीविधानात् ।

यथा मनुः,—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यान्नयोदशीम् ।

पायसं दधिसर्पिर्भ्यां प्राक्च्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः ।

विष्णुः,—

अपि जायेत योऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राहृट्कालेऽसिते पक्षे चयोदशां समाहितः ॥

मधुसूतेन चः आहूतं पायसेन समाचरेत् ।

तत्र, एतयोर्मनुविष्णुवचनयोः पिहगायत्रेणानुवादतया स्वतः
प्रामाण्याभावात्, अनुवादस्य हि विधेकवाक्यतया प्रामाण्यमित्युक्तं

मनुश्रादाधिकरणे तच्च कृत्तु^१[विधिग्रेवले सम्भवति कस्य]विधि-
ग्रेवलमन्याय्यं अतः कृत्तुविध्यतुरूपैर्वस्तुभिरनेन क्रियते । विधौ च
मघायोगः श्रूयते ।

यथा श्रद्धः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां मघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्य आद्धन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

चयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षामघाशब्दौ नित्यवज्जवचनान्तौ ।

मनुः,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु चयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च चयोदशीकाले यत्किञ्चिदक्षयमपि मधुना
मिश्रं दद्यात्, हेतुमाह तदप्यक्षयमेवेति । अन्यथा मनुवचने चयो-
दशीमात्रवचनात् प्रावृट्काण्डोऽपि फलान्तिग्रथार्थः स्यात् तथा
विष्णुवचने प्रावृट्मात्रश्रुतेः प्रौष्ठपद्यनन्तरत्वमपि फलार्थं स्यात् ।

तथा,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसेषु शाकैषु पयसा पायसेन च ।

एव नो दास्यति आहुं वर्षासु च मघासु च ॥

वशिष्ठवचनादवर्षासु मघामात्रेऽपि आहुं स्यात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णचयोदशीम् ।

एतांसु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यकालविधायकवाक्ये केवलचयोदशीविधानमिति वाच्यम् ।

उपदेशविधिमुपजीयैवाङ्गविधिप्रवृत्तेः शङ्खाद्युक्तमघाविशिष्टोप-
देशविध्यनुरूपमेव कालरूपमङ्गमनूय तस्य नित्यता अनेन वचनेन
विधीयते इत्यत्रापि मघाविशिष्टत्वमूहनीयम् ।

न च,— चयोदशी नभस्ये या कृष्णा तस्यां समर्चयेत् ।

पितृण् पायसदानेन मधुना सर्पिषा तथा ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितवचने केवलचयोदश्यामपि विधिः
श्रूयते इति वाच्यं, एतस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि चयोदश्यां
आहुमेको विधिरपरस्य मघायोगे फलातिशयार्थ इति कल्पना-
गौरवात् वज्रवाक्यादराच्च एकदेशकीर्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ।
तस्माच्चानासुनिवचनेकवाक्यतया मघाद्युक्तायां पौष्ठपद्यनन्तरितकृष्ण-
चयोदश्यां पायसादिद्रव्येण आहुं कुर्यादित्येक एव शङ्खोक्तविधिः ।
तथा महाभारतादिवचनेष्वनुवादरूपेणपि मघायोगः श्रूयते ।

यथा महाभारते,—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यान्नचोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

याज्ञवल्क्यः,— यद्दाति गयास्थस्य सर्वमानन्यमभुते ।

तथा मघाचयोदशां वर्षासु च न संशयः ॥

कुञ्जरण्यायायोगस्तु फल्ग्वतिशयार्थ एव यथा ब्रह्मपुराणे,—

योगो मघाचयोदशां कुञ्जरण्यायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां संखे च शशिन्यर्कं करे स्थिते ॥

आश्वयुज्याश्च कृष्णायां चयोदशां मघासु च ।

प्रावृडृतौ धमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमाक्षयात् ॥

विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

बुधान्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वकं कृतम् ॥

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पाथसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तान् सूचविधिना तर्पयेत् पाथसेन च ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा ग्रीतेन चान्नसा ।

यासमाचं परगृहाद्भक्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति चान्नहम् ।

यो वा सम्मर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वार्थविक्रयात् ॥

आङ्गं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तेर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

नास्मात् परतरः कालः आङ्गेष्वन्यत्र विद्यते ॥

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमुत्तमम् !

मघाचयोदशामित्यत्र मघाग्रहणं ख्यातिसूचकम् । आश्वयुज्याश्च कृष्णायामित्यनेन वक्ष्यमाणमघाचयोदशीत्वेन ख्याते काले कुञ्जर-
ण्यायसंज्ञितोऽपरो योगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः करे हस्ता-
नक्षत्रे स्थितेऽर्के शशनि मघर्षे स्थिते सति भवेदित्यन्वयः ।

ततश्च मघाचयोदशां पृथगेवाद्यं कुञ्जरच्छायाख्यो गुणफल-
विधिर्न तु कुञ्जरच्छायामाचविधिरित्याद्यातम् । मघाचामित्येक-
वचनमाद्यं पुनर्मघोपादानं रोहिण्यष्टम्यादिवज्रघर्षस्योपलक्षणत्वग्रहा-
निरासार्थम् । कन्याया दशदिवसोपरि विंशतिदश्याधिकचयो-
विंशतिदिनपर्यन्तं दस्तावस्थानमर्कस्येति ।

मघाचयोदशीं विवृणोति आश्वयुज्यामिति—आश्वयुजौ आश्विन-
चयोदशी पौर्णमास्यन्तमासेन प्रौष्ठपद्यामतीतायामिति शङ्खच-
नात् । प्राट्टुतुरच श्रुतुः संवत्सर इति मतेन मन्तव्यः । कन्यास्ये
रवौ मघाचयोदशीकुञ्जरच्छाययोगयोः^१ प्रतिपादनात् । अतु-
व्यवस्था तु सौरमानेनैव इति शुद्धिकौमुद्यां प्रागपि प्रपञ्चितमस्ति ।
प्रेतान् विकरणभागिनः । तानाह मनुः,—

असंस्कृतप्रमौतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु विकिरस्य यः ॥

यमास्तयादिति यम्यन्ते नियम्यन्ते पापिनोऽपेति यमास्तयः
कारागारं कौर्त्तयन्तो मनुष्यलोकमायान्तीति शेषः, तस्मान्मघा-
चयोदशां सूचविधिना गृह्योक्तविधिना आहुतेन तर्पयेदित्यर्थः ।
आहुतेनापि कर्त्तव्यमिति पुनर्मघाचयोदशीविधानं आहुत्याचाव-
श्यकत्वविधानार्थम्^१ । पिण्डदानस्याप्यष्टपुत्रिणा न कार्यम् ।

यथा देवोपुराणे,—

कन्यास्ये च रवाविषे पूजनीया यथाविधि ।

१ ग •कुञ्जरच्छाययोः ।

२ ख, ग पुस्तके, •प्रदर्शनाय ।

भौजङ्गी तिथिमासाद्य चावचनार्कसङ्गमम् ॥

तथापि महती पूजा कर्त्तव्या पिष्टदैवते ।

पक्षे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इषे पौर्णमास्यन्ताग्निने तत्रैव मघायुक्तचयोदशीसम्भवात् । न तु सुव्याग्निने न वा सौराग्निपरत्वमिषग्रब्दस्य वैयर्थ्यात् । ततश्च कन्यास्ये रवाविति कन्यासम्बन्धेनाग्निहव्यपक्षस्य प्राग्रस्यकथनं भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽभावस्या पूजनीयाः पितर इति शेषः । यथाविधि गृह्योक्तविधिनेत्यर्थः । तत्राग्निमध्ये पिष्टदैवते मघानक्षत्रे । पृथक् श्रुतिकल्पनाभिधा पूर्वोक्तग्रहणादिवचनैकवाक्य- तथा मघायुक्तचयोदश्यामित्यर्थः । महती पूजा मधुपायसादिद्रव्यैः पञ्चआहुतात् पृथगेव आहुं कुर्यादित्यर्थः^१ ।

अथ मैथिलाः,— भौजङ्गीमित्यादेः परेण सहान्वयं कृत्वा पञ्चम्यादिषु महती पूजा तत्रैव पञ्चआहुते यस्यां कस्याश्चित्तिथौ मघानक्षत्रेऽपि पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेदित्याहुः ।

अत्राधुनिकाः,— एकवचनोपात्तप्रत्यासत्तेरङ्गत्वात् पूर्वैषैवान्वय इति वदन्ति । वस्तुतस्तु पूजामहत्वविधौ श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तिर्दोषः ।

अस्मन्मते तु मघाचयोदश्यां महती पूजा वचनान्तरेणैव कृतेति किञ्च पिण्डदाननिषेधोऽयं पञ्चआहु एवावश्यं वाच्यः प्रस्तुतत्वात् अन्यथा सांवत्सरिकेऽपि पिण्डदाननिषेधप्रसङ्गः ।

तदा च पञ्चआहुदधिके मघाचयोदशीआहुतेऽपि पिण्डदान- प्रसङ्गो दुर्निवारः ।

अन्ये तु पृथक्श्रुतिकल्पनाभिया पञ्चआङ्मान्तर्गतचयोदशीआङ्-
मेव मघायोगे प्रशस्तं न तु पृथक् आङ्मान्तरमित्याहुः, तदपि
मन्दं शृङ्गादिगानामुनिवचनानां पञ्चआङ्मनपेक्ष्य चतुर्थ्यष्टकावत्
स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः पञ्चान्तर्गतचयोदशीआङ्मनूद्य मघानक्षत्र-
रूपकाक्षपायसादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन उपसङ्गिष्वरित्वेतिवत्
वाक्यभेदापत्तेः ।

यत्तु,— उत्तरादयनाष्ट्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।
चातुर्मास्यश्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥
प्रौष्ठपद्याः परः पञ्चः तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चम्यूङ्गश्च तत्रापि दशम्यूङ्गं ततोऽप्यति ॥
मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी ।
सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं आङ्मनच नराधिप ॥
पराश्रमभोजौ त्वपचः आङ्मनच तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनं तत् सजातीयविजातीयानां तत्त-
द्विधिबोधितआङ्कालानामेकस्यापेक्षया पितृद्वन्निविशेषजनकत्वेन
प्राशस्त्यकथनमात्रपरं न तु आङ्कविधायकम् ।

अतएव,—

उत्तरादयनाष्ट्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तं ततश्च दशम्यूङ्गन्ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मा-
दपि तत्तद्विधिबोधितस्यापृथक्आङ्कस्य मघाचयोदशीकालः प्राशस्त्यते
इति न कश्चिद्दोषः । अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्य-
मित्यनेन पृथक्विधिरक्तः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मतुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसम्भाव एव पिण्डदान-
निषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव । अन्यथा ज्येष्ठ-
पुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात्, अथ च पिण्डस्थानकर-
णादि सर्वमेव पिण्डोपकरणं न कार्यं शिवा आपः सन्धित्यादि
तु कार्यमेव । अथञ्च निषेधो मघाचयोदशीविहितआहु एव
न तु पश्चान्तर्गतचयोदशीआहु तद्दिनविहितसांवत्सरिकआहुवदिति
ध्येयम् ।

यदा तु पूर्वदिनेऽपराह्णे तिथिस्नाभः परदिने च पूर्वाह्णे
नक्षत्रयुक्ततिथिस्नाभस्तदा पूर्वदिने पञ्चआहुं विधाय परदिने
मघाचयोदशीआहुं पूर्वाह्णे कार्यं रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव आहु-
काशत्वात् । एवञ्चैकदिने पूर्वाह्णे एव मघाचयोदशीस्नाभे ज्येष्ठपुत्रि-
णाऽपिण्डकं मघाआहुं विधायपराह्णे चयोदशीमात्रे सपिण्डकं
पञ्चआहुं कर्त्तव्यं यदाहपराह्णे मघाचयोदशीयोगस्तदा तन्मेषैकआहुं
तच्चापिण्डकमेव मघाआहुं पिण्डनिषेधात् पञ्चआहुं तु “नित्येऽपि
किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु कान्येऽपीति न्यायात्” पिण्डाभाव-
स्याकिञ्चित्करत्वात् दोषगौरवाच्चेति बहवः ।

अन्ये तु,—

समानाङ्गकयोरेव तन्मत्तानियमात् पञ्चआहुमेव सपिण्डकं
कार्यं मघाआहुन्तु प्रसङ्गेन गतार्थमित्याहुः ।

एवञ्च पूर्वदिनेऽपराह्णे मघातिथिस्नाभेऽपि परदिने पूर्वाह्णे
प्राप्तस्य कुक्षरण्यायायोगस्य फलातिशयहेतुत्वात्तत्रैव पूर्वाह्णेऽप्य-
पिण्डकं तच्चाहुमिति ।

संवत्सरप्रदीपे,—

आश्वयुज्याममावास्यां तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।

कृत्वा आहुं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम् ॥

तथाग्निपुराणनाम्ना वचनं पठन्ति ।

पञ्चआहुं विधायाथ दद्यात् षोडशपिण्डकान् ।

अकृते पिण्डदाने तु तच्छ्राद्धं विफलं भवेत् ॥

गयामधिकृत्य गरुडपुराणे,—

पिण्डान् दद्यादिमैर्मन्त्रैरावाह्यं च पितृन् परान् ।

अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिस्रोदकैः ॥

तेषामिति द्वितीयार्थं षष्ठी आवाहयामीत्यर्थः । निहन्तीति मण्डलं रेखाञ्च कृत्वा दक्षिणायाम् कुशान् निपात्य तत्र तिस्रोदकै-
रावाह्यं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पिण्डान् दद्यात् ।

मन्त्राद्योक्तास्तत्रैव ।

पितृवग्ने मृता ये च मातृवग्ने च ये मृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १ ॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ २ ॥

बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोचरविवर्जिताः ।

स्वगोचे परगोचे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ३ ॥

अजातदन्ता ये केचिद्ये च गर्भप्रयोजिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥

उद्धन्मनमृता ये च विषग्रस्तहतास्य ये ।
 आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥५॥
 अग्निदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहतास्य ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥६॥
 अग्निदग्धास्य ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥७॥
 रौरवे चान्वतामिस्त्रे काष्ठसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥८॥
 असिपचवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥९॥
 असंख्ययातनासंख्या ये नीता यमग्रासने ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१०॥
 पशुयोगिता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्त्रास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥११॥
 जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्ते स्त्रेण कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१२॥
 येष्वान्धवा बान्धवा वा येष्वन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते सर्व्वे दत्तिमाद्यान्तु पिण्डदानेन सर्व्वदा ॥१३॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्व्वे दत्तिमाद्यान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥१४॥
 शुश्रूषश्रवन्भूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१५॥

ये मे कुले सुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
क्रियासोपगता ये च जात्यन्धाः पञ्चवस्तथा ॥
विरूपा आमगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डं मया दत्तमच्यमुपतिष्ठताम् ॥ १६ ॥

ततः पिण्डान् समूज्य जले क्षिपेत् ।

अथ दुर्गोत्सवः ।

नत्वा ज्ञानमयीं देवीं दुर्गां दुर्गतिहारिणीम् ।
श्रीकालिकापुराणोक्ता श्रीदुर्गां च विविच्यते ॥

कालिकापुराणे । श्रीभगवानुवाच,—

दुर्गतन्त्रेण मन्त्रेण कुर्यात् दुर्गमहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपादयः ॥
आश्विनस्य तु या शुक्ला भवेदत्साष्टमी तिथिः ।
मूर्तिभेदे महादेवी पूजां गृह्णाति भूतये ॥
कन्यासंख्ये रवौ वत्स शुक्लामारभ्य नन्दकाम् ।
अथाक्षौ तथ नक्ताशौ एकाशौ तथवाऽक्षदः ॥
प्रातःस्नाथौ जितदन्धस्त्रिकालं शिवपूजकः ।
बोधयेद्विश्वशास्त्रासु षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ॥
सप्तम्यां विश्वशास्त्रान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ।
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ॥
जागरञ्च स्नयं कुर्यादक्षिदानं महानिधि ।
प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ॥
जपहोमसमायुक्तो भोजयेद्देवैः कुमारिकाः ।

आयेद्दशभुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥

विषर्जनं दशम्यान्तु कुर्यादै शारदोत्सवैः ।

कृत्वा विषर्जनं तस्यां तथा मङ्गलमाचरेत् ॥

दुर्गातन्त्रसंज्ञकेन प्रणवादिस्त्राहान्तेन दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रेणेत्यर्थः । दुर्गामहोत्सवं विभवविस्तरेर्दुर्गापूजनमित्यर्थः ।

महानवम्यामिति यदुक्तं देवीपुराणे,—

आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादितिथिचये ।

महाशब्दः प्रयोक्तव्यो नान्यचेति विनिश्चयः ॥

वसिदानं प्रभूतं कुर्युरिति शेषः, नृपादय इति प्रभूतवसिदानापेक्षया न तु ब्राह्मणगोचरो निषेधः ।

सिंहव्याघ्रनरान् दत्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।

इहापि स्यात् स हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥

इति कालिकापुराणे सिंहमाचपय्युदासात् । आश्विनयेति चान्द्राश्विनपरं सुख्यत्वात् चान्द्रमासं प्रकृत्यैव सर्वत्र तिथिकृत्याभिधानाच्च । कन्यासंस्ते रवावित्यादौ तु कन्यासम्बन्धः प्राशस्त्यपरो मन्तव्यः । वत्सेति भैरवसम्बोधनं, तस्यां वैष्णव्यादिमूर्त्तिभेदे यथा पूजां गृह्णाति तथा वक्ष्यते इति शेषः । कन्यासंस्ते रवावारब्धां शृङ्गां गन्धां प्रतिपदमारभेत्यर्थः कन्यासम्बन्धः प्राशस्त्यपरो वा । अक्षाचीत्यादि अग्रज्ञानुत्तरोत्तरलघुकल्पः, अक्षदो ब्राह्मणभोजयितेत्यर्थः । एतेन वाय्वदो वायुभक्ष इति कक्षचिह्नाख्यानं गिरसं जितदन्तः त्यक्तस्त्रीसम्बन्धः । बोधयेदिति फलेषु फलयुक्तासु विष्णु-ब्राह्मणवित्यर्थः । पक्ष्यां सन्ध्यासमये बोधनं कार्यम् ।

यथा भविष्ये,—

षष्ठ्यां विष्णुतरो बोधं साधं सन्ध्यासु कारयेत् ।

एवञ्च पश्चिन् दिने षष्ठीलाभस्तत्रैव बोधनं उभयदिने
सन्ध्यायां षष्ठीलाभे युग्मादरेण व्यवस्था उभयदिने तत्राभे
प्रदोषे षष्ठ्यां कार्यम् ।

यथा कालिकापुराणे,—

१[राधावेव महादेवौ ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।

अथ षष्ठ्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोगे फलातिशयः ॥

देवोपुराणे,—

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विष्णाभिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ॥

तथा मन्दिकेश्वरपुराणे,—]

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ।

पूर्वाशराभ्यां सम्पूज्य अवणेन विसर्जयेत् ॥

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

दशम्यां अवषास्ताभे शुभयोगे विसर्जयेत् ॥

कृष्णानवम्यामार्द्रायां बोधनमष्टादशभुजापञ्चवेति वक्ष्यते ।
मूलेन युक्तायां सप्तम्यामित्यर्थः । एवं पूर्वाशराभ्यां युक्तयोरष्टमी-
नवम्बोरित्यर्थः । अथ मूलाभावेऽपीत्यनेन सर्वपार्द्रादिनक्षत्रयोगस्त
फलातिशयलक्षणा तिचीनामावश्यकत्वमुक्तम् ।

तथा शिङ्गपुराणे,—

मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमृच्छेषु च फलोद्भवः ॥

एतेन पूर्वार्द्धो वै देवानामपराधः पितृणामिति श्रुतेरावश्यकः
पूर्वार्द्धादरः, नक्षत्रयोगस्तु गुण एवेत्युक्तम् । एतच्च वृष्ट्या बोधनं
दशभुजापञ्च एव ध्यायेद्दशभुजां देवीमिति वक्ष्यमाणोपसंहारात् ।
अतएव तच्च मूर्तिभेदे कालभेद उक्तो यथा ।

यदा तु वैष्णवीं देवीं महामायां जगन्मयीम् ।

प्रूजयेत्तच्च च तदा विशेषं शृणु भैरव ॥

रामस्नानुग्रहार्थाय रावणस्य वधाय च ।

राजावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥

ततः सन्ध्याकान्तिद्रा सा नन्दायामाश्रिते धिते ।

जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्वाघवः पुरा ॥

तच्च गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ ।

युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥

यावत्तयोः स्वयं देवौ युद्धकेलिसुदैक्षत ।

तावन्तु सप्तराजाणि सर्व्वदेवैः सुपूजिता ॥

निहत्य रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शारदोत्सवैः ।

यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥

दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेषं तच्च वै शृणु ।

कन्यायां कृष्णपत्रे तु एकादश्यामुपोषितः ॥
 द्वादश्यामेकभक्तश्च नक्तं कुर्यात् परेऽहनि ।
 चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः ॥
 गीतवादिचनिर्घोषैर्नानैवेद्यवेदनैः ।
 अयाचितं बुधः कुर्यादुपवासं परेऽहनि ॥
 एवमेव व्रतं कुर्याद्यावद्वै नवमी भवेत् ।
 ज्येष्ठायाञ्च समभ्यर्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ॥
 उत्तरास्त्रर्चनं कृत्वा श्रवणान्ते विसर्जयेत् ।
 यदा त्वष्टादशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ॥
 कन्यायां कृष्णपत्रे तु पूजयित्वाऽर्धे दिवा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादिचनिस्त्रनैः ॥
 शुक्लपत्रे चतुर्थ्यान्तु देवीकेशविमोचनम् ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्त्रपयेत् सुशुभैर्जलैः ॥
 सप्तम्यां पञ्चिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ।
 पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवद्विधिः ॥
 संप्रेषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नौराजनं दशम्यान्तु बलवृद्धिकरं महत् ॥

महामाया चतुर्भुजा रक्तगौराङ्गी राधावेव प्रदोष एवेत्यर्थः ।
 गन्दायां शुक्लप्रतिपदि न तु वज्यां वक्ष्यमाणवन्नराचाणीत्युक्तेः अतः
 शुक्लप्रतिपदि महामायाबोधनम् । कन्यायामिति पौर्णमास्यान्ता-
 श्चिन्नकृष्णपत्रस्य कन्यासम्बन्धव्यभिचारात् कन्यासम्बन्धप्राप्ते आश्विन-
 कृष्णपत्रे इत्यर्थः । मुख्याश्विनशुक्लाष्टम्यां पूजाविधानान्तत् पूर्वत एव
 बोधनात् कन्यासम्बन्धेन प्राग्रह्यं वा । अन्यथा देवीपुराणे,—

इवे मास्यचिते पचे कन्याराशिगते रवौ ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

इत्यथ सौरपरले कन्याराशिगत इत्यनेनैव प्राप्तौ इवे मासीति
व्यर्थं स्यात् । आर्द्रायोगेस्तु फलातिशयार्थः उक्तयुक्तेः । अतएव
यस्मिन् दिने नवम्यां दिवार्द्राक्षाभस्तत्रैव बोधनम् । उभयदिने
नवम्यां दिवार्द्राक्षाभे युग्मादरेण व्यवस्था । आर्द्राया अक्षाभे तु
नवम्यां युग्मादरः ।

अथ दिवाबोधने विशेषमाह तत्रैव ।

आदिपादो निशाभागे अवणस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां न पुनर्दिवा ॥

अन्तपादो निशाभागे अवणस्य यदा भवेत् ।

तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनभागतः ॥

जीराजमदशमीदिने निशाभागे यदा अवणादिपादो भवेत्
तदा नवम्यां बोधनवम्यां समुत्थानं प्रबोधनं कार्यं किन्तु रात्रौ
वेवेत्यर्थः । यदा तु अवणान्तपादो निशाभागे स्यात् तत्रैव बोध-
नवम्यां दिवा बोधनमित्यर्थः । ततः शुक्लचतुर्थ्यां पूजापूर्वकं
केशीदर्शनसामयीकङ्कतिकादिदानं प्रातः नवम्यां खानीयसुगन्धि-
जलादानम् । पक्षीप्रवेशपूर्वदिनेलधिवास आचारप्राप्त एव सोऽपि
गन्धपुष्पाद्यैः पक्षीभूषारूप एव, दर्शयौषमासातिदिष्टस्य पूर्व-
दिनदेवतावाहनरूपस्य यज्ञविशेष एव प्राप्तत्वात् सप्तम्यां प्रवेशा-
नन्तरं देवतावाहनविधानाच्च ।

यत्तु,—

वध्यां साधं प्रकुर्वीत विष्णुहोत्रेऽधिवासनम् ।

इति नामग्रन्थवचनं केनचित्स्थितं तन्मौधिकादिनिबन्धेऽङ्ग-
नाभिर्मूलमेव । श्रिष्टाचारोपष्टम्भकसमूहात्तार्मिमाने तु अधिवासपदो-
पादानादव्यवहितपूर्वदिनकर्तव्यतामियमात् प्रवेशपूर्वदिने साध-
होत्रे वध्यसाभेऽप्यधिवासः कार्यः षष्ठीसाभे तु फलातिशयः, न च
वैपरीत्याशङ्क्य यदा तु वर्द्धमाना षष्ठी परदिने दृष्टार्द्धं दृष्टमेकं
वा निर्गता तत्परदिने सप्तमी पक्षप्रवेशार्हा तदा प्रवेशपूर्वदिने
वध्याः कर्मायोग्यतया सप्तमीषण एवाधिवासात् षष्ठी शुच एवावश्यं
वाच्यः, अन्यथा कर्मलोपापत्तेः, सायङ्काहस्य अथभिचारात्^१ तस्यैव
प्राधान्यमिति, प्राचीनाचारोऽपीदृश एव ।

सप्तम्यां विष्णुग्राह्यान्तामिति यत्र देवी बोधिता तां फलद्युगल-
ग्राहिणीं ग्राह्यामाहृत्य गृहं प्रविश्य संस्थाप्या^२वाद्य पूजयेदित्यर्थः ।

तथाच कल्पतरुस्थितदेवीपुराणे,—

मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा विष्णे यस्तु प्रपूजयेत् ।

आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौलिकं फलम् ॥

विष्णे ग्राह्यायां मौलिकं साक्षाद्भगवतीपूजाजन्यम् । विष्णु-
ग्राह्यामिति नवपञ्चिकोपसप्तकम् ।

यथा काशिकापुराणे,—

सप्तम्यां पञ्चिकापूजा अष्टम्याश्चायुषोपवणम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदक्षिः ॥

तथा तथैव,—

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डलस्थां महामायां पञ्चिकाप्रतिमासु च ॥

चित्रे च चित्रिखे खड्गे पूर्णे कुम्भे जलेऽपि वा ।

चित्रिखे चित्रूखे ।

पञ्चिकाद्योक्ता भविष्ये,—

रक्षा कक्षी हरिद्रा च जयन्ती विष्वदाङ्गिमौ ।

अग्नोको मानकश्चैव धान्यादिनवपञ्चिकाः ॥

पुनः पूजा तथाष्टम्यामिति,—

विशेषेषेत्यनेन सवर्णिं सविशेष षोडशोपचारपूजामाचरेदित्युक्तं,

पुनः पूजेत्यनेन सप्तम्यामपि पूजा आक्षिप्यते । प्रागपि

सप्तम्यां विष्वग्नाम्नामाहृत्य प्रतिपूजयेत् इत्युक्तम् ।

ताच्च देवीमावाह्य षोडशोपचारैरभ्यर्च्य नवपञ्चिकार्चनरूपा
अष्टम्यामेव सविशेषपूजाभिधानात्^१ तथा सप्तम्यां पञ्चिकापूजेति
प्रागुक्तम् ।

अतः पूर्वोत्तराभ्यां संपूजेति वचनं तत् विशेषपूजाभिप्रायम् ।

स्वयं कुर्यादिति अष्टम्यां महानिग्रि स्वयं वसिदानं कुर्यात् ।

तथाच योगिनीतन्त्रे,—

स्वयं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्राता वा सुहृदैव वा ।

अपिष्टेनाथ वा षष्ठ्यो नामगोचं निधोजयेत् ॥

वसिदानमित्युपलक्षणं पूजापि कार्या ।

यथा तथैव,—

कन्यासंख्ये रवौ वत्स या शुक्ला तिथिरष्टमी ।

तस्यां रात्रौ पूजितव्या महाविभवविस्तारैः ॥

देवीपुराणे,—

कन्यासंख्ये रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासो निशाद्धे तु महाविभवविस्तारैः ॥

पशुघातस्य कर्त्तव्यो गवसाजवधस्तथा ।

गवसो महिषः अजन्हागः, अनयोः प्राग्वह्यम् । पूजा चाष्टमी-
विधिनैव । यस्मिन् दिने निशाद्धे अष्टमी तथैव पूजा उभयदिने
निशाद्धेष्टमीकाले युग्मादरेण व्यवस्था ।

गौडीयास्तु,—

अष्टमीनवमीसन्धौ चामुण्डारूपं ध्यात्वा उपचारैरभ्यर्च्य^१ बलि-
दानं कुर्वन्तीति देशाचारः । प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवत्सरे-
दिति नवम्यां प्रभूतबलिदानमित्यनेनाष्टम्यादौ पूजाङ्गकं बलिदान-
मायाति ।

तथा काशिकापुराणे,—

अष्टम्यां बधिरैर्मांसैर् मंसामांसैः सुगन्धिभिः ।

सिन्दूरैः पटवासैश्च नानाविध^२विलेपनैः ॥

पुष्पैरनेकजातीयेः फलैश्च विधेरपि ।

यत्तु,— अष्टम्यां बलिदानेन पुचनाग्रो भवेद् भुवम् ।

१ ख पुस्तके, यतुःबलियोगिनोश्चाभ्यर्चन इत्यधिकः पाठः ।

२ ख, नानागन्धः ।

इति नामग्रन्थं वचनं केनापि लिखितं तदमूल्यम् । समूहलेपि
प्रभूतवशिदानविधेयं मन्त्रव्यम् । प्रभूतवशिदानश्चेति चकारात्
पूजनमपि तच्च ।

तथैव,—

अष्टम्यां सततं देवीपूजकः स्याद्ब्रतौ नरः ।

नवम्यान्तु तथा पूजा कर्त्तव्या संयतात्मभिः ॥

तथाष्टमीविधिनेत्यर्थः ।

तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ ।

घुङ्गे नियोजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥

यावन्तयोः स्वयं देवी घुङ्गकेलिमुदैक्षत ।

तावन्तु सप्तरात्राणि सर्व्वदेवैः सुपूजिता ॥

निहतौ रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गाद्याश्च लोकपितामहः ॥

ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शारदोत्सवैः ।

तथा तथैव,—

ज्येष्ठायाश्च समभ्यर्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत् ।

उत्तराश्विर्जगं कृत्वा अवषान्ते विसर्जयेत् ॥

तथा तथैव,—

नवम्यां वशिदानश्च कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

जपपूजादिकं सर्व्वं कुर्व्वान्न च विभूतये ॥

पूजापि विधिर्नैव यथा देवीपुराणे,—

अष्टम्याश्च नवम्याश्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाग्निने मासि विशोको^१ जयति द्विषः ॥

नन्दिकेशरपुराणे,—

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ।

पूर्वाक्षराभ्यां संपूज्य अवशेन विसर्जयेत् ॥

एतेन नवम्यां पूजने कार्यं बलिदानमात्रं कर्त्तव्यमिति यदुक्तं
तन्निरस्तम् ।

सप्तम्यां पञ्चिकापूजा अष्टम्यां चाप्यपोषणम् ।

पूजा च जागरा चैव नवम्यां विधिवदलिः ।

संप्रेषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

इत्यादिवचनं तत् पूर्ववचनैकवाक्यतया प्रभूतबलिदानविधायकं
न तु पूजानिवेधनं तच्च विधिवदित्यनेन बलीनां प्रभूतत्वेऽपि
विधिर्नैव बलियो द्रष्टा न कदाचिदपि आलस्यादिवशाद्विधिनेति
मन्तव्यम् । अत्र चैतेषु पूर्वोक्तेषु अनेकवचनेषु प्रवेशनादिविसर्जना-
न्तमेकं कर्म प्रतीयते एकप्रयोगोपसंहारात् ।

तथाच शारदीयपूजामभिधाय^२ कालिकापुराणे,—

कृत्वेवं परमामाप्नुर्निर्वृतिं चिदिवौकसः ।

एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुर्णां^३ लभुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

यो मोहादपवाणस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।

न पूजयति दम्भाद्वा देवादाप्यथ भैरव ॥

१ ग, विशेषः ।

२ ग, पञ्चिकापूजामभिधाय ।

कुड्म भगवतो तस्य सर्वान् कामान् निहन्ति च ।

परञ्च च महामायावस्त्रिभूता स जायते ॥

अथ फलैक्यात् कर्मणोऽप्येकं कर्मभेदे हि सङ्कल्पोवाङ्मन-
विसर्जनदक्षिणा अपि प्रतिकर्मं स्युः । निन्दाश्रवणाद्यावत्प्रकृतया
पुत्रादिद्वारापि कर्तव्यताऽप्येति । ततश्च कर्मादौ पञ्चीक्षापञ्चमग्नर-
मावाहनात् प्रागेव सङ्कल्पः सप्तम्यां कार्यः नलष्टम्यादौ प्रतिपूजासु
प्रत्येकं सङ्कल्पः, न च सप्तम्यामारभ्य श्ररत्काक्षीनपूजामहं करिष्ये
इत्येवं रूपः श्ररत्काक्षीनपूजात्मावाहनादि विसर्जनान्ता ।

अन्ये तु अष्टम्यामेकं सङ्कल्पमाचरन्ति तस्मिन् सप्तमीपूजायास्त-
दस्मता स्यादिति ।

भविष्येऽपि फलान्तरमुक्ताम्,—

अनेन विधिना देवीं पूजयेद्यो हि मानवः ।

मर्त्यं च श्रेष्ठतां याति धनधान्यसुताम्बितः ॥

जीवो वा निर्गुणो वापि सत्याचारविवर्जितः ।

नरः स्वर्गमवाप्नोति विधिना पूजयेद्यदि ॥

भोजयेद्देवैः कुमारिका इति ।

तथाच देवीपुराणे,—

न तथा तुष्यति शिवा होमदानजपेन तु ।

कुमारीभोजनेनाथ यथा देवी प्रसीदति ॥

पूजनीयादेवीरूपमाह आयेद्दशभुजामिति । दुर्गातन्त्रं दशा-
चरजघदुर्गामन्त्रः । विसर्जनं दशम्यामिति रात्र्यादौ विसर्जनं न
कार्यम् ।

देवीपुराणे,—

पञ्चविंशत्यं रात्रौ प्रवेष्टं वा करोति वा ।

तच्च रात्रविनाशः स्यात् पूजा च विफलं भवेत् ॥

रात्राविति वाचाङ्गादिनिषिद्धकाकोपसचयं देवसम्यक् पूजये

प्राप्तस्यात् ।

तथा देवीपुराणे,—

दिशरीरे चरे चापि समे केन्द्रगते रवौ ।

वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं स्नापनञ्च विसर्जनम् ॥

ज्योतिषे,—

धनं धान्यं चरे समे दिशरीरे च पूजिता ।

रात्रौ विनाशनं कुर्यात् स्त्रिरसमे शिवार्पिता ॥

अथ अवषाधां विसर्जने गुणातिशयः अवषात्कपादे तु

फलातिशयः ।

तथा काशिकापुराणे,—

अनपादे दिवाभागे अवषा च यदा भवेत् ।

तदा संप्रेषणं देव्या द्वाभ्यां शारदोत्सवैः ॥

अवषास्ते विसर्जयेदिति प्राग्युक्तम् ।

शारदोत्सवमाह तत्रैव,—

गङ्गादूर्ध्वनिषादैश्च नृद्वैः पटैश्चावा ।

पूजिकर्त्तृमविधेयैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगवत्प्राभिधानैश्च भगवत्पुष्पगोत्रकैः ।

भगवत्पुष्पिवाग्रद्वैः क्रीडयेत्पुरणं जनाः ।

दिनपक्षे चतुर्थादितिथिष्वपि विहितं पूजाचर्यं प्राचीनं कदाचि-
 तिथिप्राप्तवशाद्वाभ्यासदीर्घां पूजाचर्यं कदाचित्तिथिद्विवक्षात्पु-
 न्निर्वाहोभिः पूजाचर्यमित्यर्थः । अत्रेयं व्यवस्था देवकृत्यमात्रं पूर्वाह्णे
 दिनपक्षे तिथिचर्यसाभे निर्विवादैव व्यवस्था ।

अतएव विग्रहपनिबन्धे,—

विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां चः पूजां कुरुते मम ।

तस्य पूजां न दृष्ट्वापि तेनाहमपराभिता ॥

इति वचनात् विष्टावपि पूर्व्याह्णानुरोधान् पूजोक्ता एवञ्च
 नक्षत्रादरोऽपि पूर्व्याह्णसाभे एवेति ।

यदा तु दिनपक्षे पूर्वाह्णे कर्मयोग्या चतुर्थी सम्पद्यते तदा
 शुक्लादरमपि विष्टाय उदयगामिन्यामेव परदिने कर्त्तव्यम् ।

शुक्लाया वर्षद्विष्टस्य चतुर्थी पार्व्यतीम्रिया ।

रवेरुदयमीक्ष्यते न तत्र तिथिशुक्लता ॥

इति देवीपुराणवचनात् । यदा तु उदयगामिनी चतुर्थी कर्मा-
 न्वहं तदा पूर्वदिने उदयगामिनीभावेऽपि चतुर्थीकृत्यं । एवं दिन-
 पक्षे पूर्वाह्णे नवमीसाभे कर्मयोग्याष्टमीपक्षे अष्टमीपूजां विधाय
 तत्परतो नवमीपक्षे शुक्लादरावमीकृत्यम् । तत्परदिने तु उदय-
 गामिन्यां नवम्यां पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुण्याक्षसिदानमाचमम् ।

न च तद्दिने पुनरपि सकलं नवमीकृत्यं कथं न क्रियते इति
 शङ्क्यम् । चतुर्थ्यां प्रसिद्धापूर्वेत्यादिविधिवाक्यैः “वक्ष्यन्ती कृतः
 प्रास्तव्यः” इति न्यायसम्बन्धितैः चतुर्थादितिथिष्वपि पूजाचर्यमेव
 विधीयते । अतएव दिनपक्षे तिथिचर्ये प्रकृतवचनं मतम् इती-

प्रपूजयेद्देवीमित्यथ पूजयेदिति वक्ष्यमाणमभिप्रायः, सम्यक् च चतुरथः—
पूजापथे दुष्टिविघ्नात् परदिने निर्गतायाः कर्माणोन्मूलनम्याः पर-
दिने दशमीपथे कीदृशी पूजा स्यात् ।

किञ्च दशमीविद्वन्मन्त्राणां निन्दापि श्रूयते ।

पद्मपुराणे,—

एकादशी च नवमी दशाविद्धा यदा भवेत् ।

तदा वज्र्या विप्रेषेण गङ्गाभ्यः सुरथा यथा ॥

शिवरक्षसे,—

अष्टमेकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ता पराः पूर्वेषु मिश्रिताः ॥

स्कान्दे,—

अष्टम्या नवमी मित्रा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

तथा तथैव,—

आवणौ दौर्गन्धर्वा तथा दूर्वाष्टमी तिथिः ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥

बलेर्दिनं श्रुतमतिपत् तच्च वक्षिपूजाविधानात् ।

यद्व्यापारिग्रहे षण्मुन्बोर्बसुरन्मथोरित्याद्यभिधाय,—

एतद्व्यासं महाभोरं वन्ति पुण्यं पुरातनमित्युक्तम् ।

एतेन दिनद्वये पूजादयमाप्तौ एकस्मिन् दिने पूजादयमवकाशः

मिति विमर्शो निरस्तः ।

यच्च तद्दिने पञ्चोपचारैः पूजापि च सादिति चान्ये

[illegible]

अथ हि निषिद्धा हिमवते प्रसूतमिति तत्र परदिने
प्रसूतयोग्यायोग्या वा प्रसूतो, तथा पूर्वदिन प्रसूतमिति तदु-
च्यते ।

शिवशक्त्यापि नो जातु वेद पूज्या यदा सिद्धिः ।

न तत्र भुजाद्वयमप्यन सतिवाच्यम् ।

इति पराशरवचनात् ॥ अस्मिन्नेव विषये यदा परदिने कर्म-
योग्याऽह्नी, तदा अस्मिन्नेव विषये तस्मै पुनराह्नाह्नी-
पूजाः कर्तव्याः ।

सहस्रं नवमोमिमांसांशं नवमोमिमांसांशं नवमोमिमांसांशं ।

ब्रह्मोपनिषद् त्रैलोक्यं न कर्माणां सिद्धिधनम् ।

अथैवाविद्यामोहिने त सद्योपपादोरभासं पुण्यानविज्ञान-
मात्रं कार्यं यत् न तन्निर्दिष्टोभिः पूज्यते । अथा तु पदस्थिने
कस्याविद्यामोहिने तदा कस्याविद्यायामप्यमोहिनीपूजिता ।

100

कर्मोत्तमः सर्वोत्तमः सुखोत्तमः च महामुनिः ।

इन्द्रेय विप्रतो नमोऽस्तु इत्युक्तम् ।

इति सर्वं तद्वचनं हि सांख्ययोगीश्वरि विद्याविप्रसक्तम् ।
 तदाहमीहमेव विद्यमानमस्मिन्नित्यस्मात् सुखाद्यवेवाहमीपुनः ।
 तद्वचनं सुखानामस्मादपुनः पर्यायविद्वत्तत्वात्तानि तेषां
 तद्वचनं सुखाद्यविद्यासुखं तद्वचनं च विद्यासुखं,

“शुक्लपत्रे त्रिचर्माद्याः कर्माणां पुष्टिः रश्मिः इति चोक्तम् । तत्र
नवमीदशपञ्च पञ्चमिहोभिः पूषेति । तथा दशमीमासिनी
वृत्तमी कर्माणां, त्रिचर्माद्याः दिव्ये वा कर्माणां पुष्टिः, ततश्च नवमी-
चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी पुष्टिः ।
अथ दशमीमासोर्वा पूषेति । तथा नवमीचतुर्दशी कर्माणां पुष्टिः
ऽष्टमीपूर्वा विधायाः तत्परतो नवमीचतुर्दशी नवमीचतुर्दशी । तथा
दशमीचतुर्दशी कर्माणां नवमीचतुर्दशी नवमीचतुर्दशी विधायाः तत्परतो
दशमीचतुर्दशी विषयमिति ज्ञाप्यः पूषा ।

उदङ्मुखेनैव दुर्गार्चनमाह काशिकापुराणे,—

दिग्भागेषु हि कौमारी दिक् त्रिवाप्रीतिहासिनी ।

तस्मात्तत्पुत्राः चादीनः पूजयेच्छक्तिर्वा वहा ।

नौचैरावतमावह्य चर्मां देवान् प्रपूजयेत् ।

अथ उदङ्मुखेनैव दुर्गपूजनमाह काशिकापुराणे,—
उदङ्मुखेनैव देवीपूजनमाह तम् । “कर्माणां पुष्टिः” इति
भागवते प्रतिमाभिमुख्येन पूजाविधानात् ।

श्रीगणेशपूजाराणां काशिकापुराणे,—

पूजनं पादमर्चनं ततो स्नापनमीदृशम् ।

सधूपनं स्नानमर्चनं यथा भवत्युपमम् ।

दुग्धं पुष्पं दीपकं चैवाद्यास्ततः परम् ।

देविस्नानमीदृशं तु प्रदक्षिणमवधत् ।

इति श्रीगणेशपूजाराणां काशिकापुराणे,—

तथा तत्रैव,—

सत्त्वकृत् सत्त्वादिता पूषा यदि कर्तुं न शक्नोति ।

उपचाराद्यथा सत्त्वकृत् प्रक्षेप्तान् वितरेद्यथा ॥

मन्त्रं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोषाभ्यां तदभावेन भक्तिः ।

तथा तत्रैव,—

आचमनं प्रथमं दद्यात् पीप्यं दारवमेव वा ।

वाक्त्रं वा चार्घ्यं कौशं मण्डपस्रोतरे दृजेत् ॥

आचमनचार्घ्यपात्रञ्च भग्नमावादयेत् तत् ॥

आरहातिशये,—

पाद्यं आमाकदूर्वाभविष्णुकान्ताभिरौरितम् ।

विष्णुकान्ता अपराजिता ।

तथा,—

अर्घ्यं दिशेत्ततो मूर्द्धिं आशामन्त्रेण देशिकः ।

मन्त्रपुष्पाक्षतं यव कुशाद्यं तिस्रः सर्वपैः ।

सर्वैः सर्वदेवानामेतदर्थं सुदौरितम् ॥

आशामन्त्रेण यदने दद्यादाचमनीयकम् ।

आतीकवृक्षस्रोतसैकदुक्तं तन्मवेदिभिः ॥

आधापदेन दद्याच्च मधुपर्कं सुधानुजे ।

चाप्यं दधिमधूमिश्रमेतदुक्तं मनीषिभिः ॥

आधापदेनापि, आचमनीयमधुपर्कं तु आधापदेन, सर्वमन्त्र-

यमः यदेन ।

एषा पापप्रमादमाह भविष्ये,—

वृक्षान्धविहीनस्तु न पापं कारयेत् कश्चित् ।

सर्वेषु स्पर्शवत्प्राप्तमर्चपापे ततोऽधिकम् ॥

खानजसमाहागस्ये,—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिसं सुग्रीतजम् ।

हेमादिकस्यान्तःस्थं पूजासाधनमित्यते ॥

निषिद्धवस्त्रमाह काशिकापुराणे,—

निर्द्वयं मस्तिनं जीवं तथा गात्रावच्छ्रितम् ।

परकीयं ह्यग्निदग्धं सूचीविद्धं तथाऽपितम् ॥

उन्नकेग्रमधौतञ्च स्नेहरक्तादिदूषितम् ।

नीलोरक्तमारुजगंधं दैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

भूषणं स्पर्शरौप्यादिनिर्मितमङ्गुरौषादि ।

तत्रैव,—

सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥

शारदातिलके,—

गन्धस्यन्दनकर्पूरकाकागुरुभिरीरितः ॥

काशिकापुराणे,—

वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुसुमैः ।

जताभिर्जम्बूद्वयं दूर्वाङ्गुरैश्च कोमलैः ॥

इत्यादिना सुव्याख्यभिधाय “सर्वतो विजययन्तु देवाः प्रीति-

करं परमित्युक्तं । जम्बूद्वयः पञ्चाशः, जता कोमलपत्राणां ॥

तथा,— यक्षधूपः पवित्राक्षः पिण्डधूपः सुगन्धकः ।

कृष्णागुरुः शर्करागुरुः मत्स्यमाषाग्निश्च इति ॥

यक्षधूपः शर्करागुरुः, पवित्राक्षादयो धूपभेदाः ।

भविष्यपुराणे,—

अगुरुं धूपमावेक्ष्य वाजपेयफलं लभेत् ।

वितागुरुं नरो दग्ध्वा गोक्षेपफलं लभेत् ॥

महिषाक्षं हताक्षं दग्ध्वा विष्णुमयापि वा ।

वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गाक्षोक्ते महीयते ॥

महिषाक्षं गुग्गुलुः ।

तथा,—

हताग्रदीपः प्रथमस्तिष्ठतेऽक्षोद्भवस्ततः ।

नेत्राङ्गादकरः सार्धिर्दूरतापविवर्जितः ॥

सुगन्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिद्रव्यकः ।

दक्षिणे दीपदृष्टस्यः प्रदीपः श्रीविष्टदृष्टे ॥

दृष्टेषु दीप्तौ दातव्यो न तु भूमौ कदापन ।

दीपदृष्टाच्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ॥

न मिमीक्ष्य दद्यात् दीपदृष्टान् हतादिकान् ।

इत्या मिमीक्ष्य खेपं तामिच्छं नरकं व्रजेत् ॥

प्रथमो मुख्यः ।

दूरतापं विदुष्योति तर्षेण,—

लभते यच्च तापस्य दीपस्य चतुरङ्गुलान् ।

न च दीप इति ज्ञातो मोक्षमश्निरिति श्रुतः ॥

तथैव,—

ग्राह्यं वादरजं वाह्यं जीर्णं मन्त्रिणमेव वा ।

उपयुक्तं मादद्याद् वर्तिकायै कथञ्चन ॥

ग्राह्यं ग्रन्थसूत्रं, वादरजं वस्त्रद्वयम् ।

गङ्गाः— दद्यात् विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहृतवस्त्रजम् ॥

उपयुक्तं पूर्ववत्तोपयोगम् ।

तथैव,—

तेजसं दारवं शौरं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

दृष्टराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रयच्छते ॥

दृष्टराजोद्भवं ताक्षकसाक्षिमयम् ॥

भारते,—

नैव निर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।

दीपवर्त्ता भवेदन्धः कार्शो निर्वापको भवेत् ॥

काशिकापुराणे,—

शौवीरं माघनं तथ्यं मधुरश्रीकरं तथानि ।

दग्धिका नेत्रनीला च अक्षनानि भवन्ति वट्ट ॥

वट्टा निपात्य चैतानि त्रिखायां तेजसेऽपि वा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुनः ॥

शौवीरादिपञ्चाङ्गानि प्रसारय्याणि हविर् देवानि । निपात्य

च दग्धिकाघ्नं देवम् ।

तदाच तथैव,—

उत्तरेकारिणोक्तं तापादीं ताप्यं कश्चिन्ना ।

यद्वन्नं जायते तद्विधिका परिकीर्तिता ॥

विधवा नास्त्रन्नं कुर्यान् — मशामाचार्यमुत्तमम् ।

न मृत्पात्रे योजयेत् साधको नेचरक्षनम् ॥

नैवेद्यन्तु फलपायससन्देशादि बहुविधम् ।

तदुक्तं तत्रैव,—

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चर्ष्यं चोष्यञ्च पक्षमम् ।

भक्ष्यादिपक्षकैर्देवी दत्तैरेवाशु तुष्यति ॥ •

नादत्ते विधिवत् किञ्चिद् दत्तं भवति न क्वचित् ।

श्विः शास्त्रोदयं दिव्यमाव्यसुक्तं सगर्जरम् ॥

निवेदयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च ।

उपस्क्रतानि मांसानि ग्रन्थानि विविधानि च ॥

पूजासु नाममांसानि योजयेत् कदाचन ।

चीरादीन्यथ गन्धानि महिव्याणि च सर्व्वशः ॥

परमाद्यं पिष्टकञ्च धावकं ह्यग्रं दधि ।

मोदकं वृथुकादीनि कन्दुपकानि चोत्सृजेत् ॥

नारिकेलं कपित्थञ्च द्राक्षां क्रसुकमेव च ।

दाहिमं मीकञ्च कोशं कुशाखं पनसमाया ॥

बकुलञ्च मधुकञ्च रसास्वासातके उज्जम् ।

कदलीं चीरहृद्योत्तं कदलं कर्कटीफलम् ॥

जाम्बवं पिष्टकञ्चूर्णं बीजपूरञ्च जम्बकम् ।

हरीतकीमामसकं वक्षिणं नागरज्जकम् ॥

मातुलज्जञ्च ककुपं खवलीं कदम्बकम् ।

मृदाटकं कञ्जद्वयं शालूकञ्च मृणालकम् ॥
कुसुमद्वयं पद्मद्वयं पद्मिनी च निवेदयेत् ।
धानि क्षौद्रं प्रशस्तानि खादूनि च मृदूनि च ॥

तथा,—

वाल्मीक्येन नैवेद्यैर्वाजायतफलादिभिः ।
रघुदण्डैश्चदिकारैश्च गुरुशितादिभिः ॥
पूजयेज्जगतां धार्मी सर्वकामार्थसिद्धये ॥
यत्किञ्चिदधिवहसं न भवति तद्देवी गदत्त इत्यर्थः । क्रसुकं
गुवाकं, जाम्बवं जम्बुफलं, जम्बुलं जम्बोरम्^१ ।

तथा तत्रैव,—

ताम्बूलं पत्रसंयुतं कर्पूरादिसुवासितम् ।
सचूर्णं जलजाम्बुलं संस्नातं विनिवेदयेत् ॥
नमस्कारमाह तत्रैव,—
सर्वमङ्गलमङ्गले शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये नमो गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतावत् साधकः ।
पञ्चप्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥

तथा,—

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।
यस्य यद्विद्यते इत्यमलङ्कारादिकाश्चनम् ॥

तेषां देवतासुखायै कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
 सत्सुख्य मूषमन्त्रेण प्रतिपाद्या निवेदयेत् ॥
 वदस्यत् तं बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।
 अर्घ्यपात्राहितैस्तोषैर्विना यदि निवेदितम् ॥
 दीयते चेष्टदेवेभ्यः सर्वं तन्निष्कलं भवेत् ।
 वेगान्मोहात् प्रमादाद्वा अर्घ्यपात्रपरिष्कृतम् ॥
 तोयं क्षुतञ्च तत्पात्रात् पुनः क्षुप्यात् तदामृतम् ।
 अस्यावग्रेषे तोये तु पात्रे मन्त्रामृतोद्धते ॥
 तथान्यदुदकं दद्यात् तस्मैवामृतं भवेत् ।
 नार्घ्यं प्रदद्यादन्येभ्यो मूषादेवाय कल्पितम् ॥
 परिवारगणांस्तत्र सामान्यार्घ्येण पूजयेत् ॥

[प्रोक्षणपूजने कृत्वा द्रव्यदेवतासुखायै मूषमन्त्रेणोत्सुख्य द्रव्य-
 नाम गृहीत्वा देवतायै निवेदयेदित्यर्थः ।

मूषमन्त्रस्य, दुर्गातन्त्रसंज्ञको द्वात्रिंशदुर्गामन्त्रः ।
 तथोक्तम्,—

आयेद्द्व्यधुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥

मन्त्र उक्तो यथा सप्तैव,—

तारो दुर्गेदं रैकः प्राक्तो ढातः सप्तोचनः ।

सात्रान्ता जगदुर्गेण दुर्गातन्त्रमिति स्मृतम् ॥

आनन्द जटाजूटयनाचुम्बामित्यादि वक्ष्यामः ॥

[स पूजये, [] भिक्षुवामो प्राप्तिः ।

पवित्रापूर्णाया भविष्ये,—

ब्रह्माग्नी कदलीकाष्ठे दक्षिणे रात्रदक्षिणे ।
धात्रे कर्षीर्दक्षिणा दुर्गा मानकपथके ।
साधुषा काशिका कक्षां शिवा विष्णे प्रतिष्ठिता ।
अग्नेने शोकरक्षिता जयन्त्या क्षान्तिनी मता ॥

अथावरणपूजा ।

शारदातिलके,—

अङ्गादिसोकपाद्यानां यजेदावरणान्यपि ।
इति सर्वदेवतासाधारणवचनात्, प्रथममङ्गपूजा, पञ्चादिकु-
पाङ्गपूजा कर्तव्या ।

अङ्गान्युक्तानि शारदातिलके,—

तारादिदुर्गे चदक्षं दुर्गे शिर^१ उदीरितम् ।
दुर्गायै स्थाण्डिखा वर्षा भूतरक्षणि कीर्तितम् ॥
तारादिदुर्गे क्षितयं रचयन्ति प्रकीर्तितम् ।
तारादिदुर्गे युगलं रचयन्त्यसुदीरितम् ॥

तथा,—

केशरेखशिकोष्णादि चदयादीनि पूजयेत् ।

नेत्रमये दिग्भासकं पूजयेत्तत्सुख्यपि ॥

अथवा काशिकापुराणीत्ताङ्गविधिर्याङ्गः ।

अथा,—

मायाकीजेन चर्चदीर्घभाजा सुख्यात् प्रपूजकम् ॥

तथैव नानाद्रव्यैः पूजामभिधाय परिवारपूजामाह ।
काशिकापुराणे,—

उपचण्डादिकाः पूज्यास्तथाहौ योगिनीः शुभाः ।
योगिनीश्च चतुःषष्टिं तथा वै कोटियोगिनीः ॥
नवदुर्गास्तथा पूज्या देव्याः समिहिते शुभाः ।
जयन्त्यादीर्गन्धपुष्पैस्तथा मूर्त्तयो यतः ॥
देव्याः सर्वाणि चास्ताणि भूषणानि तथैव च ।
अङ्गप्रत्यङ्गयुक्तानि वाहनं सिंहमेव च ॥
महिषासुरमर्द्दिन्याः पूजयेद्भूतये सदा ॥

तथा,—

मायास्तम्बीपदाद्येन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

इति सामान्यपरिभाषा ।

पञ्चमूलेषु उपचण्डाद्याः पूजयेत् । यथा,—

उपचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ॥

पूर्वादिष्वष्टपत्रेषु क्रमादेताः प्रपूजयेत् ॥

अतः पञ्चमध्ये अष्टादश्या चतुःषष्टियोगिनीः प्रपूजयेत् । तान्
ब्रह्माद्यान् महागौर्यन्ताः काशिकापुराणोक्ताः प्रयोगेऽभिधास्यन्ते
ततः कोटियोगिनीभ्यो नमः इति पाद्यादिभिरेकच कोटि-
योगिनीः पञ्चापे पूजयेत् । पुराणान्तरोक्ता उपयोगिन्योऽपि
कोटियोगिन्यन्तर्गता एव । एवं द्वैत्रविशेषदेवता अपि तदन्तर्गत-
एवेति न श्चक्षुःपूज्याः ।

तथा कश्चिन्नामसुतम्,—

ततो देव्याः सविधाने सत्त्वगुणाः ।

द्विधाभादिभिराद् दे-दे सत्ये च पूजयेत् ॥

मङ्गलार्थी प्रथमश्चैव तथा माघेश्वरीमपि ।

कौमारीं वैष्णवीश्चैव वाराहीश्च तथैव च ॥

नारदार्थी तथेन्द्रार्थी चासुखा सखिका तथा ॥

जयन्तादिका अपि देवीसभिधाने पूजयेत् ।

जयन्तीं मङ्गलां कालीं भद्रकालीं कपालिनीम् ।

दुर्गां शिवां चर्मां धार्वीं खर्मां काशाश्च पूजयेत् ॥

अस्त्राणि तथैवोक्तानि,—

त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ।

तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥

खेटकं पूर्णपापघ्नं पाशमकुशमेव च ।

घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥

ॐ किरौटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गैश्चैवभ्यो नमः, इत्येकत्र पूज-
येत् । तथा देव्यग्रे सिंहं महिषासुरमपि पूजयेत् ।

महिषासुरवरदाने देव्युवाच,—

मम प्रवर्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।

पूजयिष्येऽहं तथैव काकोऽयं तव दास्यते ॥

तथा मातृहिकदुर्गापूजायां तथैव,—

देव्याय करच्छाति प्रसायादीनि साधयेत् ।

पञ्चाननं काञ्चरश्च दैत्यमग्रे प्रपूजयेत् ॥

अन्ते च अङ्गपासाः पूज्याः,—

अङ्गादिशौकपासानां यजेदावरणान्यपि ।

इति वचनात् ।

इयमेव शारदीपूजोक्ता कालिकापुराणे । कामाख्यापूजाया-
स्तुक्तान् वटुकचेचपासभैरवान् केचित् पूजयन्ति ।

तथा तत्रैव,—

शोमञ्च सतिलैराध्यैर्मासेर्वाथ समाचरेत् ।

स साष्टाधिकं सहस्रं शतं वा दुर्गातन्त्रमन्त्रेणैव कार्यः । तथा
पूजितपरिवाराणामपि एकैकाङ्गतिर्दद्यात् ।

विष्णुधर्म,—

मन्त्रेणोद्धारपूर्व्वेण स्नाहान्तेन विचक्षणः ।

स्नाहावसाने जुहुयाद् यदि ध्यालेष्टदेवताम् ॥

अथ वसिदानम् ।

कालिकापुराणे,—

पक्षिणः कच्छपा पाक्षी मत्स्याः पञ्चविधा मृगाः ।

महिषो गवयो गावश्चागोरभौ च शूकरः ॥

खड्गश्च क्षणसारश्च गोधिका सरभो हरिः ।

शार्ङ्गश्च नरश्चैव खगाश्चधिरं तथा ॥

चण्डिकाभैरवादीनां वस्त्राः परिकीर्तिताः ।

उरभो मेघः, खड्गो गण्डकः, हरिः सिंहः ।

तथा,—

पशूनां पक्षिणां वापि नराणाञ्च विज्ञेयतः ।

स्त्रियं न दद्यात् वसिं दत्ता नरकमाप्नुयात् ॥
 न च चैमाधिकान्मूलं पशं दद्याच्छिवोवसिम् ।
 न च चैपधिकान्मूलं प्रदद्यादै पतत्रिणम् ॥
 काण्ड्यङ्गादिदुष्टान्तु न पशं पक्षिणं तथा ।
 द्विजसाङ्गकृष्णकर्णादिभग्नदन्तं तथैव च ॥
 भग्नशृङ्गादिकस्यैव न दद्यात् कदाचन ।
 अन्तुं नापि दद्यात् तथाऽज्ञातान् मृगदिजान् ॥

तथा,—

वसिभिः साध्यते मुक्तिर्वसिभिः साध्यते दिवम् ।
 वसिदानेन सततं जयेच्छूचन् मृपान् मृपः ॥
 मत्स्यानां कच्छपाणाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
 मासैकं हस्तिमाप्नोति यादृमासाञ्च चीनय ॥
 मृगाणां श्रोणितैर्देवी गवयानां विशेषतः ।
 अष्टौ मासानवाप्नोति हस्तिं कच्छाणदा शिवा ॥
 गोगोधिकानां रुधिरैर्वार्षिकीं हस्तिमाप्नुयात् ।
 कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च श्रोणितैः ॥
 आप्नोति सततं प्रीतिं देवी दादशवार्षिकीम् ।
 अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ॥
 महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शनवार्षिकीम् ।
 हस्तिमाप्नोति परमां ग्राह्यरुधिरैस्तथा ॥
 सिंहस्य शरभस्याथ खगालस्य च श्रोणितैः ।
 देवी हस्तिमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सलान् ॥

माधिरपि तथा प्रोति माधिरपि वाच्यम् ।
 पूजासु नाममात्राणि दद्याद् वाच्यम् ।
 एते तु कौटिलिं प्रोतिमन्त्रेण तनु माच्यते ।
 रोहितस्य च मन्त्रस्य माधिरपि न च ।
 इति प्राप्नोति यथांशं प्रतापि योषि मन्त्रिणा ।
 नरेण वक्षिणा देवी वक्षसं परिवत्सरान् ।
 विधिदत्तेन प्राप्नोति इति कथं विभिर्नरेः ।
 कुशाण्डमिश्रदण्डस्य मद्यमाद्यमेव च ।
 एते वक्षिणाः पूजासु हि ज्ञानवन्माः कृताः ।

पत्र-१

ततो देवो बहुहिम्न कामबुहिम्न चात्मनः ।
इति कल्पनाद्यतदौघवशे कामपदं तदुक्तकामपरमेव भुत-
त्वात्, कामनामात्रपरमे कल्पनागौरवात् विशेषविधानानर्थ-
क्याय ।

नया,—

विपिवन्निप्रियवीर्यं येनं दृष्टमभापतिम् ।
 वाहीनिव विमानोवात् इत्यकथेषु संज्ञितम् ।
 गोकपीयो रत्नागिराः सन्ध्यापीडः धिवन्धः ।
 वाहीनिव न पक्षी यान् ज्ञान विचारिणि शिष्यः ॥

44

मच्छरीने तू दुर्मिहं मच्छरीने तू येमिताम ।
मच्छरीने तच्छरीने मच्छरीने पच्छरीने ॥

पैतृकीने विनाशः स्यात्पुनश्च पुनश्च ॥

दक्षिणादिनां चर्मा चर्मा स्यात्पुनश्च पुनश्च ॥

दक्षिणादिनां चर्मा चर्मा स्यात्पुनश्च पुनश्च,—

सौम्ये सौम्ये तावत् रीत्यं पचपुटस्य वा ।

मात्रेण सौम्यपाचस्य पचकाष्ठमयस्य वा ॥

न सौम्ये वास्तवे नापि वेचे वाक्त्रेऽथ ग्रीष्मे

दद्याद्भक्षं वक्षीनां न भूमौ क्षुचि क्षुचे चटे ।

तथा,—

यद्यनेधमते दद्यात् कदाचिद्भक्षं वक्षीम् ।

तथा दिक्पाक्षनेधेषु गजं दद्याद्विचक्षयः ॥

न कदाचिन्महादेव्यै प्रदद्याद्भक्षसिनीम् ।

विंशत्याग्रवरान् दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छेत् ॥

इहापि स्नात् स होमायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ।

सगावदधिरं दत्त्वा चात्मवस्थामवाप्नुयात् ॥

मयं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणादेव होयते ।

अथर्वं विहितं यच्च तच्च तच्च दिवः सुखः ॥

गारिमैकमयं कांक्षे तांसे वा विद्वजेष्टवम् ।

न ब्रह्मचारं पितरेकस्मिन् सन्निपादयः ॥

इदं ब्रह्मचारं नृणां ब्रह्मचारं नृणां ॥

ममृतवक्षिदाने तु दे वा होन् मायाः कृतम् ॥

पूजयेत् प्राप्नुयात् कृत्वा कृत्वा नृणां ब्रह्मचारः ॥

पितरेकस्मिन् सन्निपादयः ।

तथा,—नारं सथे शिरोरक्तं देवैः सम्यक् निवेदयेत् ।

ह्यगन्तु वामतो दद्यान्नाक्षिपं वितरेत् पुरः ॥

पाक्षिपं वामतो दद्यादपतो देवप्रोषितम् ।

क्रत्यादानां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च शिरोऽसृजाम् ॥

वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाञ्च सर्व्वग्रः ।

क्षणाधारस्य क्रूर्मस्य खड्गस्य शस्त्रकस्य च ॥

पादाणामथ मत्स्यानामथ एव निवेदयेत् ।

पृष्ठदेशे न दद्यात्तु शिरो वा दधिरं बलेः ॥

नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो न तु पृष्ठतः ।

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥

वामतस्तु तथा धूपमथ वा न तु दक्षिणे ।

निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भूषणम् ॥

मदिरां पृष्ठतो दद्यात् शशत् पानन्तु वामतः ।

तथा तथैव,—

चन्द्रहासेन कर्त्तव्या वा ह्येदनं सुख्यमुच्यते ।

दायासिधेरुक्ककचसकुलाभिश्च मध्यमम् ॥

चन्द्रहासः खड्गः, असिधेरुः खल्लखड्गः, सकुला यन्मकर्त्तरौ ।

चुरचुरप्रभत्तैश्च अधमं परिकीर्त्तितम् ।

एभ्योऽन्यैः शक्तिवाणाद्यैर्विनिश्चेषः कदापि न ॥

नाप्ति देवी वक्षिं तन्तु दाता मृत्युमवाप्नुयात् ।

हस्तेन ह्येदयेद् यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ॥

पक्षिणं वा ब्रह्मादृत्या च आप्नोति निरुसवः ।

अथ कालिकापुराणोक्तशरत्कालीनदुर्गामहोत्सव- प्रयोगः ।

अष्टादशभुजापूजायां कृष्णवस्त्रां विष्वक्चे देव्या बोधनम् ।
षोडशभुजापूजापक्षे तु चतुर्दश्यां बोधनम् । चतुर्भुजापूजापक्षे तु
शुक्लप्रतिपदि बोधनम् ।

अथ चतुर्थ्यां देवीं पूजयित्वा कङ्कतिकादिकेशोदसनसामग्री-
दानम् । पञ्चम्यां सुगन्धजलेन स्नापनं कार्यम् । दशभुजापूजापक्षे
तु शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकभक्तं ब्रह्मचर्य्यञ्च विधाय षष्ठ्यां सायंसमये
विष्वक्चे देवीं बोधयेत् ।

कृतमित्यक्रियो यजमानः स्तुतिं वाच्यम्वक्तुं कुर्यात् । अष्टेत्यादि
कर्त्तव्यं^१ शरत्कालीनदुर्गापूजाकर्म्मणि श्रीविष्वक्चे श्रीभगवद्दुर्गाबोधन-
कर्म्म करिष्ये । ततो भूतशुद्धादिकं विधाय, भगवतीं विष्वक्चे आवा-
ह्योपचारैः सम्पूज्य, विष्वक्चक्षुः सम्पूज्य तत्र गीतवाद्यैर्देवीं बोधयेत् ।

ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुपमस्य च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्या-स्त्वयि कृतः पुरा ॥

अहमप्याग्निने षष्ठ्यां सायान्ते बोधयामि वै ।

शक्नेषापि च संबोध्य प्राप्तं राज्यं सुरास्ये ॥

तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि

विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतोः ।

अथैव रामेण हतो दशास-

त्यथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥

51

सुखमेव—

कदलीतद्वत्साऽपि विष्णोर्वत्सलान्वये ।
 गमये नवपथि तं गमये चरणाधिपे ॥
 कथि तं स्थावरसाऽपि सदा विद्विप्रदायिनी ।
 दुर्गाहूपेय चर्मण्यं चामेन विभवं सुख ॥
 हरिद्रे हररूपाऽपि शम्भुरस्य सदा प्रिये ।
 हररूपाऽपि देवि तं चर्मण्यं प्रयच्छ मे ॥
 जयन्ति जयरूपाऽपि जगतां जयकारिणी ।
 स्थापयामीह देवि तं जयं देहि गृहे मम ॥
 श्रीकण्ठः श्रीनिजैतोऽपि सदा विजयवर्द्धनः ।
 देहि मे हितकामाद्य प्रयच्छो भव चर्मदा ॥
 दाक्षिण्यप्रयागाय पुष्पागाय सदा भुवि ।
 निर्मिता यक्षकामाय प्रवीह तं हरप्रिये ॥
 क्षिरा भव सदा दुर्गे अग्रोक्ते शोकहारिणि ।
 मया तं पूजिता दुर्गे क्षिरा भव भवप्रिये ॥
 मायो मान्येषु दृष्टेषु माननीयः सुरासुरैः ।
 स्थापयामि महादेवीं मानं देहि नमोऽस्तु ते ॥
 कदलीतं धामरूपाऽपि प्राणिनां प्राणदायिनी ।
 क्षिराद्यनां हि नो भूला गृहे कामप्रदा भव ॥
 होमयन्तः—

आनेषी भारती गङ्गा यमुना च सरस्वती ।
 सरयूर्जम्बवी पुष्पा येतगङ्गा च कौन्तिनी ॥

भौमलो व पाताले सर्वे मन्दाकिनो मया ।
 सर्वाः सुमनसो भूत्वा भङ्गारेः स्थापयन्तु ताः ॥
 सुरास्त्रामभिविद्यन्तु ब्रह्मविद्युमदेवराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सर्व्वेषः प्रभुः ॥
 प्रद्युम्नस्याभिद्वन्द्व्य भवन्तु विजयाय ते ।
 आद्यस्तुतोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा रक्षितः श्रेयो^१ दिक्पाशाः पान्तु ते सदा ॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधाः पुष्टिः शूरा चमा मतिः ।
 बुद्धिर्लब्धा वयुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥
 एतास्त्रामभिविद्यन्तु धर्मपादाः सुव्ययताः ।
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कणाः ॥
 पञ्चास्त्रामभिविद्यन्तु राज्ञः केतुश्च तर्पिताः ।
 श्वस्यो सुमनसो गावो देवमातर एव च ॥
 देवपत्न्योऽध्वरा नामा दैत्याश्चाप्सरसाङ्गणाः ।
 एते त्नामभिविद्यन्तु धर्मकामार्थविद्वेषे ॥
 चिन्तुभैरवगोष्ठाद्या ये ब्रह्मा भुवि संश्रिताः ।
 सर्वे सुमनसो भूत्वा भङ्गारेः स्थापयन्तु ते ॥
 तक्षकाद्याश्च ये नामाः पातालतलवाणिः ।
 चक्षाधि सर्व्वशास्त्राधि राजानो बाह्वनाधि च ॥
 श्रीवधाधि च रमाणि काश्यपावधनाश्च ये ।

प्राची प्राचीनारिषा, दक्ष ब्रह्मादिना, अतिरिक्ता सोदरा
प्राचविषा इति ज्ञाता, विष्णोः शरणम्, अतिरिक्ता प्राचविषा इति
ज्ञाता ।

सहस्रभाराजयेन,—

सागराः सरितः सर्वाः सर्वस्रोतो नदास्तथा ।

सर्वोषधिभिः पापघ्नाः सप्तैः स्नापयन्तु ते ॥

स्वर्णेषुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलेस्तथा ।

सहस्रधारया देवीं स्नापयामि महेश्वरीम् ॥

षट्पतुष्टयेन,—

ॐ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

ॐ इमे त्वोर्ज्ज्वा वायवः स्य देवो वः सविता प्रार्पयतु
अष्टतमाय कर्षणे ॥

ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

निक्षोता सस्ति वर्हिषि ।

ॐ ग्रन्धो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

ग्रन्धीरभिस्तवन्तु नः ॥

ततो गङ्गाजलपूर्णघटेन,—

सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

द्यौमगङ्गाम्पूर्णं आद्येन कक्षसेन तु ॥

मातृवरागो विजयवाद्यम् ।

दक्षिणजलपूरितघटेन,—

मरुतस्त्रामभिषिञ्चन्तु भक्तिमन्तः सुरेश्वरि ।

मेघतोयाम्पूर्णं द्वितीयकक्षसेन तु ॥

अक्षितरागो देववाद्यम् ।

सरस्वतीजलपूरितघटेन,—

सारस्वतेन तीर्थेन समूर्णेन सुरोत्तमे ।

विद्याधराद्याभिषिञ्चन्तु तृतीयकक्षसेन तु ॥

विभाषरागो दुन्दुभिवाद्यम् ।

सागरोदकपूरितघटेन,—

प्रकाशाद्याभिषिञ्चन्तु लोकपाशाः समागताः ।

सागरोदकपूर्णेन चतुर्थकक्षसेन तु ॥

भैरवीरागो भीमवाद्यम् ।

पद्मरजोमिश्रितघटेन,—

वारिणा परिपूर्णेन पद्मरेणुसुगन्धिना ।

पद्ममेनाभिषिञ्चन्तु नागाश्च कक्षसेन तु ॥

कोङ्गीराग इन्द्राभिषेकवाद्यम् ।

निर्झरोदकपूरितघटेन,—

हिमवद्धेमकूटाद्या अभिषिञ्चन्तु पर्वताः ।

निर्झरोदकपूर्णेन षष्ठेन कक्षसेन तु ॥

वाराङ्गीरागः शङ्खवाद्यम् ।

सर्वतीर्थान्मुपूरितघटेन,—

सर्वतीर्थान्मुपूर्णेन कक्षसेन सुरेश्वरि ।

सप्तमेनाभिषिञ्चन्तु ऋषयः सप्त खेचराः ॥

वसन्तरागः पञ्चशब्दवाद्यम् ।

वसवस्याभिषिञ्चन्तु कक्षसेनाष्टमेन तु ।

अष्टमङ्गलसंयुक्ते दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥

धामुषीरागो विजयवाद्यम् ।

आदिशानेन विधिना सप्तर्ष्यां चपयेत्तु यः ।

सप्तमस्तुतात् सायान्मुच्यते नाभ संशयः ॥

यनेन विधिनाऽऽर्या यः सापयति चण्डिकां ।

चष्टी वर्षवदद्यादि सर्वं तिष्ठेत्पापमुत्तम ॥

नवर्षां सायनायेन धनपुत्रविवर्द्धनम् ।

प्रतयश्चक्रवर्त्तयेव सभते नाभ संशयः ॥

“ततो भूतेभ्यो नमः” इति पाद्यादिभिः सगुण्य माषभक्तवर्णि
मृचीला,—

ॐ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले ।

ते मृच्छन्तु मया दत्तो वक्षिरेव प्रसाधितः ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्वर्णिभिस्तर्पितास्तथा ।

दैर्घ्यदद्याद् विनिःसृत्य पूजां पश्यन्तु मल्लताम् ॥

भूतेभ्य एव माषभक्तवर्णिर्नम इति दद्यात् ।

विष्णुमिति सदा जुन्वा न च मृच्छन्ति देवताः ।

तस्माद् यनेन कर्त्तव्यं भूतानामपसारणम् ॥

ततो सायनचन्द्रविद्वार्यभस्मदूर्वाकुशाद्यतान् विकिरान् ॐ फडिति
मन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितान् मृचीला,—

ॐ चपस्यन्तु ते भूता ये भूता भूमिपासनाः ।

भूतानामविरोधेन दुर्गापूजां करोम्यहम् ॥

वेताकाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च वरीक्षयाः ।

चपस्यन्तु ते सर्वे चण्डिकाक्षेत्रे तापिताः ॥

इति मन्त्राभ्यां भूतादीनामपसारणेन ।

ततो द्वारदेशमाजीय “ॐ विज्जग्राखावासिन्धै दुर्गायै नमः”
इति पाद्यादिभिः समूज्य तां देवीरूपां ध्यात्वा दूर्वाक्षतं देव्याः
भृशरसि दत्त्वा निर्वाञ्छयेत् ।

ततो देव्या आसनं धृत्वा,—

चण्डिके चक्ष चक्ष चालय चालय पूजाक्षयं प्रविश प्रविश ।

गम्यतां मदृष्टे देवि अष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

पूजां गृहाण सुमुखि सर्वकल्याणहेतवे ॥

इति पठित्वा देवीं सञ्चात्य नृत्यगीतवाद्यादिभिर्देवीं दक्षिणा-
मुखीं कृत्वा वेदिकोपरि स्थापयेत् । ॐ ऐं ह्रीं स्वां स्त्रीं त्वमन्त्रिके
स्थिरीभवेति स्थिरीकुर्यात् । तथैव नवपत्रिकाः स्थापयेत् । ततः
सर्वतोभद्रमण्डले घटं स्थापयेत् ।

चित्रघटं वह्निर्दध्यक्षतभूषितमन्तःसहेमपञ्चरत्नं वस्त्रयुग्मपीवं
पुष्पाद्यलङ्कृतं चूताभ्यत्यपल्लवमुखमुपरिफलाक्षतान्वितशरावं मण्डल-
मध्ये यवपुञ्जोपरि स्थापयित्वा,—

ॐ आजिप्र कलसं मङ्गात्मा विशन्निन्दवः । पुनरुज्जां निवर्त्तस्व
सा नः सहस्रं धुचोरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयि ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य,—

ॐ वरुणस्योत्तममसि वरुणस्य स्वामसर्जनीस्यः । वरुणस्य
अतसदनसि वरुणस्य अतसदनमसि वरुणस्य अतसदनीमासीद् ॥

इति मन्त्रेण जलेनापूर्य्य,—

ॐ क्षिरो भव वीर्यं आशुर्भव वाङ्मर्त्यं । पृथुर्भव सुदध-
स्त्वग्नेः पुरीषवाहनः ॥

इति मन्त्रेण स्थिरीकृत्य अङ्गुष्ठमुद्रया तीर्थमावाहयेत्,-

ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः सागराश्च सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदा द्रवाः ॥

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

गङ्गे च यमुने चेत्यादि ।

ततः पर्वतगजदन्तवल्मीकनदीसङ्गमदेवद्वारनृपद्वार^१गोकुलेभ्य
आहताः सप्त मृत्तिकाः सर्वेषाधिविष्वादिफलगन्धदूर्वाक्षतान् नम
इति मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

काशिकापुराणे,-

पुष्पनैवेद्यगन्धादि ह्रीं ह्रीं ह्रं फट् मन्त्रकैः ।

नारायणमुद्रया दृष्ट्वा समया च विप्रलोकयेत् ॥

यदात्मनानवज्ञातं सम्यक्पुष्पादिदूषणम् ।

असृष्टस्यार्जनं वापि यदन्याथोजितञ्च वा ॥

तथा निर्वाणसंसृष्टं कीटाद्यारोहणञ्च यत् ।

तत्सर्वं नाशमायाति नैवेद्याद्यवच्छोकनात् ॥

ततः,-

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विप्रकर्तारस्यो नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

इति सिद्धार्थाक्षतान् विकीर्य पार्श्विष्वातचयेण भौमान्, ताक्ष-
चयेणान्तरीक्षगान्, दिव्यदृष्टवच्छोकनेन दिव्यान् विघ्नामुत्सार्य

आसनं धृत्वा,—

पृथ्विं त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वञ्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु चासनम् ॥

इति पठित्वा ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः, इति सम्पूज्य ॐ अः फडिति मन्त्रेण उदङ्मुखस्तत्रोपविश्य शिरसि— वामे गुरुभ्यो नमः, दक्षिणे गणेशाय नमः, मध्ये श्रीदुर्गायै नमः, नारदश्चर्मस्तके, गायत्रीच्छन्दो मुखे, श्रीदुर्गादेवता इदि, मम सर्व्वाभौष्ट-सिद्ध्यर्थं श्रीदुर्गापूजने विनियोगः । ततः स्तुतिं वाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्,—

ॐ अद्याश्विने मासि शुक्लपक्षे तिथौ महासप्तम्यामारभ्य अस्मिन् भारतभूदेशे अमुकगोत्रोऽमुकशब्दां परमनिर्घृतिप्राप्तिपूर्वकातुल्य-विभूतिचतुर्वर्गावाप्तिकामो यथाशक्ति शरत्कालीनां सपरिवारदुर्गा-पूजामहं करिष्ये ।

इत्येक एव सङ्कल्पो न त्वष्टम्यादिव्यपि पृथक्सङ्कल्पः, एक-प्रयोगोपसंहारात्, फलैक्याच्च । विषर्जनस्य तु पूजाकृत्वात् सुतरामेव तत्र नास्ति सङ्कल्पः ।

ततः फडिति मन्त्रेण तालत्रयं दिग्बन्धनं करशोधनञ्च विधाय भूतशुद्धिं कुर्यात् ।

इत्यप्यादात्मानं दीपशिखाकारं सुषुम्णा वर्त्मना हंस इति मन्त्रेण शिरसि सहस्रदलकमलस्य परमात्मनि संयोज्य पादस्य-पृथिवीं लिङ्गमूलस्थजले, तज्जलं इदथस्ततेजसि, तप्तेजो मुखस्ये वायौ, तं वायुं भास्वस्थाकाग्रे, तदाकाशं सहस्रदलकमलस्ये परमा-त्मनि संयोज्य बुद्धाहङ्कारादींश्च तत्रैव लीनान् विचिन्त्य वामनासा-

पूरणेन यमिति धूसवर्णं वायुबीजं विचिन्त्य पञ्चाग्रद्वारं जपन् वायुमुत्तोक्ष्य देहं शुष्कं विभाव्य दक्षिणनासया रेचयेत् ।

तेनैव दक्षिणनासापुटेन वायुमुत्तोक्ष्य रमिति अग्निबीजमरूप-
वर्णं पञ्चाग्रद्वारं जपन् देहं दग्धं विभाव्य वामनासया भस्मरूपेण
पापेन सह रेचयेत् ।

ततस्तेनैव वामनासापुटेन वायुमुत्तोक्ष्य सहस्रदलकमलसं-
परमात्मानं चन्द्ररूपं ध्यात्वा वमिति वरुणबीजं पञ्चाग्रद्वारं जपन्
तस्माच्चन्द्रादमृतवृक्षा देहमाप्नात्य लमित्यनेनेन्द्रबीजेन शुद्धं देहं
जनयित्वा आत्मलौकानि पञ्चभूतानि यथास्थानं स्थापयित्वा
सोऽहमिति मन्त्रेण परमात्मनः सकाशादहङ्कारादितत्त्वैः सह
जीवात्मानं हृत्पद्मे स्थापयित्वा देवीरूपमात्मानं विचिन्त्य मातृका-
न्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासौ षड्दीर्घभाजा मायाबीजेन कुर्यात् ।

अथवा ॐ दुर्गे अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, दुर्गे तर्जनीभ्यां स्वाहा,
दुर्गायै मध्यमाभ्यां वषट्, भूतरक्षणि अनामिकाभ्यां ऊं, ॐ दुर्गे
दुर्गे रक्षणि कनिष्ठाभ्यां वौषट्, ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे गिरसि स्वाहा,
दुर्गायै शिखायै वषट्, भूतरक्षणि कवचाय ऊं, ॐ दुर्गे दुर्गे
रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट्, ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फडिति
तालचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा ह्रीमिति मन्त्रेण प्राणायामं कृत्वा
पौठन्यासं कुर्यात्,—

हृदये—आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अमन्ताय, पृथिव्यै,
समुद्राय, रत्नदीपाय, मणिमण्डपाय, कल्पवृक्षाय, रत्नवेदिकायै ।

दक्षिणाग्ने—धर्माय । वामाग्ने—ज्ञानाय ।

वामोत्सूत्रे—वैराग्याय । दक्षिणोत्सूत्रे—ऐश्वर्याय ।

मुखे—अधर्माय ।

वामपार्श्वे—अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय ।

दक्षिणपार्श्वे—अनैश्वर्याय ।

हृदये,—

शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, जं सोममण्डलाय, मं
वक्त्रिमण्डलाय, सं सत्त्वाय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं
अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

प्रादक्षिणेन हृदयाष्टदिक्षु मध्ये च,—

आं प्रभायै, ईं मायायै, जं जयायै, एं सूक्ष्मायै, ऐं विशुद्धायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिप्रदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ॐ फट् नमः, इति विन्यस्य
ध्यानं कुर्यात् ।

जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुलतशेखराम् ।

लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।

नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदृशनां^१ तदत्^२ पीनोन्नतपयोधराम् ।

विभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥
 मृणासायतसंस्पर्शदशवाङ्मसमन्विताम् ।
 त्रिशूलं दक्षिणे ध्येयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
 तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
 खेटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
 घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
 अधस्तान्महिषं तद्वदिशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
 शिरश्छेदोद्भवं तदहानवं खड्गपाणिनम् ।
 यदि शूलेन निर्भिन्नं निर्य्यदन्त्रविभूषितम् ॥
 रक्तरक्तौकताङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन मृकुटीभौषणाननम् ॥
 सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ।
 वमद्रुधिरवक्त्रं तं देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
 देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ।
 किञ्चिद्दृष्ट्वै तथा वाममङ्कुशं महिषोपरि ॥
 स्तूयमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ।
 उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोगा चण्डनायिका ॥
 चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपा च चण्डिका ।
 अष्टाभिः शक्तिभिस्ताभिः सततं परिवेष्टिताम् ॥
 चिन्तयेज्जगतां धार्ष्ट्यं धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
 एवं ध्यात्वा मानसैरुपचारैः समूज्यार्थस्थापनं कुर्यात् ।
 अस्ताय फडिति मन्त्रेण शङ्खं प्रक्षाल्य वामभागे चिकोणमण्ड-

लोपरि साधारं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण गन्धपुष्पे प्रक्षिप्य
चकाराद्यकारान्नेर्वर्णैर्मूलमन्त्रजपेन च पूरयित्वा, मं दशकला-
व्याप्तवज्रिमण्डलाय नम इत्याधारं समूज्य, अं द्वादशकलाव्याप्त-
सूर्यमण्डलाय नम इति शङ्खं, जं षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय
नम इति जलञ्च समूज्य,—

ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

इत्यादिना तीर्थमावाह्य षडङ्गानि विन्यस्य दुर्गारूपं जलं
ध्यात्वा कराभ्यामर्घ्यपाचमाच्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा तावच्चय-
दिग्वन्धनाभ्यां संरक्ष्य ॐ इत्यवगुण्ठ्य धेतुमुद्रया अमृततीक्ष्ण्यार्त् ।

अर्घ्यस्य दक्षिणे ॐ फडिति प्रोक्षणीपाचं संप्रोक्ष्य जलेनापूर्य्य
गन्धपुष्पे दत्त्वा तीर्थमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्त्वा तज्जलेनात्मानं
पूजोपकरणञ्चाभ्यर्चयेत् ।

अर्घ्यस्योत्तरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

ततो देवीरूपमात्मानं विभात्य गन्धपुष्पैः समूज्य पुष्पाञ्जलि-
पञ्चकं शिरोहृदयमूलाधारपादसर्वाङ्गेषु निक्षिपेत् ।

तत ऐशान्यां घटं^१ स्थापयित्वा तच्च गणपतिं ध्यात्वावाह्य
पाद्यादिभिः समूज्य,—

ॐ सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजाननः ।

देवीमृहेऽर्चितः प्रीत्या सर्वविघ्नं विनाशय ॥

ततस्तच्च ब्रह्माणं घटान् पूजयेत् ।

मण्डलमध्ये,—

ॐ आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै, समुद्राय
रत्नदीपाय, मणिमण्डपाय, कल्पवृक्षाय, रत्नवेदिकायै ।

अन्यादिकोणेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनेश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय, पश्चाय, अं सूर्यमण्डलाय, जं सोममण्डलाय, मं
वज्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

केशरेष्वष्टदिक्षु मध्ये च,—

आं प्रभायै, ईं मायायै, ऊं जयायै, एं सूक्ष्मायै, ऐं विशुद्धायै,
ॐ नन्दिन्यै, औं सुप्रभायै, अं विजयायै, अः सर्वसिद्धिदायै नमः ।

पुनर्मध्ये,—

ॐ वक्ष्यन्खदंष्ट्रायुधाय महासिंहाय ऊं फट् नमः ।

इत्यासनं सम्पूज्य पुनर्भगवतीं पूर्ववत् ध्यात्वा मानसोपचारैः
सम्पूज्य सुषुप्तावर्तना वहन्नासापुटेन तेजो निर्गमय पुष्पाञ्जली
संस्त्राय प्रतिमायां ब्रह्मरन्ध्रे प्रवेष्ट्य “भगवति दुर्गे स्तुतीयगणसहिते
इष्टागच्छागच्छ” तिष्ठ तिष्ठ “सन्निहिता भव” “सन्निहता भव
प्रसन्ना भवेत्यावाहनस्त्रापनसन्निरोधनसंमुखीकरणान्तरीकरणमुद्राः
प्रदर्शयेत् ।

ततो मूखमन्त्रेण सावधवोक्तस्य षडङ्गानि विन्यस्य प्रतिमायां
पञ्चिकासु च हस्तं दत्त्वा पठेत्,—

आगच्छ मङ्गले देवि अष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

पूजां गृहाण विधिवत् सर्वकल्याणकारिणि ॥

एङ्गेहि भगवत्यम्ब शशुचयजयप्रदे ।

भक्तितः पूजयामि तां नवदुर्गे सुरार्चिते ॥

दुर्गे देवि समागच्छ साभिध्यमिह कल्पय ।

यज्ञभागं गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।

शारदीयामिमां पूजां करोमि कमलेश्वरे ।

आज्ञापय महादेवि दैत्यदर्पविनाशिनि ॥

संसारार्णवदुष्कारे सर्वसत्त्वनिहन्तनि ।

पायस्य वरदे देवि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

ये देवा यास्य दैत्यस्य पक्षितायां पक्षयि वै ।

आवाहयामि तान् सर्वान् पण्डिते परमेश्वरि ॥

प्राणान् रक्ष यशो रक्ष पुत्रदारधनं सदा ।

सर्वरक्षाकरी यस्मात् त्वं हि देवि जगत्प्रिये ॥

प्रविश्य तिष्ठ यज्ञेऽस्मिन् यावत् पूजां करोम्यहम् ।

मेनामन्दकरे देवि सर्वसिद्धिस्तु देहि मे ॥

आगच्छ पण्डिते देवि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृहाण सुसुखि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

आवाहयामि देवि तां गृह्णामि औपलोऽपि च ।

कैलासशिखरादेवि विन्ध्याद्रेर्हिमपर्वतात् ॥

आगत्य विष्णुग्राखायां चण्डिके कुद सन्निधिम् ।
 १ स्थापिताऽसि मया देवि पूजये त्वां प्रसीद मे ॥
 देवि चण्डात्मिके चण्डि चण्डविग्रहकारिणि १ ।
 विष्णुग्राखां समाश्रित्य तिष्ठ देवि गर्भैः सह ॥
 देवि त्वं जगतां मातः सृष्टिसंहारकारिणि ।
 पशिकासु समस्तासु सान्निध्यमिह कल्पय ॥
 पद्मवैद्य फलोपेतैः ग्राखाभिः सुरगायिके ।
 पद्मवे संस्तिते पूजां गृह्य देवि प्रसीद मे ॥
 आवाहिताऽसि देवि त्वं मृण्मये श्रीफलेऽपि च ।
 स्त्रिराऽत्यन्तं हि नो भूत्वा गृहे कामप्रदा भव ॥
 चण्डि त्वं चण्डरूपाऽसि सुरतेजो महाबले ।
 प्रविश्य तिष्ठ यज्ञेऽस्मिन् धावत् पूजां करोम्यहम् ॥

ततः पद्ममन्त्रान् जपेत् ।

ॐ हंसः शुचिसदसुरनारीचसत्

होता वेदिसदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदुतसद्भोमसदजा

गोजा श्वतजा अद्रिजा श्वतं दृष्टत् ॥

ॐ प्रतदिष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भौमः कुचरोगिरिष्ठाः ।

अस्त्रोद्बुधिषु विक्रमण्येधधिचिपन्ति भुवनानि विश्वाः ॥

ॐ विष्णुर्योगिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पित्रात् ।

१ ख पुस्तके स्थापितासीत्यादि चण्डविग्रहकारिणीत्यन्तर्गतेऽश्वो नास्ति ।

२ ग, चण्डारिग्रहकारिणि ।

आविष्टतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्त्यस्तुर्वरेणं भर्गो देवस्य धीमहि
धिष्णो यो नः प्रचोदयात् ॐ ॥

ॐ अम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्याः प्राणा इह प्राणाः ।

आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्या जीव इह स्थितः ।

आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्याः सर्वेन्द्रियाणि ।

आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः ।

श्रीदुर्गाद्या वाक्पुनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति हृदये जपित्वा,—

ॐ मनो व्योतिर्जुवतामाव्यय

दृश्यतिर्यन्नमिमं तनोतु ।

अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु

विश्वे देवा य इह मादयन्तामो प्रतिष्ठः ॥

इति पठित्वा मूषमन्त्रं वारचयं जपित्वा प्राणप्रतिष्ठां समाप्य
देवीशरीरे अङ्गन्यासं मातृकान्यासश्च विधाय क्रीडारेण सज्जितोऽथ
मूषमन्त्रेणाङ्गलिपयं दद्यात् । पञ्चिकास्त्येवम् । ततो घटे पञ्चि-
काद्याश्च देवीं पूजयेत् ।

आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च ततोऽन्वाचमनीचकम् ॥

मधुपर्कं स्नानमक्षं वस्त्रं भूषणचन्दने ।

पुष्पं धूपञ्च दीपञ्च नेत्राञ्जनमतःपरम् ॥

नैवेद्याचमनीये तु प्रदक्षिणममङ्गतिः ।

एते षोडश निर्दिष्टा उपचाराग्निकार्षणे ॥

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

यस्य यद्दीयते द्रव्यमक्षङ्कारादि काश्चनम् ॥

तेषां दैवतसुखार्थं कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।

उत्सृज्य मूत्रमग्नौ प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥

वरुणस्य तु बीजेन तेषां प्रोक्षणमाचरेत् ।

वमिति वरुणबीजेन द्रव्यं प्रोक्ष्य असुकद्रव्याद्य नम इति
सम्पूज्य मूत्रमग्नौ पठित्वा श्रीदुर्गायै इदमसुकदैवतमसुकद्रव्यं नम
इत्युत्सृज्य इदमसुकद्रव्यमिति निवेदयेत् ॥

तथादौ काष्ठाद्यासनं पुष्पासनं वा मूत्रमग्नौ दद्यात् । ततः
श्यामाकदूर्वापद्मापराजितावहितं पाद्यं गृहीत्वा,—

पाद्यं गृह्य महादेवि सर्व्वदुःखापहारकम् ।

चायस्य वरदे देवि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

इति पठित्वा प्रक्षवादिस्नाहान्तेन जघदुर्गामग्नौ श्रीदुर्गायै
इदं पाद्यं नम इति पादयोर्दद्यात् ।

गन्धकेसरपुराणे तु,—

दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाचोरायै योगिनीकोटिपरिहृतायै भद्र-
कायै ह्रीं दुर्गायै नमः । इति मन्त्रः ।

एवं सर्वभोपचारेषु बोद्धव्यम् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

स्नाद्यापदेनार्घ्यं, आचमनीयमधुपर्कौ तु स्नाद्यापदेन, सर्वमन्य-
जमः-पदेन देयम् ।

ततो गन्धपुष्पाक्षतधवकुशापतिससर्षपदूर्वाविल्वपत्रसहितमर्घ्यं
ब्रह्मे कृत्वा,—

ॐ दूर्वाक्षतसमायुक्तं विल्वपत्रं तथा परम् ।

शोभनं ब्रह्मपात्रस्थं गृहाणार्घ्यं हरप्रिये ॥

नानातौर्योद्भवं वारि कुङ्कुमादिसुग्रीतञ्चम् ।

गृहाणार्घ्यमिमं देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥

इत्यर्घ्यम् ।

जाती-स्रवङ्ग-कङ्कोलसहितमाचमनीयं गृहीत्वा ।

ॐ मन्दाकिन्यास्तु यद्दारि सर्वपापहरं शुभम् ।

गृहाणाचमनीयं त्वं मया भक्ता निवेदितम् ॥

इमा आपो मया भक्ता तव पाणितलेऽर्पिताः ।

आचामय महादेवि प्रीता शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्याचमनीयम् ।

वृत्त-दधि-मधूनि कांक्षपात्रे कृत्वा ।

ॐ मधुपर्कं महादेवि ब्रह्माद्यैः परिकल्पितम् ।

मया निवेदितं भक्ता गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः पूर्ववदाचमनीयम् ।

सर्वमेव मधुपर्कादिकमर्थजलेनैवोत्सृज्य देयम् ।

कुम्भे सुवासितं ग्रीतलजलं क्षत्वा,—

ॐ जलञ्च ग्रीतलं क्षत्वं नित्यशुद्धं मनोरमम् ।

क्षानार्थं ते मया भक्त्वा कल्पितं प्रतिगृह्यताम् ॥

इदं क्षानजलम् ।

वक्ष्यमानौच,—

वज्रतनुसमायुक्तं पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।

वासो देवि सुशुक्लञ्च गृहाण वरवर्णिनि ॥

तनुसन्तानसम्बद्धं रक्षितं रागतनुना ।

दुर्गे देवि भज ग्रीतिं वासस्ते परिधीयताम् ॥

इति वक्ष्यम् । पुनराचमनौचञ्च ।

काञ्चनायलङ्कारमानीच,—

दिथ्यरत्नसमायुक्ता वज्रिभानुसमप्रभाः ।

गात्राणि शोभयिष्यन्ति अलङ्काराः सुरेश्वरि ॥

चन्द्रनाशुलकपूर्वमित्रं गन्धं गृहीत्वा,—

अरीरं ते न जानामि चेष्टां नैव च नैव च ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां ॥

इति गन्धः ।

पुष्पमानीच,—

पुष्पं मनोहरं दिव्यं सुगन्धं देवनिर्मितम् ।

वक्ष्यमद्भुतमाप्रेक्ष्यं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इति पुष्पम् ।

धूपमानीय,—

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धर्वासुरभोजनः ।

मया निवेदितो भक्ता धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति धूपः ।

दीपमानीय,—

अग्निव्योतीरविज्योतिसुन्दरव्योतिसुखैव च ।

व्योतिषासुत्तमो दुर्गे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

तं चन्द्रसूर्यव्योतीषि विद्युदम्योक्तयैव च ।

तमेव सर्वव्योतीषि दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपः ।

ताम्रपात्रे दत्तसम्पादितमञ्जनं सौवीराक्षञ्जनं वा गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्वदेवेभ्यो नमस्ते शङ्करप्रिये ।

चक्षुषामञ्जनं इयं देवि दत्तं प्रगृह्यताम् ॥

इत्यञ्जनम् ॥

फलमूत्रान्यादाय,—

फलमूत्रानि सर्वाणि घाम्भारणानि यानि च ।

नामाविधसुगन्धीनि गृह्य देवि ममाधिरम् ॥

इति फलादिरचना ॥

अक्षमानीय अभ्युक्ष्य,—

अक्षं चतुर्विधं देवि रसैः षड्भिः समन्वितम् ।

उत्तमं प्राणदं चैव गृह्याण नम भावतः ॥

परमाक्षमानीय,—

गन्धसर्पिःपत्रोद्युक्तं नामामधुरसंयुतम् ।

मया निवेदितं भक्त्वा पाषाणं प्रतिगृह्णाताम् ॥

अमृतै रक्षितं दिव्यं नागारूपविनिर्मितम् ।

पिष्टकं विविधं देवि गृहाण मम भावतः ॥

मोदकादिकमानीय,—

मोदकं स्नायुसंयुक्तं शर्करादिविनिर्मितम् ।

सुरभ्यं मधुरं भोज्यं देवि तत्प्रतिगृह्णाताम् ॥

जलमानीय,—

जलञ्च शीतञ्च शृङ्खलं सुगन्धिं सुमनोहरम् ।

मया निवेदितं भक्त्वा पानीयं प्रतिगृह्णाताम् ॥

पूर्ववदांश्चमनीयम् ॥

ताम्रसमानीय,—

फलपत्रकसंयुक्तं कर्पूरेण सुवासितम् ।

मया निवेदितं भक्त्वा ताम्रसं प्रतिगृह्णाताम् ॥

दूर्वा गृहीत्वा,—

नमस्ते सर्व्वगे देवि नमस्ते सुखमोषदे ।

दूर्वां गृहाण देवि तं मां निस्तारय सर्व्वतः ॥

श्रीफलपत्रमाख्यं गृहीत्वा,—

अमृतोद्भवं श्रीयुक्तं महादेवप्रियं सदा ।

पवित्रं ते प्रयच्छामि श्रीफलौघं सुरेश्वरि ॥

माख्यं गृहीत्वा,—

सूत्रेषु पथितं माख्यं नागपुष्पसमन्वितम् ।

श्रीयुक्तं सम्ममानञ्च गृहाण परमेश्वरि ॥

ततः

ॐ चण्डिकायै विद्महे भगवत्यै धीमहि ।

तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥

इत्यञ्जलिचयं सिन्दूरतिलकञ्च दद्यात् । दर्पणं प्रदर्शयेत् ।

चामरव्यजनवातं चण्डादिमानाविधवाद्यञ्च कुर्व्यात् ॥

पाद्यादिभिश्च नैवेद्यैः पूजयेद्यो हि चण्डिकाम् ।

शतक्रतुफलं प्राप्य स गच्छेच्चण्डिकालयम् ॥

गुणफलम् ॥

ततो नवपञ्चिकापूजा ॥

ॐ रत्नाधिष्ठात्र्यै ब्रह्मास्थ्यै नमः, इति पाद्यादिभिः समूज्ज्व,—

ॐ- दुर्गे देवि समागच्छ साक्षिध्वमिह कल्पय ।

रत्नारूपेण सर्व्वत्र शान्तिं कुर्व नमोऽस्तु ते ॥

रत्नाधिष्ठात्र्यै ब्रह्मास्थ्यै नमः ।

एवं कञ्चुधिष्ठात्र्यै कालिकायै नमः, इति पाद्यादिभिः समूज्ज्व

प्रणमेत्,—

महिषासुरयुद्धेषु कञ्चीभृताऽसि सुव्रते ।

मनुष्यानुग्रहार्थाय आगतासि हरप्रिये ॥

कञ्चुधिष्ठात्र्यै कालिकायै नमः ॥

हरिद्रे वरदे देवि उमारूपासि सुव्रते ।

मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्य प्रसीद मे ॥

हरिद्राधिष्ठात्र्यै दुर्गायै नमः ॥

निशुभाशुभमयने सेनैर्देवगणैः सह ।

जयन्ति पूजिताऽसि त्वमस्माकं वरदा भव ॥

जयन्त्यधिष्ठात्र्यै कार्त्तिक्यै नमः ॥

महादेवप्रियकरो वासुदेवप्रियः सदा ।

समाप्रौतिकरो दृष्टो विष्णुरूप नमोऽस्तु ते ॥

विष्णाधिष्ठात्र्यै शिवायै नमः ॥

दाक्षिणि त्वं पुरा युद्धे रक्तबीजस्य ससुखे ।

समाकार्त्त्यै कृतं यस्मादस्माकं वरदां भव ॥

दाक्षिण्यधिष्ठात्र्यै रक्तदम्भिकायै नमः ॥

हरप्रौतिकरो दृष्टो अशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रौतिकरो यस्मान्नामशोकं सदा क्षुब्ध ॥

अशोकाधिष्ठात्र्यै शोकरक्षितायै नमः ॥

यस्य पद्मे वसेद्देवी मानदृष्टः शचीप्रियः ।

मम चानुययार्थाय पूजां गृह्य प्रवीद मे ॥

मानाधिष्ठात्र्यै चामुण्डायै नमः ॥

जगतः प्राणरक्षार्थं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

समाप्रौतिकरं धान्यं तस्मात् त्वं रक्ष सर्वदा ॥

धान्याधिष्ठात्र्यै अक्षय्यै नमः ॥

पञ्चिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां चिदश्रेष्ठरि ॥

नवपञ्चिकावासिन्यै दुर्गायै नमः ॥

अथावरणपूजा ॥

अन्त्यादिकोणेश्वरेश्वरेषु,—

ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, ॐ दुर्गे शिरसे ज्ञाया, दुर्गायै
शिखायै वषट्, भूतरक्षायै कवचाय ॐ, नमः सर्वेष्व ॥

देवीसमुच्चे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ॥

दिक्षु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फट् नमः ।

अष्टदिक्षु,— इन्द्राय सवज्ञाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

अग्नये सग्नये सवाहनपरिवाराय नमः ।

यमाय सदृष्टाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋताय सखद्वाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वरुणाय सपात्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वायवे साङ्गुमाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

ईशानाय सशृङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये,—

अमृताय सचक्राय सवाहनाय सपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

मङ्गल्ये सपद्माय सवाहनाय सपरिवाराय^१ नमः ॥

अङ्गादिश्लोकपाशान्तं यजेदावरणान्यपीति वचनात् ॥

ततो वक्ष्यमाणविधिना वक्षिं दद्यात् । ततः शुक्ला देवीं
प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च प्रणम्यान् कुर्व्यात् ।

१ म पुस्तके, दिक्ष्विद्यादि पङ्क्तिर्वास्ति ।

२ ख, सवाहनपरिवाराय ।

काशिकापुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गले शिवे सर्वार्थसाधिने ।

शरथे शम्भवे गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्तु साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमितिमन्त्रैः ॥

इति सप्तमीपूजा समाप्ता ॥ * ॥

अथ महाष्टम्यां स्नातः कृतनित्यक्रियः कृतपूजासम्भारैः स्नां शौं
हं फड़ितिमन्त्रेण पुष्पनैवेद्यगन्धादि विलोक्य पूर्ववदासनशुद्धि-
भूतशुद्धि-मातृकान्यासाङ्गन्यास-करन्यास-प्राणायाम-पीठन्यासान्
विधाय, देवीं ध्यात्वा, दर्पणप्रतिबिम्बे पुष्पाञ्जलिं दत्वा, मूलमन्त्रेण
दन्तकाष्ठं निवेद्य, सङ्कल्प्य पूर्ववत् काम्यस्नानं संपाद्य, अर्घ्यादिपात्रं,
संस्त्राय, आत्मपूजाञ्च विधाय, घटे गणेशं ब्रह्माणं यहांश्च सम्यूज्य,
पीठदेवताञ्च पूजयित्वा, देवीं ध्यात्वा, मानसैरुपचारैः सम्यूज्य,
हृदयस्थं तेजः पुष्पाञ्जलिना मूलमन्त्रेण देव्यां सङ्कल्प्य, समुखी-
करणसकलीकरणवगुण्डनपरमीकरणमुद्राः प्रदर्शयेत् ॥

ततः पूर्ववत् षोडशोपचारैः सम्यूज्य नवपत्रिकाञ्च पूजयित्वा
आवरणानि पूजयेत् ।

तत्र प्रथममङ्गावरणम् । अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

ॐ दुर्गे हृदयाय नमः, दुर्गे शिरसे स्वाहा, दुर्गायै शिखायै
वषट् नमः, भूतरक्षणि कवचाय ऊं नमः ।

देवीसङ्मुखे,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि नेत्रत्रयाय वौषट् नमः ।

चतुर्दिशु,— ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि अस्त्राय फट् नमः ।

ततोऽष्टदलमूले उपचण्डाद्याः पूजयेत् ।

मायालक्ष्मीपदाद्येन पूजयेत् सर्वमातरः ॥

पूर्वदलमूले उपचण्डामावाह्यं ह्रीं श्रीं उपचण्डायै नमः
इत्यादि पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नमस्कुर्यात् ।

उपचण्डा तु वरदा मध्याह्नार्कसमद्युतिः ।

सा मे सदाऽस्तु वरदा तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

एवमाग्नेये प्रचण्डामावाह्यं पाद्यादिभिः समूज्य,—

प्रचण्डे पुनर्दे नित्यं प्रचण्डगणसंस्थिते ।

सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं प्रचण्डायै नमः ॥

दक्षिणे चण्डोगामावाह्यं समूज्य च,—

लक्ष्मीस्त्वं सर्वभूतानां सर्वभूताभयप्रदा ।

देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव शोभने ॥

ह्रीं श्रीं चण्डोगायै नमः ।

नैर्ऋते चण्डनायिकामावाह्यं समूज्य च,—

या सिद्धिरिति नास्तीति तु देवेश्वरदायिनी ।

कलिकल्मषनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डनायिकायै नमः ॥

पश्चिमे चण्डामावाह्यं समूज्य च,—

देवि चण्डात्मिके चण्डि चण्डारिविजयप्रदे ।

भक्तार्थमोचदे दुर्गे नित्यं मे वरदा भव ॥

ह्रीं श्रीं चण्डायै नमः ॥

वाचये चण्डवतीमावाह्य सम्पूज्य च,—

या सृष्टि-स्थिति-वंहार-गुणचयसमन्विता ।

याः पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवत्यै नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डवत्यै नमः ॥

उत्तरे चण्डरूपामावाह्य सम्पूज्य च,—

चण्डरूपात्मिका चण्डा चण्डनाथकनाथिका ।

सर्वसिद्धिप्रदा देवी तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

ह्रीं श्रीं चण्डरूपायै नमः ॥

ईशाने चण्डिकामावाह्य सम्पूज्य च,—

बाह्याकारावयनयना सर्वदा भक्तवत्सला ।

चण्डासुरस्य मयनी वरदाऽस्त्वितिचण्डिका ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

ततः पञ्चमध्येऽष्टावृत्या चतुःषष्टियोगिनीरावाह्य ह्रीं श्रीं इति
मन्त्रेण पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

काशिकापुराणे,—

ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।

कौमारी भैरवी दुर्गा नारसिंही च काशिका ॥

चासुष्मा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।

मादेश्वरी शङ्करो च जवनी सर्वमङ्गला ॥

काशी करालिनी मेधा शिवा शङ्करी तथा ।

भीमा शान्ता भामरी च द्वाणी चण्डिका तथा ॥

जमा धात्री तथा साक्षा स्रधाऽपर्णा महोदरी ।

धोररूपा महाकाशी भद्रकाशी कपालिनी ॥
 बेमङ्करी चोपचण्डा चण्डोगा चण्डनायिका ।
 चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहाप्रियङ्करी ॥
 बलविकरणी देवी बलप्रमथनी तथा ।
 मनोमथनी देवी सर्वभूतदमन्यपि ॥
 उमा-तारा-महानिद्रा विजया च जया तथा ।
 त्रैलोक्ये चण्डिका च चण्डवष्टा च योगिनी ॥
 कुम्भाक्षी स्कन्दमाता च तथा कात्यायनी परा ॥
 कालरात्रिर्महागौरी चतुःषष्टि क्रमादिमाः ।
 पूजयेन्मण्डलस्थानः सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 ततः ह्रीं श्रीं कोटियोगिनीभ्यो नमः ।
 इति पाद्यादिभिरेकच पञ्चारेषु कोटियोगिनीः पूजयेत् ।
 ततो देवीसन्निधाने सम्यग्दुर्गाः शुभप्रदाः ।
 ऐशान्यादिक्रमाद् द्वे द्वे मध्ये च पूजयेज्जव ॥
 देवीशाने ब्रह्माणीमावाह्य ह्रीं श्रीं इति पाद्यादिभिः पूजयेत् ।
 चतुर्मुखीं जगद्धात्रीं चण्डाङ्गां वरप्रदाम् ।
 दृष्टिरूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नमाम्यहम् ॥
 ह्रीं श्रीं ब्रह्माक्ष्यै नमः ॥
 तथा तत्रैव माहेश्वरीमथावाह्य पूजयेत् ।
 दृष्टाङ्गां शुभां शुभां त्रिनेत्रां वरदां त्रिवाम् ।
 माहेश्वरीं नमाम्यद्य दृष्टिसंहारकारिणीम् ॥
 ह्रीं श्रीं माहेश्वर्यै नमः ॥

देव्याग्नेयकोणे कौमारीमावाह्य पूजयेत् ।

कौमारीं पीतवस्त्रां मयूरवरवाहनाम् ।

शक्तिहस्तां शिवाङ्गीं तां नमामि वरदां सदा ॥

ह्रीं श्रीं कौमार्यै नमः ॥

तत्रैव वैष्णवीमावाह्य पूजयेत् ।

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मधारिणीं कृष्णरूपिणीम् ।

स्थितिरूपां खगेन्द्रस्थां वैष्णवीनां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वैष्णव्यै नमः ॥

देवीनैर्ऋते वाराहीमावाह्य पूजयेत् ।

वराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम् ।

शुभदां पीतवस्त्रां वाराहीं तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं वाराह्यै नमः ॥

तत्रैव नारसिंहीमावाह्य पूजयेत् ।

नृसिंहरूपिणीं देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।

शुभां शुभप्रदां शुभ्रां नारसिंहीं नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं नारसिंहायै नमः ॥

ततो वायव्ये इन्द्राणीमावाह्य पूजयेत् ।

इन्द्राणीं गजकुम्भस्थां सहस्रनयनोज्ज्वलाम् ।

नमामि वरदां देवीं सर्वदेवगमस्त्रताम् ॥

ह्रीं श्रीं इन्द्रायै नमः ॥

तत्रैव वायुष्णमावाह्य पूजयेत् ।

वासुष्णां सुष्ठमयनीं सुष्ठमाक्षोपशोभिताम् ।

अष्टाष्टशसुदिता नमान्वात्मविभूतये ॥

ह्रीं श्रीं वासुकायै नमः ॥

ततो मध्ये—ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः इति मूकदेवीनेव पूजयेत् ।

कात्यायनीं दशभुजां महिषासुरमर्दिनीम् ।

प्रसन्नवरदां देवीं वददां तां नमाम्यहम् ॥

ह्रीं श्रीं चण्डिकायै नमः ॥

चण्डिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।

पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां चिदग्रेसरि ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै नमः ॥ इति मूकदेव्यै पुण्याक्षिणिं दद्यात् ।

ततो जयन्त्यादीर्गन्धपुष्पादिभिर्देवीसन्निधाने पूजयेत् ॥

ह्रीं श्रीं जयन्तये नमः, इत्यादिक्रमेण पूजयेत् ॥

जयन्तीं मङ्गलां काशीं भद्रकाशीं कपासिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धात्रीं सार्धां स्नायाच्च पूजयेत् ॥

॥ ततोऽस्तपूजा ॥

देवीदक्षिणहस्तेषु,— ॐ शूलाय नमः, इति समुन्मन्त्र,—

सर्वावधानां प्रथमो निर्मितस्तं पिनाकिना ।

शूलं धारं समाहृत्य कृत्वा मुष्टिपरं शुभम् ॥

पुण्यं दद्यात् ॥

ॐ खड्गाय नमः, इति समुन्मन्त्र,—

अविर्भिन्नस्यः खड्गसौख्यधारो दुरासदः ।

जीवर्धो विजयश्चैव धर्मपाश नमोऽस्तु ते ॥

इति पुण्यम् ॥

ॐ सुदर्शनचक्राय नमः, इति समूज्य,—

चक्रं त्वं विष्णुरूपोऽसि विष्णुपाणौ सदा स्थितः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं सुदर्शनं नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ तीक्ष्णवाणाय नमः, इति समूज्य,—

सर्वाधुधानां श्रेष्ठोऽसि दैत्यसेनासिद्धदण ।

भयेभ्यः सर्वतो रक्ष तीक्ष्णवाण नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ शक्तये नमः, इति समूज्य,—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां गुह्यश्च विशेषतः ।

शक्तिरूपेण सर्वत्र रक्षां कुरु नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

वामहस्तोषु,—

ॐ खेटाय नमः, इति समूज्य,—

यष्टिरूपेण खेट त्वमरिसंहारकारकः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पूर्णचापाय नमः, इति समूज्य,—

सर्वाधुधनहामात्र सर्वदेवारिसिद्धदण ।

चाप मां सर्वतो रक्ष साकं शायकसक्तमैः ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ पात्राय नमः, इति सम्पूज्य,—

पात्रं त्वं नागरूपोऽसि विषपूर्णां विषोदरः ।

शत्रूणां दुःखहो नित्यं नागपात्रं नमोऽस्तु ते ॥

✽

इति पुष्पम् ॥

ॐ शक्राय नमः, इति सम्पूज्य,—

शक्रोऽसि नमस्तुभ्यं गजानां नियमः सदा ।

लोकानां सर्वरक्षार्थं विधृतः पार्वतीकरे ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ घण्टायै नमः, इति सम्पूज्य,—

हिनस्ति दैत्यतेजांसि स्नेनापूर्य्य या जगत् ।

सा घण्टा पातु नो देवि पापेभ्योऽनः सुतानिव ॥

इति पुष्पम् ॥

ॐ परशवे नमः, इति सम्पूज्य,—

परशो त्वं महातीक्ष्णः सर्वदेवारिसूदनः ।

देवीशस्तस्थितो नित्यं शत्रुचयं नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पम् ॥

सर्वायुधानां श्रेष्ठानि यानि यानि त्रिपिष्टये ।

तानि तानि दधत्यै ते त्रिष्टिकायै नमोऽम्बिके ॥

ह्रीं श्रीं दुर्गायै सर्वायुधधारिण्यै नमः ।

इति देव्यै पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ततः,— ॐ किरीटादिभ्यो देव्यङ्गप्रत्यङ्गभूषणेभ्यो नमः ।

इत्येकच पूजयेत् ।

ॐ वज्रनखदंष्ट्राकुम्भाय महासिंहाय ॐ नमः ।

इति मन्त्रेण सिंहं पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

आसनञ्चापि भूतानां नानाककारभूषितम् ।

मेघशङ्खप्रतीकाग्रं सिंहासनं नमोऽस्तुते ॥

ॐ महासिंहाय नमः ।

ततो महिषासुराय नमः,— इति महिषं दैव्ये पूजयेत् ।

काशिकापुराणे महिषासुरवरदाने,—

मम प्रवर्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।

पूर्वास्त्रिंशच्च तत्रैव कास्तोऽयं तव दानव ॥

मत्स्यपुराणे देवदेवतापूजोक्ता, तास्तु क्रोटिद्योगिनीपूजयेव
पूजिता इति न श्रयक् पूज्याः ।

काशिकापुराणे कामाख्यापूजाप्रकरणे,—

वदुकचतुष्टयाष्टोत्तरपाद-नवभैरवपूजोक्ता, अतस्तानपि केचित्
पूजयन्ति ।

भौमित्यनेन मन्त्रेण पूर्वादौ पूजयेत् क्रमात् ।

चिह्नपुष्पं दानपुष्पं तथा सहजपुष्पकम् ॥

त्रेवं सम्यगपुष्पं पूजयेददुकागिमान् ॥

ॐ नौ चिह्नपुष्पवदुकाय नमः,— इत्यादि ।

पूजयेत् चेषपाकाय मन्त्रे किञ्चिदुपपद्योः ।

हेतुकं त्रिपुरप्रक्ष चक्षिजिह्वं तथैव च ॥

चक्षिषेताम्रसंज्ञं काकञ्चापं करालकम् ।

एकपादं भौमनाभसुभरादिमन्त्रेण तु ॥

ॐ हेतुकाय चेषपाकाय नमः,— इत्यादि ॥

मन्त्रकर्म चतुर्हिंशु द्वौ द्वौ मन्त्रे च पूजयेत् ।

अविताङ्गो हृदयस्थः क्रोधोन्मत्तौ भयङ्करः ॥

कपाशो भीषणश्चैव संहारो नव भैरवाः ॥

अविताङ्गाय भैरवाय नमः,— इत्यादि ॥

॥ अथ लोकपालपूजा ॥

मन्त्रकर्म चतुर्हिंशु,—

इन्द्राय सवन्त्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

अग्नये सप्तक्तये सवाहनपरिवाराय नमः ।

यमाय सदृष्टाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

जैर्धन्वाय सख्यङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वह्ण्याय सपाङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

वायवे साङ्कुङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

सोमाय सगदाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

ईशानाय सशृङ्गाय सवाहनपरिवाराय नमः ।

निर्ऋतिवदृष्टयोर्मन्त्रे,—

अनन्ताय सचक्राय सवाहनपरिवाराय नमः ।

इन्द्रेशानयोर्मन्त्रे,—

ब्रह्मणे सपद्माय सवाहनपरिवाराय नमः ॥

॥ ततो वसिष्ठानम् ॥

वसिं स्थापयित्वा सोहितमाग्नेन वेष्टयित्वा प्रीक्षयेत् ।

ॐ अग्निः परमराशौत्तेनाजजन्तः स शतशोऽक्षमजयत्तस्मिन्नग्निः

य ते लोको भविष्यति तं जेयसि पितृतामसः ॥

वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् वायुः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता अपः ।

सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् सूर्यः स
ते लोको भविष्यति तं जेयसि पिवेता अपः ।

ॐ वाचन्ते शुन्धामि, प्राणन्ते शुन्धामि, चक्षुस्ते शुन्धामि,
श्रोत्रन्ते शुन्धामि, नाभिन्ते शुन्धामि, मेढ्रन्ते शुन्धामि, पायुने
शुन्धामि, 'चरित्रन्ते शुन्धामि ।

ॐ मनस्त-आप्यायतां, वाक्च आप्यायतां, प्राणस्त-आप्यायतां,
चक्षुस्त-आप्यायतां, श्रोत्रस्त-आप्यायतां, यत्ते क्रूरं यदा स्थितं तत्त-
आप्यायतां । तत्ते निष्ठायतां तत्ते शुध्यतु महोभ्यः ॥

इति संप्रोक्ष्य पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैः पूजयेत् ॥

ततो देवीं मूळमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिचयेण पूजयेत् ॥

उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ।

निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

हाग त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः ।

प्रणमामि ततः सर्व्वरूपिणं^१ बलिरूपिणम् ॥

चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशन ।

वैष्णवीबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयन्भुवा ।

१ ख, चरित्रमित्यादि नास्ति ।

२ ग, सर्व्वरूपिणम् ।

अतस्त्वां चातयाम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥

ॐ ऐं ह्रीं औं इति मन्त्रेण पुष्पं मूर्द्ध्नि बलेन्यसेत् ॥

तुभ्यं नम इति, तेऽस्त्वित्यर्थः । कश्चित् काशिकापुराणे तु बले
तुभ्यं नमो नम-इति पाठः ।

ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः ।

अभिषिच्य वस्त्रं पश्चात् करवारं प्रपूजयेत् ॥

ततः कुश-तिल-जलान्यादाय, ॐ अद्यामुकगोचस्यामुकशर्माणः
पञ्चविंशतिवर्षावच्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामनया जयदुर्गामन्त्रमुच्चार्य ॐ
ह्रीं दुर्गायै एष ह्यगवस्त्रिर्नमः । ह्यगोऽयं वज्रिदैवतः । -नेत्रपत्रे
तु वरुणदैवत-इति बोद्धव्यम् ।

ततः पद्मोः कर्णे जपेत् ।

हृदि हृदि बद्धरूपधरायै ह्रीं ह्रीं इमं पद्मं प्रदर्शय मुक्तिं
नियोजय नमः स्वाहा ।

ततः खड्गं ध्यात्वा पूजयेत् ।

धानं यथा,—

कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।

उग्रं रक्ताक्षमयनं रक्तमास्थानुलेपनम् ॥

रक्ताम्बरधरश्चैकपाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।

पिवमानश्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम् ॥

इति ध्यात्वा,—

रमणा त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ।

ॐ-ह्रीं ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण खड्गं पाद्यादिनार्चयेत् ।

तथा,—

नामगन्धं खड्गं तु वशिं न दद्यात् कदाचन ।

खड्गस्यामन्त्राद्ये मन्त्रा धावन्तः कथिताः पुरा ॥

तेः शार्ङ्गमेते मन्त्रास्तु योऽप्याः खड्गाभिमन्त्रये ।

१दिः काशीति ततो देवि वज्रेश्वरिपदं तथा ॥

ततोऽस्तु कौहदण्डायै नमः श्रेये तु योजयेत् ।

काशि काशि देवि वज्रेश्वरि कौहदण्डायै नमः ॥

सम्पूज्यान्तेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।

आकाराद्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥

ह्रीं ह्रीं काशि काशि विकटदंष्ट्रे ह्रीं ह्रीं चोत्कारिणि
बादय च्छेदय सर्वदुष्टानि मारय मारय असुकं खड्गेन हिन्धि
हिन्धि किञ्चि किञ्चि चिकि चिकि पिव पिव हृदिरं ह्योत्तमं
किरि किरि काशिकायै नमः ।

ततः पुण्याश्विना,—

अग्निर्विश्वमनः खड्गसौहृदाधारो दुरासदः ।

जीगर्भो विजयस्यैव धर्मपाश नमोऽस्तु ते ॥

पूजयित्वा ततः खड्गं शौं ऊं प्रक्षिति मन्त्रकैः ।

मृद्वीना विसर्जं खड्गं हृदयेऽक्षिमुत्तमम् ॥

योगिनीतन्त्रे,—

हृदयेऽक्षिमिसंस्तं तु वशिं पूर्णमुखं तथा ।

उदमुखः स्वयं भूत्वा नेत्रबीजेन साधकः ॥

१ ख, न, एकाग्रवये हिरितादि योगेश्वरिस्तोत्रं नाम्नि ।

स्यं वा भ्रातृपुत्रैर्वा भ्रात्रा वा सुवदेव वा ।

सपिण्डेनाथ वा केश्यो नामगोचं नियोजयेत् ॥

कालिकापुराणे,—

ततो बलीनां रुधिरं तोयसैन्धवसत्फलैः ।

मधुभिर्गन्धपुष्पैश्च अधिवास्य विधानतः ॥

ॐ ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकी रुधिरेणाप्यायतामिति ।

स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरस्य सप्रदीपकम् ।

एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥

शिरःप्रदीपस्य पात्रं विना सावधानेन दातव्यः ।

यथा योगिनीतन्त्रे,—

श्रीर्षोपरि ज्वलद्दीपं हृतयोगेन साधकः ।

दद्याद्वा तैलयोगेन वर्जयेत् सार्षपादिकम् ॥

हृतेन सार्वभौमः स्यान्नैले सिद्धिं विनिर्द्दिशेत् ।

यावन्ति श्रीर्षलोमानि दीपो दहति भाविनि ॥

तावत् काष्ठं वसेत्स्वर्गं तस्मात् पात्रं त्रिवर्जयेत् ।

लोमदाशोद्धवं गन्धं घ्रात्वा देवो प्रभोदति ॥

तस्मात् प्रयत्नतः क्षुर्यात् श्रीर्षोपरि ज्वलन्निष्ठाम् ।

निर्व्याणि मृत्युमाप्नोति नीयमाने प्रदीपके ॥

तस्मात् प्रयत्नतो नीत्वा ज्वालयेद्दीपकं बुधः ॥

ततः शोणितं चतुर्धा विभज्य, - आग्नेये, - विदारिकायै नमः,

नैष्ठिके,-पापराक्षस्यै नमः, वायव्यां,-पूतनायै नमः, ऐशान्यां,-
काशिकायै नमः, इति दद्यात् ।

योगिनीतन्त्रे,—

विदारौ-पापराक्षस्यौ पूतना काशिका तथा ।

आग्नेयादिकोणे तु यजेत्तत्र समाहितः ॥

ततः स्तुथात् ।

त्रिनेत्रे विकराणां च मुण्डमाणाविभूषिते ।

सर्वांसुरक्षतांस्ते त्वं खड्गखड्गाङ्गधारिणि ॥

महिषघ्नि महामाये दैत्यदर्पनिमृदनि ।

हागलेन वशिं दक्षिं गृहाण हरवक्षसे ॥

इमं हागवशिं देवि गृहीत्वा काशराचिके ।

प्रीता भव महाकाशि रक्ष मां देवि चण्डिके ॥

इति पुण्याञ्जलिं दत्त्वा धूपं निवेद्य, नागावाद्येन कोलाहलं कुर्यात् ।

स्वगाभीयास्तृगदाने तु सहस्रवार्षिकी दक्षिः ।

तत्र मन्त्रः,—

ॐ ह्रीं ह्रीं किलि किलि काशिके स्वगाभरुधिरं गृह्य गृह्य ।

रक्तप्रिये प्रचण्डाधिसुण्डमाणाविभूषिते ।

स्वगाभास्तृक्प्रदानेन सर्वशान्तिं कुरुष्व मे ॥

एतच्च ब्राह्मणेतरैर्देयम् ॥

अथ महिषे विशेषस्तवम् ॥

काशिकापुराणे,—

सुजातं मनुजं दीप्तं पूर्वैऽग्निं निघताग्रमम् ।

मांसमैशुनभोगहीनं सक्चन्द्रनोक्षितम् ॥

कालोत्तरासुखं तं तु तदङ्गेष्वङ्गदेवताः ।

पूजयेत्तं च नास्तीति तु दैवतेन च मानुषम् ॥

अन्येषां महिषादीनां वस्त्राणामथ पूजनात् ।

काथो मेध्यत्वमाप्नोति रक्तं गृह्णाति वै श्रिया ॥

महिषादयस्तु,—

महिष-सिंह-सरभ-व्याघ्र-गण्डक-कृष्णसाराः, न तु ह्यगादयः,
तानेवोपक्रम्याभिधानात् ॥

तं ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्माणं तन्नासायास्तु मेदिनीम् ।

कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वतोमुखम् ॥

ज्योतींषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।

सुखाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणगण्डतः ॥

वामगण्डे तथा वज्रं घीवायां समवर्त्तिनम् ।

केशाग्रे निर्वाति मध्ये भ्रुवोऽपि प्रचेतसम् ॥

नासामूले तु शसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।

हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठेद्दिमम् ॥

यथा वाहं भवान् देष्टि यथा वहसि चण्डिकाम् ।

तथा मम रिपून् हिंस्य शूभं वह सुखापकम् ॥

यमस्तु वाहनस्त्वं तु वररूपधराव्ययम् ।

आयुर्विन्तं यशो देहि काशराय नमोऽस्तु ते ॥

महिषदाने श्रतवार्षिकी दुर्गाप्रोतिः फलं, महिषो यमदैवतः ।

सर्वमन्यत् प्रोक्षणादिकं ह्यगादयः कर्त्तव्यम् ।

कालरात्र्या मन्त्रोद्धारमाह । कालिकापुराणे,—

नेचबीजस्य मध्यन्तु दिरावर्त्थं प्रयोजयेत् ।

ततोऽनु कालि कालीति विकटदंष्ट्रे ततः पदं ॥

हान्तादि-नवतीथेन स्त्ररेणैकादशेन तु ।

योजितौ नादबिन्दुभ्यां द्वौ पञ्चादिनिधोजयेत् ॥

फेत्कारिणिपदं तस्मात् खादय च्छेदयेत्यतः ।

सर्व्वदुष्टानि च ततो दिर्मारयामुकं ततः ॥

खड्गेन क्षिन्वि क्षिन्वीति ततश्च क्लिप्ति क्लिप्तीति ।

ततश्चिकि चिकीत्येवं ततः पिव पिबेति च ॥

ततोऽनु इधिरं सेति स्फौं स्फौं किरिकिरीति च ।

कालिकायै नम इति कालरात्र्यास्तु मन्त्रकः ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।

कालरात्रिः स्वयं तस्मिन्निषीदत्यरिहानये ॥

नेचबीजं ऐं ह्रीं श्रीं इति कालिकापुराणे उक्तं तस्य मथं
ह्रीमित्यर्थः, ततो जयदुर्गामन्त्रं किञ्चिज्जपित्वा अर्घ्योदकेन जपं
समर्पयेत् ।

तथा बलिदानानन्तरं कालिकापुराणे,—

जपं समाप्त्यभेत् पश्चात् पूर्व्ववक्ष्यानतत्परः ।

इत्येन सजमादाय चिन्तयेन्मनसा शिवाम् ॥

ततो जयदुर्गामन्त्रेण तिलैर्होमः कार्य्यो यथा,—

होमश्च सतिलैराज्यैर्वांसैर्व्वाथ समाचरेत् ॥

ततः,— अथ दुर्गामहोत्सवे सर्व्ववाधाविनिर्मुक्ति-धनधान्यसुता-

नित्यत्वकामः श्रीदुर्गाप्रीतिकामो वा श्रीमार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं
देवीमाहात्म्यं ओष्यामि कीर्त्तयिष्ये वा इति सङ्कल्प्य देवी-
माहात्म्यस्य अवणं कीर्त्तनं वा कुर्यात् । ततः प्रदक्षिणीकृत्य पञ्च
प्रणामान् कुर्यात् ।

कालिकापुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्या चम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
सप्तधावर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान्तु साधकः ।
पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ॥
अन्यानपि यथाशक्ति प्रणामान् कुर्यात् ॥
आयुर्देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
प्रचण्डे पुत्रदे नित्यं सुप्रीते सुरनायिके ।
कुलोद्योतकरे चोद्ये जयं देहि नमोऽस्तु ते ॥
रुद्रचण्डे प्रचण्डाऽसि प्रचण्डवल्लभाग्निनि ।
रक्ष मां सर्वतो देवि विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥
दुर्गेष्त्तारिणि दुर्गे त्वं सर्वाशुभनिवारिणि ॥
धर्मार्थमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥
दुर्गे दुर्गे महाभागे चाहि मां शरणप्रिये ।
महिषासृक्प्रदोक्षन्ते प्रणतोऽस्मि प्रसीद मे ॥
हर पापं हर क्रोधं हर शोकं हरासृजम् ।
हर रोगं हर शोभं हर वामं हरप्रिये ॥

काक्षि काक्षि महाकाक्षि काक्षिके पापहारिणि ।
 धर्मकामप्रदे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
 संयामे विजयं देहि धनं देहि सदा गृहे ।
 धर्मकामार्थसम्पत्तिं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 महिषघ्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमाक्षिणि ।
 आयुरारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 आयुर्ददातु मे काक्षी पुत्रान् देवी सदाश्रिता ।
 धनं देवी महामाया नारसिंही यशो मम ॥
 शिरो मे चण्डिका पातु कण्ठं पातु महेश्वरी ।
 हृदयं पातु चामुण्डा सर्व्वतः पातु काक्षिका ॥
 आन्ध्यं कुष्ठञ्च दारिद्र्यं रोगं शोकञ्च दाहणम् ।
 बन्धु-स्वजन-वैराग्यं दुर्गे त्वं हर दुर्गतिम् ॥
 राक्ष्यं तस्य प्रतिष्ठा च लक्ष्मीस्तस्य सदा स्थिरा
 प्रभुत्वं तस्य सामर्थ्यं यस्य त्वं मस्तकोपरि ॥
 धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सफलं जीवितं मम ।
 आगताऽसि यतो दुर्गे माहेश्वरि मदाश्रयम् ॥
 अर्थं पुण्यञ्च नैवेद्यं मास्यं मलयवाशिनि ।
 गृहाण वरदे देवि कल्याणं कुरु मे सदा ॥

ततः पूजां समर्पयेत् ॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं महेश्वरि ।
 यदर्चितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
 यहीतुं शारदीं पूजां मर्त्यमण्डलसंस्मिताम्

वष्टिबो त्वां नमाम्यद्य स्वयमर्थं प्रयच्छताम् ॥

कायेन मनसा वाचा तप्तो नान्या गतिर्मम ।

अन्तःकारेण भूतानां द्रष्टुं त्वं परमेश्वरि ॥

ततो रात्र्यर्द्धे पूर्ववत् षोडशोपचारैः पूजा कार्या ।

यथा,—

वष्टिभिर्गन्धपुष्पाद्यैर्महाविभवविस्तारैः ।

रात्र्यर्द्धे पूजयेद्देवीं जगन्मातरमम्बिकाम् ॥

गौड़ीयास्तु,— अष्टमौनवमीवन्धिकाले भूतशृङ्गादिकं कृत्वा,
चामुण्डारूपं चिन्तयित्वा, षोडशोपचारैः सम्पूज्य, वष्टिद्योगिनीं च
पूजयित्वा वष्टिं ददति ॥ ध्यान्तु,—

काक्षी कराक्षवदना विजिष्कान्ताशिपाग्रिनी ।

विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमास्त्राविभूषणा ॥

द्वीपिचर्मापरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।

अतिविस्तारवदना जिह्वाक्षजनभौषणा ॥

निमग्ना रक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥ इति ।

एवं नवम्यामष्टमौविधिना पूजा कार्या प्रभूतवष्टिदानञ्च ।

कुमारीः सम्पूज्य भोजयेत् ।

देवीपुराणे,—

न तथा तुष्यति शिवा होम-दान-जपेन तु ।

कुमारीभोजनेनापि यथा देवी प्रसीदति ॥

ततो दक्षिणां दद्यात् ।

अन्ये तु,— दशम्यां विसर्जनं कृत्वा दक्षिणा देयेत्याहुः, तन्मन्त्रम्

आङ्गादौ विसर्जनात् प्राग्दक्षिणाया बृहत्वात् अन्यत्रापि तथैव
न गच्छतात् ।

किञ्च काशिकापुराणे पविचारोद्वेगे दक्षिणानन्तरं देव्या
विसर्जनमुक्तम् ॥

यथा,—

पविचारोद्वेगे वृत्ते दक्षिणान्तु प्रदापयेत् ।

द्विरष्टं गां तिस्रं धेनुं वस्त्रं वा शाकमेव वा ॥

ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वाभिः प्रतिपत्तिभिः ॥

गारदीयदुर्गापूजाफलं तथैव,—

कृत्वैवं परमामाप्नुर्जिर्वृत्तिं चिदिवौकसः ।

एवमन्त्रैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ॥

विभूतिमतुषां सन्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥ * ॥

अथ दशम्यां कृतनित्यक्रियो भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा पञ्चोपचारै-
र्देवौमभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदर्चितम् ।

पूर्णं भवतु तत्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥

ततो निर्वाणवासिन्यै नम इति निर्वाण्येन घटोपरि पूजयेत् ।

काशिकापुराणे,—

योगिसुद्रां प्रदर्श्याय निर्वाण्यं दिग्नि शुचिनः ।

चण्डेश्वर्यै नम इति निक्षिप्याय विसर्जयेत् ॥

विसर्जनमनेनैव मन्त्रेण शृणु भैरव ।

उत्तिष्ठ देवि चण्डेन शुभां पूजां प्रयच्छ च ॥

कुद्वय मम कक्षाणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं परमेश्वरि ॥
यत् पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ।
ब्रज त्वं स्रोतसि जले तिष्ठ गेहे च भूतये ॥

इति मन्त्रेण देवीं स्थापयित्वा,—

शङ्खन्तुर्यनिगादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा ।
धूलिकर्दमविशेषैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।
भगलिङ्गक्रियाशब्दैः क्रीडयेयुरक्षं जनाः ॥

इति जलसमीपं गयेत् । जलस्थापनमन्त्रस्तु तत्रैवोक्तः,—

निमज्ज्याम्भसि समूज्य पचिका वर्जिता जले ।
पुत्रायुर्धनवृद्ध्यर्थं स्थापिताऽसि मया जले ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण देवीं संस्थापयेज्जले ।

मया समूज्याम्भसि निमज्ज्य पचिका जले वर्जितास्त्वक्ता
अतस्त्वमपि पुत्रादिवृद्ध्यर्थं स्थापिताऽसि जले, इति मन्त्रार्थवशात्
स्वयं जलं प्रविश्यैव स्थापयितव्या । ततो जलक्रीडां कृत्वा
यदमागत्य अष्टिद्रुमवधार्थं शान्थाग्नौः—प्रशस्तिवन्दनादिकं
मङ्गलमाचरेत् ।

श्रीगोविन्द-पदहृद-वन्दना-गन्दितात्मना ।

गोविन्दामन्दकतिना दुर्गाच्चाकौमुदी कृता ॥

अथ खञ्जनदशनम् ।

तत्र दुर्गोत्सवानन्तरं खञ्जनं पश्येत् । यथा संवत्सरप्रदीपे,—

हत्वा नीराजनं राजा वल्लहूँ यथावसन् ।

शोभनं खञ्जनं पश्येज्जल-गो-गोष्ठवन्निधौ ॥

यत्तु,—

हस्तगतेऽम्बुजबन्धौ यस्यां दिशि खञ्जनं नृपः पश्येत् ।

तस्यां गतस्य नृपतेः क्षिप्रमरातिर्विश्रमुपैति ॥

इति ज्योतिषे हस्तार्के खञ्जनदर्शनमुक्तं तत्समुच्चये फलाति-
शयार्थम् ।

ज्योतिषे,—

मङ्गल्ये खञ्जनं दृष्ट्वा पुण्ये स्थाने मनोरमे ।

शुभं स्यादशुभं ज्ञेयं विपरीते न संशयः ॥

तथा,—

अस्त्रासु गोषु गज-वाजि-महोरगेषु

राज्यप्रदस्य कुशलः शुचिश्चादलेषु ।

भस्मास्थिकाष्ठतुषलोमदण्डेषु दृष्टो

रिष्टं ददाति वज्रघ्नः खलु खञ्जरीटः ॥

अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।

शान्तिं कुर्यात् कुर्याच्च स्नानं सर्वौषधिजलैः ॥

अथ खञ्जनदर्शने मन्त्रं पठित्वा प्रणमेत् ।

ॐ अग्नोकस्य विशोकस्य गन्दीशः पुष्टिवर्द्धनः ।

मङ्गलवृद्धो मणिपीवः स्वस्तिकण्डोऽपराजितः ॥

खञ्जनाय नमस्तुभ्यं सर्वार्थभौष्ट्रप्रदाय च ।

गौतमकण्डाय भद्राय भद्ररूपाय ते नमः ॥

भद्रस्यं देहि मे भद्रमाग्रां पूरय पूरकः ।

सखिकोऽपि सुदः सखि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥

नारायणशरीरोत्प संवत्सरशुभप्रद ।

नीलकण्ठ महादेव खञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥

वासुदेवस्वरूपेण सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽपि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त-
मदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।

त्वं दृश्यसे प्रादृषि निर्गतायां

त्वं खञ्जनासुर्यमयो नमस्ते ॥

अथाग्निशुक्लपत्रे निषिद्धेतरदिने त्रीहिपाकनिमित्तकं आहुं
कार्यम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

त्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना आहुं कथञ्चन ॥

पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नरोत्तम ।

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा चयोदशी ॥

एतांस्तु आहुकाष्ठान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

त्रीहिपाके चेत्यनेन नित्यआहुं विधायाकरणे प्रत्यवायो
दर्शितः । न तावाद्यावित्यनेन तु आहुकरणे अशुद्धस्य द्रव्यस्य
भक्षणे प्रत्यवायान्तरं १[दर्शितं । तेन महागुरुनिपातेऽधिकाराभावात्

आङ्गाकारणे प्रत्यवायो नास्ति ।] किन्त्वशुद्धद्रव्यभक्षणे प्रत्यवायात्
तदुपयोगो न कार्यः । अत्र आङ्गाकारणित्युपसंहारात् त्रीहिपाक-
काले यवपाककाले चेति मन्तव्यं । यच्च शरदसन्तस्य ।

यथा परिशिष्टप्रकाशधृता अतिः,—

गृहमेधी त्रीहियवाभ्यां शरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनौ
वर्षासु ॥

यद्यप्यत्र पाकपदेन काष्ठो लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य पाकस्यैव
निमित्तत्वं प्राधान्यात् अन्यथा नागामुनिवचनेषु त्रीहिपाकपदे-
नाभिधानमयमश्वत्थं स्यात् । अतएव,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुग्रीभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

एतच्च कार्त्तिके न कर्त्तव्यम् ।

नवाक्षं नैव नन्दायां न च सुप्ते जगार्द्धने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि तुङ्गायां न कदाचन ॥

इति निषेधात् ।

न चैतद्वचनं मार्गशीर्षविहितनवश्राद्धिमागमनिमित्तकआङ्ग-
मात्रविषयं नवाक्षत्वाविशेषात् ।

अतएव कामधेनुकृता,—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुग्रीभनम् ।

गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥

इत्यभिधाय,

तेन देवान् पितृन्सर्वान् तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनमाश्विनमासीयतिथिस्तथे लिखितम्
अतएव शुक्लपक्ष एवैतच्छ्राद्धं ग्रीष्मभावे हेमन्तिकेनापि कार्यमाव-
श्यकत्वात् ।

अतएव बौधायनः,—

आ ग्रीहिपाकाद्यवपाकं नाद्येति आ यवपाकाद्ग्रीहिपाकमिति ।
ग्रीहिपाकं ग्रीहिपाकनिमित्तकश्राद्धमित्यर्थः ।

तथा परिशिष्टे,—

शरदसन्तथोः केषिज्वयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः कृतः ॥

यज्ञतुल्यन्यायात् श्राद्धमपि तदा च तन्वेषैकम् ।

अथ कोजागरः ।

शिङ्गपुराणे,—

आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तक्षीमिन्द्रमैरावतस्थितम् ।

सुगन्धैर्निशि सदेशो अक्षैर्जागरणं चरेत् ॥

जागरणमित्यनेनैव प्राप्तौ निशीति कौमुदीसंज्ञार्थं । सुगन्धैः
शोभनगन्धैरिति पूजायां गुणः, निशीति सदेशेनान्वयः, अन्यथा
जागरणत्वेन निशाकाभात् निशीत्यस्य वैयर्थ्यात् । अथ च यस्मिन्
दिने रात्रियोगस्तत्रैव तक्षीपूजा दिनदये रात्रौ तिथिज्ञाने
प्रदोषव्यापिनौ याज्ञा ।

यथा हेमाद्रिखितं वचनम्,—

प्रदोषव्यापिनी चाद्या तिथिर्नक्तप्रते सदा ।

प्रदोषोऽस्मान्मासं नादिकानां चतुर्दशम् ॥

चतुर्दशमष्टावित्यर्थः । दिनद्वये प्रदोषव्यापिले युष्मादरेण व्यवस्था । न चात्र विसन्ध्याव्यापिनीति वचनावकाशः तदचनस्य षष्टिदण्डात्मकतिथिविषयतया प्राक्किरूपितत्वात् । एवञ्च यस्मिन् दिने शष्ठीपूजा तस्मिन् दिने जागरणं कार्यम् ।

श्लोके,—

निशीथे वरदा शष्ठी को जागर्त्तीति भाषिणी ।

जगत्प्रक्रमते तत्र शोकचेष्टावशोकिनी ॥

तथा तत्रैव शष्ठीवाक्यम्,—

नारिकेलजलं पीत्वा अक्षक्रीडां समाचरन् ।

तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्ति महीतले ॥

अक्षक्रीडामाचरन् को जागर्त्ति तस्मै वित्तं प्रयच्छामीत्यर्थः ।

तथा,

नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

बन्धून् पूजयेत्तैश्च स्नानं तदग्रनो भवेत् ॥

पितृर्चनं आहुं कान्यं तत्र यस्मिन् दिने पूर्वार्धे पूर्णिमा^१ तत्रैव, शुक्लपक्षविहितत्वात् ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

नारदीये,—

सुवर्णमेवतुल्यानि सर्व्यदानानि चैकतः ।
 एकतः कार्तिको मासः सर्व्यया केशवप्रियः ॥
 व्रतेन न क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्व्वद्विद्वृतः ॥
 यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
 कार्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
 जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपाख्यितम् ।
 भस्मीभवति तत्सर्व्वमकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥
 कार्तिके नार्चितो यैस्तु भक्तियोगेन केशवः ।
 नरास्ते नरकं यान्ति यमदूतैः स्र यग्निताः ॥
 गवां कोटिप्रदानेन स्वर्णकोटिषु यत्फलम् ।
 तत्फलं कोटियुणितमेकाहे केशवार्चनात् ॥

भविष्ये,—

आमिषं मैथुनञ्चैव कार्तिके मासि यस्त्वजेत् ।
 सर्व्वकाष्ठकृतं पापं दुष्कृतं चापकर्षति ॥
 तुल्या-मकर-मेघेषु प्रातः स्नानं विशेषतः ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

अथ राशुल्लेखात् खौरो मासः, दुष्कृतं दुर्निमित्तमित्यर्थः ।
 ब्रह्मचर्य्यं स्त्रीपरित्यागः । चयाणां मिश्रितानामेव महापातकनाशः
 फलं न तु प्रत्येकम् ।

कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे पापमोचनक्रियायामधिकारिविशेषणतया
सर्वेषां समुच्चयेन साधनत्वावगमात् । अरुण्यैकहायन्या गवा सोमं
क्रीणातीतिवत् ।

ब्रह्माण्डे,—

तुलायां तिस्रस्तैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम् ।

सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमानभिजायते ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां सोल्लया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि स साक्षयफलं लभेत् ॥

विप्रवेशानि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिको यस्य गच्छति ।

देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम् ॥

मण्डपे विष्णुमृष्टे इत्यर्थः । व्रतं प्राजापत्यादि । उपवासोऽपि
एकान्तरोपवासादिः । नियमः शाकमूलाहारादिः । कार्त्तिकोऽच
सौरः तुलां प्रकृत्याभिधानात् ।

गारुडे ब्रह्मोवाच,—

व्रतानि कार्त्तिके वक्ष्ये स्नात्वा विष्णुं प्रपूजयेत् ।

एकभक्तेन भक्तेन मासं चाद्याचितेन वा ॥
 दुग्धमूलकजाद्यैर्वा उपवासेन वा नयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्तकासो हरिं व्रजेत् ॥

तथा स्कान्दे,—

यो नरः कार्तिकं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।
 अश्वमेधफलं प्राप्य वज्रिलोके महीयते ॥

भविष्ये,—

उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यादिष्णवे नरः ।
 स सर्वं कुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमाशिकाम् ।
 चण्डिकायतने भक्त्वा स हि सूर्योपमां व्रजेत् ॥
 नवम्यान्तु विशेषेण भक्तिब्रह्मासमन्वितः ।
 यावद्यो दीपसंख्यास्तु तैलेनापूर्य्य बोधिताः ।
 तावद्युगसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥
 ददाति कार्तिके यस्तु सूर्यायतनदीपकम् ।
 अद्याहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

बोधिता ज्ञातिता इत्यर्थः ।

स्कान्दे शिववाक्यम्,—

प्रदीपमाणां यः कुर्यात् कार्तिके मासि वै मम ।
 अश्वसाने च दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥
 नाशपत्यञ्च लभते दीप्यते च रविर्यथा ।

नन्दिपुराणे,—

थो नरः कार्त्तिके मासि मांसन्तु परिवर्जयेत् ।
संवत्सरस्य क्षभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

तथा,

तुला-मकर-नेषेषु थो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कौर्त्तिमायुर्द्युगो वलम् ॥

नारदीये,—

थः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पञ्चभोजनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
भोजनं पञ्चपत्रेषु महापातकनाशनम् ।
कार्त्तिके सुक्तिदं प्रोक्तं ब्रह्मपत्रेषु भोजनम् ॥
ब्रह्मपत्रं पञ्चाशपत्रम् ।

नारदीये,—

निष्यावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
थो भक्षयति विप्रेन्द्रश्चण्डालादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषन्तु भक्षयेत् ।
निष्यावं वा सुनिश्रेष्ठ यावदाहृतनारकी ॥
कदम्बानि पटोत्तानि वार्त्ताकुसुमितानि च ।
न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने ।
शतजन्मार्जितं पुण्यं दहते नात्र संग्रहः ॥

निष्पावो देवधान्यं, राजमाषो वरवटः । कश्चित् कण्ठमा-
नीति पठित्वा कलन्वी शाकभेदमिति व्याचष्टे ।

लैङ्गे,—

कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

अपामार्गपक्षवच्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥

ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् ।

ग्रीवांस्य वैष्णवान् विप्रान् शिवलोके महीयते ॥

अवश्यमेवेत्यनेन स्नानस्य नित्यत्वमुक्तं अन्यथा वैयर्थ्यात्, अपा-
मार्गभ्रामणं तु मङ्गलार्थम् ।

नामान्युक्तानि भविष्ये,—

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चाम्बकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतचयाय च ॥

श्रीकुम्भराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रशुभाय वै नमः ॥

एकैकस्य तिस्रैर्मित्रान् दद्यात् श्रीं स्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्पश्चादेव नश्यति ।

लैङ्गे,—

नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यत् कुर्यात् शिवतुष्टये ।

न तत्कृतुग्रतेनापि प्राप्यते पुण्यमौदृग्रम् ॥

नक्तं रात्रौ शिवसुहिष्यं यत्किञ्चित् पूजादिकम् कर्त्तुं करो-
तीत्यर्थः । अत्र भौमवारे चिचानक्षत्रयोगे फलान्तिग्रयः ।

यथा भविष्ये,—

कार्तिके भौमवारे तु चिचानक्षत्रचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥

राजमार्त्तण्डे,—

रात्रौ चतुर्दशीं कृत्वा चिचानक्षत्रतुलान्विताम् ।

उपोष्य स्वर्गमाप्नोति हेतुकेश्वरसन्निधौ ॥

विमुक्ता भौमवारेण चिचभेण तथैव च ।

तिथिरेव सदा पूज्या नात्र कार्या विचारणा ॥

अतएव रात्रिपूजाविधानात् यस्मिन् दिने रात्रौ चतुर्दशी
तथैव पूजादिकम् । उभयदिनस्याभेदोदया चतुर्दशीति युग्म-
वचनाद्भवत्या । विशेषस्तु चतुर्दशीनिरूपणे प्रागेव द्रष्टव्यः ।

भविष्ये,—

कुजचिचगता भूता अक्षिता या तु कार्तिके ।

वशिष्ठ आज्ञवीक्षानात् सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥

शेङ्गे,—

दीपमाक्षां तथा कृत्वा चतुर्दक्षां शिवायतः ।

चतुष्पथे च नद्याश्च चतुरेषु गृहेषु च ॥

एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ।

अत्र च शस्त्रहतानामुक्तादानमन्त्रेणान् दर्शयति ।

ग्रस्ताग्रस्तहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

इति मन्मथिङ्गात् । अत्राचारात् चतुर्द्वाकभक्षणं कुर्वन्ति ।

पञ्चप्रेतोपाख्यानञ्च शृण्वन्ति,—

ततः प्रेतचतुर्द्वां प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।

यः शृणोति नरो भक्त्वा न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥

इति संवत्सरप्रदीपलिखितेतिहासमुच्चयवचनात् ।

उपाख्यानं यथा तत्रैव,—

अथ प्रेतचतुर्द्वाग्रतकथा ।

ग्रतत्पगतं भीमं बद्धं कुरुपितामहम् ।

मूर्ध्ना प्रणम्य विश्वात्मा पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ॥

युधिष्ठिर उवाच,—

केन कर्मविपाकेन प्रेतत्वमुपजायते ।

केन वा मुच्यते तस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

भीम उवाच,—

अहन्ते कथयिष्यामि सर्वमेतदशेषतः ।

यच्छ्रुत्वा न पुनर्मोहमुपयास्यसि पुत्रक ॥

येन वै जायते प्रेतो येन सैव प्रमुच्यते ।

प्राप्तोऽथ नरकं चोरं दुस्तरं दैवतैरपि ॥

सततं 'कीर्त्तनाद्यस्य पुच्छतीर्यातुकीर्त्तनात् ।

मानवाः संप्रमुच्यन्ते प्रपन्नाः प्रेतघोनिषु ॥

श्रूयते हि पुरा वत्स ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
 नास्मात् सान्त्तपनः स्थातस्तपोऽर्थं वनमाश्रितः ॥
 स्नाध्याययुक्तो होमेन योगयुक्तश्च योगवित् ।
 तपोजप्यविधानेन युक्तः काष्ठक्षयेण सः ॥
 युक्तः श्रमदमाभ्याश्च चान्द्या युक्तश्च धर्मवित् ।
 ब्रह्मचर्य्यं समायुक्तो युक्तश्च परिमार्दवे ॥
 युक्तः कार्य्येषु मैत्रेषु वेदयुक्तः स्वकर्म्मवित् ।
 परलोकभये युक्तः सत्यश्रौचश्च नित्यश्रः ॥
 युक्तो मधुरवाक्येषु युक्तश्चातिथिपूजने ।
 दृज्यायोगेन संयुक्तो युक्तो दन्दविवर्जने ॥
 योगाभ्यासे सदायुक्तो संसारविजिगीषवान् ।
 परं धर्मं समाश्रित्य गन्तुमिच्छन् परं पदम् ॥
 एवंवृत्तः सदाचारो मोक्षाकाङ्क्षी जितेन्द्रियः ।
 बह्वन्यब्दानि विजने वने तस्य गतानि वै ।
 तस्यैकदा मतिर्जाता तीर्थाभिगमनं प्रति ॥
 स तीर्थं विधिवत् स्नात्वा भास्करस्योदयं प्रति ।
 कृतजप्यनमस्कारः पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥
 स कदाचिदथापश्यत् पञ्च प्रेतान् स्वभौषणान् ।
 घोरकण्डकिते देव्यो निर्जने वृक्षवर्षिते ॥
 तान् दृष्ट्वा विह्वताकारान् घोरानत्यन्तभौषणान् ।
 ईषत्सन्वत्सहस्रस्यस्यौ नेत्रे निमील्य वै ॥
 अवसन्नस्य ततो धैर्य्यं चासमुत्सृज्य दूरतः ।

पप्रच्छ खिग्धया वाचा के यूयं विहता भृशम् ॥
 किञ्चाशुभं कृतं कर्म येन प्राप्ताः स्म वैहताम् ।
 कथं वा चैकतः सर्व्वे प्रस्थिताः कुत्र वा पुनः ॥

प्रेता ऊचुः,—

क्षुत्पिपासाहिता नित्यं परं दुःखं समान्विताः ।
 हतभाग्या वयं सर्व्वे नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥
 न जानौमो दिशं तात विदिशं वापि दुःखिताः ।
 कुत्र गच्छामहे मूढाः पिशाचाः कर्मजा वयम् ॥
 न माता न पितास्माकं प्रेतत्वं कर्मभिः स्वकैः ।
 गताः स्मः सततं तात दुःखोद्देगसमाकुलाः ॥
 सन्दर्शनेन ते ब्रह्मन् ह्लादितास्तर्पिता वयम् ।
 मुहूर्त्तं तिष्ठ वृक्षामो वृत्तान्तं सर्व्वमादितः ॥
 मम पर्य्युषितो नाम एष सूचिसुखः स्मृतः ।
 ग्रीव्रगो रोहकश्चैव पञ्चमो लेखकस्तथा ॥

ब्राह्मण उवाच,—

प्रेतानां कर्मजातानां नाम्नां वै सम्भवः कथम् ।
 नाम्नां वै कारणं ब्रूहि प्रेतत्वस्य च कारणम् ॥

प्रेता ऊचुः,—

मया स्वादु सदा भुक्तं दत्तं पर्य्युषितं द्विजे ।
 एतत् कारणमुद्दिश्य नाम पर्य्युषितं मम ॥
 सूचिता वहवोऽनेन विप्राह्वयार्थाभिकाङ्क्षिणः ।
 कारणेनामुना ब्रह्मक्षेप सूचिसुखः स्मृतः ॥

ग्रीष्मम् गच्छति विप्रेष याचितः शुभ्रितेन वे ।
 अनेन कारणेनास्य ग्रीष्मगो नाम कीर्तते ॥
 एकाकी मिष्टमन्नाति शास्त्रामास्य नित्यशः ।
 ब्राह्मणानां भवेनैव रोक्षकसेन चोच्यते ॥
 पुराणं मौनमाख्याय याचितो विस्मयेनशीम् ।
 तेन कर्मविपाकेन लेखको नामतः कृतः ॥
 मेष्ट्रेण लेखको याति रोक्षकः पर्वतामनः ।
 ग्रीष्मगः पशुतां प्राप्तः सूचकः सूचिवकताम् ॥
 उचितः कर्मवशीवः पश्य रूपविपर्ययम् ।
 सर्वं च विहताकारा सम्बोधास्योक्तोदराः ॥
 वृद्धवृषणदन्ताश्च चकाचा निन्दिता वयम् ।
 प्रेतत्वं कर्मणा येन प्राप्तं नामानि च दिज ।
 एतन्ते सर्वमाख्यातं प्रेतत्वनामकारणम् ।
 यदि ते अवणे अद्वा पृच्छ मां यद्यदिच्छसि ॥

ब्राह्मण उवाच,—

ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे चाक्षरमूलकाः ।
 युष्माकमपि चाक्षरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

प्रेता ऊचुः,—

शृणु चाक्षरमस्माकं सर्ववत्त्वविगर्हितम् ।
 यच्छ्रुत्वा निन्दसे ब्रह्मन् भूयो भूयश्च कुत्सितम् ।
 क्षेममूषपूरीषेण योषिताश्च मलेन च ।
 उच्छिष्टैश्चैव वान्मैश्च प्रेतानां भोजनं भवेत् ॥

गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रकीर्णच्छिष्टकानि च ।
 मखिनानि सशोकानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीषु जग्धानि गौर्णानि वान्तान्युच्छिष्टकानि च ।
 मखिनानि सुपूतीनि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 यस्मिन् शौचं गृहे नास्ति न सत्यं न च संयमः ।
 पतितैर्दस्युभिर्योगः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 बलिमन्त्रविहीनानि होमहीनानि यानि च ।
 स्वाध्यायव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 न खज्जा न च मर्यादा यत्र स्त्रीविजितो गृही ।
 गुरवो न च पूज्यन्ते प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 ['यत्र भेदारतिकोधा मित्रा शोको भयन्दमः ।
 आसक्त्यं कलहो हासः प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 प्रकीर्णभाण्डस्रोच्छिष्टं मखिनं धर्मवर्जितम् ।
 यद्गृहं नास्तिकाक्रान्तं प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 द्विधा मे जायते तात वदतो भोजनं स्वकम्] ।
 निर्विषः प्रेतभावेन पृच्छामि त्वां वृद्धव्रत ।
 यथा न भवति प्रेतस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥

ब्राह्मण उवाच,—

एकरात्रे स्त्रिरात्रे च कश्चिन्नाश्रयणैरपि ।
 ज्ञातेषु विविधैः पूतो न प्रेतो जायते नरः ॥

मिष्टाक्षयामदाता च सततं श्रद्धयान्वितः ।
 ज्ञातीनां भोजको नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 गोब्राह्मणसतीर्थानां साधूनाञ्च तपस्विनाम् ।
 सेवनेर्वन्दनैश्चापि न प्रेतो जायते नरः ॥
 यो यजेदश्वमेधेन दानं दद्याच्च शक्तिः ।
 कृत्वा न कीर्त्तयेद्भुञ्जते न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुपूजापरायणः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो दान्तो न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथि — गुरुपूजासु यो रतः ।
 जितेन्द्रियो जितक्रोधो न प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेता जघुः,—

'श्रुता वो विविधा धर्माः प्रेतत्वं येन जायते ।
 येः कृतेषु भवेत् प्रेतस्तत्त्वतो निगदस्व तत् ॥

ब्राह्मण उवाच,—

शूद्रास्तेनोदरस्तेन प्राणांस्त्यजति यो द्विजः ।
 मृतो वा पतितास्तेन स प्रेतो जायते नरः ॥
 'कृत्वाऽधर्मेण सन्यक्तं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 जग्ध्वा मोहात् वृथामांसं प्रेतो वै जायते नरः ॥
 देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं ब्रह्मस्वञ्च हरेत्तु यः ।
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ॥

१ ग, श्रुतारो ।

२ ख, पुस्तके कृत्वात्वादि चरयचतुष्कं नास्ति ।

मातरं पितरं भार्यां भगिनीं दुहितरं तथा ।
 अदृष्टदोषां त्यजति स प्रेतो जायते नरः ॥
 अथाज्याजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
 रतो वै शूद्रसेवायां स प्रेतो जायते नरः ॥
 न्यायापहर्त्ता मित्रधुक् परपाकरतः सदा ।
 विअभघाती क्रूरश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 ब्रह्महा हतघ्नो गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
 हर्त्ता हेमश्च भूमेश्च स प्रेतो जायते नरः ॥

भीष्म उवाच,—

एवं वदति विप्रेन्द्रे आकाशे दुन्दुभिस्त्रयः ।
 अपतत् पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महीपते ॥
 पञ्च दिव्यविमानानि प्रेतानामागतानि वै ।
 स्वर्गं गता विमानैस्ते पुष्पं संसेव्य तं मुनिम् ॥
 तस्य विप्रस्य संभाषात् पुण्यसङ्कीर्त्तनेन च ।
 तस्मात् सेवा द्विजाय्याणां तीर्थेभ्योऽपि गरीयसी ॥
 य इदं कीर्त्तयेत् सम्यक् प्रेतोपाख्यानमुत्तमम् ।
 शृणुयादापि यो भक्त्या न स प्रेतत्वमाप्नुयात् ॥
 इतिहाससमुच्चये पञ्चप्रेतोपाख्यानं समाप्तम् ।

अथ सुखराचिः ।

भविष्योत्तरे,—

तुषाराग्निगते सूर्ये अमावस्यां नराधिप ।
 क्षात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥

हत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिघोरगुडादिभिः ।

ततोऽपराह्नसमये चोषधेनगरे नृपः ॥

लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका लक्ष्माभिश्चापि वेक्ष्यताम् ।

तुषाराग्निगते इति प्राथिकप्रदर्शनमाचमम् । कदाचिद्दिवा
समाप्यामावस्यायां दिवाभागे तुषासञ्चारे तत्पूर्वदिने कन्यार्कं
पार्वणश्राद्धं लक्ष्मीपूजापि कर्त्तव्या पौर्णमास्यन्तगौणकार्तिक ए
लक्ष्मीसमुत्थानात् । अतएव राजमार्त्तण्डे तत्परशुक्लपक्षे केशवो-
त्थानमुक्तम् ।

यथा,—

अमावस्यां तुषादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

तस्मिन् शुक्ले ततो विष्णुस्तुषायामथ वृषिके ॥

तथा च ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके अमावस्यायां लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते वासातुराज्यनात् ॥

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाविधि ।

दीपवृक्षास्तथा कार्याः श्रद्धा देवगृहेषु च ॥

रथ्यापणश्रमशानेषु नदीपर्वतसानुषु ।

वृषमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥

कूटागारेषु चैत्येषु सभारानेषु चैव हि ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुचितान् ॥

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।

कूटागारो साङ्गजादिस्त्रापणगृहम् ।

भविष्योत्तरे आह्वात्परं सङ्गीपूजनसुक्तं संपूर्णमावस्याभि-
प्रायेणैव । यदा तु आह्वादिने प्रदोषेऽमावस्या न सम्भते तदा तत्-
पूर्वदिने प्रदोषेऽमावस्यायां सङ्गीपूजा ।

अतएव ज्योतिःशास्त्रम्,—

अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा सङ्गीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥

वासातुरातिरिक्तानां सर्वेषां दिवाभोजननिषेधोऽपि सङ्गी-
पूजादिन एव तदधिकृत्याभिधानात् । उभयदिने प्रदोषेऽमावस्या-
लाभे युग्मादरात्परदिन एव ।

तथाच ज्योतिषे,—

दण्डैकं रजनौयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि ।

तदा विज्ञाय पूर्वेषुः परेऽह्नि सुखरात्रिका ॥

दिनद्वये प्रदोषे दर्शाभावे तु पूर्वदिन एव रात्रिसम्बन्धादिति,
भविष्ये,—

सुखरात्र्यां प्रदोषे हि कुवेरं पूजयन्ति हि ।

तथा,—

एवं गते निशीथे तु नारीभिः खट्वशङ्कनात् ।

अः शीघ्रं वहिः कार्या समस्तञ्च यथाविधि ॥

निशीथि ईरात्रे गते शेषरात्रावित्यर्थः । मन्त्रसु प्रयोगे वक्ष्यते ।

तथा भट्टिञ्ज ॥

यमसुविधाः कास्ते प्रदीपोऽवसितास्तथे ।

उज्ज्वलाः सन्ध्यां वाचा कुम्भस्यार्चयेत् ॥

प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।

गोरोचनाक्षतक्षैव दद्यादङ्गेषु यत्नतः ॥

बन्धून् पुत्रभ्रात्रादीन् अबन्धून् भृत्यादीनित्यर्थः । उक्तादीपनन्तु
आहुतान्तरमेव प्रदोषे प्रतिपद्यपि कार्यं न तु लक्ष्मीपूजासाहि-
त्येन, उक्तादीपनस्य हि मन्त्रसिद्ध्यात् पितृविसर्जनमेव प्रयोजनं
तच्च आहुतान्तरमेवोचितं । किञ्च वक्ष्यमाणवचने आहुतानन्तर्या-
पादानात् ।

न च लक्ष्मीपूजावदानन्तर्यबाधे वचनान्तरमस्ति न च दर्शं
विधानास्मान्यचेति वाच्यम्, दर्शस्य प्राशस्त्यात्, अन्यथा दिनद्वये
प्रदोषे दर्शास्त्राभे लोप एवोक्तादानस्य स्यात् ।

अतएव ज्योतिषे,—

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितृणामात्मवाञ्छरः ।

प्रदोषसमये कुर्यादुक्तादीपनमुज्ज्वलम् ॥

भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उक्ताग्रहमचेतसः ।

निराग्राः पितरो यान्ति ग्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

आत्मवान् यत्नवानित्यर्थः, भूताहे भूतोपलक्षितदिने आहु-
तकृत्वा प्रदोषे दर्शस्त्राभात् ये कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव आहुतात्पूर्वं
विसर्जनात् निराग्रत्वाभिधानं सङ्गच्छते ।

यत्तु,— तुल्यसंख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उक्ताहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् ।

इति वचनन्तर्गतायां चतुर्हस्तामुक्तादानं यकम् ।

ग्रहाग्रहस्तृतायाश्च भूतानां भूतदर्शयोः, इति मन्त्रसि

यच्च आह्नमभिधाय,—

ततोऽपराह्नसमये घोषयेन्नगरे नृपः ।

लक्ष्मीः सङ्ख्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेक्षताम् ॥

इति भविष्योत्तरपुराणवचनं तदुल्काप्रायप्रदौपैतुल्काभिर्वा
लक्ष्मीवेष्टनाभिप्रायं न तु पितृविसर्जनार्थं तदिति । चेक्षतामिति
पाठे उल्काभिः पितृविसर्जनार्थं चेष्टा क्रियतामित्यर्थः तदाप्युल्का-
दानस्य आह्नानन्तर्यं सिद्धं लक्ष्मीपूजायान्तु आह्नानन्तर्यं प्रायिकं
प्रागुक्तवचनविरोधादिति प्रागुक्तम् ।

तदर्थं संचेपः ।

आह्नदिने आह्नं कृत्वा प्रदोषे उल्काभिः पितृविसर्जनं, लक्ष्मीपूजा
तु यस्मिन् दिने प्रदोषेऽभावस्था तत्रैव, दिनद्वये प्रदोषे तन्नाभे
युग्मादरात् परदिन एव, अन्नाभे तु पूर्वदिन एव रात्रिसम्बन्धादिति ।

अथोल्काविधिः ।

प्रदोषसमये उल्कात्रयमानीय संप्रोक्ष्य प्रज्वाल्य उल्कां गृही-
यात् । तच्च मन्त्रः,—

शस्ताशस्तहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं निर्दहेद्भोमवक्रिणा ॥

अथोल्कादानमन्त्रौ ।

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुक्षे मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्तो यान्तु परमां गतिम् ॥

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महाशये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्तन् प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥

महालये अश्वयुक्कृष्णपक्षे इत्यर्थः । अमावस्यायां दीपानभितः
प्रज्वाल्य लक्ष्मीं पूजयेत् ।

प्रथममुदङ्मुख आसने उपविश्य स्नाति वाच्य सङ्कल्पं कुर्यात्
ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वज्रधनधान्यसम्पत्तिकामः
प्रदोषसमये लक्ष्मीमहं पूजयिष्ये । ततो भूतशुद्धिं प्राणायामं
मातृकान्यासं कृत्वा सामान्यार्थं विधाय विघ्नवारणाय ॐ गणा-
नाम्बेति मन्त्रेण घटे गणेशमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

ततो दक्षश्चर्षिर्मन्त्रके विराट्कन्दो मुखे श्रीर्देवता इति विन्यस्य
कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।

ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां ऊं ।

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां फट् ।

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः ।

ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा ।

ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट् ।

ॐ वरदायै नमः कवचाय ऊं ।

ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् ।

इति ताक्षकचयं दिग्बन्धनञ्च कृत्वा पीठन्यासं विधाय इत्यक्ष-
मध्ये देवीं ध्यायेत् ।

आसीना सरसीरुहे स्निगतमुखी हस्ताम्बुजैर्विभ्रती

दानं पद्मलुनाभये च वपुषा सौदामिनीयन्निभा ।

सुक्तादामविराजमानपृथुजोन्मुक्तनोद्गाहिनी

पाद्यान्नः कमला कटाक्षविभवैरागन्दयन्ती हरिम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा सम्युज्य पूर्वोक्तविधिनार्थं पाद्यमाचमनीयञ्च
संस्नाप्य चन्दनाङ्किताष्टदक्षपद्मे प्राक्षयामे घटे वा पूजयेत् ।

अथ पीठपूजा ।

मध्ये,— आधारशक्तये नमः, कूर्माय, अनन्ताय, पृथिव्यै, सुमे-
रवे, चौरसागराय, श्वेतदीपाय, कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय, ज्ञानाय, वैराग्याय, ऐश्वर्याय ।

चतुर्दिक्षु,—

अधर्माय, अज्ञानाय, अवैराग्याय, अनेश्वर्याय ॥

मध्ये,—

शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, उं सोममण्डलाय, मं वज्रि-
मण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने, अं अन्त-
रात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

अष्टदिक्षु,—

विभूत्यै, उन्नत्यै, शान्त्यै,^१ पुष्ट्यै, कीर्त्यै, सन्नत्यै, व्युष्ट्यै, उत्थान्यै ।

मध्ये,— ऋष्यै नमः ।

ह्रीं यन्मासनाय नमः, इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पुनर्धात्वा

१ ख, ग, शान्त्यै इत्यत्र कान्त्यै । तथा ग पुस्तके, पुष्ट्यै, व्युष्ट्यै परद्वयं
नास्ति ।

पुष्पाञ्जलिना तेजोरूपां भगवतीं मण्डले संस्थाप्य मूलमन्त्रेण साव-
यवीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ गन्धद्वारामिति मन्त्रं पठित्वा भग-
वति सखि देवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव इत्या-
वाहनादिसुत्राः प्रदर्श्य देवताङ्गेऽङ्गन्यासं कृत्वा मूलमन्त्रेण पाद्या-
दिभिरुपचारैः पूजयेत् । मूलमन्त्रो यथा,—

कमलान्ते च वासिन्यै ततः स्नाहेति कीर्त्तयेत् ।

नमः पदादिको मन्त्रो महासहस्रा दशाक्षरः ॥

ततस्तत्पार्श्वे नारायणमष्टाक्षरनारायणमन्त्रेण पाद्यादिभिरुप-
चारैरभ्यर्च्यावरणानि पूजयेत् ।

आग्नेयादिकोणकेश्वरेषु,—

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः, ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्नाहा,
ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट्, ॐ वरदायै नमः कवचाय ऊं ।
चतुर्द्दिक्षु, ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् ।

पूर्वाद्यष्टपथेषु,—

वज्रायै, विमलायै, कमलायै, वनमालिकायै, विभीषिकायै,
मालिकायै, शङ्कर्यै, वसुमालिकायै ।

तदाष्टौ,—

इन्द्राय, अग्नये, यमाय, नैर्ऋताय, वरुणाय, वायवे, सोमाय,
ईशानाय, अनन्ताय, ब्रह्मणे नमः ॥ वज्राय, शङ्कर्यै, दण्डाय,
खड्गाय, पात्राय, अक्रुशाय, गदायै, शूलाय, चक्राय, पद्माय नमः ।

१ इति सम्युज्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । ततो दक्षश्चर्चिर्मस्तने ।

विराट् कन्दो सुखे, श्रीर्देवता इदि, धनधान्यादिसम्पत्तिविद्वये
लक्ष्मीमन्त्रजपे विनियोगः ।]

यथाशक्तिदशाक्षरलक्ष्मीमन्त्रं जपित्वा उज्ज्वलदीपहस्तो लक्ष्मीं
प्रदक्षिणैकतय पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदाऽसि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

ततः प्रणमेत् ।

माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।

आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥

ततः कुवेरमावाह्यं पाद्यादिभिर्द्व्यपचारैः समूज्य पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

धनदाय नमस्तुभ्यं निधौनामधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादेन धनधान्यादिसम्पदः ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
सुवेशो बान्धवैः सह भुञ्जीत । ततः प्रत्यूषे सर्वतः प्रदीपान्
पञ्चाक्षरं कृत्वा लक्ष्मीप्रतिकृतिं समूज्य गृहादक्षिः कुर्वीत ।
तन्मन्त्रमाह,—

पुष्पाञ्जलिना तेजोरूपां भगवतीं मण्डले संस्थाप्य मूलमन्त्रेण वाच-
यवीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ गन्धद्वारामिति मन्त्रं पठित्वा भग-
वति लक्ष्मि देवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव इत्या-
वाचनादिमुद्राः प्रदर्श्य देवताङ्गेऽङ्गन्यासं कृत्वा मूलमन्त्रेण पाद्या-
दिभिरुपचारैः पूजयेत् । मूलमन्त्रो यथा,—

कमलान्ते च वाचिन्यै ततः स्नाहेति कौर्त्तयेत् ।

नमः पदादिको मन्त्रो महालक्ष्म्या दशाक्षरः ॥

ततस्तत्पार्श्वं नारायणमष्टाक्षरं नारायणमन्त्रेण पाद्यादिभिरुप-
चारैरभ्यर्च्यारणानि पूजयेत् ।

आग्नेयादिकोणकेश्वरेषु,—

ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः, ॐ पद्मिन्यै नमः शिरसे स्वाहा,
ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट्, ॐ वरदायै नमः कवचाय ऊं ।
चतुर्दिक्षु, ॐ कमलरूपायै नमोऽस्ताय फट् ।

पूर्वार्वाद्यष्टपक्षेषु,—

वस्त्राक्यै, विमलायै, कमलायै, वनमालिकायै, विभीषिकायै,
मालिकायै, शङ्कर्यै, वसुमालिकायै ।

तदाह्ने,—

इन्द्राय, अग्नये, यमाय, नैर्ऋताय, वरुणाय, वायवे, सोमाय,
ईशानाय, अमन्ताय, ब्रह्मणे नमः ॥ वज्राय, शक्तये, दण्डाय,
खड्गाय, पात्राय, अक्षुत्राय, गदायै, शूलाय, चक्राय, पद्माय नमः ।

१ इति समूह्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । ततो दक्षश्चर्मस्तनू-

विराट् इन्द्रो सुखे, श्रीर्देवता इदि, धनधान्यादिसम्पत्तिविद्वये
लक्ष्मीमन्त्रजपे विनियोगः ।]

यथाशक्तिदशाक्षरलक्ष्मीमन्त्रं जपित्वा उज्ज्वलदीपहस्तो लक्ष्मीं
प्रदक्षिणौकृत्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदाऽसि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्शनात् ॥

ततः क्षताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

ततः प्रणमेत् ।

माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।

आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥

ततः कुबेरमावाह्यं पाद्यादिभिर्द्व्यपचारेः समूज्य पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

धनदाय नमस्तुभ्यं निधौनामधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादेन धनधान्यादिसम्पदः ॥

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
सुवेष्टो बान्धवैः सह भुञ्जीत । ततः प्रत्यूषे सर्वतः प्रदीपान्
प्रज्वाल्य कृष्णामलक्ष्मीप्रतिकृतिं समूज्य गृहादक्षिः कुर्वीत ।
तन्मन्त्रमाह,—

ॐ सुत्पिपासामक्षां ज्येष्ठामक्षणीं नाशयाम्बहम् ।

अभूतिमसमृद्धिञ्च सर्वान् निर्गुद मे गृहात् ॥

ततः पुष्पाञ्जलिना क्षणीं पूजयेत् ।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपकथये श्रियम् ॥

ततः कृताञ्जलिः पठेत् ॥

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे प्रसादये शुभे ।

महाक्षि गमस्तुभ्यं सुखराशिं कुरुष्व मे ॥

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

सुखराशिप्रभातेऽथ तस्मै क्षणीर्व्यपोहतु ॥

या राशिः सर्वभूतानां या च देवैरभिष्टुता ।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ।

ततः सर्वानेव बन्धून् मधुरवाचा आमन्त्र्य गौरोचनादिद्रव्य-
मङ्गेषु सर्वेषां दद्यात् ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् ।

भविष्ये,—

शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज्यं सुमनोहरम् ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥

जितस्तु शङ्करस्तप्त जयं लेभे च पार्ष्वती ।

अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी देवी नित्यं सुखोचिता ॥

तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।

तत्र द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥

पराजयो विद्वद्वत् सन्ध्याशकरो भवेत् ।
 श्रोतव्यं गीतवाद्यादि गन्धस्निग्धैः खलकृतैः ॥
 विशेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तैर्वान्धवैः सह ।
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ॥
 दौपमाणापरिचितं धूपेन च सुधूपितम् ।
 दयिताभिश्च सहितैर्नया वेष्मसु वा निशा ॥
 यदस्यां दौषते दूतानं खल्यं वा यदि वा बड्ड ।
 तदख्यं भवेत् सर्व्वं विष्णोः प्रीतिकरं परम् ॥
 यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।
 तस्य आदृशभावेन संवत्सरः प्रयाति हि ।
 बलेर्देत्यपतेस्तत्र पूजा कार्या विशेषतः ॥

अथ आठद्वितीया ।

ज्योतिषे,—

कार्तिके तु द्वितीयायां कर्त्तव्यं भ्रातृभोजनम् ।
 या न कुर्याद्विनश्यन्ति तस्यास्तौ सप्तजन्मगाः ॥

ते भ्रातरः ।

भविष्ये,—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
 यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः खगट्टे सुखम् ॥
 अतो यमद्वितीयेति ख्याता लोके युधिष्ठिर ।
 तस्यां निजगट्टे पार्थ न भोक्तव्यमतो बुधैः ॥
 यत्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तव्यं पुष्टिर्द्धनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥

सर्वा भगिन्यः सम्पूज्यास्तदभावे प्रपन्नकाः ।

यमञ्च यमुनाञ्चैव चित्रगुप्तञ्च पूजयेत् ।

अर्घ्यस्याच प्रदातव्यो यमाय सहजदक्षैः ॥

प्रपन्नका भागिनेयाः सहजदक्षैर्भ्रातृभिर्भगिनीभिश्चेत्यर्थः ।

अत्र विधिः,—

प्रातर्भगिनी भ्रातरं निमग्न्य मध्याह्ने सुगन्धितैस्त्रोदत्तनादिना
स्त्रापयित्वा तेन सह यमं यमुनाञ्च अर्घ्यादिभिः सम्पूज्य पुष्पा-
ञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ धर्मराज नमस्तेऽस्तु नमस्ते यमुनायजम् ।

पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥

ॐ यमस्वर्गनमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥

इति सम्पूज्य भ्रातुरक्षं दद्यात् तत्र मन्त्रः,—

भ्रातस्त्ववानुजाताहं भुङ्क्ते भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा तु,— भ्रातस्त्ववायजाताहमिति पठेत् ।

ततो भक्तवन्तं भ्रातरं गन्धादिभिरक्षतैश्च स्वयमपि भुञ्जीत ।
तद्दिने पुनर्भोजनं न कार्यम् ।

अतःपरं शृङ्गाष्टमी गोष्ठाष्टमी ।

भविष्ये,—

गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोपाशं गोप्रदक्षिणम् ।

गवालुगमनं कुर्यात् सर्वपापैर्विमोचनम् ॥

तथा कामक्षपक्षस्य युगाद्या नवमी स्मृता ।

पूर्वाह्नसमये कार्या पिण्डनिर्वापणादृते ॥

तथा,—

कार्तिकामक्षपक्षस्य नवम्यां भूतिविद्वये ।

प्रबुद्धान्तु जगद्धार्त्रीं पूजयेद्दौपमाक्षया ॥

जगद्धार्त्रीं दुर्गाम् ॥

अथ वक्त्रपञ्चकम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ॥

वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ।

पठन्ति च,—

एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भवेत् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्मीनं मांसञ्च किं नरः ॥

श्रीहरेस्त्यानम् ।

एकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां प्रातःस्नात्वा हरिं पूर्वोक्तविधिना-
भर्त्स्य दिवा बोधयेत् । रेवत्यन्तपादयोगे तु कक्षातिशयः न त्वेका-
दश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगादिति प्रागेव हरिश्रवणे विवृत-
मस्ति ।

भविष्यपुराणेऽपि,—

निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

तथा मन्त्रलिङ्गादपि यथा वाराहे,—

कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।

अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं वृष्टु ॥

यावत्सोका हि वर्त्तन्ते यावत्त्वक्षैव माधवि ।

मङ्गल्यो जायते तावदन्यभङ्गो न जायते ॥

कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादशां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ॐ ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिष्टूयमानो

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

भारद्यपुष्पाणि मनोरमाणि ।

अहं ददानीति च धर्महेतो-

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।

तथा चोत्तिष्ठमानेन चोत्थितं भुवनत्रयम् ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादशां ये यशस्विनि ।

मम भक्ता नरश्रेष्ठास्तो यान्ति परमां गतिम् ॥

योऽर्चयेत् स मङ्गल एव स्यादित्यर्थः । माधवीति पृथिवीसमो-

धमं मम कर्माणि पूजादीनि कृत्वेत्यर्थः ।

अथ कार्तिकी ।

वाराहे,—

न गृहे कार्तिकं कुर्यादग्निशेषेण तु कार्तिकीम् ।

तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वथलेन भाविनि ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कार्तिके पौर्णमास्यान्तु सोपवासोऽर्घ्येद्वरिम् ।

अग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्यशोकञ्च गच्छति ॥

पौर्णमास्यान्तु समूज्यो भक्ष्या दामोदरः सदा ।

तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्त्तव्यं नक्तभोजनम् ॥

आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिः प्रोक्ता खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यं हि भवति ऋचं तस्यां तिथौ क्वचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

आग्नेयं कृत्तिका, याम्यं भरणी, प्राजापत्यं रोहिणी ।

पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्द्रोः कृत्तिकास्तथोः ॥

यमः,—

कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

मत्स्यपुराणे,—

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

त्रैवं पद्मवाप्नोति वृषव्रतमिदं कृतम् ॥

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।

मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन वै चिपेत् ।

भोजयेत् दिजान् भक्ष्या स मुच्येताथ किञ्चिदैः ॥

विष्णुधर्मै,—

स्रवणं मार्गशीर्षं तु दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।

भविष्ये,—

रोहिणी प्रतिपद्युक्ता मार्गं मासि सितेतरा ।

गङ्गायां यदि सञ्चेत् सूर्य्यगृहगतैः समा ।

इयञ्च कार्त्तिक्यमन्तरिता कृष्णप्रतिपत् तच्चैव रोहिणी-
सम्भवात् । तत्परदितीयायामनध्यायः ।

राजमार्त्तण्डे,—

या काचित् प्रतिपदिह्या प्रेतपक्षे च या गते ।

या च कोजागरे याते चैत्रावस्थाः पदे च या ॥

चातुर्मास्यसमाप्तौ च द्वितीया या भवेत्तया ।

सर्वास्तेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥

प्रेतपक्षोऽश्वयुक्कृष्णपक्षः चैत्रावलिः चैत्रशुक्लचतुर्दशी तत्परतो
या द्वितीयेत्यर्थः । अत्र शुक्लद्वितीयायां रश्माद्वितीयाव्रतं संवत्सरस्य
प्रतिमासं वज्रप्रक्रियमित्युपेक्षितम् ।

भविष्ये,—

येन मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ।

पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता शुद्धमित्रा ॥

ज्ञानदानादिकं कर्त्तव्यं तस्यामन्त्रयमुच्यते ।

षष्ठीयं शुक्ता प्रकरणात् ॥

तथा तच्चैव,—

अदितेः कश्यपाञ्जर्णे मित्रो नाम दिवाकरः ।

मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ॥

सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥

तथा,—

मार्गशीर्षे क्षिते पक्षे द्वादश्यां मिथतः शुचिः ।

क्षतोपवासो गोविन्दमभ्यर्च्येन्द्रपुरे वसेत् ॥

तथा,—

वृश्चिके शुक्लपक्षस्य या पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्गौरौ नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

पाषाणाकारपिष्टकभोजनैरित्यर्थः ।

तथा,—

वृश्चिकस्ये सप्तम्यांशौ पिष्टकैर्विविधैर्मृत्तैः ।

पौर्णमास्यां प्रदोषे तु शालिचेनं समर्चयेत् ॥

शालिचेने लक्ष्मीमर्चयेदित्यर्थः ॥

अथ नवान्नश्राद्धम् ।

ज्योतिषे वराहसंहितायाम,—

वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं श्राद्धते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

यत्कृतं धनुषि आहुं मृगनेचासु राक्षिषु ।

पितरस्तान् गृह्णन्ति नवाक्कामिषकाक्षिणः ॥

वृश्चिक इत्यनेन सौरकृत्यमिदं, ग्रंथत इत्यनेन वृश्चिकस्य मुख्य-
कासता दर्शिता नवाक्कं नवाक्कआहुमित्यर्थः, अपरे कृष्णपक्षे ।

अथ केचित् शुक्लपक्षात्तामे कृष्णपक्षमीपर्यन्तमपि कर्त्तव्यं
पूर्णचन्द्रादित्याहुः ।

मुख्यकासात्तामे कासान्तरविधौ धनुषोऽपि प्रसक्तौ निषेध-
माह यत्कृतमिति । मृगनेचास्त्रिति मृगो मृगशीर्षानक्षत्रं नेता
नायको यासां राक्षीणां राजादित्वादप्रत्ययः, मृगनक्षत्रं सायंसम्यग्-
यासुदयनात् प्रातरस्तगमनाच्च यासां राक्षीणां समापकमित्यर्थः ।
तासु वृश्चिकस्य सपादचतुर्विंशदिनादूर्द्ध्वं भवन्ति ।

यथा ज्योतिषे,—

दिनचयाधिके विंशे राक्षेर्मार्गस्य वै गते ।

मृगनेचा राक्षयः स्युर्नवाक्कं तत्र वर्जयेत् ॥

तथा,— मृगनेचा भवेच्छेवैः पादोनैः सप्तभिर्दिनैः ।

अथ राक्षिपदं राक्षुपक्षितदिवापरं राक्षौ आहुनिषेधात् ।
अथयत्कृतग्रीहिपाकआहुनेन तु ग्रीहिपाके नवाक्कागमनिमित्तं आहु-
महं करिष्ये इति संकल्प्य तन्नेष्टैकमेव आहुं कार्यमिति ।

अथाधुनिकाः,—

चैमनिकधान्यपाके नवाक्कागमनिमित्तं पृथक् आहुं नास्ति
किन्तु ग्रीहिपाकनिमित्तकस्यैव आहुस्य ग्रीह्यसाभादिना स्वकाले-

करणे अनुकल्पिको वृत्तिकः कालो धान्यान्तरेणानुष्ठेयमानत्वञ्च
विधीयते । अन्यथा मूलभूतश्रुतिद्वयकल्पनागौरवं स्यादित्याहुः ।

तस्मिन् । वृत्तिके नवाक्षं शस्यते इति विरोधात् अनुकल्पि-
तस्य प्रशस्तत्वावभावात् । वराहसंहितायाम्,— ब्रीहिपाकनिमित्तक-
आहुत्यानुक्तत्वेन तदनुकल्पिककालकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ब्रीहि-
आहुमनूय कालद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किञ्च,—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं आहुं हैमनिकीषु च ।

अथष्टकासु क्रमशो मातृपूर्व्यं तदिष्यते ॥

ग्रहणे च व्यतीपाते शास्त्रिधान्यसमागमे ।

जन्मर्चग्रहपूजायां आहुं पार्वणमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शास्त्रिपदवाच्यस्य हैमनिकधान्यस्य समागम-
निमित्तं स्नातक्येण आहुं विहितमिति ॥

आहुचिन्तामणावपि,—

अकृताग्रहणञ्चैव धान्यजातं नरेश्वर ।

राजमाषानपूञ्चैव मसूराञ्च विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुपुराणे अकृताग्रहणं अकृतप्रथमागमआहुं धान्यजातं
शरत्पक्षहैमनिकादिधान्यसमूहं वर्जयेदित्यभिधानात् । अन्यथा
जातपदवैयर्थ्यात्, हैमनिकसंस्कारार्थमपि पृथगेव आहुमावश्यक-
मित्युक्तम् ।

तथा आङ्गविवेकेऽपि,—

नवाकागमनिमित्तमपि नित्यमिति वक्ष्यते इत्यनेन पृथक्-
आङ्गमित्युक्तम् ।

तस्मात् सर्व्वग्रिष्टैरङ्गीकृतं सर्व्वदेशेषु पारम्पर्य्यक्रमागतमाचारमुन्मूल-
यितुमिच्छतामाधुनिकानां वचसि नादरः कार्य्यः ॥

इदञ्च मन्दादौ न कार्य्यं तथा ज्योतिषे,—

नवाक्षं नैव मन्दायां न च सुप्ते जनाहूने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

तथा संवत्सरप्रदीपे,—

कृष्णपक्षे मृगदिने विशाखाख्ये विवस्वति ।

ततो विंशतिशतकाक्षोर्द्ध्वं नवाक्षं परिवर्ज्येत् ॥

विशाखाख्यस्यादित्यः सपाददिनचयं यावत् ।

तथा,—

मन्दायां भार्गवदिने चयोदश्यां चिजन्मनि ।

अत्र आङ्गं न कुर्व्वीत पुत्रदारधनचयात् ॥

चिजन्मनि तिसृषु जन्मतारास्त्रित्यर्थः ।

शुद्धिदौषिकायाम्,—

भेषूपाहिग्रिवान्येषु विभौमग्रनिवासरे ।

अन्नप्राशनवत् कुर्यात् नवाक्षफलभक्षणम् ॥

पूर्वाचयं मघा भरणी चोगणः, अश्विरेषा शिव आर्द्रा
एतदन्येषु नक्षत्रेषु, मङ्गलग्ननिवर्जितेषु वारेष्वित्यर्थः ।

तथा,— भरणीक्षेत्रकाद्रासु मघापूर्वाचयेषु च ।

भृशुभौमदिने रिक्तातिथौ नाद्यान्नवौदनम् ।

आङ्गुलिनामणौ तु,—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः ।

भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति नामशून्यवचनाच्चैवमासो निषिद्ध इत्युक्तम् ।

एतच्च आङ्गुमावश्यकम्,—

नवौदके नवाक्षे च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्मन्त्रमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदायुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ।

इति शातातपवचने सदायुक्त इत्यभिधानात् ।

अथ,—

नवाक्षान्नभने देवौ काक्षकामौ सदैव हि ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् काक्षकामावच विश्वेदेवा इति

आङ्गुलीमुद्यां विवृतमस्ति ।

नवाक्षप्राशनन्तु सदधि कार्यम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

प्राञ्जीयाद्बुधिसंयुक्तं नवं मन्त्राभिमन्त्रितम् ।

कृताचारस्तु कुर्वीत गीतवाद्यैर्महोत्सवम् ॥

अथ पौषक्षत्यम् ।

पौषे नाधि तु यो दद्यात् दत्तं विप्राय पार्थिव ।

समभ्यर्च्यंशुतं सोऽपि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तथा,—

पौषे कनकदानेन परां तुष्टिमवाप्नुयात् ।

पुष्पाणां सितपत्रे तु दानं लक्ष्मीकरं कृतम् ॥

विष्णुधर्मे,—

आपहायस्थामतीतायां कृष्णाक्षिचोऽष्टकास्तथा ।

आसु आहुं दिजः कुर्यात् सर्व्वस्त्रेणापि नित्यम् ॥

आपहायस्थाः परं कृष्णाष्टमौषधं पौषमाचफागुनीचधं तत्र क्रमेण पूषमांसशाकैः आहुं कुर्यात् ।

यथा कात्यायनः,—

आपहायस्था ऊर्द्धं तिस्रोऽष्टकाक्षिचोऽन्वष्टकास्तासु क्रमेण पूष-
मांसशाकैश्चिकीर्षत् । अष्टका अष्टम्यस्ततः परं तिस्रोऽन्वष्टका नवम्य
इत्यर्थः । अष्टका अनु पश्चाद्या तिथिर्नवमीत्यर्थः तिथिप्रकरणात्
अतएव तिस्र इति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशः । अन्यथा परदिनमाचपरत्वे-
ऽन्वष्टकमिति स्यात् ।

तथाच विष्णुः,—

अन्वष्टका अष्टकावदा^१ माचे पितामहौ देवपूर्व्वान् ब्राह्मणान्
भोजयेदिति ।

तथा वायुपुराणे,—

अन्वष्टका पितृणाम् नित्यमेव विधीयते ।

यन्तु श्रोऽन्वष्टक्यमिति गौतमवचनम् । तत्र प्रायेण परदिने
नवमीसम्बन्धात् च इति मन्तव्यम् । अतएव गोभिद्धे “श्रोऽन्वष्टक्यं

परस्यो वा इत्युक्तं” कदाचिदपराद्धे विहितस्वाष्टकाग्राह्यस्य तृतीय-
दिने पूर्वार्धे विहितकाले नवमीस्वाभादिति संक्षेपः । विस्तारस्तु
ग्राह्यकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

राजमार्तण्डे,—

पौषादिषु च मासेषु कृष्णे चैवाष्टकाचयम् ।

एकाग्रिने समुद्दिष्टा सप्तम्यादितिथिचये ॥

माधीयीताश्च ग्रास्ताणि वर्जयेद्भूतवन्धनम् ।

भविष्योत्तरे,—

पौषे मासि यदा देवि शक्ताष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या महाभावेति कौर्त्तिता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।

मग्नौतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

बुधो बुधवारः ।

तथा,— पौषे तु पुण्यानक्षत्रे पितृकैर्विविधैः पितृन् ।

अर्चयेत्तु तथा देवान् द्विजानात्मानमेव च ॥

तथा तच्चैव,—

गौरसर्षपकस्त्रेण समभ्यर्च्य स्त्रकां तनुम् ।

कृतस्नानैः ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥

ततो नारायणः शक्रसम्पन्नः शुकदृष्टस्तनी ।

सम्पूज्याः पुष्पधूपार्घ्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ॥

विष्णुः,—

पौषी चेत् पुण्यायुक्ता तस्यां गौरसर्षपकस्त्रेणोत्सादितशरीरो

गव्यष्टतादिभिः पूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वोषधिभिः सर्वगन्धैः सर्व-
बीजैर्भगवन्तं वासुदेवं स्तूपयित्वा पुष्पगन्धधूपदीपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य
वैष्णवसूक्तैर्वार्हस्पत्यमन्त्रैश्च पावकं ऊत्वा सुवर्णेन ब्राह्मणं स्तुति
वाचयेत् अग्नेन कर्मणा मुच्यते ॥ उत्साद उदत्तनं । मुच्यते पापेभ्य
इति शेषः ।

तथा स्कान्दे,—

पौष्ठां पुष्यर्चयुक्तायामभिषिच्य जनार्दनम् ।

अभ्यर्च्य च नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ माघकृत्यम् ।

अचोत्तरायणसंक्रान्तावारभ्य वर्षैकं प्रतिसंक्रान्तौ दधिसंक्रान्ति-
व्रतं कर्त्तव्यम् । तदिधिस्य प्रागेव संक्रान्तिप्रकरणे लिखितोऽस्ति ।

भविष्ये,—

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विशेषतः ।

चविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

प्रातःस्नानकालस्तु अरुणोदयकालात् प्रभृति सम्यक्सूर्य्यादय-
कालपर्य्यन्तम् ।

उषस्तुषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तुल्यं स्यात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यरुणकिरणपक्षां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

भविष्ये,—

माघे माघि रटन्वापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥

कं जलम् ।

पद्मपुराणे,—

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥

मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।

कथं पापात् प्रमुच्येत कथं स चिदिवं ब्रजेत् ॥

एषु वचनेषु राशुल्लेखेन विधानात् सौरकृत्यमिदं न तु चान्द्रकृत्यं, वैशाखप्रातःस्नानवत् एकवचनोपात्तत्वात् । अन्यथा पद्मपुराणे माघपदस्य मुख्यत्वानुरोधाच्चान्द्रपरत्वे मकरस्थे रवाविति प्रमत्तगीतं स्यात् ।

न च मकरसम्बन्धे फलातिशय इति वाच्यं, वाक्यभेदात् श्रुत्यन्तरकल्पनाच्च अन्यथोपपत्तेश्च ।

अस्मान्मते तु मकरविशेषणम् माघपदस्य सौरपरत्वपरिचायकं माघपदन्तु सङ्कल्पवाक्ये तदुल्लेखार्थम् ।

एवञ्च,—

यो माघमाशुषसि सूर्य्यकराभितावे

स्नानं समाचरति चान्द्रदीप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवंश्यान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

इत्यादिवचने यस्माच्चपदं तदपि सौरकृत्यं मन्तव्यं । मन्त्रलिङ्गे-
नापि सौरमाघ एव स्नानम् ।

यथा पद्मपुराणे,—

माघमासमिमं पुण्यं स्नान्यहं देव माधव ।

तीर्थस्थास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हरे ॥

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाद्युत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाश्रितः ।

वासुदेवं हरिं कृष्णं माधवञ्च स्मरेत्ततः ॥

मन्त्रद्वयं पठित्वा वासुदेवादिनामचतुष्टयं कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

ततः सूर्याभिमुखः पठेत्,—

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुह्येदं माघस्नानं महाप्रतप्तम् ॥

अतु पौर्णमास्याममावास्यामारभ्य स्नानमाचरेदिति भविष्यवचनं समयप्रकाशे लिखितमित्याधुनिकेन चान्द्रमासे प्रमाणमुपन्यस्तं, तन्मन्त्रं न तु चान्द्रो माघः पौर्णमास्यादिरमावस्यादिर्वा तस्य प्रतिपदादित्वात् । न वा समयप्रकाशे माघस्नानपरतया वचनं लिखितं किञ्च माघस्नानस्य तिथिद्वयादित्वे श्रुतिद्वयकल्पनापत्तिः स्यात् ।

वस्तुतस्तु भविष्यपुराणवचनं नारदीयपुराणादिवचनैकवाक्यतया चातुर्मास्यव्रतविषयम् ।

तथा नारदीये,—

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्काटस्य वा ।

आषाढ्यां वायु दर्शे वा चातुर्मासीं व्रतक्रियाम् ॥

तथा मात्से,— आषाढ्यादिचतुर्मासं प्रातःस्नानो भवेत्ततः ।

महार्णवेऽपि चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे,—

पौर्णमास्याममावस्यामारभ्य व्रतमाचरेत् ।

चतुरो वार्षिकान् मासानथवा ग्रथनं हरेः ॥

इति शेषाहं लिखितं । ततः सौरमाघ एव प्रातःस्नानं सर्व-
देशाचारोऽप्ययमेव ।

गाढदे,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।

षड्भ्यफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

पाप्मे,—

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले ।

गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्नानदं पापिनामपि ॥

वचनमिदं पुष्करिण्यादिशामान्यजलविषयम् । तथा माघ
मासि रटन्याप इति प्रागुक्तम् ।

तथा स्कान्दे,—

ब्रह्महा हेमहारौ च सुरापो गुरुतप्यगः ।

माघस्यायी विपायी स्यात् तत्संसर्गौ च पक्ष्मः ॥

यो माघमाख्यषीति प्रागुक्तवचनं नदीविषयम् ।

गङ्गायां माघस्नानफलमाह गाढदे,—

गङ्गायां येऽबावगाहन्ति माघे मासि बराधिप ।

चतुर्युगवहस्नाने न पतन्ति सुरास्रज्यात् ॥

दिने दिने सहस्रान् सुवर्णानां क्रियन्ते ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

अनवाहसहस्राणि कपिस्त्रायुतमेव च ।

तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥

माघे प्रयागस्नानफलमाह मात्से,—

षड्भिस्तीर्थसहस्राणि षड्भिस्तीर्थशतानि च ।

माघे मासि समाचान्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सम्यक् दत्तस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य त्र्यहस्त्रानेन तत्फलम् ॥

संवत्सरगतं सायं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य त्र्यहस्त्रानेन तत्फलम् ॥

समस्तमाघस्नाने मोक्षफलमाह पाप्मे,—

दुर्वारा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्तया ।

प्रयागे दह्यते सा तु माघे मासि च मज्जनात् ॥

तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

पश्चाच्चक्रिणि लीयन्ते प्रयागे माघमज्जनात् ॥

चक्रिणि नारायणे ।

प्रत्यहस्त्रानफलमाह तच्चैव,—

स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे ।

यत्फलं लभते तत्तु वेण्यां माघे दिने दिने ॥

वेणी प्रयागः ॥

माघाधिकारे गारुडे,—

मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुहम् ।

यसुहृदश्च निमज्जेत द्वादशांशं लभेत सः ॥

यत्र माघस्नाने यत्फलं विहितं तस्य द्वादशांशफलमित्यर्थः ।

मास्ये,—

अनाद्यतशरीरस्य यः कस्यं स्नानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तैलमामलकस्यैव तीर्थं देवस्य नित्यशः ।

कस्यमुषः । माघस्नानमिदं काम्यं तच्च प्रसङ्गान्नित्यमपि
गतार्थम् । न च नित्यस्नाने माघो गुण इति वाच्यं, प्रकरणभेदात्
स्नातव्येण अवशाच्च ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

इति जावासावचने स्नानस्य त्रिविधत्वानुपपत्तेः ।

शुक्रास्तादिषु गङ्गायां माघे प्रातःस्नानं न कार्यं सर्व्वकाम्य-
कर्म्मणां निषेधादिति केचित् । तन्मन्दम् ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मल्लिच्छसेऽप्यनाद्यत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

इति राजमार्त्तण्डे आद्यत्तस्य तीर्थस्नानस्य प्रतिप्रसवात् मन्दादि-
स्नानवत् अन्यथा गङ्गास्नानमपि निषिध्येत काम्यत्वात् । माघस्नान-
सङ्कल्पस्तु माघप्रथमाहे कार्य्यः ।

विष्णुः,—

य इच्छेद्विपुस्नानं भोगान् चन्द्रसूर्य्ययहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं दौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

चन्द्रसूर्य्ययहोपमान् चन्द्रसूर्य्ययहस्नानफलसमानित्यर्थः । अथच्च
माघस्नानात् कर्मान्तरविधिः फलभेदात् फाल्गुभेदाच्च ॥

यमः,—

प्रातःस्नायी च सततं हौ मासौ माघकावगुणौ ।

देवान् पितॄन् च सप्तर्ष्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये,—

श्रीतकालेन्धनं दद्यान्मराणां श्रीतनाशनम् ।

भागोददयकाले च सोऽन्धनेधकसं लभेत् ॥

नारसिंहे,—

श्रीतकाले महावज्रिं प्रज्वालयति धो नरः ।

सर्वलोकहितार्थाय स्वर्गं सोऽप्सरसां लभेत् ॥

मात्स्ये,—

माघे मास्युषसि स्नानं कृत्वा दान्पत्यमर्चयेत् ।

भोजयित्वा यथाशक्त्वा मास्यैर्वस्त्रविभूषणैः ॥

सूर्य्यलोके वसेत्कल्पं सूर्य्यव्रतमिदं कृतम् ।

महाभारते,—

माघे मासि तिस्रान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥

माघे कृष्णाष्टमी मांसाष्टका नवमी चान्वाष्टका इति प्राशुक्तम् ।

यमः,—

मासान्धकारदादस्यां तिथौर्ज्ज्वा कृताग्रजम् ।

प्रदद्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च तिस्रानेव समाहितः ॥

जन्मप्रभृति क्षत्पापं सर्वं तरति तद्विजः ।

अथ चैवर्षिकोऽधिकारी द्विजपदात् सोमाधिकाराच्च ।

यमः,—

माघे मास्यसिते पक्षे रटनवास्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेक्षायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥

स्नाता स्नानकर्त्ता ।

तथा,—

अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्नर्थं तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वचनमिदं सकलकृष्णचतुर्दशीविषयम् ।

विष्णुः,—

माघे मास्यसिते पक्षे स्नाता राम चतुर्दशी ।

कामविद्धापि कर्त्तव्या शिवरात्रिविधानतः ॥

स्मृतिममुच्चये,—

मकरावस्थिते भानौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

तत्रादौ कालिका पूज्या सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

तत्रादौ जागरं कृत्वा पूजयित्वा हरिप्रियाम् ।

ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रधनानि च ॥

हरिप्रिया लक्ष्मीः । तत्पराभावाद्या युगाद्येति प्रागुक्तम् ।

भविष्ये,—

माघे मासि द्वितीयायां शुद्धस्य सप्तमस्य च ।

दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुंस्यस्य च ॥

तथा,— माघे शुक्लद्वितीयायां कन्या सम्बन्धरार्थिनी ।

प्रातःस्नातार्चयेद्देवीं पुष्पनैवेद्यचन्दनैः ॥

तथा,—

माघे माघि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ।

स्नानदानादिकं कर्म सर्वमस्यां कृतं विभो ।

भवेत् सङ्ख्यगुणितं नाच कार्या विचारणा ॥

इयमेव श्रान्ताख्या चतुर्थी प्रागुक्ता ।

तथा,—

माघे शुक्लचतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च श्रियाः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥

वरो विनायकः । इदं कर्मद्वयं लोके वरचतुर्थी श्रीपञ्चमीति

प्रसिद्धेः निरपेक्षश्रुतेषु ।

यथा ब्रह्मपुराणे,—

चतुर्थी वरदा शुक्ला तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि अथम् ॥

सरस्वतीपूजा अनध्यायस्यात्र गौड़ाचारः । अत्र तिथिद्वये

युग्मादरात् व्यवस्था ।

तथा स्कान्दे,—

कर्त्तव्या पञ्चमीयुक्ता चतुर्थी कामदायिनी ।

पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो ॥

यत्तु,— पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारद ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं तद्विज्ञश्रुतिकल्पनाभियाऽकारप्रक्षेपेण
व्याख्येयं मदनपारिजाते तु तन्नामपञ्चमीविषयमिति तिथिविचारे
प्रागेवोक्तम् ।

अत्र औपसप्तम्यमारभ्य प्रतिमासं षड्ब्रह्ममास्यं औपसप्तमीव्रतं
कुर्वन्ति । पठन्ति च,—

औपसप्तम्यां समारभ्य प्रतिमासं षड्ब्रह्मकम् ।

पूजयेत् सितसप्तम्यां सप्तमीं सौभाग्यसम्पदे ॥

अब्रह्मद्वयमलवणैः हविष्येण द्वयं तथा ।

फलेनैकेन कर्त्तव्यमुपवासे प्रतिष्ठयेत् ॥

एतस्य मूलं न दृष्टमित्युपेक्षितम् ।

अथ माघसप्तमी ।

भविष्ये,—

सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि स्नानं सूर्य्यग्रहग्रतेः समा ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात् स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

प्रथमवचनं गङ्गेतरविषयं उत्तरवचने यदिकारात्, अतएव
फलभेदः । गङ्गेतरस्थस्य सूर्य्यग्रहणस्नानजन्यफलं गङ्गायां तु ग्रतै-
रिति ब्रह्मवचनाद्ब्रह्मगतसूर्य्यग्रहणस्नानजन्यफलं ततश्च परवचने
कोटिभास्करेति कोटिशब्दोऽसङ्ख्यपरः असङ्ख्यभास्करग्रहणतुल्येत्यर्थः ।
यदा कोटौ अग्रे भास्करोदयो यस्यां अरुणोदयकालीना सप्तमी-
त्यर्थः । अथ सर्वत्र माघपदश्रवणाश्चान्द्रमासेनैव व्यवस्था पौर्णमास्य-
नमासेनैव ब्रह्मपुराणादौ तिथिकृत्यस्य निर्णीतत्वात् भविष्ये एत-

दन्तरं भीष्माष्टम्यभिधानाच्च । यत्तु माकरी हन्तु सप्तमीति मन्त्रे
माकरीप्लवं मकरारब्धचान्द्रमाससम्बन्धादिति ध्येयम् ॥

अतएव पाश्चात्यसङ्गहे मत्स्यपुराणवचनम्,—

यस्मान्मन्वन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां सा तस्माद्रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां ज्ञानं महाफलम् ।

मन्वन्तरादयस्तु पौर्णमास्यन्तचान्द्रेणैवेति सर्वसम्मतमिति ततश्च
कदाचित् काशगुणेऽपि भवति ।

अन्ये तु,— मन्वलिङ्गाच्चान्द्रमाघे मकरस्थरवौ या सप्तमी
स्यात् सेवारुणोदयसप्तमी न तु कुम्भार्कं न वा मकरार्कं चान्द्रपौष-
सप्तमीत्याहुः ।

अथ तिथिचयदिने अरुणोदयकाले सप्तम्यलाभे लोप एव षष्टि-
दण्डात्मिकायान्तु दिनद्वयेऽरुणोदयप्राप्तौ पूर्वदिन एव कपालाधि-
करणन्यायादेव न तु युग्मादरादिति तिथिविचारे प्रागेवोक्तम् ।

इदं माघज्ञाने गुणफलमिति केचित् “तच्च” प्रकरणभेदान्नि-
पेक्ष्युतेषु अन्यथा कुम्भार्कैऽरुणोदयसप्तमी न स्यात् समापितमाघ-
ज्ञानत्वात् अतएवानारब्धमाघज्ञानेनापौदं क्रियते इति सदाचारः ।

अथ ज्ञातमाघमासज्ञानसङ्कल्पेन तन्त्रेणैकं ज्ञानं कर्त्तव्यमिति
बहवः ।

वस्तुतस्तु फलभेदाभ्यान्मभेदाच्च ज्ञानद्वयं पृथगेव कर्त्तव्यमिति
प्रतीमः । अथ ज्ञानसङ्कल्पानन्तरम्,—

ॐ यद्यज्यन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरौ हन्तु सप्तमी ॥

इति पठित्वा स्नायात् । सप्तसु जन्मसु जन्मावधि कृतां यद्यत्
पापमित्यर्थः ।

अर्थमन्त्रस्तु,—

जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

अर्कपत्रसमायुक्तं बदरीफलसंयुतम् ।

अरण्योदयवेक्षायां ददाम्यर्घ्यं प्रसीद मे ॥

अत्राचारात् सप्तभिरर्कपत्रैः सप्तबदरीफलैश्चार्घ्यदानम् । ततः
सूर्यं प्रणमेत्,—

ॐ सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अत्रानध्यायः । नरसिंहपुराणे,—

अथाक्षयद्वतीयायां त्रिंशं नाध्यापयेद्भुवम् ।

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्यायाश्च विवर्जयेत् ॥

भविष्ये । आदित्य उवाच ।

माघमासे तु सप्तम्यां शृङ्गायां सप्तपोषितः ।

यः पूजयति मां भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे ॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम ।

यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या क्षमेकमेकमादरात् ॥

प्रथञ्छामि सुतं तच्छ वित्तमायुर्थशः त्रियम् ।

सप्तम्यामुपवासः पूजा चेत्यर्थः । एवं सप्तम्यामुपोष्येत्यर्थः । क्षमेकः

संवत्सरः । एकं व्रतं माघसप्तमीमासे पुषमाचफलम् । द्वितीयन्तु
माघशुक्लसप्तम्यामारभ्य पक्षद्वयसप्तम्यां संवत्सरमेकं पुषवित्तादिफलम् ।

भविष्ये,—

अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंश्लक्षकम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
शुक्लाद्यां माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकरेति सम्पूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याश्च संयताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् ।
अष्टम्याश्चैव भुञ्जीत एष एव विधिक्रमः ॥
अनेन विधिना सर्वं वत्सरं योऽर्चयेद्भविम् ।
तत्कारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मानि जायते ॥
परं च शिवं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते ।

दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रमुद्धृत्य कालिकापुराणे,—

रवौ मकरराशिस्थे या भवेत् सितसप्तमी ।
तस्यामनेन मन्त्रेण सम्पूज्य विधिवच्छिवाम् ॥
शुक्लाष्टम्यां पुनर्देवीं पूजयित्वा यथाविधि ।
नवम्यां बलिदानानि प्रभृतानि समाचरेत् ॥
एवं कृते तु कक्षाणि सुक्तो नित्यं प्रमोदते ।
न तस्य जायते शोको न च मारौ प्रजायते ।
पुषपौषसम्बद्धिः स्यात् धनधान्यसम्बद्धिभिः ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

भविष्योक्ते,—

शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥

माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्ष्मणे ।

आद्वयं ये तदा कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ।

आद्वमिदं काम्यं एतच्च त्रैवर्णिकैः कर्त्तव्यम् ।

यथा,—

माघे मासि सिते पक्षे अष्टम्यां सुसमाहितः ।

भीष्माय च जलं दद्युस्तथो वर्णा द्विजातयः ॥

अतएव,—

सवर्णभ्यो जलं देयं नासवर्णं कदाचन ।

इति योगिशास्त्रवल्क्यनिषेधो भीष्मतर्पणेतरविषयः । अत्र

त्रयो वर्णा इत्यभिधानात् शूद्रस्य नाधिकारः ।

अन्ये तु,— सर्वे वर्णा द्विजातय इति पठित्वा वर्णपदवैयर्थ्य-
भिया शूद्रेणापीदं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तच्च द्विजातय इत्यस्य
वैयर्थ्यात् वर्णा इति तु असवर्णनिषेधपर्युदाससूचनार्थम् ।

मन्त्रस्तु,—

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरङ्गिरवाभ्रोतु पुत्रपौत्रोक्षितां क्रियाम् ॥

वैद्याश्चपद्यगोत्राय साङ्गुतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्ष्मणे ॥

भविष्ये,—

माघे माघे तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता महानन्दकरी नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्चनमुपोषणम् ।
सर्वं तद्वच्यं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥

अथ भैमी ।

गरुडपुराणे,—

माघमासे शुक्लपक्षे मृगर्क्षेण युता पुरा ।
एकादशी तथा चैका भीमेन समुपोषिता ॥
मृगर्क्षं मृगशिरानक्षत्रम् ।
अत्रोपवासं कृत्वा तु पितृणामनृणो भवेत् ।
भीमदादशीति ख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धनी ॥
विनिहन्ति तथा पापं कुनृपो विषयं यथा ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ॥
युगपदुपजातानि न निहन्ति क्षिपुष्करम् ।
यथेयं पापमाग्राय प्रोक्ता चैकादशी शुभा ॥
कालिन्दी यमुना गङ्गा नदी रेवा सरस्वती ।
न चैव सर्व्वतीर्थानि एकादक्षाः समानि च ॥
न दानं न तपो होमो न चान्यत् सुकृतं कश्चित् ।
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽथैका महापुण्या इयमेकादशी वरा ॥

तथा,— अक्षां वराहवपुषं कृत्वा देवन्तु शटकम् ।
घटोपरि नवे पात्रे कृत्वा वा ताम्रभाजने ॥
सर्वबीजभृते विप्राः सितवस्त्रावगुण्डिते ।
विधिवत् पुष्पदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृतये नमः कटिम् ।
नाभिं गम्भीरघोषाय उरः श्रीवत्सधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे ग्रीवां सर्वेश्वराय च ।
मुखं सर्वात्मने पूज्य ललाटं सुप्रभाय च ॥
केशाः शतमयूखाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ।
विधिना पूजयेद्देवं कृत्वा जागरणं निशि ॥
प्रातः स्नात्वा च सम्पूज्य ब्राह्मणाय शुभाय तम् ।
प्रदद्यात् कनकक्रोडं सनिवेद्यपरिच्छदम् ॥
पश्चात्तु पारणं कुर्यान्नातिद्वयः सुहृदुतः ।
एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्नानपो भवेत् ॥
उपोष्यैकादशीं पुण्यां मुच्यते वै क्षणत्रयात् ।

विप्रा इति सम्बोधनं कनकक्रोडं सुवर्णनिर्मितवराहमित्यर्थः ।

विष्णुधर्मो,—

मृगश्वरे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादशां सिते पत्रे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादशां षट्तिहाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिस्रोदत्तीं तिस्रस्त्रायौ तिस्रश्चोमी तिस्रोदकी ॥
तिस्रदाता च भोक्ता च षट्तिहो च न वीदति ।

ब्रह्मपुराणे,—

माथां कृत्वा तिस्रैः स्नानं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

आहुं पिबन्धः कर्मण्यं तिस्रैर्नित्यं प्रयत्नतः ॥

तथा,—

पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जज्ञिरे ।

इन्द्राच्च वरुणाद्याथोर्यमादप्यथ निर्वृतेः ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्या धाम्ना वै नैर्ऋताश्च ये ।

वायसाः पुण्ययग्रसस्ते मे गृह्णन्तु भोजनम् ॥

दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भक्तां मधुसूतम् ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भुञ्जीरन् बन्धुभिः सह ॥

अथ फाल्गुनस्तृत्यम् ।

प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ।

अथ कृष्णाष्टमी प्राकाष्टका तत्परनवमी अष्टमेति प्रागुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

कृष्णायां फाल्गुने मासि द्वादश्यां श्रवणे सति ।

सोपवासो हरिं भक्ता तच्च संपूजयेत्तिलैः ॥

तिलतैलेन दीपांश्च दद्याद्विष्णुगृहेऽथर्षि ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् ।

इदञ्च तिथिकृत्यत्वात् पौर्णमास्यान्तर्धान्नेन ।

तथा च श्रैवागमे,—

फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां शिवरात्रिव्रतं शुभम् ।

अतीतायां तथा माषां या च कृष्णा चतुर्दशी ॥

शिवस्य पूजयेत्तत्र रात्रौ कुर्याच्च जागरम् ।

तथा तत्रैव,—

कुम्भसंस्थे सहस्रांशौ या तु कृष्णा चतुर्दशी ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो माघे वापि तिथिक्रमात् ॥

माघे सौरे इत्यर्थः ।

लिङ्गपुराणे,—

माघफाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ॥

माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वरि ।

अहं यास्यामि भृष्टे रात्रौ मातङ्गगामिनि ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु स्थावरेषु चरेषु च ।

संक्रमित्याम्यसन्दिग्धं सर्व्वपापविशुद्धये ॥

माघमासोऽत्र दर्शान्तषाण्डमासाभिप्रायेण । तिथिद्वये व्यवस्था

तु प्रागेव चतुर्दशीतिथिविचारे विवृताऽस्ति ।

शैवागमे,—

कुम्भसंस्थे सहस्रांशौ कृष्णा शिवचतुर्दशी ।

रात्रियोगे तु कर्त्तव्या जागरादिसमन्विता ॥

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ।

शिवलिङ्गस्य कुर्वीत अर्घ्यदानञ्च भक्तितः ॥

एकेनैवोपवासेन कृतेनात्र तिथौ शिवः ।

प्रीयते भगवान् देवो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥

शिवस्त्रिङ्गस्य प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजामर्चदानञ्च कुर्वीतित्यर्थः ।
गङ्गपुराणे,—

चयोदशां शिवं पूज्य प्रकुर्व्यान्नियमं व्रतौ ।
शस्ते शिवचतुर्दशां जागरिष्याम्यहं निशि ॥
पूजां स्नानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तिः ।
चतुर्दशां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ॥
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुत्तमं शरणं मे भवेच्चर ।
पञ्चगव्यामृतैः स्नाय्य अक्षकाले चतुर्दशी ॥
ॐ नमः शिवायेति च गन्धार्घ्यैः पूजयेद्भूरम् ।
विष्णुपञ्चयुतं दद्यादर्घ्यं देवाय भक्तिः ॥
तिक्ष्णतण्डुलैर्होमं जुहुयादथ शक्तिः ।
ज्जला पूर्णाञ्जलिं दद्यात् शृणुयात् अद्भुता कथाम् ॥
अर्द्धरात्रे तृतीये चतुर्थे धामे पुनर्घञेत् ।
मूकमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते च जप्तापयेत् ।
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ॥
चमस्त जगतां नाथ पैलोक्ताधिपते हर ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ॥
तत्प्रसीद महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ।
इति चमाप्य खुला च गत्वा च वज्रशः शिवम् ॥
विशर्जयेत् परेषुश्च शिवभक्तानथ दिवान् ।
भोजयित्वा प्रयत्नेन पारणं स्वयमाचरेत् ॥

एवमेतद्भूतं पुण्यं कृत्वा द्वादशवार्षिकम् ।

कीर्त्तिश्रीपुचराज्यादि प्राप्य शिवपुरं व्रजेत् ॥

पञ्चगव्यैः पञ्चामृतैश्च स्नाप्येत्यर्थः ।

पञ्चामृतमुक्तं यथा,—

दुग्धं सशर्करश्चैव दूतं दधि तथा मधु ।

पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मासु ॥

मूलमन्त्रस्तु ॐ नमः शिवायेति प्रागुक्त एव ।

तत्रायं प्रयोगः ।

त्रयोदश्यां शिवमभ्यर्च्य तदग्रतो नियमं गृहीत्वा ।

श्वसे शिवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।

पूजां स्नानं ततो होमं करिष्याम्यथ शक्तिः ॥

चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेच्चर ॥

इति नियमं गृहीत्वा एकभक्तं विधाय परेषुः प्रातः कृत्वा
कृतनित्यकृत्यः सन्ध्यासमये शिवमभ्यर्चयेत् । तत्र उदङ्मुख उपविश्य
ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा शिवप्रीतिपूर्वककीर्त्ति-
श्रीपुचादिप्राप्ति— तदुत्तरशिवपुरप्राप्तिकामः शिवरात्रिव्रतकर्माहं
करिष्ये । इति संकल्प्य भूतशुद्धिप्राप्त्यात्म— मातृकान्यासान् कृत्वा
वामदेवचर्मसंज्ञके पंक्तिच्छन्दो मुखे श्रीमहेश्वरो देवता इति
इति चत्वार्यध्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासं कुर्यात् ।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, न तर्जनीभ्यां स्वाहा, मः मध्यमाभ्यां

वषट्, शि अनामिकाभ्यां ह्रस्व, वा कनिष्ठाभ्यां वौषट्, च कर-
तलपृष्ठाभ्यां फट् ।

ॐ हृदयाय नमः, न शिरसे स्नाह्या, मः शिखायै वषट्, शि
कवचाय ह्रं, वा नेत्रत्रयाय वौषट्, च अस्त्राय फट् । इति
तालचयं दिम्बन्धनञ्च कृत्वा,—

नमोऽस्तु स्थानुभूताय ज्योतिर्लिङ्गामृतात्मने ।

चतुर्भुजैर्वपुःस्त्राय भविताङ्गाय प्रभवे ॥

इति मन्त्रं सकलशरीरे विन्यस्य पीठन्यासं कृत्वा देवं चिन्तयेत् ।

ध्यायेन्नित्यं मन्त्रेण रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विद्याधरं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं चिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा पाद्याच-
मनीयञ्च स्थापयेत् ।

ततो मार्त्तिकक्षिप्त्वे पाषाणादिक्षिप्त्वे वाङ्गनाङ्किताष्टदक्षपदे
वा पूजयेत् । ततो वामे गणेशं पूजयित्वा पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः कूर्माय अमन्ताय प्रथिव्यै सुमेरवे
श्रीरसागराय श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अशैश्वर्याय ।

मध्ये,— शेषाय पश्चाद्य अं सूर्यमण्डलाय जं सोममण्डलाय मं
वज्रिमण्डलाय सं सलाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं
अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।

पूर्वाष्टदिक्षु,—

वामाये ष्येष्टाये रौश्र्यै कान्यै वसविकरिष्यै वसप्रमथिन्यै
सर्वभूतदमन्यै । सर्वत्र नमः पदम् ।

ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्तायानन्ताय योग-
पौठात्मने नमः । इति पुष्पासनं दद्यात् । ततः पूर्ववत् ध्यात्वा
पुष्पाञ्जलिनावाह्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भगवन् महेश्वर इहागच्छा-
गच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निबद्धो भवेत्यावाह्य
आवाहय्यादिसुद्राः प्रदर्श्य ॐ नमः शिवायेति षडक्षरमन्त्रेण
विश्वपञ्चाङ्गं दत्वा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीयार्घ्यमधुपर्कपुन-
राचमनीयपञ्चगव्यपञ्चाभृतस्नानवस्त्रगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः समूह्य,—

ॐ शम्भो चिनेत्र भूतेश चन्द्रचूड महेश्वर ।

शिवरात्रौ ददान्यर्थं गृहाण पार्वतीप्रिय ॥

इति विश्वपञ्चसहितमर्थं दत्वा आवरणादि पूजयेत् । मध्ये
ईशानाय नमः ।

चतुर्दिक्षु,—तत्पुरुषाय अक्षोराय सद्योजाताय वामदेवाय नमः ।

आग्नेयादिकोणेषु,—

नित्यै प्रतिष्ठायै विद्यायै शान्त्यै नमः ।

अन्यादिकोणेश्वरेषु,—

ॐ इदं वाच नमः न शिरसे स्नाया मः शिवायै वषट् । शि

कवचाय हं । समुखे वा नेत्रत्रयाय वीषट् दिक्षु च अस्त्राय फट् ।

अष्टपद्मे,—अनन्ताय सूक्ष्माय शिवोत्तमाय एकनेत्राय चिमूर्तये
श्रीकण्ठाय शिखण्डिने नमः ।

ततः पञ्चाशेषु उत्तरादिक्रमेण,—

पार्वत्यै षण्डेश्वराय मन्दिने महाकालाय गणेशाय वृषभाय
भृङ्गरीटये स्कन्दाय नमः ।

तद्विः,—

इन्द्रादिकोकपालेभ्यो नमः, वज्राद्यायुधेभ्यो नमः । इति संपूज्य
षडक्षरमन्त्रं यथाशक्ति जपित्वा तिस्रस्त्रीहिभिर्यथाशक्ति होमं कृत्वा
पूर्णं दत्त्वा कथां शृणुयात् ।

यथा गङ्गपुराणे ब्रह्मोवाच,—

शिवरात्रिघ्नं वक्ष्ये कथामेनाञ्च पुण्यदाम् ।

यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स परं व्रतम् ॥

पुरा कैलासशिखरे सर्वरत्नविभूषिते ।

सुखोषिता ग्रैलसुता देवी पप्रच्छ शङ्करम् ॥

कर्माणां केन भगवन् व्रतेन तपसापि वा ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुस्त्वं परितुष्यसि ॥

ईश्वर उवाच,—

माघफाल्गुनचोर्मध्ये या च कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां जागरणाद्भुद्ः पूजितो भुक्तिभुक्तिदः ॥

निषादस्यार्बुदे देशे पापी मन्दवासिनकाः ।

स कुक्षुरैकसंयुक्तो मृगान् वन्तुं वनजगतः ॥

शरांश्चापं च विभ्राणो वनं वभ्राम सर्व्वतः ।
 मृगादिकमसंप्राप्य चुत्पिपासाद्दितो गिरौ ॥
 रात्रौ तडागततीरे स निकुञ्जे जायदास्थितः ।
 तत्रास्ति लिङ्गं विज्वस्य मूले तच्चाचिपत्तहम् ॥
 पचाणि चापतन्मूर्द्धि तस्य लिङ्गस्य दैवतः ।
 तडागात्तोयमानौय तस्य विज्वस्य मूलतः ॥
 तेन धूलिनिरोधाय चित्रं लिङ्गेऽपतत्तदा ।
 शरः प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतः करपल्लवात् ॥
 जानुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा गृहीतवान् ।
 एवं स्नानं पूजनञ्च स्पर्शनं जागरौ भवेत् ॥
 प्रातर्गृहागतो भार्यादत्ताक्षं भुक्तवांस्य सः ।
 काले मृतो यमभटैः पाशैर्वद्धा तु नीयते ॥
 ततो मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तीकृतः स तु ।
 कुक्कुरेण सहैवाभृङ्गणो मत्पार्श्वगो मतः ॥
 एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम् ।
 एतमेतद्भूतं देवि मम प्रीतिकरं परम् ॥
 यज्ञदानतपांस्तस्य कक्षां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एतद्भूतप्रभावेण गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

इति कथां श्रुत्वा स्तुत्वा प्रणमेत् ।

एवं द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थप्रहरेष्वपि पूजार्थदानजपकथा-
 श्रवणानि कृत्वा स्तुत्वा प्रणम्य प्रभातेऽर्घ्योदकेन समापयेत् ।

अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।

चमस्य जगतां नाथ चैकोक्याधिपते हर ॥

चमयाद्य ज्ञतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ।

तन्मयीद् महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ॥

ततः स्तुत्वा गत्वा च चमस्त्रेति विस्तृत्य दक्षिणां दत्त्वा प्रातः-
कृतस्नानः कृतनित्यक्रियो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पारणं कुर्यात् ।
इति शिवरात्रिव्रतं समाप्तम् ।

विष्णुपुराणे,—

वासवाजैकपादर्धे पितृणां दक्षिणिच्छता ।

वाङ्मेनायमावस्था देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं धनिष्ठा अजपादं पूर्वभाद्रपदं वाङ्मं श्रतभिषा
अमावास्या कार्त्तिकेति शेषः । इत्यन्तु गौडपाङ्गुण एव भवति
तत्रैव नक्षत्रसंख्यात् ।

ब्रह्मपुराणे,—

पाङ्गुणामक्षपक्षस्य नवमी या महोपते ।

अगन्ता या महापुण्या सर्वपापहरा मता ॥

शूर्पपुराणे,—

पाङ्गुणामक्षपक्षस्य पुष्यर्धे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥

अथ स्नात्वा तु गङ्गायां स्नानाश्चानुष्ठानानि वै ।

विभूष्य ब्रह्महत्यादि पापान्वाप्नोति शाश्वतम् ॥

गङ्गास्नानमन्त्रसोक्तसप्तैव,—

महापातकसंज्ञानि यानि ते सन्ति जाह्नवि ।

गोविन्ददादशौ प्राप्य तानि ने हर जाह्नवि ॥

भविष्ये,—

दादशान्तु सिते पक्षे पुण्यं यच्च सप्तम ।
गोविन्ददादशौ प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनौ ॥
तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।
सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संग्रहः ॥
दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
शोभो वा क्रियते तस्यामन्त्रं कथितं फलम् ॥

विष्णुधर्म,—

एकादशां सिते पक्षे पुण्यं यदि सप्तम ।
दादशां वा तदाग्नेषपापचयकरं द्वयम् ॥

एतच्च फाल्गुनमाख्येव सम्भवति ।

वाराहे,—

एकादशां सिते पक्षे यदर्थं वै पुनर्वसुः ।
नाभा सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
प्रत्यक्षतां प्रधात्याशु तत्रानन्तफलं स्रतम् ॥
यस्योपवासं कुर्वीत तिथौ तस्यां द्विजोत्तम ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

तथा ब्रह्माण्डे,—

पुनर्वसौ देवगुरौ निशाकरे
निमेषेनैव गुरुवाचरेऽथवा ।

स्थात् फाल्गुने मत्स्यगते वृहस्पता-
 वेकादशी चेत् सकलाघनाग्निनी ॥
 जपस्य दानस्य तथा ऋतस्य
 यत्किञ्चिदस्यां किञ्च कर्म सञ्चितम् ।
 अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य
 सूर्यग्रहात् कोटिगुणाधिकं फलम् ॥
 चारोदधौ चाथवगाच्च यो नरः
 सम्भूजयेद्विष्णुमुपोषितस्तु ताम् ।
 यद्यच्च पापं दशजन्मभिः कृतं
 विनाशयेत्तस्य समग्रमाशु सा ॥

निशाकरे पुनर्वसुनक्षत्रे देवगुरौ पुष्यानक्षत्रे वा गते गुरु-
 दैवतत्वात् पुष्यायास्तद्व्यपदेशः निशेश्वारे सोमवारे गुरुवारे वा
 मत्स्यो मीनः वृहस्पतौ मीनराशिं गते फाल्गुनशुक्लैकादशी
 यदा तदा सा सकलाघनाग्निनीत्युच्यते । चारोदधौ लवणसमुद्रे
 तामेकादशीमुपोषित इत्यर्थः ।

मास्ये,— चिराचोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवन् शम्भम् ।

आदित्यलोकमाप्नोति यान्धं व्रतमिदं स्मृतम् ॥

अविष्टे,—

फाल्गुनी फाल्गुनीयुक्ता त्रिथौ तस्यां दिजाय तु ।

ग्रह्यां दत्ताभुताङ्गार्यां नारी भर्तारमुत्तमम् ॥

ज्योतिषे,—

वृत्ते तुषारसमये सितपद्मदशां

प्रातर्वसनसमये समुपस्थिते च ।

पीत्वा तु चूतकुसुमं सह चन्दनेन

वर्षं सुखी सखि भवेत् पुरुषस्तु सर्वम् ॥

पानमन्त्रो यथा,—

चूतमयं वसन्तस्य माकन्दकुसुमं तव ।

सचन्दनं पिवाग्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

आदिब्राह्मे— पुरुषीत्तमचैत्रमधिक्षत्य,—

नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं त्रिदशोत्तमम् ।

फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

फाल्गुनी पौर्णमासी ।

तथा स्कान्दे,—

फाल्गुन्यां फाल्गुनीकक्षे गोविन्दं सुरवत्तमम् ।

दोलागतमभिप्रेक्ष्य विष्णोः पदमवाप्नुयात् ॥

फाल्गुनीनक्षत्रमत्र गुणफलं सर्वतियेः प्राधान्यात् ।

अथ चैत्रक्षत्यम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यः त्रिपेदेकभक्तेन चैत्रमासं नरोत्तमः ।

धनधान्यसमृद्धे तु कुले मरुति जायते ॥

वामनपुराणे,—

चैत्रे विशिष्यस्त्राणि शयनान्यासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ ॥

मत्स्यपुराणे,—वर्ज्येचैत्रमासन्तु यस्तु गन्धानुलेपनम् ।

शुक्तिं गन्धभृतां दद्यात् विप्राय क्षितवाक्यो ॥

वारुणं पदमाप्नोति काम्यं व्रतमिदं स्मृतम् ।

गन्धपूर्णां शुक्तिर्व्रतान्ते देया ।

तथा,—

चैषादि चतुरो मासान् तोयं दद्यादद्याक्षितम् ।

व्रताग्ने मानकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् ॥

तिक्ष्णपाचं क्षिरप्लव्यं ब्रह्मस्रोत्रे महीयते ।

कल्पान्ते भूपतिर्नूनामाकल्पव्रतमुत्तमम् ॥

मानकं पूर्णकुम्भम् ।

स्कन्दपुराणे,—

वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा चयोदशौ ।

गङ्गायां यदि क्षभेत सूर्य्यपद्मगतेः समा ॥

अग्निवारसमायुक्ता सा महावारुणी कृता ।

गङ्गायां यदि क्षभेत कोटिसूर्य्यपद्मैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता ग्रनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता चिकोटिकुक्षमुदरेत् ॥

मधुसूक्तैः वारुणं शतभिषा । अथ त्रिविधा वारुण्युक्ता वारुणी
महावारुणी महामहावारुणीति क्रमेणैषां फलानि शोक्तानि ।
ततश्च नक्षत्रयोगं विना केवलचयोदश्यां अग्निवारादिद्योमेऽपि न
किञ्चित्फलं वचनाभावात् । अथ सर्वेषु गङ्गायामित्यभिधानात्
गङ्गायामादेव फलम् ।

तथा ज्योतिषे,—

चैवाशिते वारुणश्चयुक्ता

चयोदशी सूर्यसुतस्य वारे ।

योगे शुभे सा महती महत्या

गङ्गाजलेऽर्कग्रहकोटितुल्या ॥

अथ राज्यादिपर्युदासो नास्ति गङ्गायां प्रतिप्रसवात् ।

यथा ब्रह्माण्डे,—

रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।

स्वात्मानमेधजं पुष्टं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

प्रसङ्गतो हेतुथापीत्यर्थः ।

भवित्ये,—

न मन्त्रो न विधिसैव न मृदो न च गोमयम् ।

न काष्ठमियमस्त्यत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ॥

तथा आदिपर्यणि । जलप्रवेशनिषेधं कुर्वन्तं गन्धर्व्यं प्रति गङ्गां

प्रविशतोऽर्जुनस्योक्तिः,—

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असन्नाधा देवनदी स्वर्गसन्नादनी शुभा ।

कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैव धर्मः समातनः ॥

अभिचार्यमसन्नाधं तव वाचा कथं वथम् ।

न विज्ञेय यथाकामं पुष्टं भागीरथीजलम् ॥

दुर्धते ग्राह्यान्निघ्न, परिग्रहः स्त्रीकारः कस्य गुप्तो निघ्नम

इत्यर्थः । तस्माद्वाद्यादिनिषिद्धकालेऽपि गङ्गायामस्निग्धं योने
स्नातव्यम् ।

अथ केचित्,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्यसुन्द्रे शतभिषाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा भ्रुवम् ॥

तथा,— चयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चण्डिषाः स्नानं नाचरेयुः कचक्षन ॥

इति वचनद्वयात् स्त्रीशूद्राभ्यामथ न स्नातव्यमिति वदन्ति ।
तन्मन्दम् । भोगार्थस्नानमादाय निषेधस्य चरितार्थत्वात् । वैध-
स्नानस्य निषेद्धमशक्यत्वात् अन्यथासिद्धस्य वैधवाधाक्षमत्वात् ।
अतएव न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति रागप्राप्तहिंसैव निषिध्यते
न तु पश्यानाङ्गहिंसेति ।

तथा च राजमार्त्तण्डे,—

प्रतिपक्षनपत्यः स्नात् तृतीयायामपञ्जिकः ।

दशमी वित्तनाशाय सर्व्वं हन्ति चयोदशी ॥

भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकादपि ॥

भविष्ये,—

चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

गङ्गायान्नु विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

स्कान्दे,—

वसन्तारम्भमासाद्य तृतीया या जनप्रिया

शुक्लपक्षस्य पूर्व्यां ज्ञेयः ज्ञानं समाचरेत् ॥

पूर्व्या च पार्वती देवी सर्वकामसमृद्धये ।

सौभाग्यदतीत्येति स्मरतेयम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

शुक्लायामत्र पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभाजना ।

श्रीब्रह्मलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं सख्यीर्न मुञ्चति ।

एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोके गतिप्रदा ॥

अत्र तिथिद्वये युग्मादरेण व्यवस्था ।

ब्रह्मपुराणे,—

अमावस्यां समुत्पन्नः स्कन्दः पूर्वं उताग्रनात् ।

ततः पञ्चान्तु शुक्लायां मासे तु चैत्रनामनि ॥

सेनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।

तस्मात् स तत्र विधिना स्कन्दो मास्यैः सुगन्धिभिः ॥

दीपास्तक्षारवस्त्रास्तकुसुमैः पूज्य एव च ।

अजैः क्रौडनकै रम्यैर्घण्टाचामरदर्पणैः ॥

आरोग्यकामैर्वासानां पुत्रवह्निर्विशेषतः ।

सर्व्यास्तु शुक्लपक्षौषु पूज्यो वा अद्वया नरैः ॥

तत्र चैत्रपञ्चमितीत्यर्थः । अत्र तिथिद्वये पञ्चमीयुक्तैव कार्या ।

कृष्णाष्टमौ स्कन्दपक्षौ शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

स्कान्दे,—भास्करस्य तु सप्तम्यां पूजां दमनकादिभिः ।

कृत्वाप्नोति नरो भोगान् विगताधिर्महायशाः ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।

स्रोतःसु यदि लभेत वाजपेयफलं लभेत् ॥

काशिकापुराणे,—

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो विजितेन्द्रियः ।

स्नाति सौहित्यगात्रेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

सर्वा नदीः समास्नात्य सर्व्वतीर्थानि सर्व्वतः ।

सौहित्यो ब्रह्मणः पुत्रो याति दक्षिणसागरम् ॥

भविष्ये,—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।

सर्व्वे सौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥

तत्र स्नानमन्त्रः ।

ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुक्षनन्दन ।

अमोघागर्भसम्भूत पापं सौहित्य मे हर ॥

लिङ्गपुराणे,—

अशोककलिकास्नाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसु ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

अशोककलिकापाणमशोकतरूपोजनम् ।

कृत्वा निर्वृतिमाप्नोति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥

अशोकैरक्षयेदुर्गामशोककलिकाः पिबेत् ।

न शोकं प्राप्नुयात् किञ्चित् सप्तजन्मसु मानवः ॥

पुनर्वसू इति काशकर्म दितारकत्वाद्विषयम् । अथ पिव-
कीति अत्रणात् दन्तच्छेदं विना जलेन सह पातयमित्यर्थः ।

तत्र पानमन्त्रः,—

त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमाससमुद्भव ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुह ॥

तथा दशाक्षरजयदुर्गामन्त्रं प्रकृत्य काशिकापुराणे,—

सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्यैस्तत्कालसम्भवैः ।

अशोकैरपि यो दुर्गां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ।

देवीपुराणे,—

नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुहकपूर्ध्वपदीपाभिमोदकैः ॥

दमनेर्महपचैश्च विजयाख्यं पदं लभेत् ।

अथ श्रीरामनवमी ।

अगस्त्यसंहितायाम,—

चैत्रे मासि नवम्यान्तु शुक्लपक्षे रघूत्तमः ।

प्रादुरासीत्पुरा ब्रह्मण् परं ब्रह्मैव केवलम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तत्र आगरणं कुर्यात् रघुनाथप्रपूजनम् ॥

प्रातर्दशम्यां विधिवत् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्

गोभूतिविरक्षाद्यैर्वंक्षात्तद्विरक्षेण च ॥
 रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा ।
 एवं यः कुरुते भक्ता श्रीरामनवमीव्रतम् ॥
 अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बह्वन्यपि ।
 भस्मीकृत्य ब्रजत्येव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधौः ।
 कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संग्रथः ॥
 यस्तु रामस्य नवमीमनादृत्य नराधमः ।
 प्राग्नीयाकरकं गच्छेद्यावदाचम्यतारकम् ॥
 अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।
 व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥
 रक्ष्यकृतपापानि प्रख्यातानि बह्वन्यपि ।
 मर्यान्ति च प्रणश्यन्ति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥
 एकामपि नरो भक्ता श्रीरामनवमीं मुने ।
 उपोष्य कृतकृत्यः स्यात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 इत्यहं निम्नाश्रयणाश्रित्या । पुनर्वसुयोगे तु फलातिशयो वक्ष्यते
 तत्र दिनद्वये नवमीस्नामे यदिने पुनर्वसुयोगः तत्रैव उपवासः ।
 यथा तत्रैव अगस्त्य उवाच,—

चैतद्विज्ञानवस्थान्तु जातो रामः स्वयं हरिः ।
 पुनर्वसुचरं युक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥
 पुनर्वसुचरं योगः स्वर्गोऽपि यदि दृश्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यान्तु वा तिथिः सर्वकामदा ॥

यदा तु पूर्वदिने रात्रौ तिथिमन्त्रयोगः परदिने वा विधि-
मात्रं तदा युग्मादरात्रचक्रानुरोधाच्च पूर्वदिने उपवासः परदिने
पूर्वाह्ने रामपूजनं नात्र युग्मादरः संशयाभावात् इति प्रागेव
तिथिविचारे विवृतमस्ति । दिनद्वये पुनर्वसुस्वाभे यत्र मध्याह्ने
पुनर्वसुयोगस्तत्रैवोपवासादिकमाह तत्र,—

श्रीरामतोषणी^१ प्रोक्ता कोटिसूर्य्यशशधिका ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ॥

सैव मध्याह्णयोगेन महापुण्यतमा स्मृता ।

नेषं पूषणि संप्राप्ते शग्ने कर्कटकाश्रये ॥

कौशल्यायामाविरासीत् कल्या स परः पुमान् ।

मध्याह्णप्राशस्त्यहेतुमाह । नेषं पूषणीति । पूषणि सूर्य्यं नेषं
प्राप्ते सौरवैशाख इत्यर्थः । मध्याह्ने अभिजिष्णुर्द्धर्त्ते कर्कटकश्रमम् ।
यदा दिनद्वये मध्याह्ने नवमीपुनर्वसुयोगः यदा वा पूर्वदिने
रात्रौ तिथिमन्त्रयोगः परदिने तु पूर्वाह्ने तिथिमन्त्रयोगः
यदा वा दिनद्वये नवम्यां पुनर्वसुभावः, तदा व्यवस्थामाह तत्रैव ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम् ॥

नवम्यामुदयगामिन्यां दशम्यामेवेत्येवकार उक्तदाकार्य इति
केचित् । यदा नक्षत्रानुरोधात् पूर्वदिने उपवासस्तदापि नवमी-
सुतीर्थ्यैव च पारणा इति नियमार्थ इत्यपरे ।

तथा तथैव,—

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तिः ।
 यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्भवत्यकारकम् ॥
 उपोषणं आगरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
 तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्म प्राप्तिमभीप्सुभिः ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु नियतस्पर्षयेत् पितृन् ।
 ते सर्वे तत्पुत्रादेव यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
 यस्तु रामनवम्यान्तु दद्याद्विज्ञानुसारतः ।
 यत्किञ्चिदपि तत्सर्वं महादानसमं भवेत् ॥
 सूर्यग्रहे कुक्षेभे महादानैः कृतैर्मुक्तः ।
 यत्फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥
 कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणमतञ्जितः ।
 मातुर्गर्भं न चाप्नोति राम एव भवेत् स्वयम् ॥
 तथा,— तस्मिन् दिने महापुण्ये प्रातरारभ्य भक्तिः ।
 जपेदेकान्त आसीनो यावत्साहस्रमीदिनम् ॥
 तेनैव स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां भोजयेद्विज्ञान् ।
 भक्ष्यभोज्यैर्वज्रविधैर्दद्याद्गता च दक्षिणाम् ॥
 कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ।

अथ प्रयोगः ।

पूर्वदिने एकभक्तं विधाय नियमस्तः प्रातः स्नात्वा पितृन्
 'सन्नय' श्रुचिवस्त्रदयधरो विराचस्य प्रातः सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अथ रामं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्येऽहं नवम्याञ्च मधौ चिते ॥

श्रीरामनवमीं देवीं चैषे रामप्रतोषिणीम् ।

अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

ततः कृतपूजासम्भारः शालयामे प्रतिमायां सर्वतोभद्रमण्डले
वा पूजयेत् ।

वयागस्त्यसंहितायाम् ।

शालयामग्निलयाञ्च तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥

तत्र प्रथमं भूतापसारणं कृत्वा आसने उपविश्य कृतभूतशुद्धिः
प्राणायाम-मातृकान्यास-केशवादिन्यासान् कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।
रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः रौं तर्जनीभ्यां स्वाहा हं मध्यमाभ्यां वषट्
रौ अनामिकाभ्यां ऊं रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् रः करतलपृष्ठाभ्यां
फट् । रां हृदयाय नमः रौं शिरसे स्वाहा हं शिखायै वषट्
रौ कवचाय ऊं रौं नेत्राभ्यां वौषट् रः अस्त्राय फट् । इति
तालचयं दिग्मन्त्रञ्च कुर्यात् । ततः षड्चरराममन्त्रस्य षड्वर्णान्
ब्रह्मरन्ध्र-भूमध्य-हृदय-नाभि-लिङ्ग-पादेषु क्रमेण न्यासेत् ।

ततः पूर्वोक्तविधिना पौठन्यासं कृत्वा देवं ध्यायेत् ।

ध्यानमुक्तमगस्त्यसंहितायाम्—

नीलोत्पलदलश्यामं पीताम्बरधरं विभुम् ।

द्विभुजं कञ्चनयनं दिव्यसिंहासने स्थितम् ॥

वशिष्ठाद्यैश्च परितो वृतं रत्नकिरीटिनम् ।

सीतासंज्ञापचतुरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

करदये चापवाणौ सेवितं सखायेन च ॥

शत्रुघ्नभरताम्बाश्च पार्श्वधोरश्च सेवितम् ।

ध्यायेदनन्तद्वयो रामं स्मरन्सुखानुजम् ॥

इति ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य आत्माभेदेन सच्चिन्म पूर्वोक्त-
विधिना अर्थं संस्थाप्य पाद्याचमनीयञ्च स्थापयेत् । ततः पूर्वोक्त-
विधिना पीठपूजां विधाय पुनर्देवं ध्यात्वा मानसोपचारैरभ्यर्च्य
आत्माभेदेन सच्चिन्म पुष्पाञ्जलिना वह्मसासापुटेन तेजो रूपं
भगवन्तं प्रतिमादिव्यारोप्य ॐ तद्विष्णोः परमं पदमिति मन्त्रं पठन्
भगवन् श्रीराम इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सच्चिहितो भव
सच्चिद्ब्रह्मो भव प्रसन्नो भवेति यथाक्रममावाहन्यादिसुद्राः प्रदर्श्य
देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा अवगुण्ठनामृतौकरणपरमौकरणसुद्राश्च
प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षड्चरमन्त्रेण पुष्पं दत्वा आसनं निवेश्य
भगवन् स्थागतं ते इति वृद्धा तेनैव मन्त्रेण पाद्याचमनीचार्घ्यमधु-
पर्कपुनराचमनीयं स्नानजलवस्त्राक्षरं गन्धपुष्पधूपदीपनानाविध-
नैवेद्याचमनीयतामूलचन्दनानि दत्वा शङ्खघण्टादिवाद्यैः सन्तोष्या-
वरणानि पूजयेत् । श्रीं सीतायै स्नाहा इति मन्त्रेण सीतां पार्श्व-
गतां पूजयेत् ।

ततः पार्श्वदये शङ्खचापाय नमः शरेभ्यो नमः ।

अन्यादिकोषकेश्वरेषु—

ह्रीं हृदयाय नमः रौं शिरसे स्नाहा हं शिखायै वषट् रै
कंवचाय ॐ सख्युखे रौं नेत्राभ्यां वौषट् चतुर्दिक्षु रः अस्त्राय फट्
पूजयेत् ।

पूर्वाष्टपञ्चेषु,—

चतुर्मे नमः सुधीर्वाच भरताय त्रिभौववाच कण्ठवाच चक्र-
दाय प्रपुष्पाय जाम्बवते नमः ।

दक्षाग्रेषु,—

सुहृदे जयन्ताय विजयाय सुराज्ञाय राक्षवर्द्धनाय अक्रोपाय
धर्मपाशाय सुमन्त्राय नमः ।

तदधिः ख ख दिशु,—

दम्नाय अग्रये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे सोमाय (?)
ईशानाय अजन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तदाष्टे,—

वज्राय शक्तये दण्डाय खड्गाय पाशाय अक्रुशाय गदाय
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो राममन्त्रं जप्त्वा जपं समर्थं कृत्वा प्रणमेत् ।

मनोवाङ्मायजनितं कर्णं शब्दे शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं प्रीतये भूयान्नमो रामाय शार्ङ्गिणे ॥

एवं सन्मुख्य रात्रौ जागरणं कृत्वा दशम्यां प्रातःकृत्वा पुन-
र्भक्त्वा राममन्त्रं दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा विशेषतो
रामभक्तान् वस्त्राभूषणारादिभिः सन्तोष्य पारणां कुर्यात् ।

अथ चैत्रावली ।

भविष्ये,—

चैत्रे शुक्लचतुर्दशीं मदनं चन्दनाङ्गकम् ।

कृत्वा सन्मुख्य विधिवद्भोजयेद्भुजनेन तु ॥

तत्र सन्धुक्षितः कामः पुष्पपौषविबर्द्धनः ।
 कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ॥
 रतिप्रीतिसमायुक्तो अशोकमाख्यभूषितः ।
 सिन्दूररजनीरङ्गै रतिप्रीतिसमन्वितम् ॥
 कामदेवं वसन्तस्य विशिष्य सधनुःशरम् ।
 अशोकतटमूले च चित्रे वापि प्रपूजयेत् ॥
 प्रीतिश्च दक्षिणे तत्र रतिर्वामे च सुन्दरौ ॥
 मध्याह्ने पूजयेद्भक्त्या भक्ष्यैर्गन्धैश्च सत्वरैः ।
 सन्धुक्षितः प्रीणितः, रजनी हरिद्रा ।

राजमार्गस्थे,—

राशौ चयोदशीं प्राप्य उद्याने कृत्रिमे शुभे ।
 सरतिं मन्मथं स्थाप्य पूजयेदपरेऽहनि ॥
 मधौ मासि चिते पक्षे कामक्रीडा तिथिचये ।
 तस्मात् चयोदशीविद्धा भवेत् पूज्या चतुर्दशी ।

तिथिचय इति द्वादशीदिने राशौ मन्मथस्थापनं परेऽहनि
 चतुर्दशीयुक्तायां चयोदश्यां कामपूजनमहोत्सवः तत्परेऽहनि चतु-
 र्दश्यां प्रातः कर्हमादिभिर्जगुषितोक्तिभिश्च क्रीडेति । तत्र चयो-
 दश्यां मध्याह्ने स्नात्वा सिन्दूरहरिद्रारङ्गैरशोकतटमूले चित्रपटे वा
 सधनुःशरं दक्षिणे प्रीतियुक्तं वामे रतिसहितं कामदेवं वसन्तस्य
 विशिष्य गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिर्भक्ष्यपहारैः पूजयेत् । एवं
 संपूज्य पुष्पाश्चक्षिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

तत्र मन्त्रः,—

पुष्पधन्वजमसोऽस्तु नमस्ते मौननेतन ।
मुनीनां लीकपाक्षानां धैर्यश्रुतिज्ञते नमः ॥
माधवात्मज कन्दर्प शम्बरारे रतिप्रिय ।
नमस्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मनोभुवे ॥
आधयो मम नश्यन्तु आधयश्च शरीरजाः ।
सम्पद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे क्षिराः ॥
नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये ।
ब्रह्मविष्णुशिबेन्द्रानां मनःशोभकराय ते ॥
एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्मये कदाचन ॥
सिध्यन्ति तत्र मन्त्राश्च नारीणां वल्लभो भवेत् ।
सर्वसम्पत्पुतः सुखो देववन्द्योदते भुवि ॥

श्रीवागमे,—

मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनभङ्गीति शिङ्गासुरमहोत्सवा ॥
पूजयिष्यन्ति ये मर्त्यास्तदङ्गतदपक्षवैः ।
ते पाप्मन्ति परं ज्ञानं मदनस्य प्रभावतः ॥

पूजयिष्यन्ति काममिति शेषः । तदङ्गतदपक्षवैः तस्य मदन-
कस्य चण्डेः शाखाभिस्तदभिर्गुणैः पक्षवैश्वेत्यर्थः ।

तथा,—

चैवे सितचतुर्दशीं मदनस्य महोत्सवः ।
जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्गुणाम् ॥

प्रातः प्रहरमाचक्षु कर्ह्यैः प्रीणनं भवेत् ।
 भगवांस्तुष्यते कामः पुष्पपौषसमृद्धिदः ॥
 ततः स्नात्वा च मध्याह्ने विसृज्य च मनोभुवम् ।
 आत्मानं भूषयेदस्त्रैर्गन्धमाख्यागुलेपनैः ॥
 न पाण्ययन्ति ये पर्व मादनं मानवाधमाः ।
 तेषां पुष्पफलं दत्तं मया ते चैवमाधिकम् ॥
 हे कामदेव तेषां चैवमाद्यं पुष्पं मया तुभ्यं दत्तं इति
 शङ्करोक्तिरतो नित्यमिदम् ।

तथा,—

चैवावस्थां तदा देवं पूजयित्वा सदाशिवम् ।
 सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कुङ्कुमेन तथा शिखा देवदेवं महेश्वरम् ।
 यत् प्राप्यते फलं सन्त्यक् न तत्कृतुशतैरपि ॥

देवीपुराणे,—

पौर्णमास्यां तथा कार्या सर्वकामसमृद्धये ।
 इन्द्राय सह श्रद्धा तु पूजा सर्वफलप्रदा ॥
 मन्त्रे वार्क्ये गुरौ वापि वारेभ्येतेषु चैवकी ।
 तत्राद्यनेभ्यं पुष्पं स्नानाय सभते नरः ॥
 मन्त्रे शनिवारे इत्यर्थः ॥

इति संवत्सरकृत्यं समाप्तम् ॥

अथ प्रकीर्णकम् ।

तच्च गङ्गामाहात्यम् ।

स्नानं दानं तपो जप्यं आहुं देवप्रपूजनम् ।

गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भस्मचतुष्टयम् ।

तच्च नारायणः स्नामी नान्यः स्नामी कदाचन ॥

अथ दत्तं कृतं जप्तं कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

दानधर्मैः—

भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥

ब्रह्माण्डे,—

साङ्गैश्चतुर्दश्यां यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ।

अथ न प्रतिगृहीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

न मन्त्रो न विधिः काणो न मृदो न च गोमयम् ।

गङ्गागर्भं कृतं किञ्चिदगन्तुगुणितं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

तीराद्भूतिमापन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

अथ दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तदप्यसुदाहृतम् ।

परितः कुक्षद्वये इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—

मगसा संसरेद्यद्यु गङ्गां दूरस्थितो नरः ।

चान्द्रायणसहस्रत्नं ज्ञमते नाप संग्रहः ॥

भविष्ये—

भवनाति विचित्राणि विचित्राभरणाः शिष्यः ।

आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणं फलम् ॥

महाभारते,—

दर्शनात् स्रग्भनाज्ञापाप्मना गङ्गेति कीर्त्तनात् ।

स्मरणदेव गङ्गायाः सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥

सहस्रयोगनस्रोऽपि निसन्ध्यं सुसमाहितः ।

गङ्गां गङ्गेति ध्यो ब्रूते स याति परमां गतिम् ॥

भविष्ये,—

दर्शमानमतीतञ्च ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

ज्ञातं यदशुभं कर्मा गङ्गां वृद्धा प्रणश्यति ॥

दानधर्मो,—

सप्तावरान् सप्तपरान् पितृस्तेभ्यश्च ये परे ।

दमांस्मारयते गङ्गां वीक्ष्य सृष्टावगाद्य च ॥

पाप्मे,— सुजुर्मुज्ज्वला पश्येत् सृष्टेऽपि सुजुर्मुज्जः ।

भक्ता तदाप्नोति नरः शाश्वतं चान्दतं पदम् ॥

भविष्ये,—

प्रयमेत् प्रातस्तथा च गङ्गां पुण्यजलां शुभाम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्नापनं संग्रहः ॥

ब्रह्माण्डे,—

अभक्तापि महापापी गङ्गां वृद्धा वृत्तिर्भवेत्

वाराहे,—

ब्रह्महा गुह्यहा गोघ्नः स्पृष्टो वा सर्वपातकैः ।
गङ्गातोषेण संस्पृष्टः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वनपर्वणि,—

अथकार्यशतं कृत्वा कुर्याद्गङ्गावगाहनम् ।
सर्वं दहति गङ्गाभस्त्रसाराग्निमिवानलः ॥

भविष्ये,—

भत्त्वा गङ्गावगाहस्य फलं वक्तुं न शक्यते ।
स्वर्गमोक्षौ फलं तस्येत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥
कपिलाकोटिदानाद्धि गङ्गास्नानं विशिष्यते ।
सहस्रगङ्गावगाहेन कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥

तथा,—

अप्सु नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेत् सदा ।
साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च विशेषतः ॥
गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम् ।

तथा,—

ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पक्षपातकी ।
सर्वं ते निष्कृतिं यान्ति गङ्गास्नानाच्च संग्रहः ॥

ब्रह्माण्डे,—

स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् ।
गङ्गास्नानेन भत्त्वा तु परमाप्नोति पूरवम् ॥

तथा,—

अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।

स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः स्नात् पुण्यभाजनम् ॥

भविष्ये,—

अमावस्यां शतगुणं सहस्रान्तु दिनचये ।

सोमसूर्यपदे स्नानं शतीपाते त्वनन्तकम् ॥

तथा,—

जन्मार्धे च क्षतं स्नानं गङ्गायां भक्तिभावतः ।

जन्मप्रभृति यत्पापं तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥

नैरन्तर्येण यो मासं गङ्गायां स्नाति मानवः ।

स शक्रलोके सुचिरं स्थित्वा च सह पूर्वजैः ॥

ततो ब्रह्म प्रतिष्ठेत कल्पकोटिशतायुतम् ।

ब्रह्म ब्रह्मलोकम् ।

तथा,—

संक्रान्तिषु च सर्वासु चातुर्मासफलं लभेत् ।

एतदेव भवेत् पुण्यं माघकार्तिकमाश्वयोः ॥

संवत्सरफलं श्रोतं नवम्यां कार्तिके तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥

स्कान्दे,—

गङ्गास्नानं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।

अशक्तस्तु स्वयं गन्तुं सामग्री यस्य नास्ति च ॥

स तथा अङ्गुली मुक्तो विमुक्तः सर्वपातकैः ।

स्कान्दे,—गङ्गायाश्चरणाभ्युक्तिर्नाच कार्या विचारणा ।

परब्रह्मस्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः ॥

गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ।

कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥

ब्रह्माण्डे,—

गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मोक्षमाप्नोति मानवः ।

अज्ञानाद् ब्रह्मणो लोकों याति नास्त्यत्र संशयः ॥

गङ्गेयमत्र तनुं त्यजामीति ज्ञानपरं नत्वज्ञानपरं तथा सति
यत्र कुत्रापि मोक्षसत्त्वात् गङ्गाया अकिञ्चित्करत्वं स्यात् । ब्रह्मज्ञाप-
महापातकादिभिर्बुद्धकानर्हस्यापि गङ्गामरणात् पापकथाबुद्धकादि-
दानार्हतामाह रामायणे आदिकाण्डे,—

अथ गङ्गाभ्रमा तत्र ज्ञाविताः सगरात्मजाः ।

दिव्यमूर्तिधरा भूत्वा ययुः स्वर्गं मुदान्विताः ॥

भगीरथमुवाचेदं ब्रह्मा सुरगणैः सह ।

तारिता नरशार्दूल त्वया पूर्वपितामहाः ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ।

इत्युपक्रम्य,—

पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।

कुर्वस्व सखिलं राजन् प्रतिज्ञा परिपालिता ॥

अथ तुलसीमाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम्,—

तुलसीपत्रमात्रेण योऽर्चयेद्विष्णुमन्त्रहम् ।

स याति श्रावतं ब्रह्म युगराद्यन्तिदुर्लभम् ॥
 विष्णोः शिरसि विन्वत्समेकं श्रीतुलसीदक्षम् ।
 अगस्त्यसदं विद्वन्मनोधारणपूर्वकम् ॥
 पुष्यान्तरैरनारितं निर्धितं तुलसीदक्षैः ।
 माखं मलयजाक्षिप्तं दद्याच्छ्रीराममूर्द्धनि ॥
 किन्तु वज्रभिर्धनैः सम्पूर्णवरदक्षिणैः ।
 किं तीर्थसेवया दानैरूपेण तपसाधि वा ॥
 पञ्च पुष्पं दत्तं चैव श्रीतुलसीयाः समर्पितम् ।
 रामाय मुक्तिमार्गस्य द्योतकं नात्र संशयः ॥
 संपूज्य विधिवद्भामं भक्ता श्रीतुलसीदक्षैः ।
 भवार्णवसहस्रेषु दुःखपाशादिमुच्यते ॥
 पूजायोग्यैर्दक्षैः पुष्पैः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्भुरिम् ।
 यदि न्यूनमातिरिक्तानि तस्य पूर्णानि तान्यहो ॥
 दक्षैः कोमलपद्मवैरित्यर्थः ।

तथा,—

न तस्य नरककोपो योऽर्चयेत्तुलसीदक्षैः ।
 निर्मास्यतुलसीमाखायुक्तो योऽभ्यर्चयेद्भुरिम् ॥
 यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तशुणितं भवेत् ।
 यदि न्यूनं भवत्येव रामाराधनसाधनम् ॥
 तुलसीपत्रमात्रेण साष्ट्रं तत्परिपूर्कते ।
 संख्य तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममूर्द्धनि ।
 कर्पूरागुदकसूरीचन्दनस्य न तत्समम् ॥

आरोपयन्ति ये भत्वा तुलसीः क्वमेव हि ।
 मोक्षाय च तदेवास्त्रं नान्यदभ्यर्चितं ततः ॥
 शास्त्रायामग्निज्ञातोऽयं तुलसीदक्षवासितम् ।
 ये पिवन्ति पुनस्तेषां क्षान्त्यपानं न विद्यते ॥
 तुलसीविपिनस्थापि समन्तात् पावनं क्षत्तम् ।
 क्रोशमात्रं भवत्येव गात्रेयस्येव पाथसः ॥
 तुलस्यारोपिता सिक्ता दृष्टा स्पृष्टा च पावयेत् ।
 प्रदक्षिणं भ्रमित्वा ये नमस्कुर्यन्ति नित्यशः ।
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् प्रचीणं भवन्निव्यते ॥
 अग्न्यदर्शनाः प्रातर्धौ पश्यन्ति तपोधन ।
 अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणाद्वाश्रयन्ति ते ॥
 शास्त्रायामग्निज्ञायाश्च गङ्गायाश्च तपोधन ।
 तुलस्यास्यैव माहात्म्यं नेष्टे वक्तुं हि विश्वसृक् ॥
 तुलसीसन्निधौ प्राणान् ये त्यजन्ति सुनीश्वर ।
 न तेषां नरकक्षेत्रस्ते यान्ति परमं पदम् ॥
 शास्त्रायामग्निज्ञायाश्च तुलस्यास्यैव सन्निधौ ।
 येषां पुण्यवतां मृत्युस्ते सुक्ता नात्र संग्रहः ॥

संवत्सरप्रदीपे,—

तुलसीदक्षगा ऋषाया यत्र देगे भवेद्विज ।
 तत्र आहुं प्रदातव्यं गद्याआहुफलसाधिकम् ॥
 न ददाति गयां गत्वा पिण्डं यो वै महाबुधे ।
 तुलसीकानने आहुं कृत्वा च तारयेत् पितॄन् ॥

दादृशां न च कुर्वीत तुलसीचयनं कश्चित् ।
चयनमन्त्रमाह तत्रैव ।

तुलस्यमृतनामाऽसि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिन्तोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदङ्गसम्भवेर्देवं पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कंकौ मन्त्रविनाशिनि ॥
मन्त्रेणानेन यः कुर्यात्तुलसीचयनं हरेः ।
दशवर्षसहस्राणि पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥

अथ शालग्राममाहात्म्यम् ।

पद्मपुराणे,—

चक्राङ्कितास्तु पाषाणा दृश्यन्ते ये तु शोभनाः ।
तेषां सन्दर्शनादेव नरः पापादिसुच्यते ॥
चक्राङ्कितान् तु पाषाणं पूजयेत् प्रयतो गृह्यौ ।
यतिर्वापि महीपाद भुक्तिसुक्तिफलप्रदम् ।
न पूजयति यो देवं शालग्रामसमुद्भवम् ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे तस्य स्वर्गगतिः कुतः ।
न तपोभिर्न जपेन न दानेन न चेष्टया ॥
सा गतिः प्राप्यते या स्यात् शालग्रामशिक्षार्चनात् ।
न व्याधिर्न भयं तत्र न पीडा दुर्ग्रहोऽपि वा ॥
शालग्रामशिक्षा यत्र पूज्यते भक्तिभावतः ।
शालग्रामशिक्षायान् तु नित्यं वज्रिहितो हरिः ॥
यथापि नौयते तत्र वाराणस्याः समं फलम् ।

न तेषामपराधोऽस्ति नापराधे च पातकम् ॥
 नागम्यागमने पापं न च विश्वासघातने ।
 ग्राहयामग्निसारूपी यच्च तिष्ठति केशवः ॥
 तच्च देवाधुरा यच्चा भुवनानि चतुर्दश ।
 ग्राहयामग्निसायान्तु यः आहुं कुरुते नरः ।
 सुप्रीताः पितरस्तस्य गतास्ते ब्रह्मणोऽनितकम् ॥
 ये पिवन्ति नरा नित्यं ग्राहयामग्निसोदकम् ।
 प्रहासयन्त्यसन्दिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥

लिङ्गपुराणे,—

कामासक्तोऽपि वै नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।
 ग्राहयामग्निसां पुत्रोऽर्चयेत् सोऽप्युतो भवेत् ॥

तथा,—

ग्राहयामग्निसा यच्च तत्तीर्थं परमं सुतम् ।
 तच्च दानञ्च यागञ्च सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
 ग्राहयामसमीपे तु क्रोशमात्रे व्यवस्थितः ।
 कौकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥

अथ वारव्रतम् ।

भविष्ये,—

यस्मादित्यदिने भक्त्या भानुं संपूज्य अह्वया ।
 नक्तं करोति पुरुषः स ध्यात्यमरलोकात् ॥
 भक्तिरूपास्त्रयेण ज्ञानं, वेदोक्तमिदमिति धीः अह्ना ।

सुहृत्प्रेमं दिनं ज्ञेयं सौरनक्षत्रते विधिः ।

इति सप्तमीस्तथे सौरनक्षत्रं प्रागुक्तं । त्रतमिदमेकादशमाप्यम् ।
भविष्ये । आदित्य उवाच,—

योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्षत्रं मम दिन नरः ।

ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्चनपरावणः ॥

वत्सरान्ते ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः ।

एवं भक्तिसमायुक्तो मम लोकं च गच्छति ॥

न च मानुष्यकं लोकमभ्रवं प्राप्नुयात्तरः ।

ब्रह्मचारी परित्यक्तमैयम् इत्यर्थः ।

तथा,—

उपवासञ्च कुर्वन्ति ये त्वादित्यदिने तथा ।

जपन्ति च महाश्वेतां ते क्षमन्ते यथेष्टितम् ॥

महाश्वेतामन्त्रः प्रोक्त आगमे,—

‘ह्रामित्युक्ता ततो ह्रीन्तु सकारश्च विसर्गवान् ।

महाश्वेताख्यमन्त्रोऽयं भागोऽख्यश्चर ईरितः ॥

नरसिंहपुराणे,—

इत्थायुक्ते सौरदिने सौरं नक्षत्रं विधीयते ।

स्नात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य विष्णुं वा नीरुजो भवेत् ॥

भविष्ये,—

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते नक्षत्रं कुर्वन्ति मानवाः ।

भानुं सम्पूज्य वै भक्त्वा ते भवन्ति त्वरोगिणः ॥

मत्स्यपुराणे,—

अतश्चिन्तामनो धाम सूर्यरूपेण संक्षितम् ।

तस्मादादित्यवारे तु सदा नक्ताग्रमो भवेत् ॥

सुहृत्तोऽनं दिनं सौरनक्षत्रमिति प्रागुक्तम् । सदेति नित्यत्वं
प्रतिपादितम् ।

तथा भविष्ये,—

आमिषं रक्तग्राकम् यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।

सप्तजन्म भवेत् कुष्ठौ दारिद्र्यमुपजायते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकभक्तं रवेर्दिने ।

कुर्यान्नक्तं हविष्यं वा रोगघ्नोऽन्यथा भवेत् ॥

रक्तग्राकमिति यावदामिषत्वातिदिष्टोपलक्षणम् ।

भविष्ये,—

अवशाच्चगुडोपेतमपूपं सूर्यवासरे ।

सच्चिरस्थं नरो दत्त्वा न रोगैरभिभूयते ॥

काष्ठदानात् भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।

जीवेऽङ्गि वस्त्रदानेन परां पुष्टिमवाप्नुते ॥

शनैश्चरदिने दत्त्वा तैलं विप्राय शक्तिः ।

नित्यमेव महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,—

भौमवारे वर्षमेकां भक्त्वा सम्यक् मङ्गलम् ।

हविष्यभुक् मिताहारः पुत्रं दीर्घायुषं लभेत् ॥

धनं धान्यं तथारोग्यं लभते सम्यक्क्षया ।

अथ सूतिकावष्टौपूजा ।

ब्रह्मपुराणे,— देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तद्वत्सत्तात् पुण्यं षष्ठञ्च सर्व्वदा ॥

अथ सर्व्वदेव्यनेन जननाग्रौचान्तरपातेऽपि शुद्धिरित्युक्तम् ।

तथा च विष्णुधर्म,—

सूतिकावासनिष्ठया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कौर्त्तिता ॥

षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ।

रक्षणीयं तथा षष्ठौ निशां तच्च विशेषतः ॥

तच्च जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः ।

अथ प्रकृते पुत्रजन्माग्रौचे शुद्धिप्रतिप्रसवप्राप्तौ जन्मनीत्युपादानं जननाग्रौचान्तरपातेऽपि शुद्धिविधानार्थं न तु मरणाग्रौचपात इति । तासां यागनिमित्तार्थमित्यनेन तद्दिनविहितषष्ठ्यादिदेवता-पूजास्त्रेव शुद्धिर्नान्येषु सन्ध्यादिकर्म्मस्त्रित्युक्तम् । षष्ठौ निशां प्राप्य विशेषतो रक्षणीयं वास्तस्य रक्षा कार्य्येत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अग्न्यम्बुशून्ये च तथा निर्यूपे सूतिकागृहे ।

अदौपशस्त्रसुषले भूतिसर्षपराजिते ॥

अनुप्रविश्य या जानमपहृत्य ततोऽपरम् ।

अणुप्रसविनीवासां तथैवोत्सृजते द्विज ॥

या जातचारिणी नाम सुचोरा पिशिताग्रजा ।

तस्मात् संरक्षणं कार्य्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥

हागवन्धनार्थं द्युपस्तम्भः भूतिर्वज्रभस्त्रः । तत्र षष्ठेऽङ्गि सायंसमये
स्नातः शुचिराचान्तः स्नास्ति वायु सङ्कल्पं कुर्यात् ।

ॐ अथेत्यादि अभिनवजातकुमारस्य जन्मवाचरात् षष्ठेऽङ्गि
अभिनवजातकुमारस्यास्य सर्वारिष्टप्रशमनपूर्वकदीर्घायुवृद्धकामो
वह्निर्बलिदानानन्तरं गणेशपञ्चवादिदेवतानां पूजाकर्त्तव्यं करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य सप्तमण्डलिकाः कृत्वा तत्र कुशानासौख्यं सम्पूज्य च
माषभक्तेन बलिं दद्यात् ।

ॐ चेचपाशा नमो वोऽस्तु सर्वशान्तिफलप्रदाः ।

बाह्वस्य विघ्ननाशाय प्रतिगृह्णन्विभं बलिम् ॥

चेचपाशेभ्य एव माषभक्तबलिर्नमः ।

पूर्वादिदिग्विभागेषु सुखले प्रतिवाचिनः ।

रक्षां कुर्यन्तु ते सर्वं मम गृह्णन्विभं बलिम् ॥

पूर्वादिदिक्स्थेभ्यो नमः ।

भूतदैत्यपिशाचाश्च गन्धर्वा रक्षसा गणाः ।

शुभं कुर्यन्तु ते सर्वं मम गृह्णन्विभं बलिम् ॥

भूतदैत्यपिशाचादिभ्य एव माषभक्तबलिर्नमः ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवयोगिनः ।

स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्विभं बलिम् ॥

मातृभ्य एवः ।

आदित्यादि यज्ञा ये च सखाजप्रतिवाचिनः ।

रक्षां कुर्यन्तु ते सर्वं मम गृह्णन्विभं बलिम् ॥

आदित्यादिपदेभ्य एवः ।

योगिनीं शक्तिनीं चैव मातरो निवसन्ति याः ।

शान्तिं कुर्वन्तु याः सर्वा मम गृहस्थिभ्यं वक्षिम् ॥

योगिन्यादिभ्य एषः ।

दिकृपाला ये तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ।

शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहस्थिभ्यं वक्षिम् ॥

इन्द्रादिभ्योऽप्येषः ।

ततो दारदेशं गत्वा दारपालकाभ्यां नम इति मन्त्रेण दार-
पालौ पाद्यादिभिः सम्यूज्य प्रणमेत् ।

दारपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु वाक्त्रकः ॥

खड्गपाणे नमस्तुभ्यं सर्वविघ्नविनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु वाक्त्रकः ॥

ततो गृहं प्रविश्य प्राङ्मुख उपविश्य कराङ्गन्यासौ कृत्वा सामा-
न्यार्घ्यं विधाय गणेशं ध्यात्वा ॐ गणानाम्बेत्यावाह्य पाद्यादिभिः
सम्यूज्य पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

सर्वविघ्नहरोऽसि त्वमेकदन्तो गजाननः ।

षष्ठीगेहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दौर्घ्यायुषं कुरु ॥

क्षान्मोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु वाक्त्रकः ॥

ततः षष्ठीं पूजयेत् ।

षां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । षीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । पूं मध्यमाभ्यां
वषट् । वै अनामिकाभ्यां ऊं । षौ कनिष्ठाभ्यां वौषट् । वः कर-

तलपृष्ठाभ्यां फट् । षां हृदयाय नमः, षीं शिरसे स्वाहा, धूं
शिखायै वषट्, षैं कवचाय ऊं, षौं मैत्रेय्याय वौषट्, षः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् ।

इति कराङ्गन्यासौ कृत्वा देवीं ध्यायेत् ।

द्विभुजां हेमगौराङ्गीं रत्नालङ्कारभूषिताम् ।

वरदाभयहस्ताञ्च शरच्चन्द्रनिभाननाम् ॥

पीतवस्त्रपरीधानां पीनोन्नतपयोधराम् ।

अङ्गार्पितसुतां षष्ठीमम्बुजस्थानां विचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्यूज्य अर्घ्यपात्रं प्रोक्षणी-
पात्रञ्च स्थापयित्वा प्रोक्षणीजलेन पूजापकरणान्यभ्युक्ष्य घटं स्थाप-
यित्वा तत्र पीठपूजां कुर्यात् ।

जयायै, विजयायै, अजितायै, अपराजितायै, काक्ष्यै, भद्रकाक्ष्यै,
सङ्गमायै, सिद्धायै ।

मध्ये,—

लोहितायै, पद्मासनाय नमः ।

ततः पूर्ववद्भ्यात्वा देवीमावाहयेत् ।

आयाहि वरदे देवि षष्ठि षष्ठीति विश्रुते ।

धात्रीरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरे ॥

षष्ठि देवि इहागच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सन्नि-
हता भव प्रसन्ना भवेत्यावाह्यं ॐ षां षष्ठ्यै नम इति पाद्यादिभिः-
पचारैः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

जगन्मातर्जगद्धात्रि जगदानन्दकारिणि ।

प्रवीद मम देवेभि बहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

ग्रन्थिस्त्र्यं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

जमिमं रक्ष मे बालं महाबहि नमोऽस्तु ते ॥

भूतदैत्यपिशाचेषु डाकिनीयोगिनीषु च ।

मातेव रक्ष मे पुत्रं स्थापदे पञ्चनेषु च ॥

बहि देवि महाभागे भक्तानामभयप्रदे ।

वरदे त्वत्प्रसादेन चिरं जीवतु बाहकः ॥

अस्मिन् सुतिकागारे देवीभिः परिवारिते ।

रक्षां कुर्व महाभागे सर्वोपद्रवनाग्निनि ॥

ततस्त्रिग्रणाद्याः पृथक् गन्धादिभिः पूजयेत् ।

त्रिग्रणा दृढमाता च गौरौ च कटपूतना ।

पूजितव्याः प्रयत्नेन जन्मदा जातहारिणी ॥

ततो जयन्तै मङ्गलायै काष्ठै कपासिन्यै दुर्गायै त्रिवायै क्षमायै
धात्र्यै स्वाहायै स्वाधायै नम इति पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ।

गौर्यादिमातृकाभ्यो नमः । जन्मदाभ्यो नमः^१ । क्षेमपात्रेभ्यो
नमः । भैरवेभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । दिक्पा-
त्रेभ्यो नमः ।

ततो मार्कण्डेयं पाद्यादिभिः पूजयित्वा पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।

चिरजीवी भव्या त्वं भोक्षया भवतु मे सुतः ॥

अमृत्याये वक्ष्ये व्यासाय वसुमते विभीषणाय कृपाय परशुरा-
माय नमः । नारदादि ऋषिभ्यो नमः । गङ्गायै दुर्गायै महालक्ष्म्यै
वररक्षायै । अग्निन्यादिनक्षत्रेभ्यः, विष्णुभादियोगेभ्यः, ववादिकर-
णेभ्यः, प्रतिपदादितिथिभ्यः, मेषादिद्वादशराशिभ्यः, सूर्यादिवारेभ्यः ।

ततः स्कन्दमावाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।

कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।

बालं मे रक्ष भौतिभ्यः षडानन नमोऽस्तु ते ॥

१[मन्वानदण्डाय नमः, इति मन्वानदण्डं पूजयेत् ।

मन्वान त्वं हि गोलोके देवदेवविनिर्भितः^१ ।

पूजितश्च विधानेन पुत्रं मे परिपाक्य ॥

ततः खड्गं पाद्यादिभिः संपूज्य अग्निर्विश्वेन इत्यादिना प्रणमेत् ।

ततो वासुदेवं गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रणमेत् ।]

वासुदेव नमस्तुभ्यं शङ्खचक्रगदाधर ।

कुमारं रक्ष भौतिभ्यः शान्तिं सुखं नमोऽस्तु ते ॥

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् दैत्यचक्रविमर्दनः ।

शान्तिं सुखं गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मा करोतु कल्याणं जगत्सृष्टिकरोऽथ्ययः ।

सुतश्च मे देवदेवस्तथा नारायणः प्रभुः ।

ततो माषभक्तेन वलिं दद्यात् ।

ॐ वलिं गृह्णन्निमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।

१ ग पुस्तके [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ख पुस्तके, देवदेवेन निर्भितः ।

मातृतयाश्विनौ देवाः सुपर्णाः पक्षगा ग्रहाः ॥
 असुरा चातुधानाश्च रथस्था देवताश्च याः ।
 दिविष्ठा लोकपालाश्च ये च विघ्नविनाशकाः ॥
 जगतः स्वस्ति कुर्वन्तो दिव्या महर्षयस्तथा ।
 सर्वे कुर्वन्तु मे रक्षां शान्तिं पुष्टिं धृतिं तथा ॥

सर्वेभ्यो बलिरेव ।

ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
 सौम्याश्चैव तु ये केचित् सौम्यस्थाननिवासिनः ॥
 मातरो रौद्ररूपाश्च गणानामधिपाश्च ये ।
 विघ्नभूतास्तथा चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ॥
 सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृहन्त्विमं बलिम् ।
 सिद्धिं दिशन्तु मे पुत्रं भयेभ्यः पान्तु मां सदा ॥

भूतेभ्य एव बलिः ।

ततो बालं व्यजने समारोप्य षष्ठ्यै समर्पयेत् ।
 देवतानामृषीणाञ्च भक्तानां भक्तवत्सले ।
 मातेव रक्ष मे पुत्रं महाघटि नमोऽस्तु ते ॥
 जननी सर्वभूतानां बालानाञ्च विशेषतः ।
 नारायणीस्वरूपेण सुतं मे रक्ष सर्वतः ॥
 जगदाद्ये जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
 समर्पितो मया देवि पादयोस्तव मे सुतः ॥
 निजपुत्रवदेनं त्वं कुरु दीर्घायुषं सदा ।
 अयं मम कुलोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ॥

नीतो मया महाभागे चिरं जीवतु बाहकः ।

इति बाहं समर्थं पुष्पाञ्जलिना प्रणमेत् ।

माहेश्वरि शिवे नित्यं शिवदे शिवनाचिके ।

सुतं मे रक्ष पद्माक्षि शिवदा भव सर्व्वदा ॥

ततः कुशेन बाह्यमावर्जनम् ।

विष्णुपुराणे,—

मायुरं मङ्गलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।

हरस्य मङ्गलं यच्च सर्व्वं भवतु मे सुते ॥

शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु प्रणश्यत्वशुभञ्च यत् ।

यत एवागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।

यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥

येन दंष्ट्रायविधृता धारयत्यवनी जगत् ।

वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥

मखाङ्कुरविनिर्भक्तवैरिवचःस्थूलो विभुः ।

नृसिंहरूपी सर्व्वत्र रक्षतु त्वां जनार्दनः ॥

वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत् ।

त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तचैलोक्यस्युरदायुधः ॥

अिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।

शुद्धं स जठरं विष्णुर्जङ्घापादं जनार्दनः ॥

सुखं वाह्यं प्रवाह्यं च मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।

रक्षत्व्याहृतैश्वर्य्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥

शार्ङ्गचक्रगदाचक्रमङ्गनादहताः कथम् ।

गण्डकु प्रेतकुशाख्या राक्षसा ये तवाहिनाः ॥

तां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।

दुर्वीकेग्रोऽम्बरे भूमौ रक्षतु तां महीधरः ।

तथा काशिकापुराणे,—

समा देवी शिरः पातु सलाहं शूलधारिणी ।

त्रिशूला च चण्डिका देवी यौवाक्ष तत्र काशिका ॥

अशोकवासिनी चेतो हौ वाह्य शूलधारिणी ।

चदयं सज्जिता देवी उदरं सिंहवासिनी ॥

कण्ठं भगवती पातु उरु च विन्ध्यवासिनी ।

महावक्त्रा च जहो दे पादौ पातालवासिनी ॥

सर्वतः पातु सततं दुर्गा देवी शुभावहा ।

ततः श्वेतसर्षपेन वेतासाश्वेति रक्षां कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा
अच्छिद्रं कुर्यात् । तां राक्षिं खड्गपाणिर्जागृथात् । धनुःकाण्डश्च
गृहे स्थापयेत् । आचाराद्वकुलपत्राणि द्वारदेशे ददेत् गोमुण्डश्च
स्थापयेत् ।

इति सूतिकावलीपूजा ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजा ।

काशिकापुराणे,—

यैषा सज्जितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च त्रिशूला गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटत्रयमण्डिता ।

रक्तकौशेयवसना स्मितवक्त्रा शुभामना ॥
 गवयौवनसम्यक्ता चार्जुनी सखितप्रभा ।
 उमया भाषितं तन्मं यत् पूर्वं लेकमक्षरम् ॥
 मन्त्रमन्त्रास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ।
 नारायणै विद्महे त्वां चण्डिकायै तु धीमहि ॥
 तस्मै सखितकान्तेति ततः पश्चात् प्रचोदयात् ।
 एषा सखितगायत्री देव्या इष्टैः प्रकीर्णिता ॥
 सोहिताङ्गस्य दिवसः प्रियोऽस्याः परिकीर्णितः ।
 कास्तो वसन्तकाक्षस्य स्वरस्यापि तु पञ्चमः ॥
 अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च पूजा कार्या विभूतये ।
 दूर्वाङ्कुरैः समायुक्तमक्षतं प्रीतिदं परम् ॥
 निर्माद्यधारिणी चास्या देवी सखितचण्डिका ।
 अथमस्या विशेषस्तु पूजार्थां परिकीर्णितः ॥
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य तन्मं याज्ञान्तु पूजने ।
 उपचारो वसिष्ठास्या विहितोऽयं क्रमः पुरा ॥
 महामाया महादेव्यास्तद्भाषं परिपूजने ।
 पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 यः पूजयेद्भौमदिने शुभैर्दूर्वाङ्कुरैः परम् ।
 रतितं साधकः सोऽपि कामानिष्टानवाप्नुयात् ॥

सुकुटचचेति एकपट्टिकोपरि त्रिशृङ्गाकारसुकुटमखितेत्यर्थः ।

उमामन्त्रः प्रागुक्तो यथा ।

आदिः समाप्तिवर्धित उमामन्त्र इति श्रुतः ।

यादिर्मकारः समाप्तिर्विघ्न इत्यर्थः ।

नारायण्यै विद्महे त्वां चण्डिकायै धीमहि ।

तस्मै ललितकान्ता प्रचोदयात् । इति ललितगायत्री ।

आदौ मूलमन्त्रमुच्चार्य अनया गायत्र्या देवीं पूजयेदित्यर्थः ।

लोहिताङ्गस्य दिवसो मङ्गलवारः प्रियः, वसन्तकालः प्रियः पूजा-
कालः, पञ्चमस्तरः पञ्चमरागोऽस्याः प्रिय इत्यर्थः । अष्टम्यां
नवम्याञ्च फल्गुतिथय इत्यर्थः । अष्टदूर्वाङ्कुरसहितैरष्टाक्षततण्डु-
लैरिति लोकप्रसिद्धिः । पूजाम्ने निर्माद्येन ललितचण्डिकां
पूजयेदित्यर्थः । वैष्णवीतन्त्रमन्त्रस्य महामाया मन्त्रस्य च पूजा-
विधिरुक्तः सोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । स च प्रयोगलिखनेन व्यक्तीभवि-
ष्यति । पूजाफलम्तु यद्यस्याभिमतं तस्य तत्प्राप्तिरित्यर्थः ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजाप्रयोगः ।

कृतनित्यक्रियो यजमान उदङ्मुख आसने उपविश्य हस्ति वाच्य
सङ्कल्पं कुर्यात् ।

अथेत्यादि असुकगोचोऽसुकशर्मा असुककामः श्रीमङ्गलचण्डिका-
पूजाकर्त्तृ करिष्ये इति सङ्कल्प्य अः फट् इति मन्त्रेण श्वेतसर्वपान्
अक्षतान् वा दिक्षु विकीर्य भूतापसारणं कृत्वा नारदश्चर्म्मिर्लक्ष्मणेऽनु-
ष्टुप्पूज्यन्तो मुखे श्रीमङ्गलचण्डिका देवता इति विन्यस्य कृताञ्जलिः
सर्वकामार्थसाधने श्रीमङ्गलचण्डिकापूजायां विनियोगः । ॐ ह्रीं
सः इति स्नानमभ्युक्ष्य ह्रीं सः इति मन्त्रेण करस्य पुष्पं दक्षिण-
हस्तेन संभृज्य ब्राल्वा वामहस्तेन पूर्वमन्त्रेण ऐशान्यान्दिशि क्षिपेत् ।
भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासं च कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्यात् ।

मां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः मौं तर्जनीभ्यां स्वाहा मूं मध्यमाभ्यां
वषट् नैं अनामिकाभ्यां हूं मौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् मः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । मां हृदयाय नमः मौं शिरसे स्वाहा मूं शिखायै
वषट् नैं कवचाय हूं मौं नेत्राभ्यां वौषट् मः अस्त्राय फट् ।

ताक्षचयं दिम्बन्धनञ्च कृत्वा पीठन्यासं कुर्यात् ।

अंसदधे—धर्म्याय, ज्ञानाय ।

वामाधुरदधे—वैराग्याय, ऐश्वर्याय । मुखे—अधर्माय । वामपार्श्वे
अज्ञानाय । नाभौ—अवैराग्याय । दक्षिणपार्श्वे—अनैश्वर्याय ।
हृन्मध्ये—शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय, उं सोममण्डलाय, मं
वह्निमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे, तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्नरात्मने, पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने, ह्रीं योगपद्मपीठा-
त्मने नमः ।

ततो देवीं ध्यायेत्,—

यैषा खलितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता सा दिभुजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मासनस्था तु मुकुटचयमण्डिता ।

रक्तकौशेयवसना स्मितवक्त्रा शुभानगा ।

नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी खलितप्रभा ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः समूष्य साहमित्यात्मानं
विभाज्य गन्धपुष्पाभ्यां देवीरूपमात्मानं समूष्य शिरोहृदयगुह्य-
पादसर्वाङ्गेषु पुष्पपञ्चकं क्षिपेत् ।

ततो वामभागे त्रिकोणमण्डलोपरि अर्थाधारं स्थापयित्वा

तत्र अस्माय फड़िति प्रोचितं शङ्खं स्थापयित्वा नम इति मन्त्रेण
गन्धपुष्पे दत्त्वा मूलमन्त्रेण जलेन पूरयित्वा मं दशकक्षाव्याप्तवक्त्रि-
मण्डलाय नम इत्याधारं सम्पूज्य अं द्वादशकक्षाव्याप्तसूर्यमण्डलाय
नम इति शङ्खं, ऊं षोडशकक्षाव्याप्तचन्द्रमण्डलाय नम इति जलं
सम्पूज्य तत्र षडङ्गानि पूजयित्वा देवीरूपं जलं ध्यात्वा कराभा-
मर्धपाचमाच्छाद्य मूलमष्टधा जप्त्वा ताक्षकदिग्बन्धनाभ्यां संरक्ष्य
ऊमित्यवगुण्ड्य धेनुमुद्रयाऽऽतृतीकुर्व्यात् ।

अर्घ्यं दक्षिणे ॐ फड़िति प्रोक्षणीपाचं संप्रोक्ष्य जलेनापूर्वं
गन्धपुष्पे दत्त्वा तीर्थमावाह्य अर्घ्यजलं किञ्चिद्दत्त्वा तेजोदेवेनात्मानं
पूजोपकरणसामुच्चैत् ।

अर्घ्यं सोमरतः कार्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।

दक्षिणे गणेशं ध्यात्वा आवाह्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य पीठं पूजयेत्
अन्धादिकोषेषु—धर्मादिचतुष्टयम् ।

पूर्वादिदिषु—अधर्मादिचतुष्टयम् पूजयित्वा ।

मध्ये—शेषाय, पद्माय, अं सूर्यमण्डलाय ऊं सोममण्डलाय,
मं वक्त्रिमण्डलाय, सं सत्ताय, रं रजसे तं तमसे, आं आत्मने,
अं अन्तरात्मने, पं परमात्मने, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । ह्रीं योग-
पद्मपीठासनाय नमः इत्यासनाय पुण्याक्षलिं दत्त्वा पूर्ववद्देवीं
ध्यात्वा पुण्याक्षलिना नासाद्वारा तेजोरूपां भगवतीं निःसार्य
ह्रीं इति मन्त्रेण मण्डलमध्ये स्थापयेत् ।

मध्ये—नारायणै विद्महे तां चण्डिकायै धीमहि । तजो
ज्योतिर्गन्तव्यमास्तु ।

इति मूलमन्त्रपूर्व्या गायत्र्या श्रीभगवति मङ्गलचण्डिके
इहागच्छागच्छ इह तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिता भव सन्निरुद्धा भव प्रसन्ना
भवेत्यावाह्य आवाहन-स्वापन-सन्निधापन-सन्निरोधन-परमीकर-
णानृतीकरणसुद्राः प्रदर्श्य स्वागतमिति स्वागतं पृष्ट्वा मूलमन्त्रपूर्व्या
संक्षितगायत्र्या पाश्चात्याचमनीयमधुपर्काचमनस्नानजलवस्त्रासङ्कार-
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलानि दद्यात् । अग्निकौ गन्धपुष्पधूपदीप-
नैवेद्यैः पञ्चोपचारैः पूजयेत् ।

ततो मूलमन्त्रपूर्विकां संक्षितगायत्रीं पठित्वा मङ्गलचण्डिकायै
नम इत्यष्टदूर्व्यासंयुक्ताष्टाक्षततण्डुलान् दद्यात् ।

मण्डलमध्ये,—

अयन्तीं मङ्गलां काशीं भद्रकाशीं कपासिनीम् ।

दुर्गां शिवां चमां धात्रीं स्रधां स्नाहां प्रपूजयेत् ॥

ततोऽङ्गपूजा ।

मां हृदयाय नमः । मीं शिरसे स्नाहाय नमः । मूं शिखायै वषट्
नमः । मैं कवचाय हूं नमः । मीं नेत्राभ्यां वौषट् नमः । मः
अस्त्राय फट् नमः । इति सन्मूल्याष्टपत्रेषु अष्टौ चौगिनीः पूजयेत् ।
पूर्वादिचतुर्दिक्षु,—

त्रैलोक्ये, चण्डमुखायै, स्कन्दमात्रे, कालरात्र्यै नमः ।

अग्न्यादिकोशेषु,—

चण्डिकायै, कुशाण्ड्यै, कात्यायन्यै, महागौर्यै नमः ।

इति पूजयित्वा नः मङ्गलचण्डिकायै नमः इत्यष्टधा पुण्यैः पूज-
येत् । ततो दुर्गापूजोक्तविधिना वसिं दद्यात् ।

वक्षिदानानन्तरं काक्षिकापुराणे,—

अपं समारभेत् पश्चात् पूर्ववक्ष्यानतत्परः ।

हस्तेन स्रजमादाय मनसा चिन्तयन् शिवाम् ॥

यथाशक्ति जपित्वा अपं समर्थ,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरत्ये शम्भके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ।

सप्तधा वर्त्तनं कृत्वा स्तुतिमेतान् साधकः ।

पञ्च प्रणामान् कुर्वीत ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रकैः ॥

ततः काममिष्टं निवेद्य योनिमुद्रां दर्शयित्वा चमस्तेति विसर्जयेत् । तत ऐशान्यां त्रिकोणमण्डले कक्षितचण्डिकां गन्धादिभिरभ्यर्च्य कक्षितचण्डिकायै नम इति निर्माळ्यं तत्र विन्यसेत् ।

उदके तस्मूले च निर्माळ्यं तु समुत्सृजेत् ।

अनेनैव विधानेन पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्त्तया विचारणा ।

ततो दक्षिणां दत्त्वाऽच्छिद्रं कुर्यात् ।

इति श्रीमङ्गलचण्डिकापूजाविधिः ।

अथ जन्मदिनपूजा ।

जन्मतिथौ जन्मनक्षत्रयोगे शुभमुक्तं ज्योतिषे,—

जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे

यस्य भुवं जन्मतिथिर्भवेत् ।

भवन्ति संवत्सरमेव याव-

जैरव्यसमानसुखानि तस्य ॥

अग्निमङ्गलवारो दोषमाह तत्रैव ।

कृतान्तकुञ्जयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् ।

अनुचययोगसम्प्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥

कृतान्तः अग्निः । अग्निमङ्गलवारो यदि जन्मवारः स्यात्तदा न दोष इति प्राञ्च । अत्र जन्मननुचयोगे तु न दोष इत्यर्थः ।

प्रतीकारमाह तत्रैव,—

तस्य सर्व्वोषधिस्नानं ग्रहविप्रसुरार्चनम् ।

सर्व्वोषधिमाह मत्स्यपुराणे,—

सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीदयम् ।

शठी चम्पकमुस्तञ्च सर्व्वोषधिगणः स्मृतः ॥

रजनीदयं हरिद्रा दारुहरिद्रा चेत्यर्थः ।

जन्मतिथिव्यवस्था तु चान्द्रेणैव न तु सौरेण । सौरे मासि कदाचिन्मिथ्यप्राप्तौ लोपप्रसङ्गात् । रोहिण्यष्टमीराम-
नवम्यादीनां भगवज्जन्मतिथीनां ब्रह्मपुराणादौ चान्द्रेण व्यवस्था-
दर्शनाच्च ।

तथा च मृच्छपरिशिष्टम्,—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मासवृद्धौ पराः कार्या वर्ज्जयित्वातिपैतृकम् ॥

अस्यार्थः । प्रसवाहो जन्मतिथिः । मासवृद्धौ मलमासपाते मासवृद्ध्या तिथिद्वयप्राप्तौ पर एव प्रकृते मासि कार्यम् । न तु पूर्व्वस्मिन् मलमासे, अतिपैतृकं सपिण्डीकरणं वर्ज्जयित्वा तत्तु मल-
मासेऽपि कार्यमिति विवेचितं शुद्धिकौमुद्याम् ।

अथ दिनद्वये तिथिप्राप्तौ उदयगामितिथेरेव यद्वर्षं “युगाद्या
वर्षवृद्धिश्चेति पूर्वोक्तवचनात् ।

महापुराणे,—

सर्वैस्तु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्नानपञ्चम्यं पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिसंवत्सरं यत्नात् कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः ॥

प्रतिसंवत्सरं यत्नादित्यभिधानाभित्याधिकारः । पितरौ जगतां
पितरौ कक्षीवासुदेवावित्यर्थः प्रजापतिसमभिव्याहारात् पृथक्
गुरुपूजाभिधानाच्च । स्नानञ्च तिस्रोदूर्त्तनं कृत्वा सतिस्नानेन
कार्यम् ।

तथा,—

तिस्रोदूर्त्तौ तिस्रश्चाथी तिस्रपाथी तिस्रप्रदः ।

तिस्रहोता तिस्रभोक्ता षट्तिक्षी नावसीदति ॥

तथा,—

दिभुजं जटिसं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतत्तया ॥

दीर्घायुषं ततो व्यासं रामं द्रौणिं कपं वसिम् ।

प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमपार्श्वयेत् ॥

रामोऽथ जामदग्न्यः, द्रौणिरसत्यामा । अथाचारात् षष्ठीमपि
पूजयन्ति ।

स्नाने,—

खण्डनं गन्धयोगानां मैथुनाध्वानमेव च ।

आमिषं कलहं हिंसां वर्षदृष्टौ विवर्जयेत् ॥

ज्योतिषे,—

स्नात्वा जम्बूदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभौष्टां मिथं

मत्स्यान् मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते ।

शक्नुन् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति भुवं

भुङ्क्ते यस्य निराभिषं स हि भवेज्जम्बान्तरे पण्डितः ॥

अथ प्रयोगः ।

प्रातस्त्रिसोदत्तनं विधाय तिस्रमिश्रोदकेन स्नात्वा पूर्णकुम्भेषु
गङ्गावृत्तिकाफलदूर्ध्वापश्चरज्जानि निःक्षिप्य तैरभिषेचयेत् ।

पद्मपुराणे पुष्कर उवाच,—

शृणुध्वावहितो ब्रह्मन् सर्व्वकिञ्चिन्ननाश्रमम् ।

येनाभिषिक्तो नृपतिश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥

सुरास्त्रामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धास्तपोधनाः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्रणाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनेयौ भिषम्बरौ ।

अदिति र्देवमाता च स्नात्वा सिद्धिः सरस्वती ॥

कीर्त्तिर्लक्ष्मी र्धृतिः श्रीश्च सौनीवासी कुञ्जलया ।

दितिश्च सुरमा चैव विनता कद्रुरेव च ॥

देवपत्न्यश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।

सर्व्वास्त्रामभिषिञ्चन्तु शुभाश्लेषरसाङ्गयाः ॥

नक्षत्राणि सुहृत्ताश्च पद्माक्षोराचम्यथः ।

संवत्सरा निमेषाश्च कक्षाः काष्ठाः क्षणा क्षवाः ॥

सर्व्वं त्वामभिषिञ्चन्तु काष्ठास्यावयवाः शुभाः ।

वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥

सरितश्च महाभागा नागाः किम्बुद्धास्तथा ।

वेष्टानसा महाभागा द्विजा वैश्यास्तथा ॥

सप्तर्षयः सदाराश्च भ्रुवस्थानानि धानि च ।

मरीचिरचिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ॥

भृगुः समत्कुमारश्च जैगौषव्यो वृहद्वज्रः ।

एकतश्च द्वितस्रैव त्रितो जावास्तिकश्वपौ ॥

दुर्वासा दुर्विनीतश्च कण्डः कात्यायनस्तथा ।

मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनःश्रेफो विदूरथः ॥

श्रौर्व्वः सम्पर्त्तकस्यैव च्यवनश्च पराशरः ।

द्वेपायनो जरत्कारुर्देवराजः सहात्मजः ॥

पर्व्वता गुरवो वन्द्याः पुण्यान्धायतनानि च ।

प्रजापतिश्च भगवान् गावो विश्वश्च मातरः ॥

वाहनानि च दिव्यानि सर्व्वं लोकास्तराचराः ।

अग्नयः पर्व्वतास्यैव जीमूताः खं दिशो जलम् ॥

एते चान्ये च बहवो वेदप्रतपरायणाः ।

सग्निव्यास्तोऽभिषिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥

सेन्द्रा देवगणास्यैव पुण्यश्रवणकौर्त्तनाः ।

तोयैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वोत्पातनिवर्हणैः ॥

इति स्नानं समाप्य नूतनवस्त्रयुगमलङ्कारश्च परिधाय सन्ध्या-

दिकं कृत्वा इष्टदेवतां सम्पूज्य स्वस्ति वाच्य सकृत्सं कुर्यात् । ॐ
अश्वत्थादि शुभवर्षद्वयौ सकलमङ्गलसम्पन्नित दीर्घायुइकामो मार्क-
ण्डेयादिपूजाकर्मा करिष्ये ॥

ततो घटं संस्थाप्य तत्र गणेशं पाद्यादिभिरभ्यर्च्य नवग्रहान्
दिक्पालांश्च सम्पूज्य सामान्यार्थं विधाय मां इदयाच नमः,
इत्यादिना अङ्गन्यासं कृत्वा,—

दिभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।

दण्डाक्षसूचहस्तश्च मार्कण्डेयं त्रिचिन्तयेत् ॥

इति ध्यात्वा घटे आवाह्य ॐ मां मार्कण्डेयाय नमः, इति
पाद्यादिभिरुपचारैरभ्यर्च्य—

ॐ आयुःप्रद महाभाग सोमवंशसमुद्भव ।

महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुण्याञ्जलिना प्रणम्य कृताञ्जलिः प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

चिरजीवी यथा त्वम्भो भविष्यामि तथा मुने ॥

ततो व्यासं परशुरामं अश्वत्थामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनुमन्त
विभौषणश्चार्चयेत् । ततो जम्बूनक्षत्राय नमः, जम्बूतिथये, जम्बू-
वाराय, जम्बूराशये, जम्बूक्षत्राय, नम इति सम्पूज्य वासुदेवं सप्तौ
प्रजापतिश्च विशेषतः पूजयेत् ।

ततः षष्ठीमावाह्य ॐ वां षष्ठ्यै नम इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य
प्रणमेत् ।

मातृभूताऽचि भूतानां ब्रह्मणा निर्मिता सुरा ।

तस्मान्मां पुषवत् कृत्वा पाशय त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततस्त्रिगिरणाद्याः पूजयित्वा प्रणमेत् ।

ॐ चित्रगिरणा वृद्धमाता च गौरौ च कटपूतना ।

आद्युर्दाक्षो भवन्धेता अथ जन्मतिथौ मम ॥

ततः कार्तिकेयं सम्पूज्य कुसुदेवतामर्चयेत् । ततो दक्षिणं
दत्त्वा दीर्घायुश्चकामनया तिस्रान् धान्यानि चोत्सृज्य ब्राह्मणाय दद्यात् ।
पश्चिणो मत्स्यांश्च घातकश्चक्ष्माभ्योचयेत् विप्रोश्च तोषयेत् । गोरो-
चनादिमङ्गलद्रव्याणि चाक्षमेत ।

तत आचारादष्टोत्तरशतदूर्वाचितसिद्धार्थनिम्नपक्षवैर्यन्धिवन्धनं
कुर्वन्ति । सतिष्ठं सशर्करश्च दुग्धं पिवन्ति ।

तत्र मन्त्रः,—

सतिष्ठं गुडसन्धिग्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ।

मार्कण्डेयवरं सन्ध्या पिवाम्यायुष्यहेतवे ॥

ततो बन्धुभिः सह निरामिषं सकृद्भुञ्जीत ।

अथ प्रकीर्णवचनानि ।

दर्शस्नानं गयाश्राद्धं तिस्रैस्तर्पणमेव च ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वन्श्च पितृश भवेत् ॥

तथा,—

भुक्त्वा च श्रीफलं नाद्यान्तथा रात्रौ नृपोत्तम ।

बुद्धिचक्रा एता माषकोद्भवमृत्तिकाः ॥

मनुः,—

यत्किञ्चित्सिद्धं मित्रं नाद्यादक्षमिते रवौ ।

जावालः,—

नाधीयित नरो नित्यमादावन्ते च पक्षयोः ।
आदौ तु हीयते बुद्धिरन्ते ब्रह्मैव हीयते ॥
त्रयोदश्यास्तुर्थाश्च सप्तमौनवमीतिथेः ।
प्रदोषेऽध्ययनं श्रीमान् द्वादश्याश्च विवर्जयेत् ॥

दक्षः,—

प्रदोषपक्षिमौ यामौ वेदाभासेन तौ नयेत् ।
यामद्वयं ग्रयानश्च ब्रह्मभूषाश्च कल्पते ॥
इति दक्षेण प्रदोषाख्यो रात्रेः प्रथमो यामः शेषयामश्च अर्धय-
नकाल उक्तस्तुक्तोक्तजावालवचनेन त्रयोदशादिषु प्रदोषाख्ये प्रथम
यामे निषिध्यते शेषयामेलध्ययनमविरुद्धमेव ।

अनध्यायं प्रकृत्य याज्ञवल्क्यः,—

पञ्चदशां चतुर्दशामष्टम्यां राजसूतके ।
चतुसन्धिषु भुक्त्वा च आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥
पञ्चदशादिषु यावन्तिथिविषयं राजसूतके दिनत्रयमनध्य-
यनम् ।

अहं न कीर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।

इति मतुवचनात् । चतुसन्धिविषये भुक्त्वा भोजनाव्यवहित-
कालेन भुक्तमात्रेण जीर्ण इति मतुवचनात् (?) ।

शारदातिलके,—

चतुर्दश्याष्टमीपर्वप्रतिपदग्रहणेषु च ।
संक्रमेषु च सर्वेषु विद्यां नैव पठेन्नरः ॥

निशासु दीपभंगे च सद्यः पाठं परित्यजेत् ।

विद्युत्सन्नितवर्षेऽपि प्रकृत्य मनुः,—

एतांस्त्रभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्यदर्शने ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्सन्नितसम्भवे ।

सज्योतिः स्नादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

सायंप्रातर्होमार्थं प्रादुष्कृतेष्वग्निषु सत्सु सन्ध्यादये इत्यर्थः । एतां स्त्रीन् प्रागुक्तान् विद्युत्सन्नितवर्षानभ्युदितान् सम्भूतान् यदा जानी-
यात् तदा काले वर्षाकालेऽपि प्राकरणिकमहोरात्रमनध्यायं
विद्यात् । तथाऽनृतौ वर्षातिरिक्तकाले सन्ध्यासमये अपो विभर्त्ती-
त्यभ्रमिति व्युत्पत्त्या सजलमेघदर्शनमात्रेऽप्यहोरात्रं नतु वर्षा-
स्त्रित्यर्थः । चकारात् केवलविद्युत्सन्नितेऽप्यनृतावहोरात्रम् ।

वर्षाकाले सन्ध्यागर्जनमात्रे विशेषमाह प्रादुष्कृतेऽपि सन्ध्या-
काले विद्युत्सन्नितमात्रे सति सज्योतिरनध्यायः । प्रातःसन्ध्या-
गर्जे दिवामात्रं सायं गर्जे रात्रिमात्रमित्यर्थः शेषे विद्युत्सन्नित
वर्षाणां शेषे वर्षे च सति यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि अहो-
रात्रं इत्यर्थः ।

वर्षास्तुरज श्रुतु संवत्सरमते मासस्तुष्टयं प्रायशोऽपि दृष्टि-
वाञ्छयात् ।

प्रायश्चित्तेन तु,—

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोक्ता निपातने ।

समाप्य वेदं शुनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥

इति यत् सन्ध्यागर्जं शुनिशसुक्तं तन्मनुष्येकवाक्यतया
जुतावेव मन्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

वर्षाकाले सन्ध्यायां विद्युत्क्षनितवर्षेषु त्रिषु सप्तु अहोरात्रं
विद्युत्क्षनितमात्रे सज्योतिः न तु दृष्टिमात्रेऽनध्यायः । अमृतौ तु
विद्युदादीनां त्रयाणां प्रत्येकसमुदायाभ्यां सम्भवेऽहोरात्रमनध्यायः ।
काशीखण्डे,—

जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।

भक्ष्याभक्ष्ये न दूष्येच यावदै नोपनीयते ॥

उपनयने सत्यष्टवर्षाभ्यन्तरेऽपि न दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

शूद्राक्षं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेणैव सहासनम् ।

शूद्राज् ज्ञानागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् ।

गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुक्षुग्रीकवान् ॥

प्रेथ्यान् वार्द्धुषिकांसैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ।

वृक्षारदीये,—

यः शूद्रेण समाकृतो भोजनं कुरुते दिजः ।

सुरापौतिः स विज्ञेयः सर्वधर्मवञ्चितः ॥

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमस्कृतः

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्राचक्षिन्तायुतैरपि ॥

नमेयुः शूद्रसंसृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।

स सर्वथातनाभोगौ यावदाकृतसंशयम् ॥

योषिङ्गिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि ननेत्तु यः ।
 सुचिरं नरके घोरे रौरवे स विपच्यते ॥
 शूद्रो वा ऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा ।
 केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमाप्नुयात् ॥

अथ शूद्रधर्मः ।

मनुः,—

एकमेव हि शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
 एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥
 द्विजसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कौर्त्तते ।
 यदतोऽन्यद्वि कुर्वते तद्भवेदति निष्कलम् ॥

प्रभुर्ब्रह्मा एतेषां ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां, अनसूयया अकौटि-
 खेन अत इदमनादृत्य इति न्यव्क्षोपे पञ्चमी ।

भविष्ये शिववाक्यम्,—

वर्णत्रयस्य शुश्रूषां शूचिः शूद्रः करोति यः ।
 स्वधर्मस्य इति ज्ञात्वा तस्य गृह्णाम्यहं वस्त्रम् ॥

विष्णुपुराणे,—

द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

तत्र विप्रशुश्रूषायां फलाधिक्यमाह मनुः,—

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यज्ञस्त्रिणाम् ।

शुश्रूषैव हि शूद्रस्य धर्मो वै श्रेयसः परः ॥

शूचिस्तृणैश्शुश्रूषुर्मुदुवागनसङ्कृतः ।

ब्राह्मणानामश्रेष्ठित्यमुत्कर्षं जातितो ब्रजेत् ॥

आपस्तम्बः,—

शुश्रूषा शुद्धस्थेतरेषां वर्णानां पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् निःश्रेयसं
भूयः ।

निःश्रेयसं धर्मः, भूयः प्रचुरतरम् ।

वृहस्पतिः,—

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शुद्धकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽस्य देयितः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आद्वक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत् ॥

गोतमः,—

अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चिषु वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

मन्वादीनि च शास्त्राणि तथाङ्गानि समन्ततः ॥

तथा पुराणमधिकृत्य तत्रैव ।

अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।

ओतव्यमिह शुद्धेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥

औतं स्मार्त्तं हि वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नुपोत्तम ।

तस्मात् शुद्धेर्विना विप्रं न ओतव्यं कदाचन ॥ इति ।

इदं विप्रं विना विप्रद्वारैव ओतव्यं न तु क्षत्रियद्वारेत्यर्थः ।

नरसिंहपुराणे,—

अथाचितप्रदाता स्यात् कृषिं दृष्ट्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयादिप्राकरसिंहस्य पूजयेत् ॥

आगमोक्तमन्त्रजपस्तु कर्त्तव्य एव तच्च विशेषविधानात् ।

द्विजशुश्रूषया कुटुम्बभरणाशक्तावाह मनुः—

अशक्तुवंस्य शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेच्च कारककर्माभिः ॥

यैः कर्माभिः स्वचरितैः शुश्रूषऽन्ते दिजातयः ।

तानि कारककर्माणि शिष्यानि विविधानि च ॥

आचरेदिति शेषः ।

दृश्यतिः,—

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिष्यानि चाप्यथ ।

विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रधर्मा उदाहृतः ॥

धर्मार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेव धारयेत् ।

जातब्राह्मणशब्दस्य साक्ष्यस्य कृतकृत्यता ॥

उभयार्थं धर्मार्थं जीवनार्थञ्चेत्यर्थः । ब्राह्मणशुश्रूषुरयमिति

जातब्राह्मणशब्दस्येत्यर्थः सा जातब्राह्मणशब्दता ।

काशिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपण्यानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु चर्मा सुरां साक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पक्षमम् ॥

देवस्यः,—

साक्षामञ्जिष्ठमांसानि मधुसौहविषाणि च ।

आजीवन् दृषन्नोऽप्यार्थे कर्मणा तेन वर्जितः ॥

धनसञ्चयस्तु शूद्रेण न कार्यः ।

मनुः,—

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥

ब्राह्मणाद्यर्थे धनसञ्चये तु न दोषः ।

यथा त्रैवर्णिकं प्रकृत्य गौतमः,—

तदर्थोऽस्य सञ्चय इति ।

मनुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चाख्योपदिग्नेद्वैतं न चाख्यं व्रतमादिगेत् ॥

मतिरात्मज्ञानं उच्छिष्टं भुक्तावग्निष्टं पात्रे यन्भुक्तम् ।

तथा शारीतः,—

स्नात्वा भुक्त्वा च उच्छिष्टं दृषन्नायं प्रयच्छति ।

स गच्छन्नरकं घोरं तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

स्नातावग्निष्टं उद्वर्त्तनद्रव्यं भुक्तावग्निष्टं पात्रस्त्रिमणादि चेत्यर्थः ।

निषेधोऽयं शूद्रापापरेतरशूद्रविषयः । शूद्रापापराणाम् पात्रस्यो-
च्छिष्टं दातव्यमित्याह मनुः,—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥

पुलाकास्तुच्छधान्यानि परिच्छदान्छवासनादयः । अत्रोपभुक्त-
जीर्णवस्त्रादिदानसाहचर्यात् पात्रे भुक्तावग्निष्टात् सञ्चयशूद्राश्चैव
दातव्यमिति प्रतीयते ।

प्रागुक्तमनुहारीतवचनस्योरेकवाक्यतया पाचत्यक्ताञ्जदाननिषेधे
प्राप्ते कथ्यते शूद्रगोचरतया उच्छिष्टमक्षं दातव्यमित्यनेन मनुना
प्रतिप्रसवाच्च ।

एतेन—नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति स्नात्नीत्यावशिष्टनिषेधोऽस-
च्छूद्रविषयः, उच्छिष्टमक्षं दातव्यमिति विधिसु सच्छूद्रविषयः, स
च स्नात्नीत्यावशिष्टाक्षस्यैव, न तु पाचे त्यक्तस्य । सच्छूद्रस्य पञ्च-
यज्ञविधानात् । पाचत्यक्तस्य च पञ्चयज्ञायोग्यत्वात् । ततश्च सिद्धा-
नेनैव सच्छूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानमित्याधुनिकैरुक्तं तन्निरस्तं ।

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंसं प्रयोजयन् ॥

इति मनुवचने सामान्यतः शूद्रमात्रस्यैव भृत्येन सह स्नात्नी-
त्याञ्जदानविधानाच्च । कुटुम्बे गृहे इत्यर्थः ।

किञ्च,—

आमन्नाहुं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ।

इति प्रचेतोवचनात् ।

आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।

इति देवशवचनाच्च ।

पक्वान्नेन कर्त्तव्यनिषेधात्तेन पञ्चयज्ञानुष्ठानसुभयलोकविरुद्धमेव ।

नचान्यथानुपपत्त्या सिद्ध्यर्थं विधिरिति वाच्यम् । पञ्चयज्ञआ-
हुत्वं स्नामिसक्ताग्रात् वृद्धगामाज्यपहण्यसम्भवात् “पुलाकास्यैव
भान्वाणामिति मनुवचने भान्वादानविधानादन्यथोपपत्तेस्तु अन्यथा
अमावस्याआहुतादिकमपि विध्यर्थेन प्रसज्येत ।

एवञ्च सामान्यतः पाचत्यन्नोच्छिष्टदाननिषेधे स इत्यविषयः
प्रतिप्रसवः । न तु सर्वदैव तस्योच्छिष्टदानमिति नियमः । हवि-
स्नातमिति यज्ञसम्भृतं हविरित्यर्थः । धर्मो वर्णाश्रमाचारः, व्रतं
चान्द्रायणादिकम् । व्रतञ्च साक्षान्नोपदिशेत् परम्परयात्पदेशः
कार्य एव यथा ।

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ।

इति प्रागुक्तभविष्यवचनम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

न्यायतो मार्गमाणस्य चचियादेः प्रमाद्यतः ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेवां समादिशेत् ॥

मनुः,—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।

वैश्ववर्ष्यैश्चकल्पस्य द्विजोच्छिष्टञ्च भोजनम् ॥

मासिकं वपनं प्रतिमासं मुण्डनं, केसरश्चा न कार्येति तात्प-
र्यम् । अथवा वपनं पिण्डनिर्वापोऽमावस्याआहुतिमिति यावत् ।

न्यासः—

सत्यं दमस्तथादानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।

दृश्यते यच्च राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

शूद्रे चैवं भवेद्दृष्टं ब्राह्मणे न च विद्यते ।

शूद्रोऽपि विप्रो मन्त्रव्यः शूद्रो विप्रोऽपि निष्क्रियः ॥

उपनयनवर्जं निषेकाद्याः सर्व्या एव क्रियाः शूद्राणाममन्त्रकं
कार्याः ।

यथा याज्ञवल्क्यः,—

विप्रचक्षितविट्शूद्रा वर्णाश्रयास्तथो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्रग्नानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

तेषां द्विजानां अथ तेषां मन्त्रत इत्यभिधानाच्छूद्रस्यामन्त्रिकाः
क्रियाः कार्य्या एव अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

तथा मनुः,—

निषेकादिः श्रग्नानान्तो मन्त्रैर्यथोदितो विधिः ।

तस्य ग्रास्तेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कश्चनचित् ॥

अत्रापि मन्त्रैरित्यनेन शूद्रस्यामन्त्रको विधिरस्तीत्यायातम् ।

तथा भविष्ये,—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्य्यो विना मन्त्रेण संस्तुतः ।

उपनयनम् सावित्रीयज्ञरूपं वेदपाठनिषेधात् स्तुत एत
व्यावृत्तम् ।

तत्र विवाहस्यासुरो मुख्यः ।

आसुरं वैश्वशूद्रयोरिति मनुवचनात् । गान्धर्वोऽनुकल्पः ।

यथा नारदः,—

साधारणः स्याद्गान्धर्वः ।

आसुरगान्धर्वावक्तौ याज्ञवल्क्ये,—

आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयाग्निवः ।

यद्यपि,—

शूक्लेन ये प्रयच्छन्ति ससुतां शोभमोक्षिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिञ्चिदकारिणः ॥

पतन्ति नरके घोरे भ्रजति चासन्नमं कुक्षम् ।

इति कश्चपवचनात् सामान्यतः सर्ववर्णगोचरो निषेधः तथापि
शूद्रस्यासुरविधानादासुरत्वसम्पादनाय किञ्चिदनियतधनग्रहणं कार्यं
न तु प्रतिनियतशुक्रं वृत्त्यर्थमादद्यात् विक्रयस्यात्यन्तनिषिद्धत्वात्
अतएव सोभर्मोक्षिता इत्युक्तम् ।

केचित्तु— वैश्यशूद्रविषय आसुरविवाहो भिन्दाविधानवत्तादि-
त्याहुः । तन्न, उक्तप्रकारेणासुरविधेरन्यथोपपत्तौ सामान्यतो विक्र-
यनिषेधस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

अतएवादित्यपुराणे—आसुरगान्धर्व्यधोरपि विवाहयोः प्रस-
मुक्तं यथा,—

गान्धर्व्येण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गन्धर्व्यलोकं प्रजति गन्धर्व्यैः पूज्यते च सः ॥

शुस्केन दद्याद्यः कन्यां वराय सङ्ग्राह्य च ।

किञ्चरैः सह गौयेत गान्धर्व्यं लोकमेति च ॥

अत्र दद्यादित्यनेन किञ्चिदनियतधनग्रहणं प्रतिपादितं प्रति-
नियतधनग्रहणस्य विक्रयत्वात् दद्यादित्यनुपपत्तेः, वराय सङ्ग्राह्य
सजातीयेत्यर्थः । अतएव वचनात् शूद्रस्य प्रतिग्रहनिषेधेऽपि
कन्याप्रतिग्रहविधिरप्यायातः ।

शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना सर्वं कार्यम् ।

आर्षक्रमेण सर्वं तु शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्नानं कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

इति कूर्मपुराणवचनात् ।

अथ विधवाधर्मः ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डे.—

विधवाकवरीबन्धो भर्तुर्वन्धाय जायते ।

शिरसो वपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥

एकाक्षरः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापि वा ॥

यवाक्षैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ॥

प्राणयाचां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ।

पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥

तस्मात् भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीक्षया ।

नैवाङ्गोदन्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कचित् ॥

गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो न च कार्यस्तथा पुनः ।

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः क्षुश्रुतिलोदकेः ॥

तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या नचान्यथा ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः प्रियं भवेत् ।

तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ।

वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।

स्नानं दानं तीर्थयाचां विष्णोर्नामयहं पुनः ।

मनुः,—

कामन्तु उपयेद्देहं पुण्यमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्व च ॥

आसीतामरणात् ज्ञाना निवृत्ता ब्रह्मचारिणी ।
मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ॥
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।

अथ पतिव्रताधर्मः ।

मनुः,—

वाक्या वा युवत्या वा वृद्ध्या वापि बोद्धिता ।
न स्नातगृहेण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥
यदा प्रवृष्ट्या भाव्यं गृहकार्यं च दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया वये चामुक्तदक्षया ॥

उपस्कारो गृहोपकरणम् ।

वस्तुष्टो भार्यया भर्त्ता भर्त्ता भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत् कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैरक्षया ।
पूर्वा भूषयितव्याश्च वज्रकल्याणमीशुभिः ॥

काश्रीसूत्रे,—

पाणिपीठिताः ।

तामानुष्ठा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
वज्रदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्निग्धम् ।
न पापभाक् स्तौजितश्च तस्माग्रौघं यदातनम् ॥

तथा,—

येवेत भर्त्तुवच्छिष्टं मिष्टमन्नकसादिकम् ।
महाप्रवाद इत्युक्ता पतिदत्तं प्रतीक्यति ॥

स्त्रीधर्मिणी विराजन्तु स्तुतुं नैव दर्शयेत् ।

अवाच्यं आवयेन्नापि यावत् स्नाता न वै भवेत् ।

सुस्नाता भर्तृवदनमीचेतान्यस्य न कश्चित् ।

दौर्घ्येऽपि च पतिव्रता

पतिं नास्तीति न ब्रूयादायाच्यर्थे न योजयेत् ।

आयाच्यर्थे नेति, वृतादिकं वृद्धं न तु नास्तीति ब्रूयात् ।

तथा,—

तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् ।

शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः ॥

व्रतोपवासनिधमान् पतिसुलङ्घ्य या चरेत् ।

आयुः सा हरते पत्युर्गता निरयमृच्छति ॥

पतिसुलङ्घ्य व्रताद्याचरणे दोष इत्यर्थः ।

तथा,—

उक्ता प्रत्युत्तरं दद्यात् या नारी क्रोधतत्परा ।

सरमा जायते ग्रामे शृङ्गाक्षी वा महावने ॥

सरमा ॥

तथा,—

धन्या सा जननी लोके धन्योऽयं जनकः पुनः ।

धन्यः स च पतिः श्रीमान् यस्य गेहे पतिव्रता ॥

पितृवंशा मातृवंशा पतिवंशास्तथाः स्त्रियाः ।

पतिव्रतायाः पुच्छेन स्वर्गसौख्यादिशक्तिः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

